

НУБ "Св. Климент Охридски"

PK

II 1073

27 (091)

01945742366

СКОПЈЕ

COBISS

R. II-1073

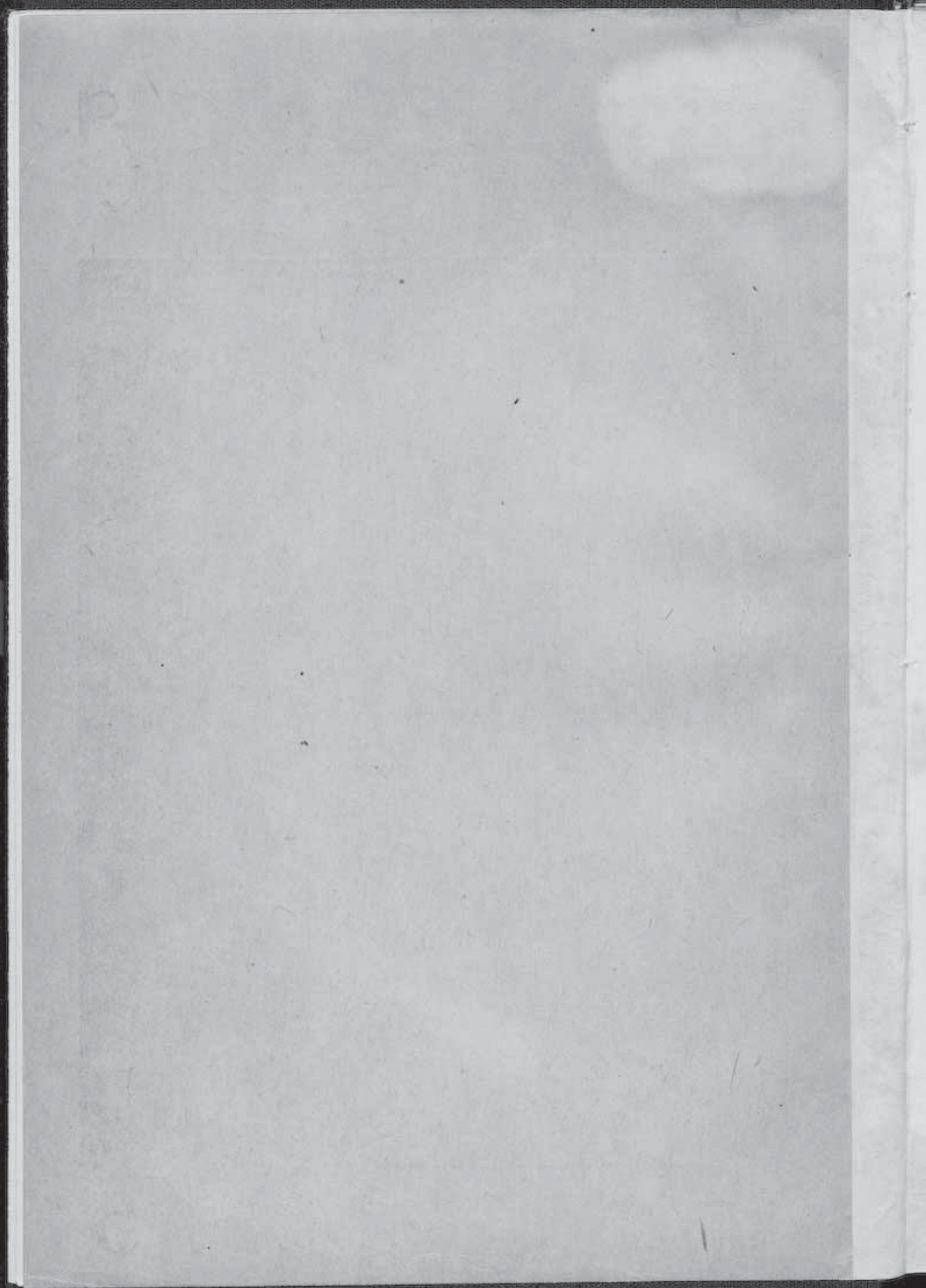
Народна и универзитетска
библиотека — Скопје

R II 1073

ОМЕНИЦА
ВОСЛАВНОГ ХРАМА
СВ. БОГОРОДИЦЕ У СКОПЈУ

1835~1935

A. II 1073

Pub. No. 1199
pub. 42366/45
свј. 430

СПОМЕНИЦА

СРПСКО-ПРАВОСЛАВНОГ САБОРНОГ ХРАМА
СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ
У СКОПЉУ

27(091)
Католичка општина у Скопљу

1835—1935

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:
Протојереј САВА ЈЕРГИЋ
Д-р ВОЈИСЛАВ С. РАДОВАНОВИЋ
ПАНТА ЈОВАНОВИЋ
МИРКО ЈОВАНОВИЋ
ДОБРИВОЈЕ КАПИСАЗОВИЋ

ИЗДАЛА СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВЕНА ОПШТИНА ГРАДА СКОПЉА
СКОПЉЕ 1935

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - СКОПЈЕ

Клас. № 42366/45

Сва права задржава издавач.

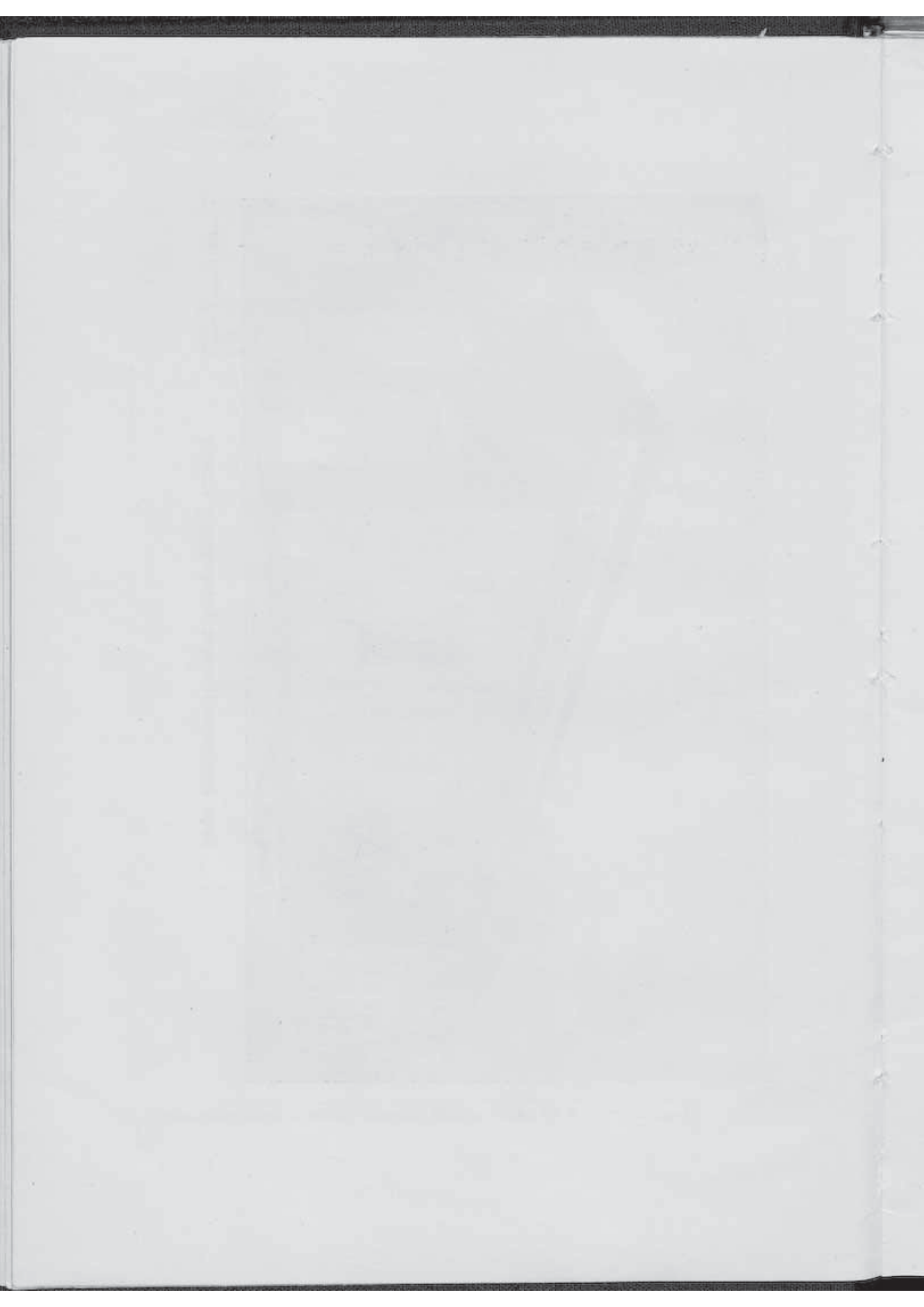
*Корице и слику цркве слављенице
израдио акад. сликар Јарослав Крашина.*

Акоа. сликар Ј. Кратина

Храм Рождества Пресвете Богородице у Скопљу

† Витешки Краљ Александар I Ујединитељ
Осветник Косова, Ослободилац Скопља

Његово Величанство
Краљ Петар II

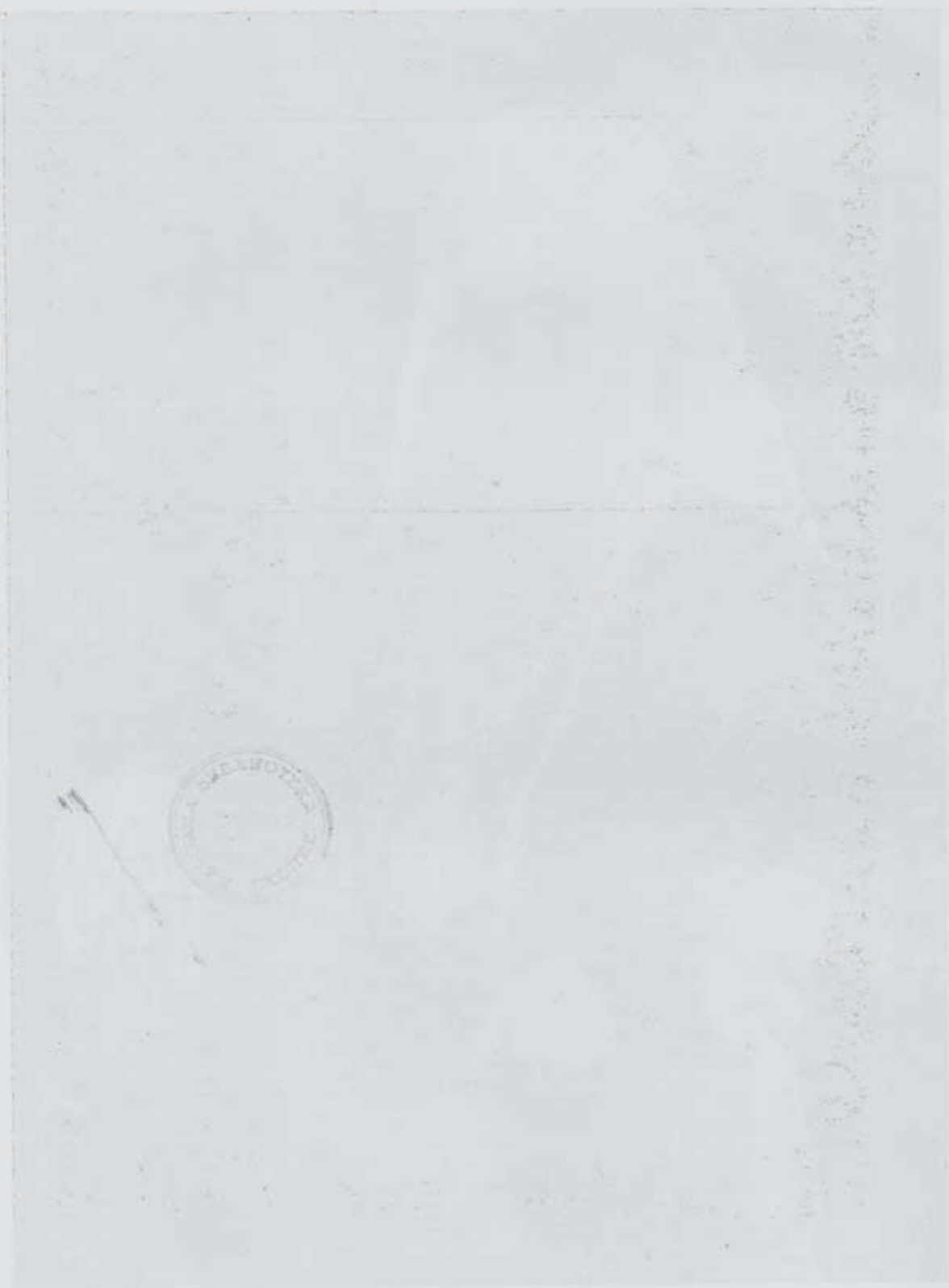

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ

Његова Светост
Архиепископ пећки, Митрополит београдско-карловачки и Патријарх српски
ВАРНАВА

Handwritten text on the left margin, possibly a page number or reference.

Handwritten text at the bottom of the page, possibly a signature or date.

Његово Високопреосвештенство
Митрополит скопски
Јосиф

ЧИТАОЦИМА

Ако иједан народ има дубоког разлога бити захва-
лан својој Цркви за своје развиће, напредак и опстанак,
српски народ највише има за то разлога. Његова исто-
рија, то је историја његове Цркве, и обратно, историја
Српске православне цркве јесте историја српскога народа.
Једно без другога не иде, немислимо је, непотпуно и не-
схватљиво.

Србину је Црква, и то Светосавска црква, била у
прошлости душа и срце, ум и воља државноме организму.
Црква га је као народ подигла, у добру водила и за добро
васпитавала; у злу — тешила, штитила, бодрила, бранила
и одбранила. Све што доброг има, Црква му је дала.

Кроз Св. Саву, свога највећег Светитеља, просвети-
теља и далекосежнога организатора, српски народ добија
организовану државу свога имена, и организовану Цркву
са нацијом стошљену. Или, боље речено, Државу Црквом
оваплоћену и духом Цркве прожману.

Таква народна Држава, у лицу својих владалаца и
других народних и црквених вођа и трудбеника, у изо-
биљу подиже, у славу Бога истинога, а на општу корист
народа, — дивна верска, просветна и национална огњи-
шта, св. цркве и манастире. Та су огњишта и до данас,
готово, једини најсигурнији сведоци и тапије наше славне
прошлости када смо царевали, и по чему се знаде да смо
царевали и докле су границе нашега царства биле!

Да не беше у мрачно доба ропства тих огњишта,
угасила би се народна свест о славној прошлости, замрла
би тежиња обнови свога царства; бодрост духа и тешка
борба — за крет часни и слободу златну — клонула би, те
би, можда, и данас ланце и ропски јарам теглили!

Само благодарећи овим огњиштима могли смо се роп-
ства спасти. Јер она сама собом, са својим служиоцима,
дивним фрескама хришћанских и националних светитеља,
царским даровницама и другим оставштинама, књигама
староставним, сјајним украсима сваке врсте, заветима и

аманетима богоугодних нам предака, — причаху и причају писменоме као и неукоме: ко смо и шта смо били, шта и какви треба да будемо!

Када се у ропству зачу јек народнога бола: »Имадосмо — не знадосмо, изгубисмо — познадосмо«, и када се појави народни понос и решеност на жртвовање, — служитељи св. олтара отворише књиге староставне, саделаше гусле јаворове, испеваше песме целителне; молитвом ободрише, осоколише народ надом, вође и убојнике им благословише и упутише слави и слободи! А у борби и огњу сагореваху и себе — за слободу, одржање и част свога народа!

Треба ли да истичемо и то, да су Српска православна црква и њени служитељи били столећима једини источници и сејачи писмености за свој народ, оснивачи школа, народне просвећености и добре, хришћанске културе; једини заштитници гоњених, хранитељи и бранитељи сиротиње; да је Црква била и остала за сва времена брижна и нежна мати, и да Србин без ње не би био оно што је?!

Непристрасни странци, чак и непријатељи наши, то не само признају, већ јасно и гласно истичу. Дужни смо и ми то признати, а нарочито сада када смо морално почели клецати! Дужни смо што боље упознати живот своје Цркве у прошлости, и њен наук себи [за узор и] принципе живота стављати.

Племенити витези науке и предани синови Светосавске цркве ево нам, овом Споменицом, у част стогодишњице митрополискога храма Пресвете Богородице, царскоме Скопљу узабраше из оште и пребогате [градине наше Српске православне цркве, а са нашега црквеним животом изобилнога Југа, — изабраше и изнесе нам на духовну трпезу један сочан и укусан залагај.

Примимо га са том љубављу са којом нам га они пружају, захвалимо им се, њиме се користимо и пожелимо, да нам просвећени сарадници Споменице ускоро и нову духовну пићу припреме.

*Скопље, 1935 год.
на дан Св. Арх. Михаила*

*Митрополији скопјски
ЈОСИФ*

ЕП. НИКОЛАЈ

О СЛАВИ СЛУШКИЊЕ ГОСПОДЊЕ

— БЕСЕДА —

Господ погледа на смирење слуш-
киње своје; гле, одсад ће ме сла-
вити сви нараштаји (Лука, 1, 48).

Црква слави живе а не мртве. За мртве се Црква моли Богу, али она слави само живе. Ко су ти живи које Црква слави? То су небеске војске ангела и светаца. Међу њима, и пред њима је, Богородица. Многобожни Грци имали су неку врсту своје богородице. Звали су је Кибела, и сматрали су је матером многих богова. У ствари Кибела никад није постојала ни на небу ни на земљи. Њу је измислила и привидила фантазија људска. Па како Кибела као мајка богова није постојала, тако наравно нису постојали ни они богови које је фантазија људска називала њеним породом.

Друкчије стоји са нашом Богородицом. Људска фантазија нема с њом ничега заједничког. Она је стварно људско биће, са душом и телом. Знају се по имену њени родитељи, опет људска бића са душом и телом. Зна се место и време њеног рођења. Зна се место и време њене смрти. Знају се њена дела, њена пословања, њена путовања и туговања. Зна се по имену њен преславни Син, и Његова дела, и Његово страдање и васкрсење. Ми у мислима својим можемо да пратимо цео земаљски живот наше Богородице према њеном животопису, то јест према сведочанству записаном у Јеванђељу и у историји цркве. Ми је видимо рођену као плод суза праведног Јоакима и Ане. Видимо је као тргодишњу девојчицу предану на службу у храм Божји, сходно завету родитељском. Гледамо је на тој служби како се неуморно труди 11 година, и како послушно и безропотно врши све заповеђене по-

слове. Видимо је како чисти храм, пали кандила, носи воду, пије и везе. Под Јерусалимом и данас постоји једна вода која се назива Богородичиним извором. Тако се назива због тога што је одатле мала Марија посведневно носила воду уз високо и стрмо брдо до храма.

У Дебарским селима девојке имају обичај да служе у цркви једну годину дана пре удаје. Тиме оне подражавају Свету Деву Марију. Ми гледамо нашу Богородицу као Мајку, која сва живи у своме Сину и за свога Сина. Видимо је под кретом како се у њеном срцу понављају болови и ронци Сина јој. Видимо њене сузе, које капљу на земљу упоредо са капљама крви раснетог јој Јединца. Но као што се при Његовим мукама није чуо њен јаук, тако се при Његовом васкрсењу није чуо њен усклик. Гледамо је после величанствене васкршње победе сву предану на службу новој цркви, новом друштву, новом човечанству, искупљеном и освештаном крвљу Сина њенога. Као што је у детињству и младости верно служила старо-заветној цркви, тако је после до старости и смрти служила верно, предано и одушевљено служила, и само служила, новозаветној цркви, делу Сина свога, делу Богочовека. И тако, дакле, кад мислимо и говоримо о нашој Светој Богородици, ми мислимо и говоримо не о некој утвари и измишљотини него о стварном и истинском бићу људском, као што су и сви светитељи које црква слави стварне и истинске личности. Јер црква Божја, браћо, није основана на мањтаријама паганским, ни на привиђењима врачарским нити на слутњама филозофским него на стварности, на стварним личностима и стварним догађајима. Као такву личност, као узор Девојку и узор Мајку, прославио је онај нараштај нашу Богородицу. И тако се обистинило пророчанство смерне ћерке Јоакимове и Анине, да ће њу славити нараштаји. Али њено пророчанство не односи се само на онај један нараштај него на све нараштаје. Гле, одсад ће ме славити сви нараштаји! То су њене речи. Те речи нису смели за себе рећи ни Цезар, ни Август, ни Ханибал, ни велики Александар Македонски, ни Наполеон. Нико од њих није смео рећи, да ће га славити сви нараштаји. Међутим једна проста и смерна девојка, управо једна девојчица од 15 година,

слушкиња Божја, пророковала је за себе тако велику славу. *Гле, одсад ће ме славити сви нараштаји.* И што је најчудније, то се пророчанство буквално обистинило. Августа и Александра и Наполеона спомињу само по школским уџбеницима, међутим ову просту и свету Девојку, слушкињу Господњу, славе стотине милиона људи по целој кугли земаљској. Можете проћи стотине села по Европи и Америци, и не наћи ниједног човека који је икад чуо за име Цезара, Ханибала и Александра Великог. Међутим у свим тим селима нећете наћи ниједног човека који не зна за име Пресвете Деве Марије Богородице. Она има својих храмова у Китају и Јапану. Њој се поје химна на Аљаски и у Аустралији. Многе величанствене катедрале у Европи и Америци њој су посвећене. Балкан је сав окићен њеним црквама. Балкан има уз то и нешто што нигде у свету нема — има државу Богородичину, има Свету Гору. У Африци највећи град зове се по Александру Александрија. Но у тој Александрији нико живи не слави Александра Великог а сви хришћани што их има тамо славе Деву Марију. Највећи немари света градили су и граде храмове посвећене њеном слављу. Највећи уметници уложили су сав свој таленат да прославе њу, Богомајку. Најгенијалнији људи у свету били су кроз 19 векова једнодушни са милионим масама простог народа у слављењу Мајке Божје. Ко у нашем нараштају не слави нашу Богородицу? Они који не славе ни нашега Бога, Сина Богородичиног. Не славе ју незнабошци. А од крштених људи не славе ју мајмунаши и корупционашни; мајмунаши који у свој извод рођених не уписују као родитеља ни човека ни Бога него мајмуна; и корупционашни, који од таме својих безакоња не могу ни да виде пречистог лице Свете Богородице.

Но може неко ставити питање: Да ли је Богородица заслужила толико слављење у свима нараштајима? И шта је она користила свима нараштајима? Одговор је прост: заслужила је и заслужује; користила је и користи.

Заслужила је својом улогом и својим непрестаним дејством. Улога је њена јединствена у историји рода људског. Свевишњи Створитељ света, који је сама Љубав и извор љубави, кад је хтео показати врхунац Своје љу-

бави према грешном роду људском, изабрао је њу, Свету Девојку, степенице Свога спуштања међу људе; као канал Своје појаве у свету; као речно корито низ које се излила небеска река очишћења; као зору, из које је за-
сијало Сунце Правде; као ружу, од које се разнео живо-
творни м и р и с неба по стрвињаку смрти. Она је ро-
дила Христа Спаситеља. Ева је родила крвника људског,
братоубицу, а Марија Спаситеља! Одувек се противставља
Ева—Марији. Ева у рајском врту као госпођа згрешн Богу
и погази закон Божји; Марија у служби као слушкиња
храма, слушкиња Божја, испуни сав закон Божји. Ева се
прилепи срцем за сатану и погази једну једину, и врло
лаку, заповест Створитеља свога; Марија остаде у све дане
свога живота прилепљена срцем уз Створитеља свога и
испуни све, и најтеже, заповести Божје. Ева пожелеле по-
моћ ђавола да постане као Бог, но убрзо постаде смртни
гад, из кога се роди злотвор. Марија, слушкиња Божја, ни-
кад ништа не пожелеле друго него да остане слушкиња
Божја за навек, но за то је изабра Свезишњи за Роди-
дитељку Богу, за Богородицу. Отуда је остао до данаш-
њег дана обичај, да се неваљале девојке и жене називају
Евиним кћерима. Евиним кћерима називају се греш-
нице, а Маријиним кћерима праведнице.

Али толика светска слава Свете Богородице није
дошла једино и искључиво од оне њене јединствене и бо-
жанске улоге, што се кроз њу јавио Спаситељ света.
Она се слави и због непрекидног дејства за добро људи,
у свима нараштајима, па и у нашем. Ја сам рекао, да
црква слави живе а не мртве. Црква Божја по свом
огромном искуству зна, да је Света Дева Марија и сада
жива и да моћно дејствује помажући људима свуда где се
њена помоћ тражи. Она се и лично јављала и јавља не-
ким душама. Не јавља се радозналицама, који би желели
тек да виде Богородицу. Не јавља се онима који не осе-
ћају потребу у њој и не траже помоћ од ње. Она се јав-
љала светима који су је прослављали, и беспомоћнима
који су њој са сузама притицали. Јављала се појединцима
у самоћи. Јављала им се и на сну и на јави. Јављала се
групама људи, као што сведочи повест о њеном покрову,
која се односи баш на данашње празновање. Јављала се

и читавим војскама. Јављала се у сваком нараштају; зато је била слављена од сваког нараштаја.

Но зар се Богородица мора јавити лично, да би се знало да је она жива? Један човек, рецимо, пише писмо Краљици и чека одговор. Кад добије одговор на своје писмо, он говори: Јавила ми се Краљица. И истину говори. Једној жени разболело се дете на смрт. Уплашена мајка пали кандило пред иконом Свете Богородице и клечећи упућује молитву за живот свога детета. И дете оздрави. Зар се Богородица није јавила тој жени? Један гимназист прича, како се пред матуреки испит молио Богородици, и како је добро положио. Зар се и њему није јавила Богородица. Ја сам ових дана прочитао о једном догађају у Русији, који јасно сведочи јављање Богородице, иако не лично. Неки обесни газда, без вере и поштења, без милости и стида, охолица нека, возио се на својим кочијама у околини једног манастира, посвећеног Светој Богородици. Кочијаш му је био несравњиво бољи човек од њега. Кротак, стрљив, побожан и добродушан. Возећи се тако наједанпут коњи се помаме без икаквог очитог узрока, кола се претуре, и газду мало пригњече. Скочи кочијаш да умирује коње, а газда се дигне испод кола, приђе кочијашу, тргне револвер и бесно викне: Умри злотворе! Слуга видећи шта му газда чини, једва успе да погледа у кубе манастира и рекне: Мајко Божја, спаси ме! Револвер пукне, и — промани. Умри злотворе! опет викне разјарени газда, и опет слуга дрхтећи рекне: Мајко Божја, спаси ме! Револвер пукне, и — опет промани. И трећи пут догоди се исто. Револвер пукне и промани. Кад је то видео газда, баци револвер из руке, устави дисање од страха, на поћутав неко време, заплаче се, загрли слугу и рекне му: Опрости ми, брате. Жива је Мајка Божја. Она је спасла данас тебе, али и мене. Од тога дана газда се променнио, поправио и постао уредан и побожан човек. Па иако нико од ове двојице није видео Богородицу, обојица су осетили, да се она њима јавила, кочијашу да спасе живот а газди душу. И кад мислимо о овим случајевима и хиљадама других у наше време, онда се и срце нашег нараштаја пуни благодарношћу према Богоматери и наша уста уздижу хвалу и славу њој брзој

Помоћници бедних и невољних, Утеси неутешних, Радости свих жалосних, Надежди болних, Живоносном извору свакога добра.

У таквим мислима о Светој Богородици ми смо се данас сабрали у овоме храму њеном, да прославимо њу, коју је Бог прославио изнад свих светитеља и у свима нараштајима. *Заиста ми смо народ свечарски и задужбинарски. Хришћанство је код нас дошло до најречи-ишијег израза у свечарским славама и у подизању и чи-њењу задужбина. И то нас узвисује к небесима. То нас сјасава.* Заједничким трудом и жртвама православних хришћана подигнут је пре сто година овај храм Пресвете Богородице, и тиме Скопљу дата једна драгоценост више. Овим честитам славу свима вама који припадате овој цркви Свете Богородице. Честитам вам и срећна слава била! Нека би вас Мајка Божја заштитила покровом својим од сваке зле силе, видљиве и невидљиве. Нека би она осветлила разум ваш неколебљивом вером, и срце ваше загрејала небесном љубављу, и руке ваше оснажила за свако добро дело. И још, нека би помогла упокојеним оцима и браћи вашој и свима сродницима, да се душе њихове удостоје бити тамо где је и она. Јер тамо где је она, тамо је живот и истина, тамо радост и мир, тамо сви Божји свеци и угодници, тамо свети ангели и архангели, тамо вечни престо Божји, тамо Бог. Њему слава и хвала сада и на век века. Амин.

СКОПСКА МИТРОПОЛИЈА

Историјско - статистички преглед.

Међу епископијама светосавске аутокефалне Жичко-пећке архиепископије, потоње Пећке патријаршије, најугледнија је била Скопска епархија. То је разумљиво и без потсећања на велики значај њен у прва хришћанска времена, као метрополе Дарданије и доцније као центра знамените архиепископије Јустинијане Приме у Источном Илирику. Скопље је, наиме, ускоро после ослобођења од Византијаца 1282/3 год. постало престоница српских краљева и царева, па су ту тада сконцентрисане биле све највише државне власти; ту су одржавани и најзватнији државни сабори, па којима су, упоредо са великом властелом, главни чиниоци били претставници Српске цркве; ту су слављене и највеће свечаности Српскога царства; па је сасвим разумљиво да је и углед престоничког епископа све више растао — до првенства међу свима епископима Српске цркве. То првенство је затим и озакоњено на сабору у Скопљу после проглашења пећског архиепископа за српског патријарха и Душановог крунисања за цара (1346 год.). — Тада је Скопска епархија постала митрополијом и ускоро добила свога викарног епископа; а скопски епископ назван је »првопрестолним« митрополитом и добио наслов архиепископа, са рангом одмах иза пећског патријарха и охридског архиепископа...

И за турске власти, која је сменула српску државну власт, имали су скопски митрополити знатан углед, па су неки од њих, и у најсудбоносија времена за Српску цркву и народ у Турској царевини, постајали пећским патријарсима и много допринели да се Пећска патријаршија, поред свих тегоба и невоља особито у XVIII веку, могла одржати до 1766 год. Најзад, знатна је улога Скопске митрополије била и у доба борбе са бугарском Екзархијом у данашњој Јужној Србији, а нарочито од 1897 год. када су на престо скопских митрополита поново почели долазити Срби место Грка...

За време српских средњовековних владара Скопска митрополија је, као и цела православна црква у Српском краљевству и царству, цветала и развијала се с необичним полетом духовне и материјалне снаге; а под Турцима је, заједно с народом својим, претрпела страшну катастрофу и из богаства и сјаја бачена у тешко сиромаштво и велике духовне невоље. За турског ропства уништене су и многе њене најугледније цркве и манастири, па је нестало и саме чувене катедралне цркве скопских митрополита, Св. Богородице Тројеручице. Тада је митрополит настанео се у хиландарском метоху, при малој цркви Св. Јована Претече, задужбини краља Милутина; а када је и те цркве нестало у ратној хуци и пожару Скопља 1689 год., преселио се је митрополит скопски уз стару скромну црквицу Св. Димитрија на граници јеврејскога кварта, где су се и Хришћани пред насиљима турским склонили и једва одржавали... Та је црквица, у њеном ранијем још много скромнијем облику него што је данашњи, служила као катедрална црква скопских митрополита све до 1835 год., када је стицајем повољнијих политичких прилика за Хришћане у Турском царству и родољубивим прегалаштвом успело се саградити данашњу велику и угледну катедралну цркву Св. Богородице, чија је стогодишњица опстанка несумњиво значајан датум у историји Скопске митрополије...

Данашња територија Скопске митрополије обухвата тринаест срезова Вардарске бановине: Скопски, Качанички и Велешки; Доњо Полошки (Тетово), Горњо Полошки (Гостивар) и Галички (Ростуша); Жеглиговски (Куманово), Кривоаланачки и Прешевски; Пчињски (Врање), Босилградски, Масурички (Сурдулица) и Пољанички (Владичин Хан). — Ова четири последња среза добила је Скопска митрополија тек 1932 год. од Нишке епархије, када су јој одузети срезови: Поречки и Кратовски, од којих је први придружен Битољској а други Злетовско-струмичкој епархији.

Основне области данашње Скопске митрополије, утврђене почетком XI века од византијске државне власти, биле су, као што ћемо из историјског прегледа видети,

сем Скопља и његова краја, још само Жеглигово и Врање, Пореч и Овче Поље; а током векова ширила се је и сужавала територија Скопске митрополије обично према томе како је расла и онадала територијална власт државних господара који су владали Скопљем и његовом облашћу. У вези с тим територијалним променама стваране

СКОПСКА МИТРОПОЛИЈА

су и нове и укидане старе епархије, а њихове територије придруживане Скопској митрополији или одузимане од ње. Тако је, на пр. област Велеса првобитно потпадала под Битољску епархију, затим под Скопску и поново под Битољску, да се временом од ње издвоји у засебну епархију — Велешку, доцније споји са Дебарском у Велешко-дебарску (1910 год.) епископију и најзад, главним делом, придружи дефинитивно Скопској митрополији (1920 год.). Старе

области Злетова и Славништа, данашњи Кратовски и Криво-паланачки срезови, првобитно су били у саставу старе Морозвиздеке или Брегалничке епархије, коју, углавном, сада замењује Злетовско-струмичка епархија. За време краља Милутина (1282—1321 год.) те су области, заједно с Врањем, дошле под власт липњанског или грачаничког епископа на Косову, да затим уђу у састав Скопске митрополије и за цара Душана добију у Злетову (Кратовска област — углавном) нову епархију, подвлашћену скопском првопрестолном митрополиту и архиепископу. Доцније, за владе Дејановића у тим областима, Славниште и Злетово су ушли у састав старе Велбуждске, потоње Тустендилске, епархије и тек 1878 год., пошто је Тустендил пришао Бугарској, те су области поново здружене са Скопском митрополијом. За време цара Душана основана је била нова епархија и за Доњи Полог под влашћу призренског митрополита; а доцније постала је посебна епископија и за област Врања. Полошка епархија укинута је већ крајем XVII века и касније придружена Скопској митрополији; а у Врању је, с времена на време, седео викарни епископ скопских митрополита скоро до 1878 год., када је Врање издвојено из Скопске митрополије, која је остала под Турцима, и придружено Нишкој епархији, која је ушла у састав Србије. Тек 1932 год. Врање је, са својим северним областима, враћено поново Скопској митрополији . . .

Да би се могла добити што потпунија и што јаснија слика целокупног црквеног живота Скопске митрополије, у њеном историјском развоју кроз векове под римском, византијском, српском и турском влашћу, даћемо овде, — сем историјско-статистичких података о њеним данашњим областима, — и историјске податке о црквеном животу у областима Кратова и Пореча, пошто су те области тек пре три године издвојене из Скопске митрополије и придружене другим епархијама.

Манастир Св. Прохора Пчињског,
на дан Св. Јоакима Осоговског-Сарандапорског,
16/29 августа 1935 год.

1. — ПОД РИМЉАНИМА

У области данашње Скопске митрополије први, у историји познати, становници беху *Дарданци*. По њима је читава област, углавном, од Ниша до Велеса и од Ћустендила до Белога Дрима називана *Дарданијом*. За Дарданце се зна већ од трећег века пре Христа када су Македонци, из области између Ђевђелије и Солуна, успели да савладају њихове суседе⁷ Пеонце, на простору између

Сл. 2. — Авионски снимак ископаних темеља најстарије хришћанске цркве на многобожачком гробљу у римском Скопљу—Скупи код Бардоваца.

Велеса и Ђевђелије, и узму главни град пеонски—Стоби, данашње ископине Пустограда код Градскога. А први сукоб између Македонаца и Дарданаца забележен је 216 год. пре Христа, када је пао у руке Македонаца најтврђи пеонски град Вилазора, код данашњег Велеса, који је лежао на граници Пеоније и Дарданије. Од тада се Дарданци чешће помињу као опасни непријатељи Македонаца и стални пријатељи Римљана. Али, после коначне пропасти Македонаца са краљем Перзејем код Пинда 168 год. пре Христа, *Римљани* су постали господари целе Маке-

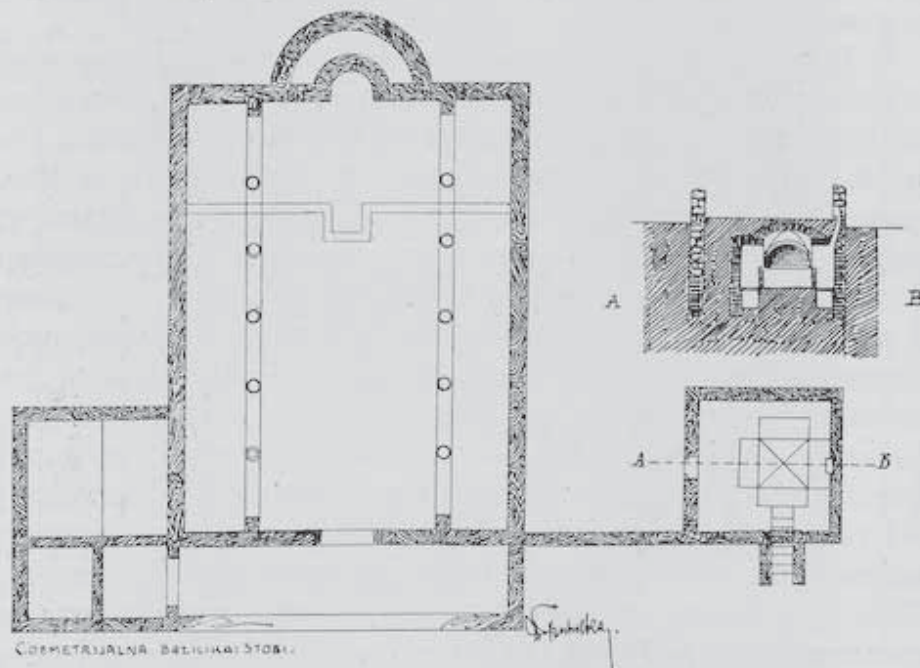
доније и Пеоније, па су постепено настојали да и целу *Илирију са Дарданијом* узму под своју власт. — То им је и пошло за руком, али тек за Октавијана Августа, потоњег првог римског императора, који је ради тога успеха добио у Риму чувени илирски триумф 35 године.

О животу Дарданаца, као првих историјских становника у области данашње Скопске митрополије, знамо врло мало. Стари грчки и латински писци забележили су нам само толико: да су Дарданци живели весело по великим шумама и пећинама, свирали у фрулу и на инструментима са жицама, бавили се ловом и рибарством, те пасли велика стада коза и оваца, од чијег су млека правили чувени дардански сир, који се помињао међу најбољима већ око 350 године после Христа; а о првобитној религији њиховој не знамо готово ништа.

Под римском управом наступио је нов период за целу ову област, а нарочито за централни дардански град *Скупи* или Скупои. Тај период, — први векови после Христа, — беше, углавном, доба мира, реда и рада, те је бележен и великим културним прогресом... Цела данашња област Скопске митрополије потпадала је тада под новообразовану римску провинцију *Илирик*, у којој је скоро централна област била *Дарданија* са главним градом *Скупи*, на саставцима Лепенца и Вардара, између данашњих села Злокућана и Бардоваца. Велес је већ припадао другој области—Македонији Секунди, чији је главни град био Стоби, на ушћу Црне у Вардар. Римљани су нарочиту нажњу обратили на Дарданију, добро је утврдили и густо колонизовали тако, да су током неколико векова успели да полатине готово цело старо дарданско становништво. Латински колонисти по овој области, а нарочито у Скупима и његовој околини, били су већином из седме легије, која је имала свој главни стап у Мезији—данашњој подунавској Србији, у старом Виминациуму код данашњег Костолца, где је римска култура такође оставила знатне трагове. Ти колонисти помињу се у Скопљу већ у почетку другог века после Христа, када, углавном, пада помен и Скопљу као важном провинцијском граду. На развалинама старог Скопља (Скупи) и по целој скопској околини нађени су многобројни римски надгробни и други

споменици, који нам то потврђују. Они су већином из II, III и IV века после Христа, а писани су готово искључиво латински; само два споменика из тога доба нађена су са грчким натписима. Карактеристично је, да се у тим натписима врло ретко сретају имена и називи људи са дарданско-илирским особинама, што такође упућује на закључак, да је Скопска област већ у трећем и четвртном веку после Христа знатно романизована била. — Тако полатињена Дарданија дала је Риму многобожачког цара Клаудија, а старом Византу или Цариграду чувеног хришћанског цара Јустинијана I и пре њега цара Јустина...

Сл. 3.— Основа гробљанске базилике ископане у Стобима, којој је, изгледа, сасвим слична била истовремена базилика у Скупи (срав. сл. 2).

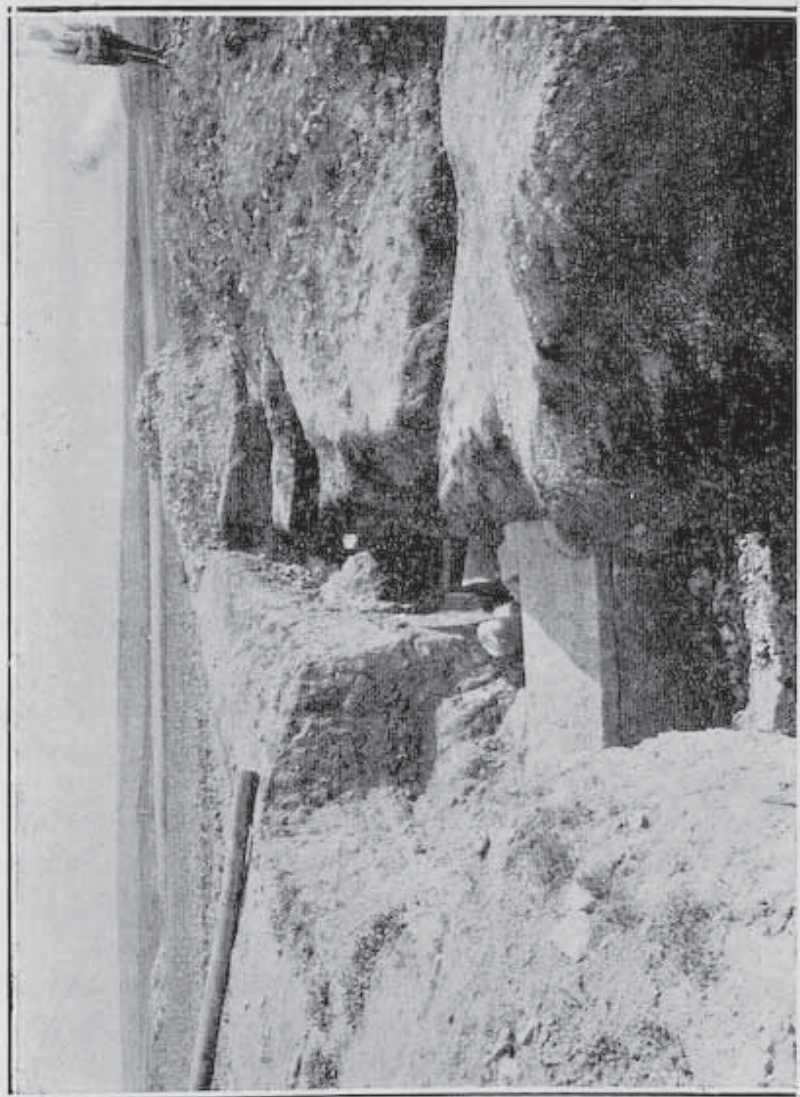
Када је први хришћански цар Константин Велики 313 год. прогласио слободу хришћанске вероисповести у Римском царству, отпочело је снажније ширење Хришћанства и у Скупи, *метрополи* Дарданије. Тада је у старом Скопљу установљена и прва хришћанска епископија, чији је епископ био митрополит, те је Скупи постао не само важан административни него и црквени центар. Несумњиво из тога времена је и једна рано-хришћанска црква, у облику осредње базилике, чији су темељи пре десетак година откопани на западној периферији старог Скупиа,

на подножју црквеног брда данашњег села Бардоваца. Западни и северни зид те цркве, у темељима својим, ишли су преко два саркофага без натписа; а у непосредној близини њиховој нађено је много гробова из III и IV века, од којих су неки имали и латинске многобожачке натписе, као и један, нешто даље откопани, саркофаг бившег римског центуриона VII легије . . . Ових дана, приликом откопавања темеља старог римског позоришта на развалинама Скупна, изгледа да су, у близини, пронађени и темељи главне катедралне цркве првих скуписких митрополита, од чијих су камених украса већ и раније нађени поједини делови . . .

Први, по документима познати, епископ-митрополит скуписки био је *Паригорије*. За њега знамо да је учествовао 343 год. на помесном сабору у старој Сердици, данашњој Софији. Тај сабор су сазвали цареви Констанције и Констанс против јеретика Аријеваца. Паригорије је држао уз страну православних, којима је на челу био Св. Атанасије Велики, те је тако и он био чувар православља . . . С њиме је на том сабору учествовао и његов суфраган Македоније, потчињени му епископ града Улијане — Липљана на данашњем Косову Пољу . . . Други познати митрополит скуписки јесте *Урселије*. За њега знамо из преписке са царем Лавом, поводом четвртог васељенског сабора у Халкедону 451 год., на коме су илирски епископи енергично узели у одбрану јеретика, александриског архиепископа Диоскора . . . Последњи скуписки епископ и дардански митрополит за кога знамо био је *Јован*. Он је био одлучан противник јереси монофизита и, пошто је његов духовни старешина, солунски архиепископ, ступио у опозицију према римском папи и приклоњено се Цариграду, то су дардански епископи, на челу са својим старешином митрополитом града Скупна — Јованом 494 год. обратили се православном римском папи Гелазију I (492—496), признали његову директну јурисдикцију и умолили га да им пошаље своје људе, који ће уредити односе међу њима. Папа им је одмах одговорио и већ 3 августа исте 494 год. послао им своје ђаконе Кипријана и Макарија; а у писму им је нарочито саветовао да се чувају Грка заражених монофизитском јереси . . .

Латинизовано Скопље, — као и цела префектура Источ-

ног Илирика или западни део данашњег Балканског Полуострва све до иза Видина, Софије и Ђустендила на исток, — било је у IV веку под духовним утицајем римскога папе, пошто је и политички потпадало под Рим. Тек 395 год. дошао је Источни Илирик политички трајно под власт Цариграда. Седиште префектуре било је у Солуну, па

Сл. 4. — Ров северног зида неколко некрштћанске базилике старога Скопља код Бардвана.

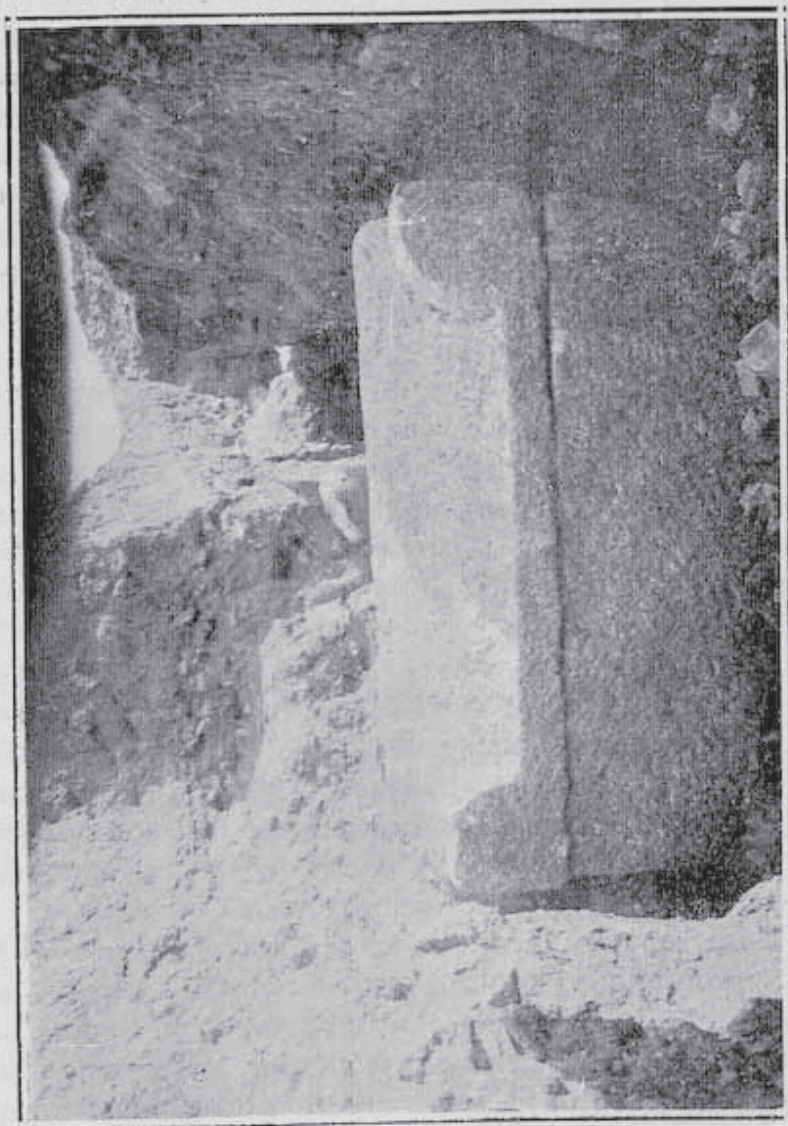
како је, уз то, Солунска митрополија уживала углед епископске столице од апостола основане, то је ускоро солунски митрополит постао архиепископ и апелациона инстанција за све митрополите и епископе у префектури Источног Илирика. Кад су, међутим, почетком V века цариград-

ски архиепископи — патријарси, ослањајући се на политичку припадност Илирика Цариграду, почели да ту власт присвајају себи, римски папа је прогласио солунског архиепископа за свога викара у Илирику и својом посланицом од 7 јула 415 год. тачно одредио и делокруг солунског викара као заступника папиног у целој тој области, која се простирала од Саве и Дунава до Ахаје и Крете. Једним едиктом из 421 год. цар Теодосије II помогао је претензије цариградског архиепископа и наредио илирским епископима да се у свима спорним питањима имају њему обраћати; али, иако је тиме поколебана била дисциплина илирских епископа, већина је остала верна тада још православном римском папи и за време првог одвојења источне и западне цркве од 484—519 год., када је солунски архиепископ придружио се византиским схватањима и престао бити папски викар у Илирику. — Тада је, као што смо горе видели, скуписки митрополит, као претставник дарданских епископа, ступио у директне односе са римским папом; 512 и 515 год. учинили су то и други илирски епископи, пошто је солунски архиепископ Доротеј сасвим прешао јеретичким монофизитима и ступио у заједницу са цариградским патријархом Тимотејем I (511—518). Ни прогонства, која је предузео цар Атанасије I (491—517) да их одврати од Рима, није помогла...

Међутим, већ у петом веку и Скуписка или Дарданска митрополија имала је да пренати много од Хуна и Источних Гота, који су тада опустошили многе области Балканског Полуострва; а почетком шестог века постигла је стари римски Скупи, као и друге дарданске градове, велика катастрофа која га је потпуно уништила. Био је то страшни земљотрес 518 године, кога је описао савременик му Комес Марцелинус. По његову казивању, тада је за неколико часова, сем Скупиа, пропало још 24 кастела у самој Дарданији; два су потпуно уништена са целим становништвом, четири су пропала заједно са половином становника, једанаест је изгубило трећину људи, а у седам је изгинула четвртина становништва. И Скупи је тада потпуно разорено, али су му се становници само случајем спасли, јер су мало пре те несреће избегли били

у околне планине, да се спасу од неких варвара, који су баш тада ударили били на Скупи да га опљачкају...

После ове катастрофе нема више никаква спомена о римском Скопљу. — Његови бивши становници или нису хтели или нису могли да га обнове, те су, по свој при-

Сл. 5. — Саркофаг, преко кога су ишли темељи северног зида
базилке старог Скопља код Бардовца

лици, одмах напустили свој разорени и опљачкани град, па се населили око 5 км. ниже низ Вардар, испод једног старог кастела, покрај речице Сераве, на месту данашњег Скопља. — Ту је и после кроз цео средњи век, као што нас уверавају историски и археложки подаци, био увек

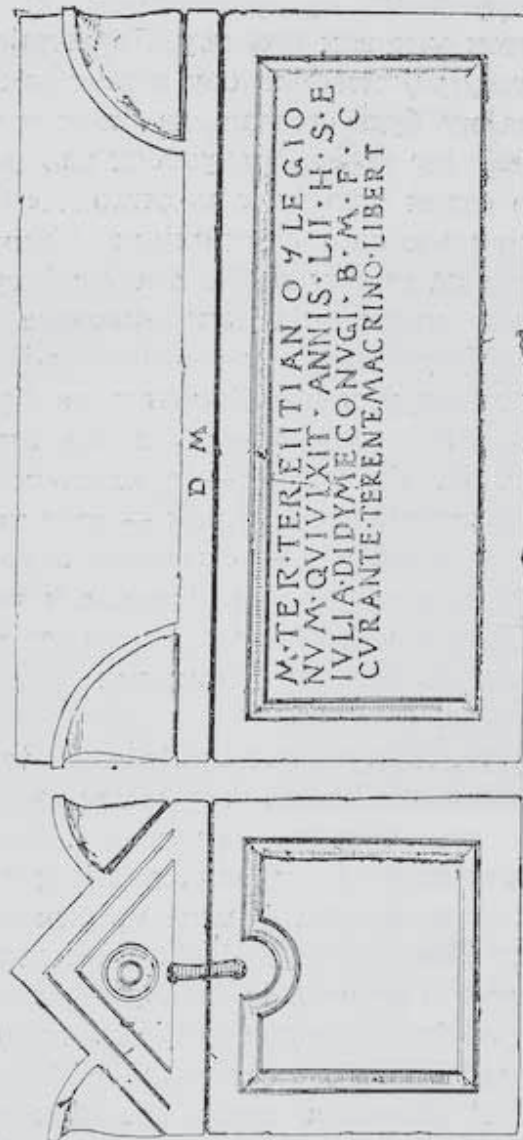
главни центар вароши. Ту их је затекао и велики рад једнога од најславнијих византијских царева Јустинијана I (527—565 год.), на оправци старих и подизању нових градова.

Познато је како је Јустинијан чим је ступио на владу отпочео један необично плодан и високо културан рад. — Он је чувени законодавац и ктитор Св. Софије у Цариграду; а по Проконију, историку његова времена, он је особиту пажњу обратио на градове по целој своме царству, настојавајући нарочито да осигура Подунавље, Поморавље и Повардарје од провала разних варварских народа, међу којима су већ и Словени све жешће продирали на Балканско Полуострво. Стога је он од Дунава до Грчке дао саградити 370 утврђења; а при том особиту пажњу обратио је на своју отаџбину Дарданију и у њој обновио 61 утврђење и 8 из основа саградио; јер је хтео, ради боље одбране, да свака жупа или кнежија има свој замак. Јустинијан се, наиме, родио негде у близини римског Скупна, у селу Таврисијону код градића Ведеријане. Не знамо тачно где су та места била; али према Проконијевим подацима и археолошким истраживањима највероватније је да су била у непосредној близини данашњег нашег Скопља и да је, можда, данашњи „град“ или акрополис Скопља на месту некадашњег градића Ведеријане... — Проконије, наиме, каже: да је Јустинијан, желећи да награди земљу која га је отхранила, подигао сјајну варош, названу *Јустинијана Прима*, управо „наспрам“ свога родног села Таврисијона, а близу градића Ведеријане, кога је обновио и утврдио много боље.

По претераном Проконијевом похвалном казивању та нова Јустинијанова варош не да се описати: „јер би сваки опис био слабији од хвале, коју заслужује та варош цара достајна“. Ипак нам је и он дао њен опис. Проконије, наиме, пре свега истиче да је Јустинијан за своју варош саградио водовод и за свагда снабдео је изобиљем изврне воде, па наставља: „И много што-шта друго извршио је цар, што му као основаоцу вароши чини част и достојно је сваке похвале. Није лако избројати божанске храмове, нити се речима могу описати дворови великаша, ни величина дворана, ни лепота тржишта, ни улица, ни чесме,

ни купатила, ни домова с продавницама. — Просто да кажем варош је велика и многољудна и у свему тако згодна, да може бити столица свеколике оне области“.

Саградивши нову варош, готово у центру Источног Илирика, цар Јустинијан је преместио и шефа политичке

Сл. 6. — Саркофог римског центуриона Марка Теренција, неконан код Бардоваца, недалеко од старе скопске базилике.

власти, префекта Илирика, из Солуна у Скопље — у своју Јустинијану Приму. А да би стао на пут сукобима римскога папе и цариградског патријарха о духовну превласт у западним деловима Балканског Полуострва, цар Јустинијан је својом 19-том новелом, од 14 априла 535 год.,

разделио Источни Илирик на две црквене области; па је јужни—*грчки* део оставио солунском епископу, а северни—*латински* део прогласио је самосталном архиепископијом и дотадашњег скупиноског или дарданског митрополита узвисио на степен аутокефалног архиепископа. Тако је 535 год. основана самостална *архиепископија Јустинијана Прима* са седиштем у новом Скопљу. Проконије каже: да је »*илиријски архијереј* изабрао ову варош, као највећу међу осталима, да му буде столица, да би се и тим подржала дика царева, јер се варош узноси као његова постојбина, а он се слави што ју је подигао...«

Област архиепископије Јустинијане Приме простирала се од Дунава на северу до Велеса на југу; а обухватала је ових пет провинција или епархија Источног Илирика: *Мезију Прву*, данашњу северну Србију са главним градом Виминациумом код Костолца на Дунаву; *Даквију Прибрежну*, са градом Рациариа код Видина; *Даквију Средоземну*, са Сердиком — данашњом Софијом; *Дарданију*, са Јустинијаном Примом — данашњим Скопљем и *Превалис*, са Скодром — Скадром; а уз то још и северни део *Македоније Друге*, са Велесом, и део провинције *Паноније Прве*, између Саве и Дунава, са градом Басиана, који је лежао између Сирмиума (Митровице у Срему) и Таурунума (Земуна).

Организацију ове архиепископије извео је њен први старешина, архиепископ *Кателман*; али је она само један децениј провела као потпуно самостална. Римски папа Агапит I најенергичније је протествовао код цара Јустинијана, што је без споразума с њиме из римске црквене области Источног Илирика издвојио област архиепископа Јустинијане Приме и истргао је испод власти његове; па је Јустинијан, требајући папу за своје политичке намере у Италији, најзад попустио и новелом 151 од 18 марта 545 год. признао римскога папу као врховног духовног старешину и области Архиепископије Јустинијане Приме. Од тада је *архиепископ скопски* или Јустинијане Приме сматран за сталног *заступника* или *викара римскога папе*; па му је папа ради тога, после обављене хиротоније, давао *pallium* (омофор) као своме делегату у повереној му области. Том приликом измењен је незнатно и

територијални опсег Архиепископије Јустинијане Приме у толико, што је под њену јурисдикцију дошла цела провинција Панонија Друга (на левој обали Дунава), која се тада налазила под Гепидима, са главним градом Бачом у данашњој Бачкој; а северни део Македоније Друге, са Велесом, повраћен је Солунској архиепископији.

Сем Кателијана позната су још само четири имена скопских латинских архиепископа Јустинијане Приме. — То су били *Бененат*, против кога се 548 год. подигоше сви илирски епископи и осудише га на одлучење, што се придружио царској црквеној политици, коју је подржавао

Сл. 7. — Један импост-капител из гробљанске базилике у Скупима.

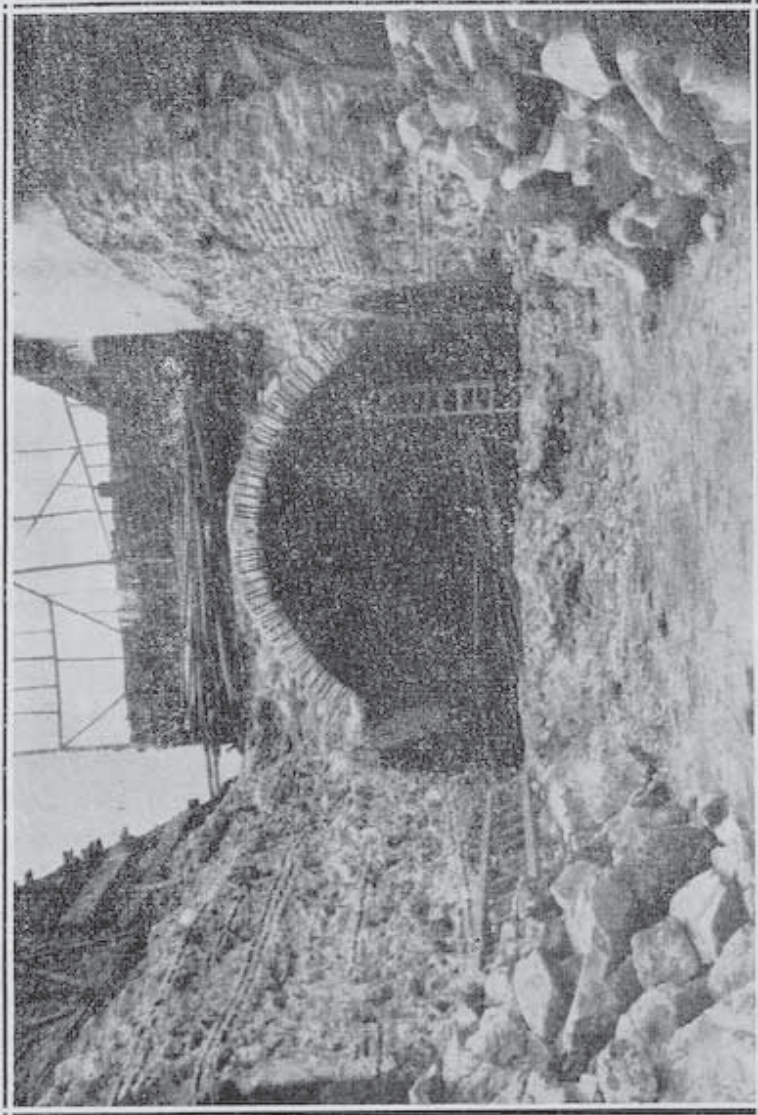
и папа. Тај спор је дефинитивно решен на петом васељенском сабору у Цариграду 553 год. у смислу Јустинијанових погледа. Бененат није био на том сабору, али је био Павле, његов епископ из Улпиане (Лицљана) и потписао одлуке саборске. За време папе Григорија I Великог (590—604 год.) помиње се архиепископ *Јован I*, чији избор 592 год. није хтео да призна сардички митрополит Феликс, па га је папа позвао на покорност. Јован је, по наређењу папином, слат ради уређења црквених спорова и у Солунску архиепископију; па је једном приликом кажњен са 30 дана екскомуникације од папе ради

прекорачења свога делокруга при једном таквом изасланству. Он се помиње још и 602 год. у једном писму поменутог папе у ствари Скопској архиепископији потчињеног епископа града Дукље (код Подгорице) у провинцији Превалис. Јован је ускоро за тим умро, а на његово место изабран је за скопског архиепископа *Леон*, коме је исти папа Григорије I, око 603, послао *pallium* и признао га за свога викара у Архиепископији Јустинијана Прима. Последњи скопски латински архиепископ, за кога знамо, био је *Јован II*, који је 680/1 год. учествовао на Трулском сабору у Цариграду и потписао се на закључцима саборским непосредно после антиохијског патријарха а пре солунског архиепископа.

Већ ускоро после смрти Јустинијанове наступила су тешка времена за његово царство, а нарочито за области Архиепископије Јустинијане Прима. — Словени већ у то доба беху прешли Дунав и дефинитивно заузели Мезију (северну Србију) и Дакију (западну Бугарску), па се спуштали и у Дарданију, робећи и палећи нарочито новоподигнуте градове. Тако је, између осталог, забележено: да је једна група Словена већ крајем шестога века поробила Скопље — Јустинијану Приму и многе грађане одвела у ропство; а током седмога века Словени су поплавили и стално настанили целу Дарданију и Македонију. Скопље је, како изгледа, коначно пало у руке Словенима тек око 695 године, када су византијски историци забележили, да су многи бегунци из Скопља тражили спаса чак у Солуну. — У то доба губи се потпуно и име Јустинијане Прима, те је врло вероватно да је тада коначно уништена Скопска латинска архиепископија и њене области поново су дошле под духовну власт солунског архиепископа, као што је у Солуну поново пренесено и политичко средиште Илирика још за владе цара Маврикија († 601 год.).

После ове катастрофе, поробљени и многим новим — словенским становништвом насељени Источни Илирик, остао је под врховном духовном влашћу римскога папе само још неколико деценија. Цар Лав III Исаврјанин одузео је, око 732 год., целу ту област испод власти папине и подвргао је врховној духовној власти цариград-

ског патријарха. — Зато је на седмом васељенском сабору 787 год. солунски архиепископ или екзарх учествовао само као обичан провинцијски митрополит цариградеког

Сл. 8. — Остаци рушевина неке велике византијске грађевине у Скопљу, заградани у комплексу кућа на углу Цар-Душанове и Фрушкогорске улице; снимљени испред куће бр. 12 у Фрушкогорској улици у доба када је стара кућа разрушена била да се данашња сагради.

патријарха, а о архиепископу Јустинијане Прима или Скопља већ ни помена нема. — Од тада и у области данашње Скопске митрополије престају утицаји римско-латин-

ске црквене културе и цивилизације, а отпочињу снажнији утицаји византијско-грчких црквених обичаја и образованости, иако је црквено јединство између Рима и Цариграда званично одржавано, углавном, још пуна три века, — све до друге половине XI века.

2. — ПОД ВИЗАНТИЈЦИМА

Грађанска управа из Цариграда, са грчким обележјем, и духовна управа из Рима, са латинским особинама, развили су били у целом Источном Илирику, па и у Скопској области, знатну хришћанску, латинско-грчку, културу и цивилизацију. Али је све то било у страшним развалинама већ у доба прелаза те области под духовну власт цариградског патријарха (око 732 год.) — од варварске најезде Авара и Словена крајем VI и током VII века; а то стање још више је погоршано у VIII-ом и у првој половини IX века од турско-татарских Бугара, који су крајем VII века (679 г.) настанили се међу источним Словенима на Балкану уз Црно Море, па одатле подузимали пљачкашке походе чак и у Источни Илирик — док га готово целог нису освојили током IX века и придружили својој држави.

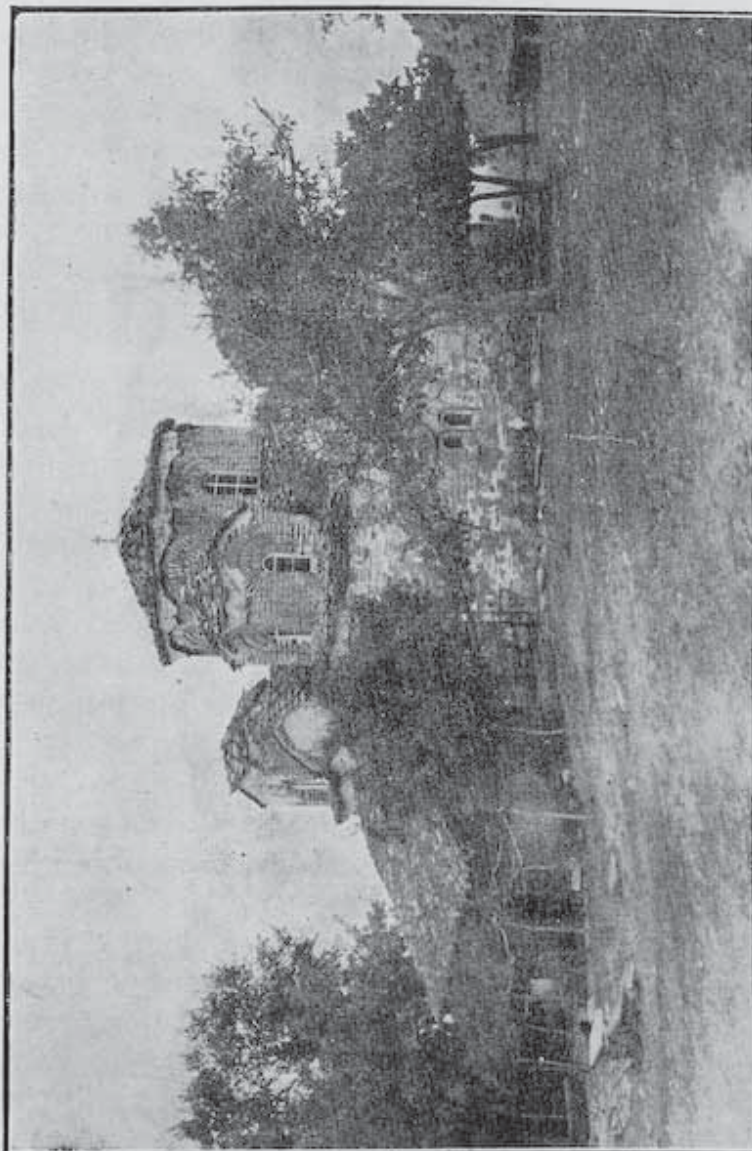
Скопска област морала је у та времена много страдати и можда је поново сасвим варваризована била, кад у сачуваним изворима из тога доба, пуна три века, немамо готово ни помена о њеним црквеним претставницима и о њеном хришћанском животу уопште. Међутим, по сведочанству Црногорца Храбра, словенског књижевника из X века, и тако разорена латинско-грчка цивилизација утицала је на новонасељене балканске Словене толико, да су они, пре појаве словенских апостола и њихових ученика са словенским писмом на Балкану, у место ранијих варварских рабона — »црта и реза«, почели писати латинским и грчким словима на свом језику... А када су крајем IX века, после прогона из Моравске (888 год.), ученици Кирила и Методија дошли међу балканске Словене, са специјалним словенским писменима, и од покрштеног бугарског кана Бориса-Михаила послати на мисионарски рад међу Словене у области око Охридског Језера и око реке Велике, данашње Треске, отпочело је на Балкану стварање словенске хришћанске цивилизације, уз писменост словенским словима, а на бази старе латинско-грчке

духовне културе, коју су Словени скоро потпуно потиснули и уништили били приликом свога насељавања по Балканском Полуострву.

Нема сумње, да је снажан замах велике мисионарске делатности Св. Климента и Св. Наума из Охридеке и Кичевске области, током реке Велике, која се под именом Треска улива у Вардар више Скопља, убрзо разлио се и у области Скопља, пошеи одушевљеним ученицима њиховим, за које легенда каже да их је изишло око 3500 — презвитера, ђакона, читалаца и других — само из школе Климентове († 916 год.). — Ови наши, балкански словенски апостоли, као и други њихови сарадници протерани од Немаца из Моравске, стекли су своје основно образовање на латинском западу, у областима где су пре доласка Св. Кирила и Методија, а и доцније, деловали германски мисионари, па су примили и нама пренели доста најосновнијих хришћанских термина према латинском и германском лексикону. Отуд су код нас на пр. према латинском постале речи *крсти* (сгих) и *кум* (compater); а у неким крајевима нашим, као на пр. у Карбинцима на Брегалници, по Овчем Пољу итд. још и данас живи у простом народу израз «*комкање*» (од латинског *communio* — *communisag.*) за причешће, исто онако као што га помиње и стари словенски књижевник Козма презвитер из X века у својим делима. Према германском *Kirche* постала је наша реч *црква*, којој је још ближе облик «*цирква*» у нашим северозападним областима, по којој су постали и топоними Цирквеница у Приморју, Цирквена у северној Хрватској итд.; а исто тако према старом германском *Münich* (срав. *Mülchen*) данашње *Mönch*, постао је код нас најстарији облик *мних*, а доцније тек, према директном грчком, монах итд.

Та активност у нашим јужним областима на стварању основа целокупне садашње словенске хришћанске цивилизације источнога правца, настављена је и током даљих деценија X века, али, на жалост, са знатно слабијим замахом; и грчки утицај, нарочито по градовима, почео је све више да отима маха. Отуда се, већ у последњој четврти тога века, када је избегли бугарски патријарх у држави цара Самуила, која је неко време обухватала готово цео

стари Источни Илирик од Срема до близу Солуна, образовао нову словенску црквену област — Преспанску патријаршију, доцнију Охридску архиепископију, — у катедралној патријарашкој цркви у Преспи налазе имена

Сл. 9. — Црква Св. Пантелејмона више села Нерез на брду Водном изнад Скопља, обновљена од византјског принца Алексија Комнина 1164 год.

епископских катедара те области исписана грчки а не словенски. Међу епископским престолима помиње се, наиме, тамо и $\dot{\iota}$ $\theta\rho\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$ .. $\Sigma\kappa\omicron\pi\acute{\iota}\omega\nu$. — То је уједно први помен Скопске епархије после пуна три века, иза коначне пропасти аутокефалне архиепископије Јустинијане Приме.

Скопље није остало дуго у власти цара Самуила. — Већ 1002 год. дошло је оно поново под власт Византијаца. Град је предао цару Василију II, после Самуилова пораза у скопском пољу, дотадашњи господар Скопља, ушкопљени царевић Роман, кога је Самуило наместио био да ту влада. После тога Василије је наградио царевића Романа и поставио га за команданта једног приморског града у Малој Азији... — Скопска епархија дошла је тада под духовну власт цариградског патријарха; а сам град Скопље ускоро је толико пао под духовни утицај Византије, да је песмама, како нас уверава византијски писац Кедрин, прославио победу цара Василија II над царем Јованом Владиславом, 9 јануара 1018 год. под Драчом, и коначну пропаст Самуилове државе...

С пропашћу Самуилове државе дошао је и сав бивши Источни Илирик под власт Византијаца, а с њим и сва духовна област новообразоване Преспанске патријаршије, чије је седиште већ неколико година раније пренесено било у Охрид. Цар Василије II одмах је реорганизовао, према својим политичким тенденцијама, ту нову словенску црквену област у својој држави на Балкану, снизио је на архиепископију и својим повељама од 1018 и 1020 год. фиксирао границе њених епископија и број финансијски привилегованих клирика (свештенства) и парика (црквених слугу) по епархијама, а уједно је одредио и нужна сретсва за издржавање архиепископа и епископа, која ће под именом «каноникон» узимати од својих верних по епархијама.

Повељом од 1018 год. Скопска епархија је обухватала област која је имала поред главног града (*civitas*) Скопља још четири мања града (*castra*): Винетцин, Преаморон, Ликован и Принипон. Од тих градића или кастра ни један данас не постоји под тим или сличним именима, те су разни наши и страни научници, а нарочито Стојан Новаковић, настојали да им одреде локалитете; али до сада ником није пошло за руком да ни један од тих градова поуздано локализује. Стога је и ограничавање области Скопске епархије у XI веку према њиховим подацима непоуздано. Приближне границе Скопске епархије у то доба могу се најпоузданије установити само тако

ако се проуче поуздане границе суседних епархија према Скопљу. Ми, наиме, поуздано знамо да је Битољска епархија, као директни сусед на југу, имала своје северне гра-

Сл. 10. — Цресна врата у цркви Св. Пантелејмона у Нерезима, са остацима старог дуборезног мраморног иконостаса из XII века.

нице према Скопљу у области Велеса, Прилена и Дебрешта (Девретни) — северно од Крушева и југоисточно од поречког Брода, а не код Дебра као што је то погрешно мислио Ст. Новаковић. Према томе Скопска епархија пружала се је на југ сливом Вардара до ниже теснаца који дели Скопску област од Велешке области и сливом реке Треске у Поречи до Брода. Источно од Скопља пружала се је Морозвиздска или Брегалничка епархија. Њене северозападне границе према Скопљу обухватале су област Злетова у сливу Злетовске реке, североисточно од Овчег Поља, и област Славништа у сливу Криве Реке од Осоговских планина до ниже Страцина према Пчињи. — Отуд поуздано сазнајемо, да је Скопска епархија на југоистоку могла обухватати област Овчег Поља између Злетова и Велеса, а на североистоку цео слив реке Пчиње и област Жеглигова око данашњег Куманова и Прешева, јер се те области не спомињу у границама ни једне суседне епархије. Границе Скопске епархије на северу и северозападу према епархијама Нишкој и Лицњанској (Косовској) теже је одредити; јер градић Комплон Нишке епархије није могао бити тачно локализован, а у области Лицњанске епархије не помиње се ни један други град сем Лицњана. Ипак држим, да ће најближе истини бити ако претпоставимо да је граница између Нишке и Скопске епархије била негде између Лесковца и Врања, у планинама изнад Иногошта, па да је према томе и слив Лужне Мораве, са Врањем — по прилици од данашњег Владичког Хана на југ — припадао такође Скопској епархији. Тако је, углавном, и данас. А према Лицњанској епархији граница је, вероватно, ишла од Качаничке Клисуре гребеном Скопске Црне Горе и планинама западно од Врања. — На југозападу је Скопска епархија граничила са Призренском епархијом, којој су припадали Полози; те је према томе граница ишла гребеном Сухе Горе према Поречу и Жеденом према Скопској области.

Према овако установљеним границама Скопске епархије у XI веку, њена четири градића, која не можемо поуздано локализовати, морала су се налазити, по један, у области Пореча, Овчег Поља, Жеглигова и Врања. — У њима су становали тзв. хорезмиски, потоње протопоне, данашњи архијерејски намесници.

И по броју привилегованог свештенства и црквених слугу Скопска епархија је сладала у ред најпространијих и најугледнијих епархија Охридске архиепископије. За њу је поменутом царевом повељом одређено било 40 привилегованих »клирика« и исто толико »парика«; док је

Сл. 11. — Једна преградна плоча са мраморног иконостаса цркве Св. Пантелејмона у Нерезима из XII века.

лична епархија охридскога архиепископа, која је поред Охрида имала још три града, имала право истина на исто толико привилегованих клирика, али само на 30 парика. Повластице тога свештенства и црквених слугу састојале

су у ослобођењу њихову од »епиреја« — давања конака и исхране војсци и свима чиновницима при њиховим службеним путовањима, и од »оикономиона« — додатка на порез, који је за своју званичну радњу узимао порески чиновник од сваког пореског обвезника, приликом утврђивања висине пореске суме коју је обвезник имао да плаћа држави у натури.

Овако организована и уређена Скопска епархија у Охридској архиепископији под византијском влашћу почела је поново да оживљава и развија свој мисионарски рад међу нашим, већ поодавно покрштеним али слабо у вери утврђеним, прецима у тој области. Остаци староседелца, поромањених Дарданаца, које су наши називали Власима, били су добрим делом већ словенизовани; а уколико их је још држало се у несталним боравиштима и живело полуномадским сточарским животом по нашим областима, њих је цар Василије II и у Скопској епархији, као и по свима другим, изузео испод власти обласног епископа и под именом Влаха све подвргао директној духовној власти охридског архиепископа. — Интересантно је, да је то исто после две стотине година око (1220 год.) учинио и краљ Стефан Првовенчани, са Св. Савом, у новооснованој Жичкој архиепископији излученој из Охридске архиепископије, и све Влахе у својој држави подвргао директно под жичког архиепископа.

После коначне пропасти Самуилове државе (1018 год.) Скопље је ускоро постало административно и војничко средиште нове теме (провинције), коју су сачињавале области које су раније биле у саставу те државе. Византијски управник у тој новој области називан је *дукс* и обично је био из царске, ближе или даље, родбине; а његови помоћници по другим обласним градовима и стратешким местима били су *каисјани* и *сипрашези*. Као важан административни и војнички центар Скопље је поново добило могућност да се развије и у велико духовно, културно и економско средиште. Али, ни за Византијаца није се оно могло дићи до праве снаге и висине. Много су томе сметала и немирна времена и доста честа предажења овога града из византијских руку у руке устаника, Печењеге, Кумана, Нормана, Срба и Бугара. Тако на пр. Печенези су

већ 1035 год. продрли долином Вардара све до Солуна; а 1040—1041 год. Скопље је било у рукама устаничког војводе Петра Дељана, који је од Ниша продро до Драча. За

Сл. 12. — Фреска Св. Пантелејмова, заштитника цркве у Нерезима, из XII века, са декоративним рељефним рамом из штука гетого времена.

тим, 1065 г., после нових провала Печењегу, Уза и Половаца, продрло је у ове области, такође све до Солуна, око шездесет хиљада Кумана и неки од њих су ту стално настанили се; а

већ раније (1048-1054), после победе над Печенезима, Византијци су многе од њих населили по крајевима Скопске епархије у т.зв. Шоплуку између Софије и Ниша до Овчег Поља. 1072 год. био је последњи самостални покушај ослобођења ових крајева од Византије. Подигла су га скопска властела под вођством Ђорђа Војтеха, а за цара изабрали су српског краљевића Бодина, сина зетског краља Михаила. Но и тај устанак брзо је савладан био у борбама пред Костуром и код Пауна на Косову Пољу. Нормани, под вођством Роберта Гвискара, продрли су 1081 год. преко Арбаније све до Вардара и држали целу област са Скопљем до 1088 год. По Ани Комниној 1093/4 год. освојио је Пологе српски жупан Вукан и опустошио области Скопља и Враћа; а мало доцније, 1097 год., два војсковође норманскога херцега Боемунда, Пунтез и Петар Алифски, освојили су такође Скопље и оба Полога. Тек у XII веку настуило је мирније стање за Скопље и његову област. Из тога времена забележено је само ратовање великог српског жупана Немање 1189/90 год. по овим областима и његово кратко владање у Скопљу; а током XIII века прелазило је Скопље и његова област у неколико махова из византијских у српске, бугарске и епирске руке, док крајем тога века није дефинитивно придружено српској рашкој држави.

За време династичких нереда у Цариграду, последњих година XII и првих година XIII века, узео је Скопље под своју власт велики жупан српски Стефан Немањић; а 1204 год., у време пада Цариграда у руке Латина, отео је Скопље бугарски цар Калојан. После његове смрти (1207 год.) управљао је и Скопљем господар Просека — Стрез, а после њега око (1215 год.) Скопље је ушло у састав Епирског деспотата. Од Епираца отео је Скопље, са многим другим областима, бугарски цар Иван Асен II 1230 год.; а већ неколико недеља после смрти његова сина Калимана (1246 год.) овладао је Скопљем, са Велесом, Овчим Пољем и другим областима, никејски византијски цар Јован Ватац; док је Пореч, Пологе и друге западне области са Охридом у исто време заузео епирски деспот Михаило. После смрти Ватацове (1254 г.) пошло је за руком бугарском цару Михаилу Асену, да поврати цело Повардарје под своју власт, али само за кратко време, јер је нови

Сл. 13. — Оплакивање Христа скинутог са крста; фреска у нереској цркви из XII века.

никејски цар Теодор II (1254—1259) у неколико седмица успео да поново придружи своме царству Скопље и све суседне области (1256 год.). Од цара Теодора узео је Скопље српски краљ Урош I (1258/9 год.), па је оно ускоро опет прешло у руке Византијаца, од којих га је око 1265 год. освојио унук Немањин по кћери, бугарски цар Константин Тих, да га већ око 1270 врати Византијцима. Најзад, 1282/3 г. ослободио је Скопље са целом његовом облашћу, Овчим Пољем, Злетовом и Пијанцем, као и Пореч, Пологе, Кичево и Дебар, млади српски краљ Милутин и коначно их здружио са осталим областима своје краљевине. — Тада је Скопље убрзо постало престоница Српске краљевине, доцније царевине, остајући под српском државом и црквеном влашћу непрекидно пуних 110 година.

Освојивши Самуилову државу Византијци су одмах завели у њеним областима не само државну него и црквену грчку управу. — За охридске архиепископе шиљани су махом Грци из Цариграда, из Мале Азије и са острва, као поузданици цариградске владе, који ће бодро мотрити на све покрете своје словенске пастве и путем цркве уносити у њу јеленски дух; а архиепископи постављали су, са својим Синодом, за епископе по епархијама опет махом Грке из Цариграда и других области или одрођене и погрчене Словене, који су се нарочито истакли у служби Византији и грчкој управи Охридске архиепископије. Тај однос нам лепо карактерише и једно писмо, из 1105 год, чувеног ученог охридског архиепископа Теофилакта (око 1091—1108 год.) скопском дуки Тарантопулу, рођаку цара Алексеја I Комнина. У том писму Теофилакт замера врло моћном и угледном управнику скопског темата, што му препоручује за епископа некога који није дорастао за тај позив, па вели: да се за епископе по епархијама у Охридској архиепископији постављају само лица која су се истакла у служби при катедралној цркви у Охриду или су се прославила својим проповедничким и верско-учитељским радом у *Цариграду*, а за тим и лица која су се одликовала монашким животом; сем тога наглашује: да за епископе по епархијама Охридске архиепископије ваља постављати лица која су спремна не само за духовне него и за световне послове.

— На тај начин је Охридска архиепископија постала потпуно грчка црква, са грчком културом и државном политичком мисијом међу западним балканским Словенима. Мењајући државне господаре Скопље је у XIII веку

Сл. 14. — Фреска једног од светих војника на западном зиду цркве у Нерезима из XII века.

у више махова променуло и свога врховног духовног поглавицу. — Тако знамо, да је скопски епископ, када је његова епархија 1203/4 год. потпала под политичку власт

бугарскога цара Калојоана, дошао под духовну власт новоосноване Трновске архиепископије; а како је та нова бугарска архиепископија у то доба признавала врховну духовну власт римскога папе, то су и новопридружени јој епископи Видина, Ниша, Велбужда, Скопља и Призрена морали обраћати се папи Инокентију III у Рим, да их призна за пуноправне епископе и пошаље им палиум. Сем тога Калојоан је сменио епископе Грке и на њихова места поставио своје људе. Свакако стога и скопски епископ, који се 1204 год. обратио папи за палиум, нема грчко већ западњачко име Марин — *et episcopus, licet indignus sanctissimae ecclesiae Dei Genitricis de Scopia Marinus*. Сличан је случај био и 1230 год. када је Скопље поново дошло под власт бугарску; само што је тада већ олабавила била веза између Бугарске и Рима, те је трновски архиепископ 1231 год. сасвим прекинуо односе са римским папом и ступио у преговоре са православним цариградским патријархом у Nikeји, ради признања аутокефалности обновљене бугарске православне цркве под именом патријаршије. Под православном бугарском Трновском патријаршијом, признатом за такову 1235 год., остала је Скопска епархија до 1246 год., када је дошла под власт никејскога цара и патријарха, пошто је Охрид остао у власти епирског деспота; а под никејским патријархом била је Скопска епархија већ и раније, од 1232—1235 год., — али тада заједно са целом Охридском архиепископијом, — у доба преговарања раније папи оданог трновског архиепископа са никејским патријархом. Кратко време 1258-9 г. ушла је Скопска епархија први пут у састав аутокефалне Жичке архиепископије, коју је Св. Сава основао 1219 год.; а за тим 1265 год. поново је дошла под Трновску патријаршију, да око 1270 буде враћена Охридској архиепископији, која је већ десетак година пре тога, са целом својом територијом, ушла у састав 1263 год. обновљеног православног Византијског царства у Цариграду. — Од Византије и Охридске архиепископије дефинитивно је узео Скопску епархију, са свима околним областима, српски краљ Милутин 1282 год. и увео је у састав Жичкопећке архиепископије, потоње (од 1246 г.) Пећке патријаршије. — Од тада је Скопска епархија са Пећком патријаршијом увек делила добру и злу судбину и кроз

векове била јој знатна потпора, све до коначног насилног укидања 1766 год., по жељи Грка, те наше старе мно-

Сл. 15. — Фреска једног светитеља на западном зиду цркве у Нерезима из XII века.

гозаслужне патријаршије за духовни живот и политички препорођај нашега народа.

О унутрашњем животу у Скопској епархији за цело ово време, готово пуна три века, под византијском влашћу имамо врло мало података. — Знамо само толико, да је она морала имати већ у X или XI веку велику катедралну епископску цркву у Скопљу, која је, према једном епископском писму папи Инокентију III од 1204 год., као што смо напред видели, посвећена била Св. Богородици. Сем тога, према забележеној традицији у Светој Гори и према хрисовуљи краља Милутина од 1300 год. за манастир Св. Ђорђа-Горга код Скопља, у ком се катедрална црква скопских епископа стално назива »Света Тројеручица«, врло је вероватно, да је већ од 1230 год. после повратка Св. Саве са првог његовог пута у Свету Земљу, у тој катедрали налазила се чудотворна икона Св. Богородице са три руке (Тројеручица), по којој је и катедрала добила име. По предању, наиме, о тој необично поштованој чудотворној икони Св. Богородице, која се данас налази у Хиландару, њу је Св. Сава Српски нашао у Јерусалиму, откупио је и донео у Србију, па је поклонио скопској епископској цркви Св. Богородице.—О пореклу те иконе постоји легенда: да је припадала Св. Јовану Дамаскину († око 754) у доба иконоборачких прогона и да му је на њој, чудотворним дејством, прирасла десна шака, коју су му отсекли били за казну што је њоме писао саставе у одбрану икона; а он је онда из захвалности за то исцелење дао начинити модел своје шаке од сребра и приковао га, као трећу руку, на тој икони. Отуд је икона добила име Тројеручица. Доцније је пренесена из Дамаска у Јерусалим, где ју је наш Св. Сава нашао ... Иначе, о тој катедралној цркви скопских епископа из доба византијско немамо никаквих података; сем ако можда нису од каменог постоља њеног иконостаза неколико богато орнаментисаних делова мраморних плоча нађених у доцнијим президима врата и прозора старог Куршумли-хана (види сл. 18).

О скопским епископима за цело ово време имамо такође врло мало података, а само двојица позната су нам по имену. То је био поменути Марин, који је 1204 год. тражио палнум од папе, и по свој прилици његов први наследник Јован, који је 1220 год. од охридског архиепископа

копа Димитрија Хоматијана и његовог Синода «дизањем руку» одређен био да однесе Св. Сави Српском протест, што је Српску цркву у слободној држави свога брата краља Сте-

Сл. 16. — Чудотворна икона Св. Богородице Тројеручице, коју је Св. Сава донео из Јерусалима и даровао катедралној цркви Св. Богородице у Скопљу око 1230 год.

фана Првовенчаног издвојио из Охридске архиепископије и, с благословом никејког васељенског патријарха,

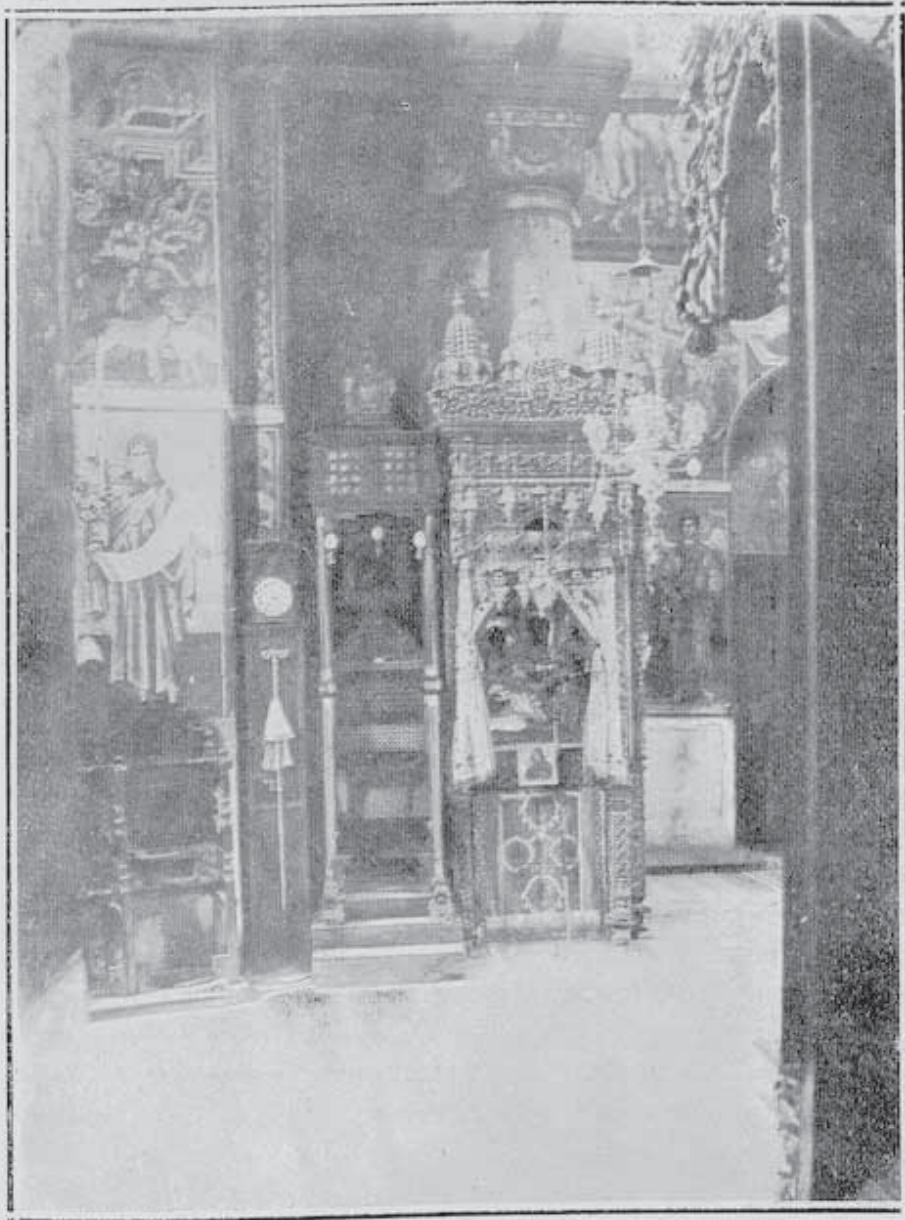
организоваo је као нову аутокефалну православну црквену област на Балкану. Тај протестни акт Охридског синода завршава се овако: »А доносиоца овога нашег синодалног писма, љубљеног у Господу нашег брата и саслужитеља господина Јована, изабрали смо подизањем руку да разјасни твојој часности и умено горе речено«... Врло је вероватно да је Јован разумно посредовао између Св. Саве и Димитрија Хоматијана да се цео спор у миру сврши и несугласице изгледе, па га се Св. Сава зато и доцније са захвалношћу сећао и на повратку са свога првог пута у Свету Земљу донео му на дар напред поменути чувену икону Св. Богородице Тројеручице.

Јован је био Грк и дошао је на управу Скопске епархије око 1217 г., када су Епирци завладали Скопљем и Синод грчке Охридске архиепископије донео одлуку: да се имају сменути са својих положаја сви словенски »загорски« епископи које је поставио триовски архиепископ сједињен с Римском црквом. Том приликом је још одређено било: да сви свештеници, презвитери, ђакони и инођакони, који су рукоположени и постављени били од тих смењених словенских епископа имају у току четири месеца издржати епитимију на тај начин, што за све то време понедељником и четвртком неће јести месо, сир и јаја, а у среду и петак јешће само хлеб и пити воду; сем тога сваки дан, осим суботе, недеље и господњих празника, дужни ће бити да учине по 40 метанија-поклона до земље.

Охридски архиепископ ословљавао је своје подручне епископе са најчаснији, освећени и преосвећени брате, саслужитељу или саепископе — *τιμώτατε ἀδελφε, ἱερώτατε συνλειτούργε* или *παικρώτατε συνεπίσκοπε* итд.

Скопски епископ имао је као и сви други епископи при својој катедралној цркви свој двор са нужним особљем за литургијске, административне, судске и економске послове. Судска делатност епископова није се ограничавала само на духовна, брачна и чисто црквена питања, него се простирала и на многе грађанске парнице из приватног и кривичног права, а нарочито на спорове у породичним односима и о наслетству. Колико је при том велики био ауторитет скопског епископа у XIII веку види

се и из једне врло замршене парнице о наслетству између световне словенске властеле у Скопљу, коју је епирски деспот Теодор Комнин 1220 год. упутио на решење истом епископу Јовану оваквом кратком простагмом: »Преосвећени

Сл. 17. — Данашње место чудотворне скопске иконе, Св. Богородице Тројеручице, у Хиландару, поред епископског стола.

епископе скопски (Πατριάρχης ἐπίσκοπος Скоπίων), рас̄прави и пресуди праведно парницу између нашег човека Љуто-

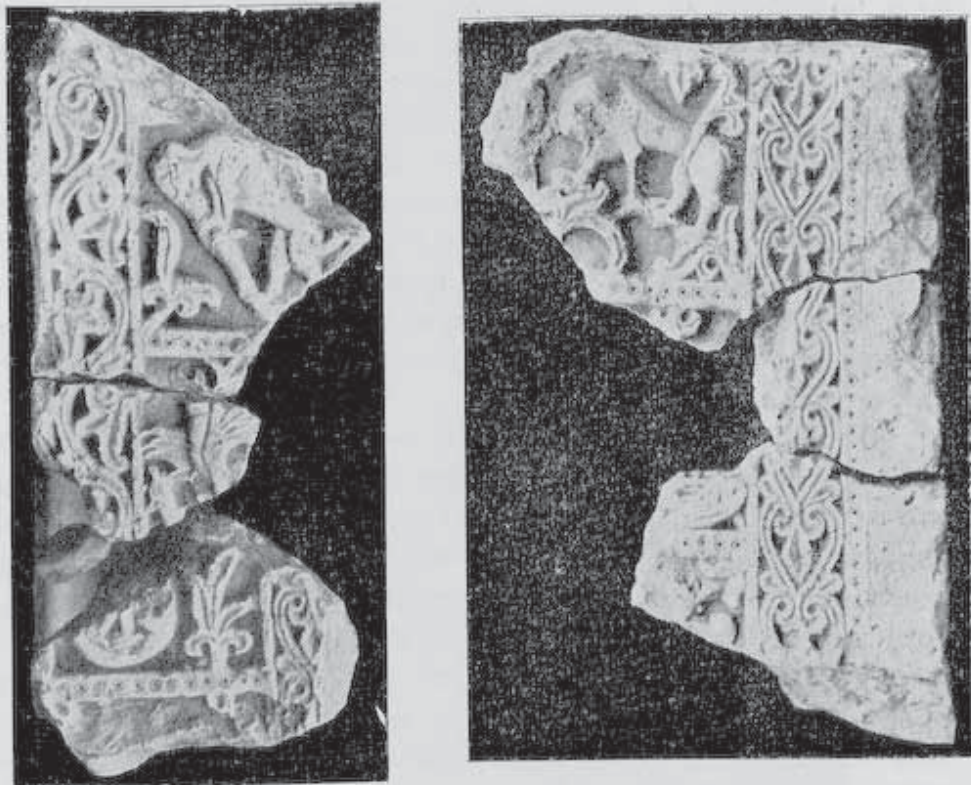
воја и Хрсове таште; и што нађеш као праведно, то објави записом, пошаљи ми и изврши нашу повељу». А епископ, пошто се ту радило о спору са најугледнијом епископском властeosком кућом у Скопљу, којој је тада била на челу ташта властелина Хрса, удовица Јована Тихомира, а кћерка Немењина и сестра првог епископског краља Стефана, — чији ће син Константин Тих доцније постати цар бугарски, — није хтео сам да донесе пресуду у тој тешкој парници, већ је умолио охридског архиепископа Димитрија Хоматијана, да у његовој присутности саслуша парничаре и његовом помоћу донесе и образложи пресуду с позивом на законске прописе; па је то и учињено са много осећања правнога смисла и дубоким познавањем грађанских закона...

Сем ове, у још једној парници помиње се један епископ скопски, чије име такође није забележено, али би могао бити исти Јован, јер је акт из 1217—1234 год., из доба истог охридског архиепископа Димитрија Хоматијана. — То је, управо, писмо архиепископово скопском епископу о једном крвавом сукобу слугу севаста Приба са становницима села »Еахова«, данашњег торбешког села Елова у Држиловској општини, на северним огранцима Караџице. У том сукобу учествовао је и парохијски свештеник еловски Драгомир на страни властелинових слугу, те га је скопљански епископ (Јован?), по тужби његових сељана, осудио не само на забрану свештенодејствовања него и на потпуно одлучење од цркве, и ако је он негирао своје учешће у сукобу, а севаст Прибо енергично интервенисао у његову корист. Кад све то није помогло потражена је заштита за еловског свештеника Драгомира од Синода Охридске архиепископије; те је тим поводом архиепископ Хоматијан и писао поменуто писмо скопљанском епископу и саветовао га: да ослободи казне оптуженог свештеника за учешће у крвавом сукобу сељака и слугу севастових, док Синод не испита целу ствар и донесе дефинитивну пресуду. Не знамо како се тај спор окончао, али већ изложени подаци дају основа за претпоставку: да је севаст Прибо, као властелин, морао бити врло строг и неправичан у поступцима са својим поданицима, када надлежни скопски епископ није могао да

прими његову интервенцију у корист свештеника, који је заједно са његовим слугама оптужен био да је крив за проливање крви словеских сељана...

Судбена компетенција епископског, а нарочито архиепископског суда у данашњој Јужној Србији у доба Димитрија Хоматијана, високо је цењена, као што смо видели већ из горе приведеног примера о наследном спору између најугледније скопске властеле; али решења црк-

Сл. 18. — Одломци преградних плоча од мраморног иконостаса из XI—XII века, које су по свој прилици из потпуно уништене цркве Св. Богородице Тројеручице у Скопљу.

венога суда по чисто грађанским пословима нису имала сама по себи принудну силу на световни суд. Она су била само арбитражног карактера и извршење пресуде се остављало на добру вољу парничара; но обично је ауторитет црквених судија и страх од проклетства редовно деловао да се њихове одлуке обоострано приме. Шта више, догађало се да странке које нису биле задозвољне са пре-

судом којег од царевих судова обраћају се охридском Архиепископском синоду, против чијег решења није било апелације.

Црква је имала и *право азила* за злочинце и друге преступнике, које су световне власти гониле. — Тако на пр. знамо да је неки Коста, гоњен од власти ради учињене прељубе, прибегло охридском архиепископу Хоматијану и он је одмах објавио, да никоја власт, под претњом одлучења из цркве, не сме кривицу ништа учинити јер је прибегло цркви — да му она суди. А скоро у исто време побила су се два Прилепчанина, Радослав и Константин, ради потрице, па је Константин после 14 дана разболео се и за 8 дана умро. Јавно мњење и световне власти у Прилепу, иако је Константин умро од своје старе хроничне болести, кривиле су Радослава за његову смрт и он је побегао под заштиту архиепископову у Охрид; а овај је одмах црквеним одлучењем запретио сваком ко би се, од народа или власти, усудио да се свети Радославу за смрт Константинову...

Т.зв. *Божји суд*, који је био у великом обичају у XIII веку и на Балкану, архиепископ Хоматијан је потискивао као »варварско и непоуздано« средство за откривање кривице, те је на пр. јанинском епископу једном приликом саветовао да допусти свештенодејствовање неком ђакону, који је »Божјим судом« био објављен за клеветника, пошто је као окривљен дотакао се усијаног железа и остао неповређен. Страшно варварско расположење и међу грчком властелом у јужним областима Охридеке архиепископије врло живо нам приказује случај Зоје, кћерке властелина Пецикопула из Колоње код Костура, која је отсекла обе руке једном од својих слугу, — пошто га је два пут у крађи ухватила, — и пустила да му крв из рана истекне и од тога умре. Као властелинка Зоја није ни позвана на одговорност од световних власти, а Охридски синод ју је осудио за тај грех и још неке њене друге кривице (четврти брак и др.) само на седам година строгог поста о хлебу, зелени и води, у среду и петак, а уз то да сваког дана сем суботе, недеље и господњих празника, чини 40 поклона са сузама и јецајима...

У Скопској епархији, а нарочито у Скопљу као седишту византијског дучеа — управника велике области, било је врло много Грка и других странаца, чиновника—

Сл. 19. — Краљ Милутин, ослободилац Скопља 1282 год. Снимак фреске из манастира Грачанице.

властеле итд., али у недостатку података не знамо да ли су се и ту слични случајеви збивали. — Да би ипак

могли добити бар приближну слику о духовном животу под грчком влашћу у Скопљу и његовој црквеној области, изнећемо још неколико карактеристичних примера онога времена, који су били предмет расправљања црквених судова у Охридској архиепископији. Тако на пр. неки Петар из села Ресна дошао је пред архиепископа у Охрид и замолио га да разреши веридбу његове кћери Стане, која је већ у 9-ој години обручена била за неког Прва, и он је по том, још пре 8 година, отпутовао некуд и никако се не јавља. Свештеник је потврдио да је девојчица заиста у деветој години обручена била и архиепископ је то обручење прогласио за неважеће и дозволио, сада већ, девојци да се може за другога удати. Један други отац осуђен је био од црквеног суда на епитимију што није одржао завет да кћерку неће удати пре навршене 12-те године и док је не одведе да се поклони Св. Димитрију Солунском... Тко би нарушио завет да се неће оженити другом ако не буде могао ступити у брак с оном коју жели, осуђиван је на епитимију: да се читаву годину несме причестити, а после тога да позове свештенике да му прочитају нарочити молбан разрешења; сем тога, ако је био имућан, дужан је био још да о свом трошку удоми 2—3 сироте девојке и да им да мираз, па се тек онда могао и сам оженити. Један војник, Ђорђе Комнин, у 22 години својој био се тешко разболео, па су се и он и жена му Теодора заветовали да ће се, после 8 година обоје закалуђерити ако Ђорђе оздрави. А када је Ђорђе оздравио и прошло заветно време, њима је тешко било растати се и примити монаштво, јер су још обоје били млади — њему је било 30 год. — и волели су се, па су молили архиепископа да их разреши завета. И архиепископ их је разрешио уз ову епитимију: да прве године једну шестину од целога свог имања разделе манастирима, црквама и сиротињи, а за тим сваке године током целог живота да дају једну десетину имања богоугодним институтима; сваки дан да чине метанија, а у среду и петак да држе строг пост о самом хлебу, зељу и води с тим изузетком што муж који врши напорне војне дужности, може и у те дане пити вина; а кроз цео остали живот дужни су обоје били да по монашким правилима препосте све годишње постове. На постове уопште много се

пазило, па се расправљало и о томе: да ли треба постити и на празнике када падну у среду и петак? А бивало је појединаца који су се заветовали, да и у друге дане, сем

Сл. 20. — Краљица Симонида, кћерка византијског цара Андроника II Палеолога, доведена у Скопље краљу Милутину 1299 год. Снимак фреске из манастира Грачанице.

среде и петка, неће јести месо. — Тако је на пр. и братучед архиепископа Хоматијана био се заветовао да неће

јести месо понедељником, али му је то тешко било издржати па је молио стрица да га разреши завета; и он је то учинио под условом: да му синовац сваког понедељника даје сиротињи онолико милостиње у новцу колика би била цена месу које би тога дана појео, итд.

Законити брачни живот још ни у XIII веку није био потпуно проведен у Византији а нарочито не у Охридској архиепископији. — Држава је трпила наложничтво, те су појединци имали и већи број незаконите деце од разних наложница, које су тестаментом одређивали за наследнике, па каткад остављали им и већи део него законитој деци. Црква је енергично устајала против таквих бракова без њена благослова и одлучивала је од причешћа и од свих других верских функција све такве парове док се не венчају или не раставе; па је забрањивала и примање од њих дарова за цркву... И развод црквеног брака у многим је још лично на споразумни отказ склопљеног уговора. Тако на пр. знамо да се у првој четврти XIII века овако развео Призренац Георгије од своје жене Обраде, кћерке угледног домаћина Радослава из Доњег Полога. — Они су, наиме, споразумели се и *»по месном обичају«* саставили акт, с потписима њихових родитеља, и узајамним клетвама се обвезали: да од тог тренутка Георгије не сматра више Обраду за своју жену, нити ће родитељи Обрадини више сматрати Георгија за свога зета. Тај акт о споразуму њиховом потписали су веродостојни сведоци и призренски епископ Никифор, те је развод одмах био дефинитиван. Георгије се затим оженио Чрнокосом, сестром жене неког Добресине из Призрена, а Обрада се удала за другог човека. После 18 година Обрада је остала удовица и Георгије је напустио своју Чрнокосу, са којом је изродио осморо деце, па се вратио својој првој жени Обради. На тужбу Чрнокосину Георгије се правдао да га је Чрнокоса мајом одвела од Обраде и задобила за себе; али ни том приликом, пред архиепископским судом у Охриду, нико није оспоравао законитост Георгијева и Обрадина развода по узајамном договору и *»месном обичају«*... Жена, јавно ухваћена у прељуби, по правилу је развођена од мужа и морала је да ступи у манастир и прими постриг, сем ако муж изјави да ће је поново примити себи после законског рока за издржавање епитимије. — Врло строго се поступало пред црквеним судом Охридске архиеписко-

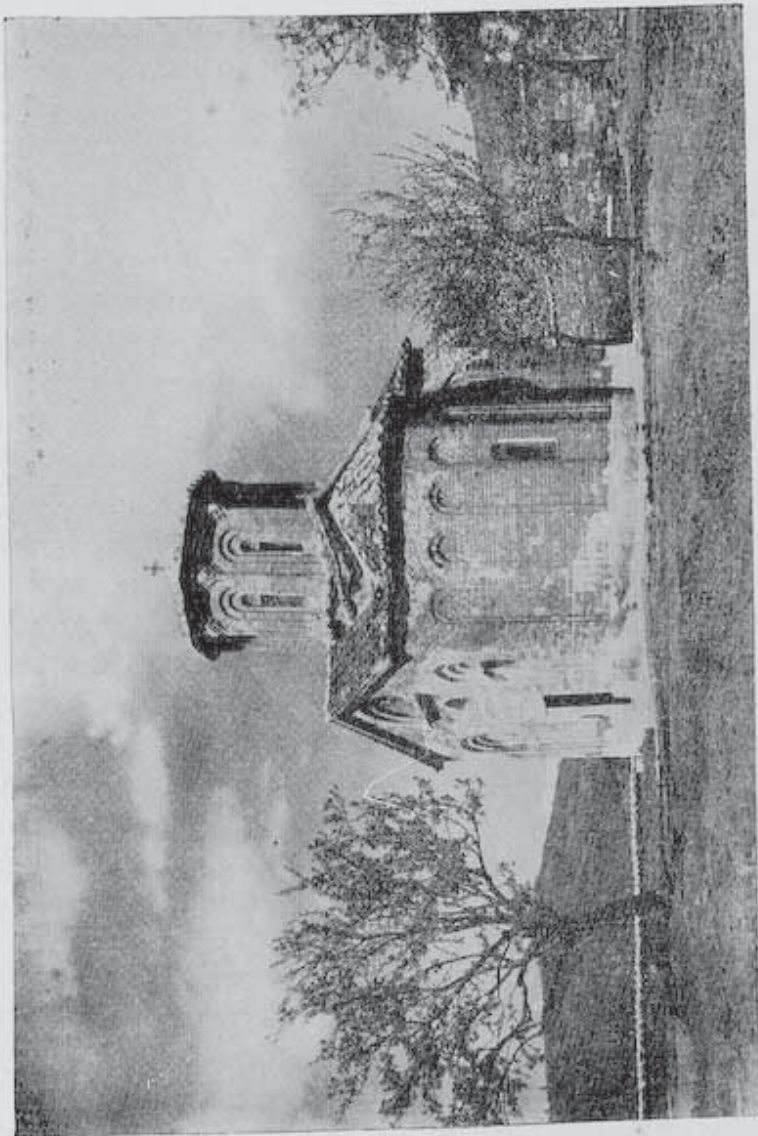

није и против оних који обешчасте девојку, па ма то било и с њеном сагласношћу. Такав човек, ако је био ожењен и довољно имућан, дужан је био да даде девојци литру злата, а пола литре ако је био мање имућан; сем тога, седам година није се могао причестити и дужан је био да издржи сва четири степена јавног покајања пред црквом и у цркви (плачући, клечећи итд.)— Слична казна предвиђена је била и за нежењу ако није хтео да се ожени девојком коју је обешчастео...

Сваки епископ у Охридској архиепископији имао је у градовима своје епархије нарочите помоћнике, који су у прво време називани хорепископима, а доцније протопопима. Изгледа, да је протопопе по епархијама у Охридској архиепископији у XIII веку, као и у новооснованој аутокефалној Жичкој архиепископији, постављао сам архиепископ, по свој прилици, у споразуму са надлежним епископом. Тако на пр. знамо из једне сачуване синђелије за протопопу града Прилена у Битољској епархији, да га је поставио охридски архиепископ Димитрије Хоматијан; а слично је учинио и Св. Сава када је послао протопопе по свима новооснованим епархијама у својој архиепископији. Из Хоматијанове синђелије за прилепског протопопа види се јасно какве је све дужности имао протопоп у XIII веку. Он га овако поучава: »Ти најпоштованији јереје, чим си снабдевен са достојанством протојереја, постављен си као прво-Петар међу свештеницима града Прилена и стога си пре свега дужан да будеш пример другима — да се други могу угледати на све што је добро, а нарочито на свештеничку праведљивост и ред... Сем тога дужан си, да по могућству исправљаш оне који су у заблуди и да помоћу твога архијереја отстрањујеш саблазни у којима се они налазе, да се стараш о спасењу народних душа, да дајеш често поуке и савете, да би се људи клонили од зла, према псалмопевцу: да свима срететвима настојиш да од зла начиниш добро«... Сем тога, специјална је протопопска дужност, по тој синђелији, била: да благоразумно и законито скупа од свештенства и народа приходе за свога епископа, а при том да настоји да ти терети не буду много тешки и да немају карактер истезавања; јер су у тој епархији ранији епископски скупаљачи данка тако неподносиво

увеличали данак свештенства епископу, да су свештеници »са сузама и јецајима« долазили да траже заштите код архиепископа. Стога је архиепископ писао епископу и позвао га да прекрати то »безчиније у цркви«, које је »до-

Са. 22. -- Манастир Св. Никите у Скопској Црној Гори, више села
Гориана и Бањана, обновљен од краља Милутина пре 1308 г.

бровољни принос претворило у дужност и у насилно и тиранско грабљење... достојно само многобожачког зверства и дивљаштва«. Том приликом је архиепископ тачно фиксирао колики и какав има бити данак свештенички

епископу. Према том наређењу сваки свештеник »зевгар«, т.ј. онај који има своје земље и њиве и оре их својим воловима, дужан је да даје своме епископу сваке године: 3 крине (око 11 ока свака крина) пшенице и 3 крине јечма; а свештеник »војдат«, т.ј. онај који нема своје земље, имао је да даје 3 јагњета, 50 драма обрађена лана и литру воска. Од наметнутог им новог данка, т.зв. »подоконие« т.ј. наплате за тобоже учињене услуге, сви се ослобађају. А што се тиче давања пернате живине одређено је, да је свештенство даје и даље као што ју је и до тада давало своме епископу.

У првој Хришћанској цркви није био обичај, да ниже свештенство плаћа архијерејима годишње дажбине, а још мање да плаћа таксе за рукополагање и постављање. Шта више, то се сматрало симонијом и најстрожије осуђивало. Но током векова увукао се у Византији обичај да епископи узимају плату за постављања на црквене степене. Тај обичај, сем угледа на световне господаре, изазвала је, по свој прилици, и околност што су парохиски свештеници у она времена добијали врло велике приходе од својих парохияна, па се код епископа развила жеља да и они партиципирају при том. А како тај обичај није био на закону основан, нити су биле одређене таксе, то су разни самовољни поступци појединих несавесних људи изазвали цара Исака Комнина, у другој половини XI века (1057—1059 г.), да установи сталне таксе и утврди принципе за та епископска наплаћивања од свештенства; па је установљено: да епископ може узети за посвећивање чтеца или ипођакона само 1 златник, а за ђакон и презвитера по 3 златника, што у свему чини 7 златника. У Светосавској Крмчији сачуване су старе одредбе о томе какве је таксе и у коме сразмеру могао узимати епископ за постављање посвећених свештеника на парохију — за т.зв. сивђелију. Те таксе нису биле једнаке; јер су се приходи парохиских свештеника онога времена, углавном, кретали између 30 и 2 литре перпера (златника) на годину. Стога је одређено било: ако приход свештеников износи мање од 30, а више од 10 литара перпера, дужан је свештеник да плати за своје постављење 100 перпера епископу, а свима осталим, који по обичају, имају права на примање дара

Сл. 23. — Св. Никита, заштитник истоимене задужбине краља Милутина у Скопској Црној Гори. Снимак фреске у истој цркви из првих година XIV века.

(епископовим дворанима и чиновницима) 200 перпера; ако му је приход био мањи од 10 литара давао је 50 перпи епископу, а 70 осталима, итд. у сличном сразмеру. Само онај чији приходи ипсу износили више од 2 литре перпера није плаћао епископу ништа, али је његовим млађима — старијем презвитеру и старијем ђакону — давао обичан дар, по свој прилици 16 перпера, да га међусобом поделе.

Цар Василије II, реорганизујући од 1018—1020 год. Охридску архиепископију дао је архиепископу право да од својих подручних му епископија узима тзв. »каноникон« или духовни данак, а цар Константин IX Мономах издао је, између 1042 и 1054, специјалну уредбу о епископским приходима од епархије у новцу, храни и домаћим животињама. Та је уредба, по редакцији цара Алексија I Комнина од 1085 год., ушла и у наш канонички зборник Крмчију, као и у Синтагму Матије Властара. Она означаје сразмер за *»каноник, јеже ми (Срби) поповину именујем«*. Тај данак је називан још и *»правилно«*, а код Византијаца и *»каноникон«*, по нашем *»димница«*, јер је узиман према броју кућа, огњишта или димова у једној парохији. — По тој установи сваки парохијски свештеник био је дужан да сваке године даје свом епископу, од 30 кућа или домова у селима парохије своје, по 1 златник и 2 сребрњака, једног овна, 6 модија (мерица) јечма, 6 метра (мера или крчага) вина, 6 модија пшеничног брашна и 30 комада живине; ако је имао 20 кућа давао је пола златника, 1 сребрњак, пола овце, 4 модија јечма, 4 метра вина, 4 модија пшеничног брашна и 20 комада живине; а од 10 кућа давало се: пет сребрњака, једно јагње, 2 модија јечма, 2 метра вина, 2 модија пшеничног брашна и 10 кокошака. — Још је после тога у Крмчији наглашено: да та уредба има да важи стално за све народе и за сва времена...

Уз наведени *»каноникон«* свештеници су дужни били да узимају за епископа извесну таксу, тзв. венчаницу, од сваког новог брачног пара у својој парохији — златник од младожење и 20 лаката или аршина платна од невесте.

Сл. 24. — Св. Сава, фреска у Св. Никити око 1308 год.

Сем ових доходака епископи су имали приходе и од непокретног имања своје катедралне цркве, које се са-стојало од дарованих јој земаља и читавих села с људима и нарочитим правима, имунитетима и повластицама. Не знамо каква је све имања имала катедрална црква скопских епископа, Св. Богородица Тројеручица, у доба под Византијцима, али је вероватно да је и она имала по неко село у околини Скопља, када је охридски архиепископ Теофилакт већ крајем XI века имао једно село чак на Вардару и енергично се борио да му га не отме суседни властелин — такође Грк из Цариграда...

У доба византијске власти над областима Скопске епархије падају и главни основи за развитак у њој манастира и монашког живота у њима и ван њих. Али манастири који су у ово доба постали у Скопској епархији нису подизани и развијали се на основима, које су ударили словенски апостоли у нашим областима, Св. Климент и Св. Наум, крајем IX и почетком X века, око Охридског Језера, да служе словенској хришћанској мисли и цивилизацији. Њих су подизали махом византијски цареви, властела и претставници грчке цркве са сасвим супротном тенденцијом: да, наиме, и ти манастири послуже акцији грчких охридских архиепископа и потчињених им епископа на сузбијању словенске духовне културе и, у смислу византијских државних, политичких и културних тежња, постепено раде на јелинизовању словенских области на Балканском Полуострву. Отуда су у ове манастире, не само на обалама великих македонских језера, него и на обалама Вардара, па чак и у Призрену, у XI и XII веку смештани и многи монаси и клирици рођени и одрасли чак у Пафлагонији, Памфилији, Витинији и по другим крајевима Мале Азије...

Најстарији поуздано познати нам манастир у границама данашње Скопске митрополије био је чувени манастир Св. Ђорђа-Горга (Скоропостижника) код Скопља. Њега је почетком X века подигао византијски цар Роман III Аргирос (1028—1034 год.), по свој прилици још пре него што је постао царем и можда живео у Скопљу као управник те области после пада Скопља у византијске руке (1002 год.). Једна традиција забележила је, да је и манас-

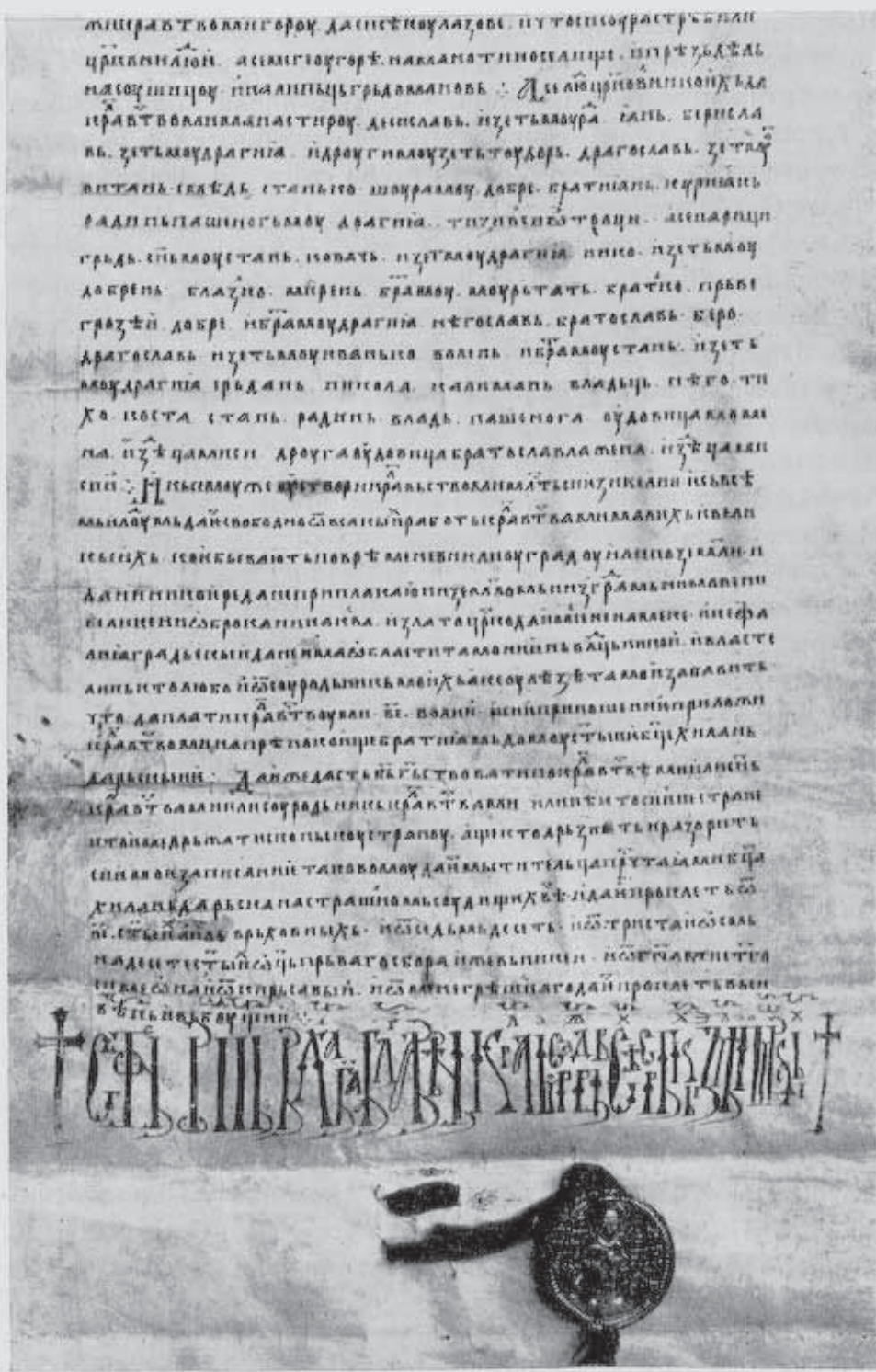

Сл. 25. — Христос гони трговце из храма и лечи болеснога од водене
болести. Фреска око 1308 год. у Св. Шивити.

тир Св. Јована Бигорског, на југозападној граници данашње Скопске митрополије, близу Дебра, подигнут скоро у исто време 1020 год., али о томе немамо не само никаквих поузданих података него ни трагова. Из XI и XII века су и друге првобитне цркве многих до данас још очуваних, а знатним делом и пропалих манастира у Скопској епархији. Ти векови, а особито доба династије Комнина (1084—1185 год.), били су нарочито повољни за подизање манастира по Византији; јер је цело тадашње византијско друштво, од царева до сељака, обузимао ванредно снажан религиозни осећај, који је у том правцу скоро у манију прелазно, те су цркве и манастири ницали на све стране по целој империји. Та активност јењала је тек у XIII веку, после пада Цариграда у латинске руке и наступелих невоља на све стране. Тада, не само да је скоро потпуно ограничено подизање нових манастира, него су многи стари почели нагло опадати, а за тим пустели и пропадали...

Према историским, архитектонским и другим научним подацима и легендама с којима располажемо врло је вероватно да су у Скопској епархији током XI и XII века постале и ове манастирске цркве у свом првобитном, а не у данашњем, облику: Св. Ђорђе у Старом и Младом Нагичину и Св. Прохор на Пчињи. — По Житију Св. Прохора њих је, као и једну сасвим несталу цркву Св. Луке, на десној обали Пчиње близу Св. Прохора, саградио византијски цар Роман IV Диоген (1067—1071 год.) из захвалности, по легенди, што му је Св. Прохор прорекао да ће постати цар, у доба док је још само био високи војни чиновник у Скопској области; а историски је утврђено, као што ћемо ниже видети, да је цар Роман IV Диоген обдарио имањем и повластицама и Св. Ђорђа Скопског. На основу још довољно неутврђених података изгледа да је и првобитна црква Св. Богородице Црногорске—Матејча, у планини недалеко од Куманова, постала у доба цара Исака Комнина (1057—9 год.); али је несумњиво, на основу архитектонских података, да је она из XI или XII века. Вероватно је да су из тога доба били и чувени манастири у Пологу, поред којих су постале и развиле се данашње вароши Тетово и Гостивар, а њих је сасвим нестало; па

Сл. 26. — Доњи део хрисулуе краља Милутина, пре 1308 г., којом дарује манастиру Хиландару задужбину протосеваста Приба, Велију Св. Петке код села Тморана, данас Морани код Зеленикова на Вардару.

Модришки манастир у Поречи, од кога још и данас постоје доста импозантне развалине. Из XI века је била и првобитна црква манастира Св. Арханђела код Леснова, у близини Кратова, при којој се подвизавао Св. Гаврило Лесновски; а по свој прилици из тога је доба била и црква Св. Архистратига Михаила у Скопљу, за коју је краљ Стефан Првовенчани, у свом Житију Св. Симеона Немање, забележио—да ју је из основа обновио и обдарио његов отац Стефан Немања.

Једина црква из тог византијског времена у Скопској области, која нам је до данас остала готово потпуно очувана у свом првобитном облику из XII века и уз то је тачно датирана (1164 год.) у грчком натпису, одлично очуваном на камену више улазних врата, јесте црква Св. Пантелејмона код села Нерези на брду Водном изнад Скопља; а на истом брду, и скоро у непосредној близини Св. Пантелејмона, затекао је краљ Милутин, када је 1282 г. освојио Скопље, још три манастирића—Св. Богородицу Водњанску Елеузу-Милостиву и два Св. Теодора (Стратилита и Тирона) — један више Св. Богородице, а други ниже — већ скоро у Скопском Пољу. Данас њих више ниједнога нема. Из тога су времена биле, ако не већ и из XII века, и првобитне цркве манастира Св. Никите у Скопској Црној Гори, изнад села Чучера и Бањана, и Св. Николе под градом Кожљем на Пчињи, које је почетком XIV века обновио краљ Милутин, као и многе друге веће и мање цркве и манастире из византијског времена, које је краљ затекао опустеле и упропашћене када је завладао областима Скопске епархије...

О архитектури и живопису византијских црквених грађевина у Скопској епархији пружа нам драгоцене податке само манастир Св. Пантелејмона код села Нерези (в. сл. 9—15); а донекле и фрагменти недавно у Скопљу пронађених орнаментисаних камених плоча, по свој прилици, са иконостаса катедралне цркве скопских епископа — Св. Богородице Тројеручице (в. сл. 18).

О животу у манастирима Скопске епархије за време византијске власти имамо такође врло мало података и то готово искључиво захваљујући само сретној околности да су се у манастиру Хиландару сачувале три

повеле у којима се налазе драгоцени подаци о тим односима за манастир Св. Ђорђа-Горга код Скопља и за Св. Богородицу Тетовску. Те повеле дошле су у Хиландар у XIV веку, захваљујући одлуци цара Душана око 1348 г., да манастир Св. Богородице у Тетову има ући у састав Хиландарских метохија и што је исто одредио 1377 године и Вук Бранковић, тадашњи господар Скопља и његове области, за манастир Св. Ђорђа Скопског. У тим хрисовулама сачувани су нам до данас драгоцени извори, који пружају могућност за реконструкцију доста јасне слике и у многим детаљима о настојавању византијских царева од XI-XIII века, да у нашим јужним областима подигну и што боље економски осигурају многе манастире, као снажне центре за манастирску акцију међу Словенима у духу византијске државне мисли и грчке хришћанске културе и цивилизације. Стога ћемо се овде нарочито дуже задржати на детаљнијем приказивању односа византијских царева према чувеном византијском царском манастиру Св. Ђорђа код Скопља, који је нема сумње већ и у XI веку био један од најбогатијих, најуређенијих и најугледнијих манастира у Скопској епархији, а можда и у целој западној половини Балканског Полуострва.

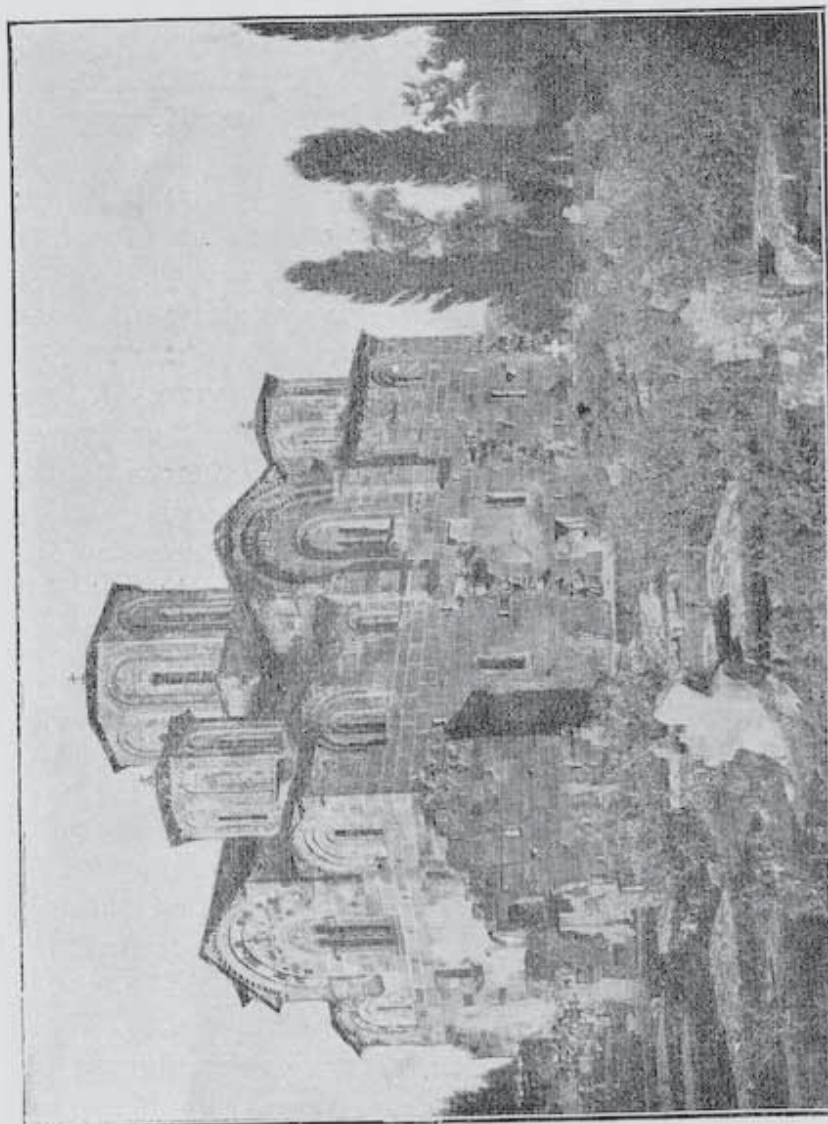

Сл. 27. — Надгробна плоча бластелина Радослава из XIV века код села Таора, преко пута од села Морана и Зеленикова, исписана на једном ранохришћанском надгробном споменику.

— Ти подаци пружају нам уједно и главне принципе о правним, црквеним, управним, сутским и економским односима и других сличних манастира у нашим областима под византијском влашћу.

Подаци о манастиру Св. Ђорђа-Горга Скопског из доба византијско сачувани су нам у две хрисовуље из доцнијих времена, а сачињени су на основу 15 ранијих хрисовуља византијских царева и епископских и бугарских владара од XI—XIII века. Једна од тих хрисовуља је од бугарскога цара Константина Тиха, унука Немањина по кћери, око 1265 год., а друга је од краља Милутина из 1300 год. По тим повељама знамо: да је манастир Светог Ђорђа-Горга код Скопља подигао византијски цар Роман III Аргирое (1028—1034 године) и богато га обдарио имањима и селима, не само у Скопској области него и у Полозима и Поречи, па чак и у Приленској области — на граници Поречи. Када је 1040 год. Скопље прешло у руке устаника против византијске власти, цар Петар Делан (1040—1041 г.) потврдио је манастиру повластице, које му је цар Роман дао. Византијски цар Роман IV Диоген (1067—1071 год.), приликом подизања свога манастира Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, обдарио је и Св. Ђорђа код Скопља са селима у залеђу планине Водно (Козарево, са манастиром Св. Јована Златоустог, и др.)... После задњег цара из породице Дука, дошао је на византијски престо Никифор III Вотанијат (1078—1081 год.) и манастир Св. Ђорђа је одмах замолио и добио и од њега потврду својих дотадашњих повластица и имунитета. За време овог владара, или нешто доцније за Алексеје I Комнина (1081—1118 год.), манастир је много страдао како се у хрисовуљама каже »наводом иноплемених Агарен«, те га је Алексеје I обновио и постао његов други ктитор. Манастир је затим морао имати неких неприлика и за цара Манојла I Комнина (1143—1180 год.), па је и од њега добио потврду повластица и село Авазгово код Морозвизда, престолоног места Брегалничке или Морозвиздске епархије. А када је после смрти Манојлове кућу Комнина заменила нова династија Анђела, потврдио је Св. Ђорђу Скопском његова добра и цар Исак II Анђел (1185—1195 год.). За време Исаково освојио је Скопље на кратко време (1189—1190 год.) велики жупан српски Стефан Немања и по обичају одмах је и он потврдио манастиру све даровнице ранијих владара. За време нереди у Цариграду, крајем XII и почетком XIII века, заузео је Скопље велики жу-

пан еписки, потоњи краљ Стефан Првовенчани, па је одмах и он потврдио даровнице и повластице Св. Ђорђу Скопском; то је учинио и бугарски цар Калојоан када је 1204 год. за време опсаде Цариграда, он освојио Скопље. После смрти Калојоанове владао је Скопљем просечки

Сл. 28. — Црква Св. Ђорђа у Ст. Нагоричину. Доњи део је из византијског времена, а горњи је потпуно обновљено краљ Милутином 1313 год. Цела црква је изнова фреско-живописана 1318 год.

господар Стрез, а после његове смрти око 1215 год. уједно је дошло Скопље под власт епирског деспота, потоњег цара Теодора Комнина — Анђела (1215—1230 год.) Стога међу потврђивачима манастирских добара налазимо

и њега. После катастрофе Теодорове код Клокотнице (1230 год.) потврдили су Св. Ђорђу старе даровнице и бугарски цареви Асен II († 1241 год.) и Калиман I († 1246 год.). Када је 1246 год. овладао Скопљем никејски цар Јован Ватац († 1254 год.) потврдио је и он старе манастирске повластице. После њега владао је неко време Скопљем српски краљ Урош I, па је и он 1258/9 год. издао потврду манастиру, као што је учинио и унук Немањин по кћери, бугарски цар Константин Тих, када је он око 1265 год. на кратко време овладао Скопљем.

По овој хрисовуљи цара Константина, која нам је једина од свих наведених хрисовуља сачувана, царски манастир Св. Ђорђа-Горга код Скопља био је ванредно угледан и имао је у другој половини XIII века под својом властелском влашћу 47 села и заселака, разасутих по области скопској (15), полошкој (5), поречкој (14), прилепској (2), брегалничкој (3), жеглиговој (2), велбуждекој (1) и биначкој (4). Највећи број тих села даровао је манастиру сам оснивач његов, цар Роман III, а по неко село додали су и потоњи цареви; па је тако и цар Константин даровао манастиру два нова села Калуђеровљане и Калуђеров Дол са црквом Св. Георгија, у области Пчиње, да буде одседалиште игуману при обидажењу манастирских метохија.

На целој својој територији, као и над свима људима који су живели по његовим селима и засецима, манастир Св. Ђорђа Скопског имао је у другој половини XIII века, а по свој прилици и раније, извесна феудална права. У принципу је носилац тих права било цело манастирско братство, дакле сам манастир као јуридичка личност, али је у ствари властелинско право (*usus nobilitatis*) припадало само манастирском старенини — игуману, који је, бар у XIII веку, често носио и титулу архимандрита.

На организацију овако великог властелинства Св. Ђорђа утицале су током векова разне повластице и имунитети, што их је манастир добијао од разних царева и других владара. — Основна хрисовуља првог манастирског ктитора цара Романа III Аргира из XI века, као и хрисовуље доцнијих владалаца све до цара Константина Тиханисеу сачуване. Стога није ни могуће тачно установити каква је све права имао манастир у XI и XII веку на

дарованим земљама и над људима по селима тих земаља. Али је врло вероватно, да у та времена, као и у XIII веку, манастир није имао једнака права по свима селима,

Сл. 29. — Југозападни део унутрашњости цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, са записом да је црква живописана 1318 год. и монограмима краља Уроша (Милутина) на крстовима изнад главе стуба.

која су му ктитори и други дародавци уступили; јер по Константиновој повељи излази да је у једним селима добио сва власничка права — *dominium directum*, а у дру-

гима је имао само *dominium utile* или право да од њихових становника, који су уједно били слободни власници својих имања, побире све приходе и врши сва *iura regalia* која су му владоци даровали...

Сем права на дарованој му земљи, манастир Св. Ђорђа имао је нарочитих права и на људима, који су на тој земљи становали без обзира на сталеж коме су припадали. Шта више, он је имао »људе« који су њему лично припадали и обвезани му били, иако нису становали на територији манастирског властелинства, већ по владоочевим градовима и по туђим властеоским добрима. — Константинова повеља помиње »парике«, сеоске поданике и слуге манастирске; а за тим »људе« Св. Ђорђа који се налазе »в' граду Скопском — в' жуцје или у којем либо граду или у чијем либо сеље« и уз то још посебно »попове и поповљане« (— свештеничку родбину са специјалним правима). Најзад, ту се помиње и манастирски »отрок« као орган егзекутивне власти игуманове.

Властелинство Св. Ђорђа Скопског уживало је већ и за византијске власти велике административне, сутске, финансијске и војничке повластице, те је, као и остала велика црквена властелинства, сачињавало скоро једну врсту државе у држави.

Административни и сутски имунитети Св. Ђорђа састојали су пре свега у томе, што су његови »црквени људи« или јасније сви поданици његова властелинства, ма где се они налазили, потпуно изузети били од компетенције административних и сутских органа државних власти и подложни били нарочитој манастирској властеоској управи и суетву. Константинова хрисовуља, следећи у главном, по свој прилици, старијим грчким повељама одређује: да ни један претставник државне власти нема никаква права над људима Св. Ђорђа, како у граду Скопљу тако и по свима селима његова властелинства — »ни да метеха с ними ни севаст (административни државни виши чиновник), ни прахтор (скупљач државних дажбина), ни кнез (управни државни или властеоски чиновник у жуци), ни кастрофилак (управник града)« итд. »ни судити, ни свезати, ни глобе узети, ни који доходак.« Већ, кад се нађе да је коме крив човек Св. Ђорђа, нека му суди игуман

и игуманов »отрок« (служитељ) нека изводи сваку ексекуцију; а ако се догоди, да неко од државних или туђих властеоских органа, противно горњем наређењу, с насилљем осуди човека Св. Ђорђа и пошаље свога отрока на њ, или га свеже или пороби без игуманова одобрења, на таквог цар Константин баца »проклетство Божје и свих правоверних светих царева«, који су та права зајамчили манастиру; па уз то одређује и материјалну санкцију — да плати глобу од девет златица.

Не може се поуздано утврдити, да ли је компетен-

Сл. 30. — Камени иконостас, са престолним фреско-иконама из 1318 год., у цркви Старог Нагоричина.

ција јурисдикције игумана Св. Ђорђа, као нарочито привилегованог властелина, обухватала и неке најтеже кривице, које су обично изузете биле непод властеоског суда и важиле као владачеви резервати или »царски дјгови«. Али је сигурно, да је и глоба, која је у редовном сутском поступку за те кривице узимана искључиво у корист фиска, по Константиновој повељи, на властелинству Св. Ђорђа, припадала манастиру у целини не само од његових људи, него и од свакога другог, ако је злочин учињен на манастирском територију. У тексту се каже: »От вражде

(убиства, крви итд.) и от дјевичка разбоја (силовања) и от коњскога провода (крађе) глоба веа цр'ковна; а вражда да се не узима у граду или селу (заправо од града или села ако кривац не би био познат или не би могао да плати), развје на убици кто ју учини и судом«. Манастир Св. Ђорђа имао је искључива права и на све друге полицијске и сутеке таксе и глобе од својих људи, као што су: печат (такса за сутеки позив), рука (такса за јемство), послух (такса за сведока), оправа (сутеки трошкови), одбој (глоба за непослушност полицијским и судским чиновницима), потка (потрица или глоба за сметање поседа уопште), удава (глоба за самовласно хапшење дужника) и опаданије (глоба за клевету), те глобе од 6 и 12 волова уaturi за разне друге кривце.

Финансијски и муниџиџи властелинства Св. Ђорђа Скопског били су толико велики, да је оно готово потпуно изузето било из општег државног финансијског система. — Наиме, све данке у новцу иaturi, као и све работе или кулуке, које су сви држављани били дужни да дају своме државном господару, већ су византијски цареви пренели на манастир Св. Ђорђа са свих земаља и људи у његовом властелинству. Стога се и у Константиновој хрисовуљи, не само генерално него и поименце, набрајају сви државни данци и работе од којих су манастирски људи, у корист свога властелинства, ослобођени били.

Међу данцима од којих је ослобођено било властелинство Св. Ђорђа Скопског помиње се нарочито: данак од главе и земље (перпер, пис и писан), од куће и окућнице (димнина и комот), од ораће стоке (волоберштина), и десетина од жита и вина, оваца и пчела; за тим плаћање ђумрука (парине) по трговима, мостнине (таксе ђупријске) на прелазима река и бара, таксе за транзит (дијавато), травнине, торовиве и кошарштине — за испану, зимовишта и јагњилишта оваца; давање зоби и сена (позоб, коњух) за владаочеве и властeosке коње, исхрана владаочевих ергела, паса и соколова (комисе с' коњми п'е хранити, геракар), исхрана и стан (оброк и приселница) државних и властeosких чиновника и њихове пратње (сваста, прахтора, катастрофилака, кнеза, аподохатора, геракара, псара, комиса — коњуха, винара, десеткара и других

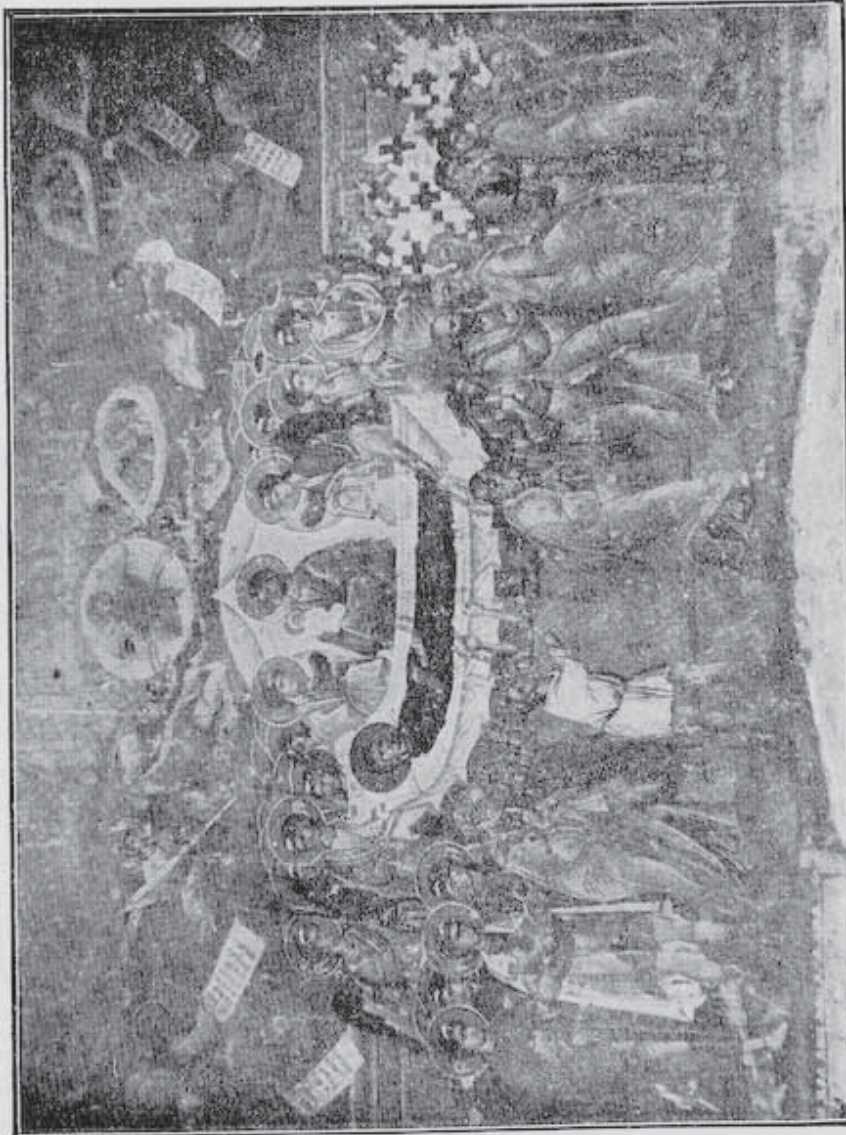
Сл. 31. — Фреска Богородице Параклисе на северозападном стубу у цркви Св. Ђорђа код Ст. Нагоричина, из 1318 год. у доба краља Милутина.

великих и малих владаочевих и властeosких чиновника и службеника), а нарочито још и бесплатно примање на стан и храну дипломатских посланика (апоклисijара или поклисара).

Работе се такође помињу генерално и поименце. — На првом месту одређено је да се људи Св. Ђорђа који станују у Скопљу несмеју гонити ни на какву државну работу (да не работају у царину), те су потпуно изузети били испод власти службеника скопског града који се звао »изгончија граду«. А по том се наглашује, да се људи Св. Ђорђа који живе по селима не смеју узимати (гаренсати) ни за какву бесплатну радњу, ангарију или кулук у корист државе; и то не само они лично него ни њихови коњи, волови и остала радна стока. Код села Речице, крај Тетова, за које је краљ Милутин у својој повељи нарочито нагласио, да је *већ од ранијих владалаца* ослобођено било од свих »царских работа и од свих поданака малих и великих«, помиње се посебице и ослобађање људи тога села од работе копања винограда, ношења гласа (поште), пратње поклисара и других гостију (провода) и ношења или превоза (поноса) разних потреба владаочевих, државних чиновника и властеле када путују, као и од преноса животних намирница, соли, земаљских, сточарских, рударских и других производа, покуњених у име данка од народа или побраних са владаочевих домена. Те повластице помиње, углавном, и цар Константин у својој хрисовуљи за цело властелинство — »ни орати, ни копати винограда, ни сено косити, ни жети« ...

Као што су сви световни људи властелинства Св. Ђорђа Скопског изузети били испод сваке владаочеве и уопште сваке световне власти, сем можда у војним дужностима, тако су и сви парохијски свештеници, са својом *именом* родбином, — која је сачињавала сталеж »поповљана« и уживала иста права као и »попови«, — изузети били испод духовне власти не само надлежног скопског епархијског епископа и његових органа, него и испод власти охридског архиепископа. По сведочанству хрисовуље краља Милутина, тај имунитет је дао Св. Ђорђу већ први његов ктитор цар Роман III Аргирос, за све попове и поповљане манастиру дарованих села у Поречи. Стога се и у хрисо-

вуљи цара Константина одређује: да свештенство и други чланови његова сталежа у властелинству Св. Ђорђа, уопште, не подлеже духовној власти ни једнога епископа или архи-епископа, те стога они не могу никакве духовне казне излагати на свештенство тога властелинства, нићи од њих

Сл. 32. — Пренос тела умрле Богородице у гроб. Фреска из 1318 год. у цркви код Ст. Паторичина на зиду више западних врата.

узимати икакав доходак. Њихов је и духовни старешина само игуман; те су стога и сви дохотци и глобе у том властелинству, вели се у хрисовуљи, даровани манастиру и он је једини имао права да побире и епископске дохотке (ексархато) у своју корист, од свега свештенства које је пот-

чињено његовој властeosкој моћи. Стога је забрањено било и ексарсима и протопопама, да као органи епископски улазе у села и метохије Св. Ђорђа, како ради надзора свештеничкога живота тако и ради побирања доходака од свештенства; а свештенство је дужно било да даје архиепископу, као чисто духовном врховном поглавници, само уобичајени »помен« или дар у природним плодовима или новцу.

Властелинство Св. Ђорђа Скопског имало је и два катунa влаха, који су се бавили искључиво сточарством. — Катун Крупа у старој Прилепској области, у планини северно од села Дебреште, дат је Св. Ђорђу још од његовог оснивача цара Романа III; а други један катун помиње хрисовуља цара Константина негде у планини Козјаку над Пчињом... Властелинство је имало и своја регална права на риболов, лов, гору, пашњаке и воде по својим земљама. — У хрисовуљи цара Константина нарочито се наглашује: да је проклет од Бога и од Св. Ђорђа, и да плаћа глобу од 6 перпера сваки онај, који без дозволе архимандритове уђе у планине, пасишта или забеле (забране) којег било села манастирског властелинства, или уђе у манастирске горе и шуме да сече грађу и дрво за гориво, или да лови зверове и рибе на територији и по водама манастирским; као и онда ако поведе воду за напашање својих земаља преко манастирског земљишта или постави своју воденицу на води која тече са манастирског извора или извода. — По том праву Св. Ђорђе имао је у свом искључивом власништву и поточић Слившницу од њенога извора у Скопској Црној Гори и пет студенца под Челником, негде на југозападним обронцима исте горе.

Најзад, манастир Св. Ђорђа Скопског добио је већ од својих ранијих ктитора, а по свој прилици од самог оснивача свога, почетком XI века, право на један сталан недељни трг и на два годишња вашара или панађура. — У хрисовуљи цара Константина, наиме, каже се: да манастир Св. Ђорђа има да побире све приходе од трга који се држи сваке недеље у поречком Броду на реци Великој (Тресци), као и од годишњег вашара који се држи тамо, при цркви Св. Богородице Епискеписе, сваке године на њен храмовни празник — Малу Госпојину 8 септембра. А други панађур, по тој хрисовуљи, имао је манастир сваке године на дан 21 новембра у Скопљу.

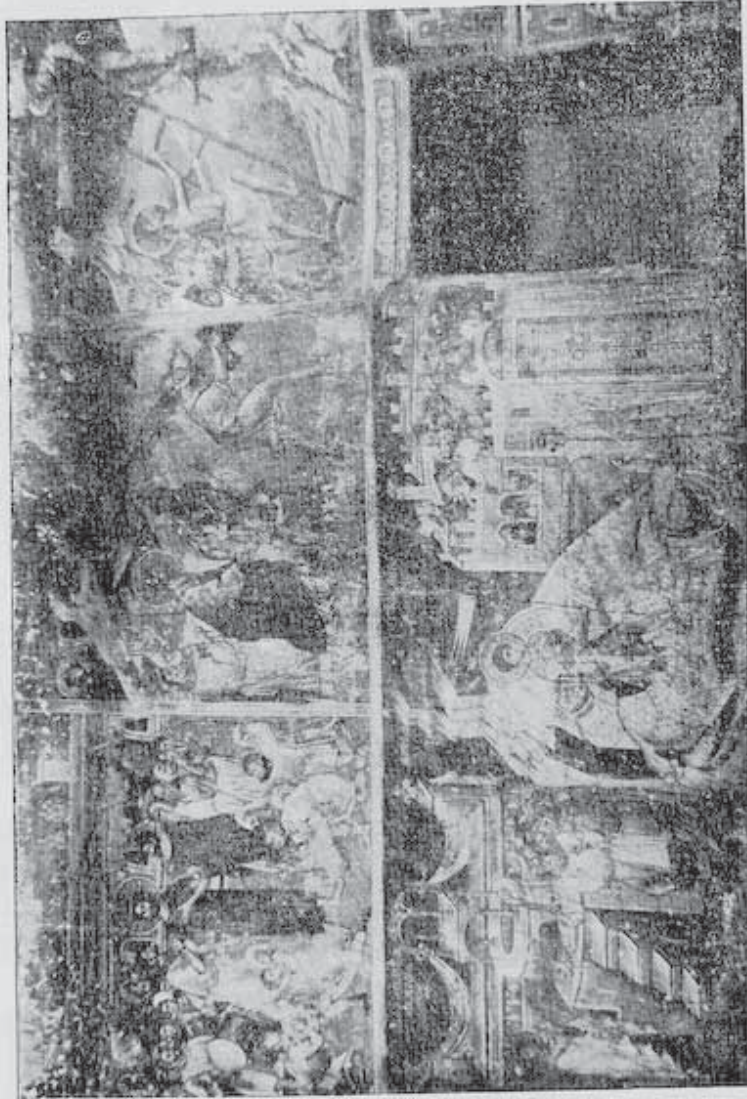
Сл. 33. — Живопис на јужном делу олтарске преграде у цркви Св. Борђа код Ст. Нагоричина из 1318 год.

Слични односи морали су бити и у властелинству Св. Богородице Тетовске, о којима краљ Душан, у својој хрисовуљи приликом обнављања тога манастира (1337—1346 год.), каже: да су били уређени и утврђени »от древних цар' гр'чких« и да у стара села тога манастира »с' веједи правинами и с' веједи мегјами, и с' заселијами, с' виногради, и с' куљаницами и с' задушницами«... не сме нико дирати, као ни у оно што је сам краљ даровао. А из једног писма Димитрија Хоматијана (1217—1234) знамо, да је манастир Св. Богородице Тетовске у његово доба увелико постојао, те је, по свој прилици, већ у XII веку основан, пошто је српски велики жупан Стефан Немања 1189/90 год. разорио полошки град Лешак, при коме је раније био центар црквеног живота и духовне културе у Доњем Пологу. — За Горњи Полог вршио је те функције, у исто време, Гостиварски манастир...

А како су ти манастири у рукама Грка старешина и погрчених монаха могли са успехом јединизаторски деловати у околном народу нашем, сведочи нам и та околност што је баш око њих и око њихових имања необично снажан био грчки елемент властеле и грађана још и за српске владавине у тим областима крајем XIII и почетком XIV века. Тако на пр. међу суседима имања и дародавцима манастира Св. Ђорђа код Скопља помињу се 1300 год. ова грчка и друга страна имена: Акрополит, Лицеиот, Скопиот, Андриан, Апокавк, Паскал, Холеват, Леун, Мавар, Каломен, Моские, Калуд, Кира Калија, Пасарел, Илијас, Аназев, Дефтер и др.; а код Св. Богородице Тетовске: кир Манојло Парел и зет му Рунзер, кир Теодор Сулима, кир Андроник, кира Зоја, Миропул, Редир, Калојан од Лешка, Калогeоргије од Речнице, Фрациљ, Сипундин, Канадеј, Цклер, Пардо, Андријан зет Пардов, Тома зет Леов, Алаванда, Калиман унук Сулимин итд. Сем тога, било је већ и појединих угледних словенских породица чији су чланови носили страна имена, било на основу родбинских веза са странцима, било по угледу на »госпотска« имена. Тако се на пр. на граници Скопске и Тетовске области, у почетку XIV века, један син Радослава Дробњака звао *Арцир*, а други Хран; унуци Краимирови, по кћерима Ђури и Јери, звали су се *Леј* и Витомир, *Роман* и Миле,

итд. Али, још тежа је била околност што се дух јелинизма у Скопљу већ снажно увукао био и међу лица из највиших словенских друштвених кругова, која су још носила народна имена, као што је на пр. био скопски архонт (властелин) Љутовој, који је 1220 год., поводом већ познате

Сл. 34. — Фреско композиције из страдања Христових и из живота Св. Ђорђа, у цркви Св. Ђорђа код Старог Нагоричина, из 1318 год.

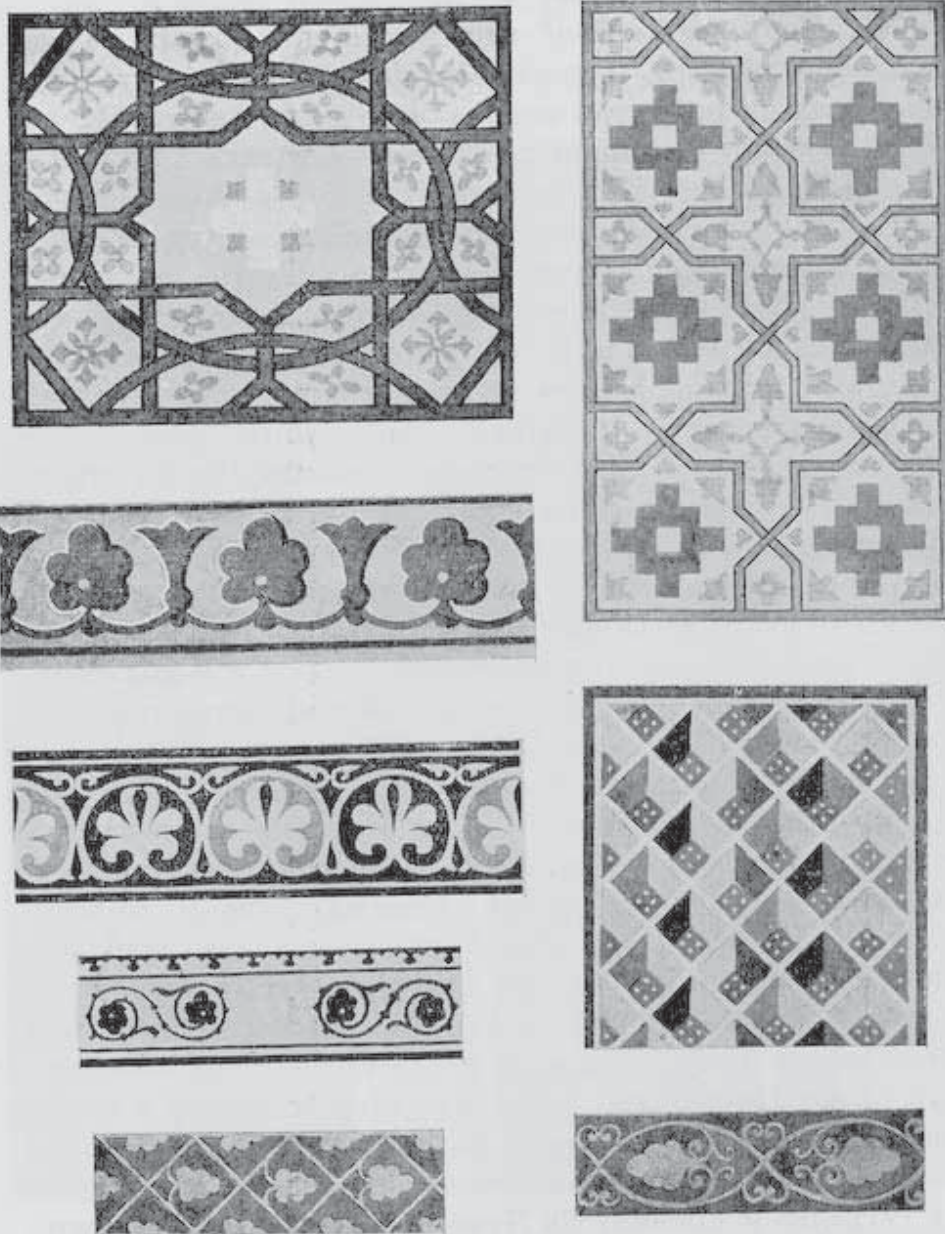
нам парнице о наследство, пред скопским епископом и охридским архиепископом назвао варварима своје сународнике и њихове владаре у Србији и Бугарској. Најзад, грчки утицај почео се био увлачити већ и у топономастику манастирских и суседних им земаља. Тако на пр.

на имањима манастира Св. Ђорђа око Скопља и на Водну сретамо и ове називе земљишта: Мосхем, Капицал, Хрусомал, Пурпут, Изат, Пикрид, Ватамун, Кретофор (данаас Крствар, ката 1066 на планини Водну изнад Скопља) итд.; а око Тетова: Монохор, Катафиг, Поликратица и др.

Чисто словенских манастира у Скопској епархији, као и у целој Охридској архиепископији за време византијске власти, једва да је и било, нарочито не међу вишим, бога-тијим и угледнијим манастирима. А од Словена који су у то доба овде подизали манастире, познат нам је само један и то из доцније повеље краља Милутина за манастир Хиландар. Био је то властелин Прибо византијски севаст у Скопској области, потоњи бугарски протосеваст, који је око 1230 год. подигао једну малу »ћелију«¹ Св. Петке, за 2—3 монаха, изнад данашњег села Морана више Зеленикова на Вардару... Ипак су, нема сумње, и тада Словени ишли у грчке манастире и тамо се монашили, а нарочито слуге и синови угледних словенских породица, које су прихватиле грчку цивилизацију и уселеле да ступе у редове византијских чиновника и властеле. Тако на пр. знамо, да је један син знаменитог скопског архонта и зета Немањина, Јована Тихомира, ступио у монаштво и под именом монах Теодорит после смрти очеве пред Охридским синодом 1220 год. заступао интересе своје родбине, у једној парници о наслетство са другим скопским властелином — Ђорђем Љутовојем и његовим братом Милом...

Јачи словенски монашки живот у областима данашње Скопске митрополије за време византијско забележен је само у области т. зв. Шоцлука — на падинама Козјак планине изнад Пчиње, између Куманова и Врања, на обронцима Осоговске Горе код данашње Криве Паланке и у Злетовским планинама више Кратова. То је био виши монашки или анахоретски живот великих јужнословенских испосника, повучених у пустиње, добрих божјих људи и чудотвораца из XI и XII века — Прохора Пчињског, Гаврила Лесновског и Јоакима Осоговског или Сарандапорског. Али, и у тим крајевима био је тада утицај грчки врло снажан, што нам сведочи већ и поменути топоним Сарандапор (= четрдесет прелаза, бродова), као и грчки назив Стронгило за један врх више Кратова

(»верх' Облов, јакоже казајет се *гречески* Стронгило« — вели се у опширнијем житију Св. Гаврила Лесновског).

Сл. 35.—Декоративни орнаменти по зидовима између фресака и по прозорима у цркви Св. Борђа код Старог Нагоричина, рађени 1318 год.

Сва три поменута наша велика износника и свети-теља, по казивању њихових Житија, беху из наших об-

ласти — Прохор Пчињски са Овчег Поља, Гаврило Лесновски из Осича у Славишту, а Јоаким Осоговски из једне од наших даљих западних земаља.

Св. Прохор Пчињски, као миран и побожан сеоски младић, по легенди његова Житија, побегао је у »пустињу« кад су родитељи спремали се да га ожене. Настао се у једној пећиници код данашњег села Старо Нагоричино у Жеглиговској области, где је у првој половини XI века проживео осамљено 32 године, далеко од љутских насеља, тешким испосничким животом. Ту га је нашао византијски обласни старешина »ловац« Диоген, трчећи у лову за једном срном која се склонила под окриље пустињаково. Прохор је том приликом прорекао Диогену да ће постати цар у Цариграду; па се убрзо после тога повукао одавде у Козјак планину, предвиђајући да ће његова прва пустиња ускоро насељена бити. Под Козјаком у једној тесној пећиници провео је Прохор нових 30 година, мучећи се и глађу и жеђу, летњим жаром и зимском хладноћом у голем камену, савлађујући насртаје злих духова (»ђавола«) у разним облицима — крстом и молитвом. Ту је и умро. Међутим је Диоген заиста постао цар, под именом Роман III Диоген (1067—1071 год.) и, по легенди, после једног виђења у сну пошао је да обиђе пустињака који му је прорекао царство. Али, дошавши у бившу Нагоричку пустињу није више ту нашао пустињака, па је за успомену на свој први сусрет с њим на том месту подигао цркву Св. Георгија, око које се образовало село, данашње Старо Нагоричино. А за тим, трагајући даље за својим пророком, помоћу нових сновиђења, цар је нашао његово мртво тело у Козјак планини и дао га смети из пећине на леву обалу Пчиње, где је одмах подигао манастир и цркву новом светитељу Прохору; а на супротној — десној обали Пчиње, по нарочитој жељи светитељевој изјављеној му у сну, саградио је црквицу Св. Луке... — Из гробнице светитељеве, завршује једно његово Житије, потекло је одмах свето миро, и култ Св. Прохора Пчињског, као новог миrotочивог чудотворца и лекара од разних тешких болести, убрзо је раширио се по целом Шоплуку, од више Врања до Штина, па се постепено преносио и у остале наше и бугарске области... — Као дан Прохорове смрти

црква је забележила 15 јануар; а свечано прослављање врши се у његовом манастиру 19 октобра, као успомена на дан преноса његових моштију из планине у његову цркву на Пчињи.

Св. Гаврило Лесновски био је син властелински и добро

Сл. 36. — Св. Прохор Пчињски и Св. Гаврило Лесновски. Фреска у припрати манастира Грачанице на Косову Пољу из 1570 год.

школеки образован према духу XI века. — Читајући књиге заволео је тихи духовни, контемплативни живот, па је такав остао и када су га родитељи оженили са девојком из врло угледне куће — од »нарска рода«, као што каже његово опширније Житије. А када је ускоро »послан био архан-

Ђел Михаилу да прими душу његове супруге« он је подигао цркву Рождества Св. Богородице у свом родном крају, на Осичком Пољу у Славишту код данашње Криве Паланке, па је онда отишао у Лесновски манастир више Кратова и примио монаштво; али се убрзо тамо издвојио из заједничког братског монашког живота и с дозволом игумановом повукао се у један *скип* близу Злетова, да у ћутању, молитвама и сузама проводи дане и ноћи. Ту се убрзо прочуо и многи су му долазили да их лечи од тешких душевних и телесних болести, а нарочито да изгони »бесове« из њих. Да би избегао славу љутску, он се све више повлачио од љутских насеља у пусте планине, прво код Лукова, а за тим на Облов Врх, где је после 30 година строгог испосничког живота и умро у једној малој пећини. После много година јавио се је он у сну једном русинском калуђеру који је живео у Софији и овај је успео да заинтересује све надлежне црквене и световне претставнике, да пронађу мошти његове, прогласе га светитељем и са великом свечаношћу преносу их у манастир Лесново. Ту су, како каже легенда, оне одисале врло угодним мирисом и давале лека многим, а нарочито »прокаженима од нечистих духова«... Сем тога, на крају опширнијег Житија, нарочито се помиње како је свети отац Гаврило извидео суву руку ћерке једног врло богатог Јерменина из Кратова и сина једнога кнеза — »од нечистих духова«; а бугарском кнезу Михаилу помогао је да уништи свога најопаснијег противника врло моћног Грка — Маврагана, ради чега је кнез после често долазио у манастир Лесново, да се поклони светитељу и донесе обилне дарове.

Глас о чудотворству св. оца Гаврила пронео се током векова и дубоко у Бугарску, те је трновски патријарх Јефтимије, у доба напада турског на Србију 1389 год., бојећи се да Турци не спале светитеља, дошао у Лесново и мошти Св. Гаврила однео у Трново и сместио их у цркву Св. Апостола на Трапезици. — Помен његове смрти слави црква такође 15 јануара.

Св. Јоаким Осоговски или *Сарандаџорски* живео је крајем XI и почетком XII века. По његовом Житију, које је китњасте и знатно опширније од Житија прва два

наша пустињака, он се је устремио »као звезда много-светла от запада к' в'стоком« и са много труда, дакле из да-лека, дошао у »пустиње осоговске«, где се је — последу-

Сл. 37. — Св. Јоаким Осоговски или Сарандапорски, по фресци из времена око 1358 г. у цркви Св. Николе у Псачи близу Криве Паланке.

гог лутања — одлучио да живи тешким испосничким жи-вотом . . . Дошавши пред Осоговске Планине, у крају да-нашње Криве Паланке у старој области, Славишта, Јоаким

је свратио у село Градац, где је била једна мала црква. Ту му је »бољарин« тога места, у чијем је дому преноћио, дао обавештења о згодним местима за усамљенички монашки живот у Осоговској Планини, те је он одмах сутрадан отишао и настанио се у једној врло лепој али опасној пећини у поткриљу горе, при реци Скупици, која се обичније звала *Бабин Дол*, а била је у крају Сарандапор. На том месту провео је Јоаким цео остатак свога живота, бдијући дању и ноћу у сталном посту и молитви, клечању и стајању, да би заслужио да се на оном свету ослободи мука у огњу вечном. И Житије вели, Бог је зато помиловао Јоакима и дао му моћ да од људи одгони зле духове — »јако от человек духи отгонит«. . . О том месту његовог подвижничког живота дуго времена нико није знао. Тек пред саму смрт његову наишла су туда два сиротана, лутајући за ловом без икаква успеха. Светитељ их је упутио где ће лова наћи, а они пошто су богат лов уловили вратили су се да му захвале и онда отишли својим кућама. Међутим, светитељ је убрзо за тим умро и кад су ловци други пут дошли да га посете нашли су само његов леш и сахранили га, па су после до смрти своје долазили на његов гроб палећи свеће и тамјан; а када су они и њихове породице изумрле гроб светитељев је био потпуно заборављен. . . — Црква слави помен смрти Св. Јоакима 16 августа.

После овако кратког описа живота Св. Јоакима Сарандапорског, Житије његово пружа нам нешто више детаља о постанку његовог манастира код данашње Кризе Паланке и о животу у њему до XIII века, када је Житије, у очуваној нам редакцији, написано. — Све је то од парочитог значаја за карактеристику нашег духовног живота под Византијцима, а специјално за унутрашњи живот наших манастира у XII и XIII веку о коме немамо скоро никаквих других података; па ћемо се зато мало више задржати на подацима, које нам пружа то Житије Св. Јоакима Осоговског.

Око пола века после смрти Јоакимове, у доба византијског цара Манојла (1143—1180 год.), један млади свештеник удовац из села Осмир-дола на Овчем Пољу, слушајући о подвизима Јоакимим захтели и сам да се замонаши

и да остатак свога века проживи у Сарандапору; а када је после тога у сновиђењу чуо светитеља да га бодри на тај корак и помазује миром на тај подвиг, одлучио се је одмах да испуни своју жељу, па се је замонашио и отишао у Сарандапор да оснује манастир и подигне цркву Св. Јоакиму. Тако је овчепољски сеоски свештеник Теодор основао манастир, постао први игуман под именом Теофил и подигао прву малу цркву на име Св. Јоакима Осоговског

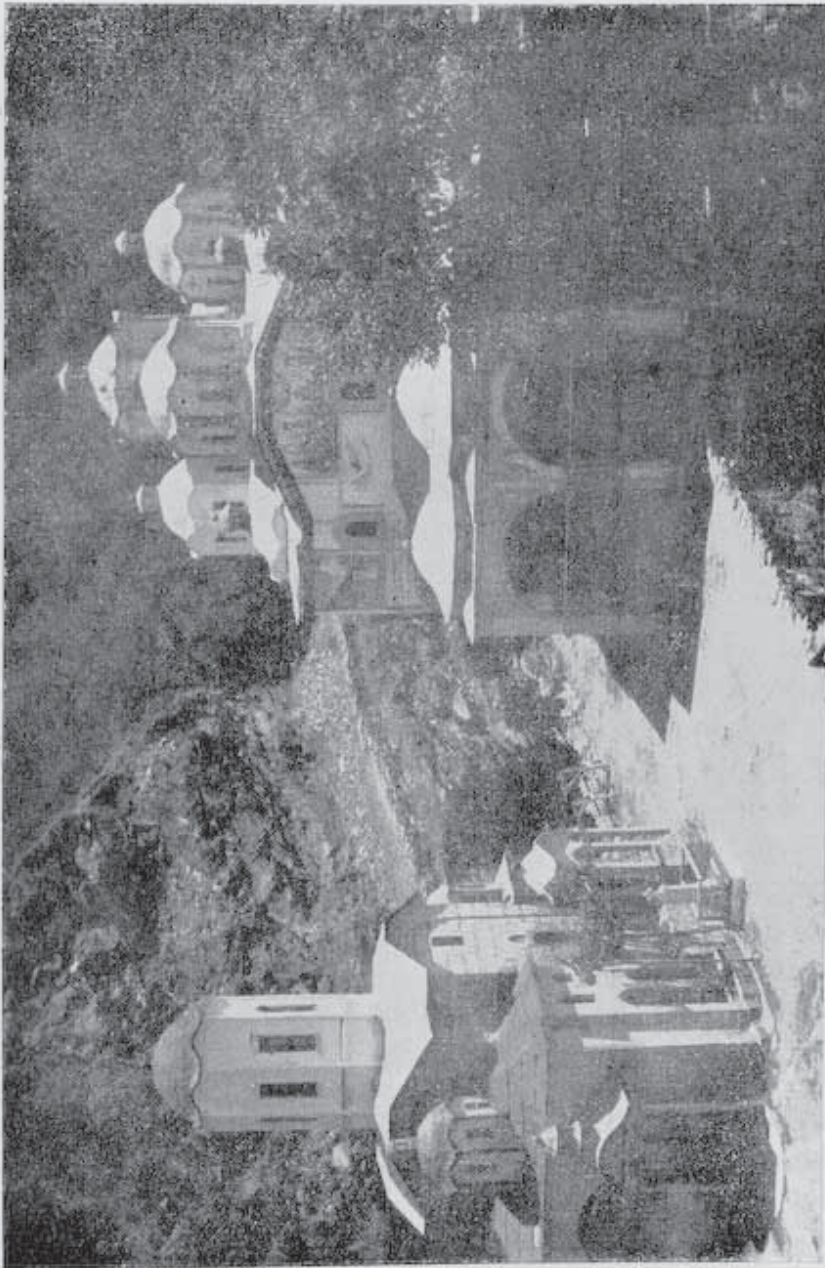

Сл. 38. — Црква манастира Св. Арханђела Михаила и Гаврила у Леснову, саграђена у доба краља Душана 1340 год., на место старе цркве из византијских времена у којој се замонашио Св. Гаврило Лесновски, или Сарандапарског код данашње Криве Паланке. У исто време, чудотворним дејством, како каже легенда, растворила се је земља и замиришале су мошти светиљеве да покажу где је гроб његов; а пошто је црква потпуно довршена била јављао се је Св. Јоаким игуману у неколико махова у сну и тражио од њега да му мошти извади из гроба и пренесе у цркву; па је том приликом изјавио и

једну врло оригиналну, за оно време многобројних ктигорствовања нарочито карактеристичну жељу: *»да никому жг в' помиєл приидей језе именовати себе кийшора в'обийели мојей; аз бо сам хоишу биши кийшор мјєстшу мојєму«*. Светитељ је у сну показао чак и дрво у шуми од кога треба да му направе њивот, кад се је игуман устезао да испуни жељу свечеву, бојећи се сујеверице околних људи и нарочито месне властеле због откопавања гроба и преношења светитељева мртва тела кроз њихове земље. То је, најзад, одлучило игумана да изврши жељу светитељеву, вели се у Житију, и једно јутро, после свеноћног бденија, са литијом, свећама и кадioniцама изашли су калуђери новог манастира до гроба Јоакимова, отворили га, сместили мошти у спремљени њивот и свечано пренели у новоподигнуту цркву посвећену његовом имену; а светитељеве мошти, смештене у цркви, одмах су почеле чудотворно да делују, да лече болеснике — нарочито *»духи нечистими єдржими«* ...

Глас о чудотворству Јоакимових моштију одмах се је разнео на све стране, па су људи убрзо почели долазити светитељу, носећи свеће и тамјан. И два брата властелина у том крају дошла су с даровима светим моштима и одали им своје поштовање; само њихов трећи најстарији брат окомио се био одмах на игумана, што је без његова знања и одобрења пренео светитеља у цркву, па му је и попретио да ће га зато изгнати са свога земљишта. Томе бољарину ускоро је умро син и он после 40 дана дође са још већим гневом у манастир и затече игумана где са братијом, по обичају, пред црквом поје часове. А кад му је игуман доцније образложио да је он све то чинио не толико по својој жељи колико по жељи светитељевој, који му се три пут у сну јављао и захтевао да му мошти пренесе у цркву, бољарин се стишао, брзо је ушао у цркву и поклоњено се светитељу целивајући његове моћи, а затим, умирен, смирено је отестојао литургију. После литургије вели Житије, ушли су у трпезарију и тамо *»в'звеселише се довољне«* ... Том приликом биће да је бољарин добро се *»загрејао«* и кад је пошао на коњу кући коњ му зазре и збаци господара са себе тако несрећно да је обе ноге поломно, те су га на носилима морали однети кући. Један

од слугу тога бољарина, после неколико дана, усни како му је дошао свети Јоаким и рекао да оде господару и саветује му: да однесе дар *»сестоме оцу«* па ће брзо оздра-

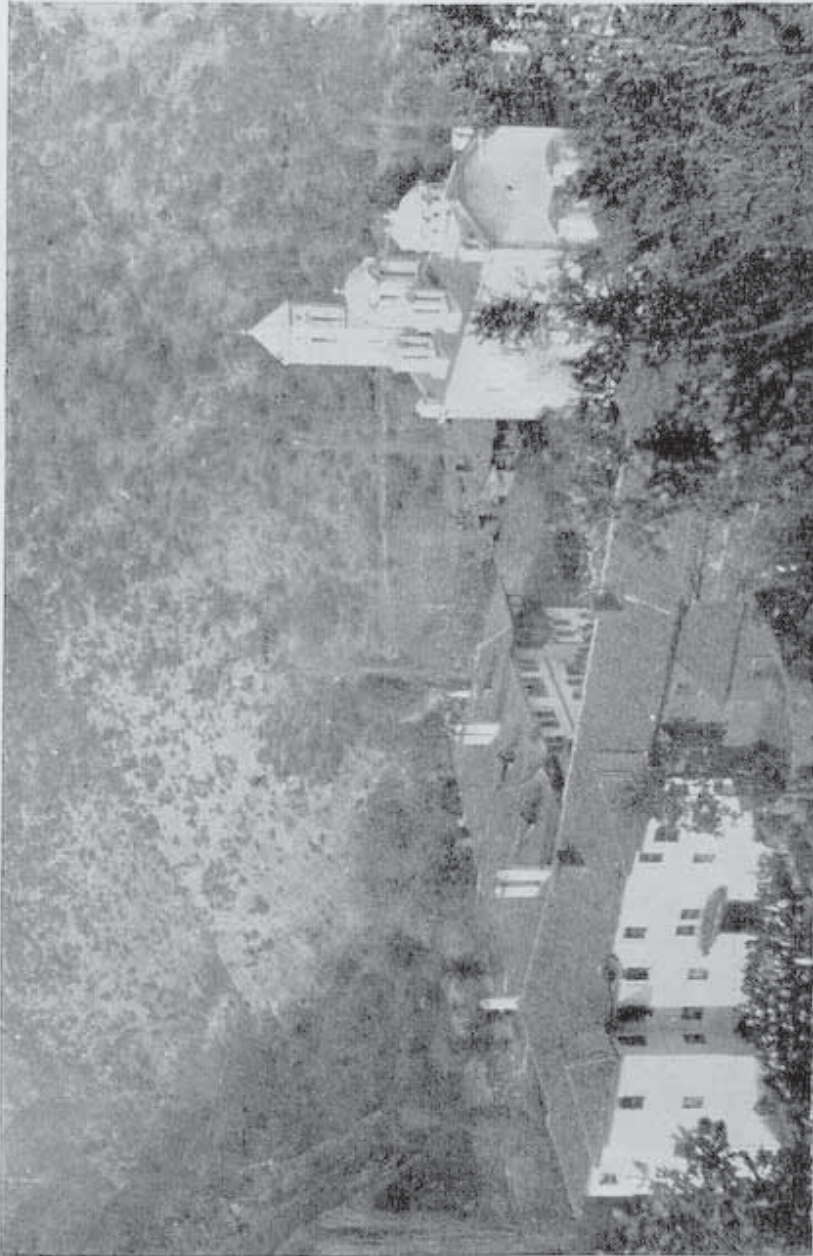
Сл. 39. — Цркве манастира Осогова или Сарацандора код Криве Паланке, близу места где се подигао Св. Јоаким Осоговски. — Мала, лева црква је из XIV, а већа, десна, из XIX века.

вити. Бољар је послушао слугу сањалицу и одмах одредио да се манастиру Св. Јоакима поклони коњ који га је са себе збацио и још уз то даде 50 оваца и 2 вола; па је

заповедио својим слугама («отроцима») да га однесу »све том оцу«, да му он лично преда дарове. — И осам дана после тога, вели Житије, бољар је оздравио...

Најзад, у том Житију сачувано нам је и неколико других карактеристичних података о унутрашњем животу у нашим манастирима тих времена. — Тако се на пр. ту прича: да је епископ, чија је дужност била да води бригу о цркви и чува »приносимоје злато« на дар цркви, увек по мало потајно узимао »по 2 или по 3 беле« за себе и тако напунио читав земљани лонац («скудељник»), па га онда закопао на месту званом »гумно светога оца«. Светитељ се ради тога јавио игуману у сну и обавестио га о утаји манастирског новца, те је епископ изобличен, али новац није натраг примљен у манастир као »не-благословен«. Друга два калуђера, међутим, толико су се заборавила, иако су обојица јеромонаси а не прости монаси били, да су у сред цркве, за време бденија на сам празник »светога оца«, тако се посвађали да су читаву узбуну у цркви начинили, а један од њих толико је био гневан да је изашавши из цркве ударио погрешним путем и сурвао се низ брдо, те су га по ноћи свећама морали да траже. Један опет други брат, кључар манастирски, био је пуи злобе и пакости према осталој братији, а уз то се опијао и једном толико избезумио да су га морали везати за дрво пред црквом; а он је зубима раскусао уже којим је био везан и са високог камена над црквом бацио се у провалију... У манастиру је био устав, да калуђери понељником, средом и петком несмеју ништа јести до вечера; а неки монаси који су у те дане ишли у гору и радили разне послове тамо, уобичајили су били да потајно и преко дана једу воће, правдајући се међусобно да то није грех — »јер је воће«. А Св. Јоаким, да би повратио строго правило живота у свом манастиру, како каже Житије, јавио се је поново игуману у сну и игуман је изобличио братију која се нису строго држала устава... — То је било у доба, када је о једном празнику Св. Јоакима посетио манастир и бугарски цар Калојоан (1197—1207 год.). Међутим, у доба византијског цара Ватаца (1222—1254 год.), када је био мир у областима и на празник »светог оца« долазили беху врло многи гости са

свију страна, дошао је на славу и један *велики* калуђер — »чр'иц от Велеса града именов Арсеније« и за време певања великог славословља, када верни са свећама и тамњаном скрушено прилазе светим моштима да им се по-

Сл. 40. — Манастир Св. Прохора Пчињског под Козјак Планином између Куманова и Врања. Данашња велика црква је подигнута 1902 год. на старим темељима тако, да су олтар старе цркве и гроб Св. Прохора ушли у нову цркву, углавном, у свом првобитном облику. — У олтару су очуване и старе фреске.

клоне и целивају их, Арсеније је, целивајући мошти, неопазно откинуо зубима један мали прст са руке светељеве и понео га собом. Сутрадан, када су се гости почели разилазити кући пошао је и Арсеније, али када

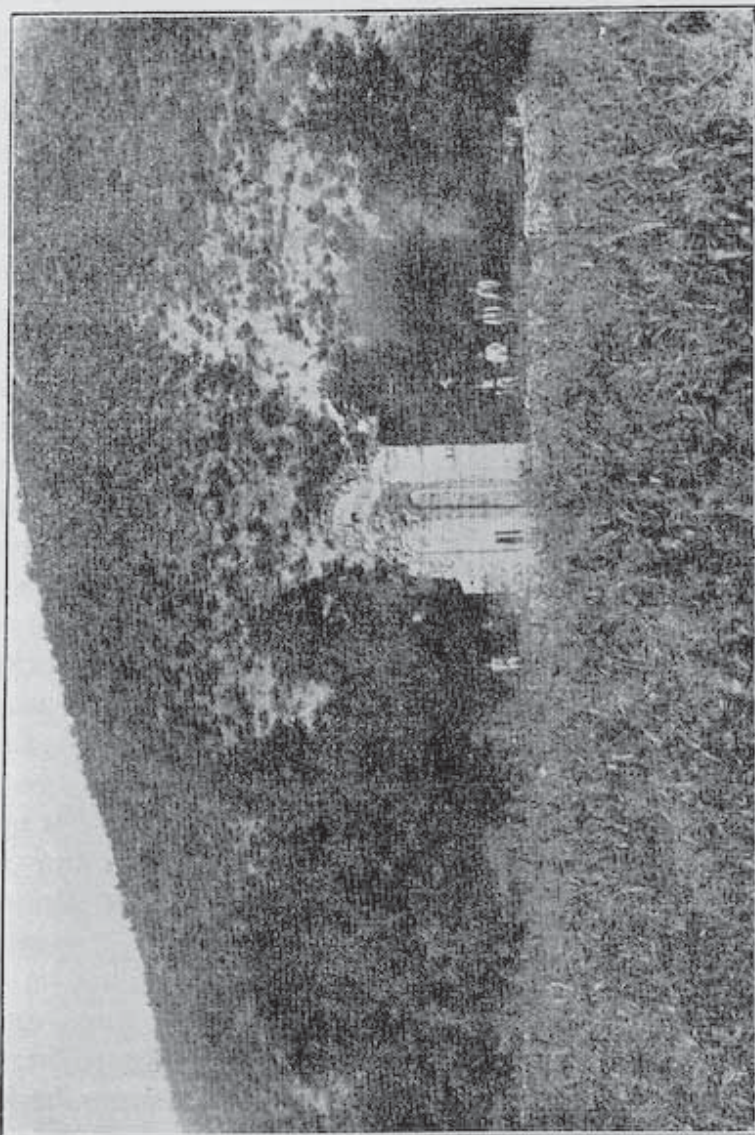
је дошао према цркви почео се занесити као пијан и једном другу, који га је уштиао шта му је, признао је свој грех и вратио украдени прет светитељев.

Овај забележени инцидент у Житију Св. Јоакима уједно нам је и једини доказ да је у византијско доба и у сзмом граду Велесу постојао бар један манастир, али није могуће ништа поуздано рећи о месту на коме је он постојао: да ли, наиме, на месту данашње старе цркве Св. Димитрија под старим градом Вилазором или на местима Св. Пантелије и Св. Спаса у новом Велесу, на чијим темељима су у XIX веку подигнуте савремене цркве.

У житију Јоакимову помиње се још и једно »пророчанство«, које је светитељ такође саопштио игуману у сну, а наиме: да ће у »последња времена«, због грехова рода људског, православље потиснуто бити од »безбожних Агарена (= Турака)« и да ће многа места запустети, славослава по манастирима замукнути и многа светитељска телеса из својих »обитељи« пренесена бити на друга места, али »аз бо надјеју се — рекао је Св. Јоаким по житију — в' сиље Христа мојего и Пречистије јего Матери, *мошти моје не имајути пренести се ош места сего, ни храм мој будеш в' запусшеније*«. — Ово је нема сумње каснији додатак житију, а по свој прилици у доба Косовске битке, када су мошти Св. Гаврила Лесновског пренесене у Трново.

Црквени култ ових наших светитеља из Шошлука, као и култ Св. Климента и Св. Наума са Охридског Језера, остао је под Византијцима чисто локалног карактера, и за то ми не знамо из тога, као ни из каснијег доба, ни за један храм у нашим областима посвећен њима. Али је зато култ многих и једва познатих грчких светитеља, као на пр. мученика јереја Архилија, — који се код нас погрешно идентификује са епископом Ахилијем Лариеким, пренесеним 981 г. у Преспу, — сем цркве Св. Архилија, доцније катедрале моравичких епископа, у данашњем Ариљу код Ужичке Пожеге, спустио се и у Скопску епархију до краја Ариљевице код Прешева, планине Арилена у центру Пореча и Св. Архилија, цркве код поречког Брода, из доба пре него што је краљ Милутин освојио Пореч од Византијана (1283 год.) и придружио га својој држави..

Поменули смо већ напред, да нам је од многобројних црквених грађевина из византијског доба у Скопској епархији остала сачувана, у првобитном облику, само црква Св. Пантелејмона код села Нерези, на брдо Водну више Скопља (сл. 9). — Њу је, по натпису у каменом архитраву из-

Сл. 41. — Развалине манастира код села Модришта у Поречи, чији је игуман у доба краља Милутина (1317 год.) учествовао на српском државном сабору, као девети у рангу, између четрнаест игумана најугледнијих манастира у Српској краљевини.

над улазних врата, 1164 год. дао украсити (живописом итд.) византијски принц Алексије Комнин, син принцезе Теодоре. Израђена је од камена, опеке и малтера у класичном стилу архитектуре византијских цркава из XII века, са једним централним и четири споредна кубета на бази у

облику византијског крста; док се у основи, структури и украсима, делимично још очуваним, на црквама Старог и Младог Нагоричина (из XI века) онајају знатни утицаји бирокога стила, са карактеристичним јерменским лиснатим крстом, *гач-кар*, израђеним рељефно на фасади цркве.

Исто тако су врло карактеристични, у цркви Св. Пантелејмона код села Нерези, и још сачувани остаци старе иконографије на фрескама из XII века (сл. 12—15). Те фреске стоје врло високо међу уметничким сликарским производима византијског времена. У целом живопису, наиме, осећа се подједнако античка традиција и реалистички елемент, који се нарочито истиче у животним рефлексима многих фигура, у сценама, а делимично и у оделу; сликар је био прави уметник и његово одлично познавање цртања и пластично моделовање појединих фигура, у композицијама и појединачки заслужује сваку пажњу. Међу очуваним фрескама од посебног уметничког интереса је сцена облаквивања скинутог Христа са крста (шета). Ту је сликар дао читаву психолошку драму, у којој учествује и небо и земља, и врло живо је изразио дубоки бол и тешку тугу Божје мајке, анђела и ученика Христових над мртвим телом његовим (сл. 13)...

Најзад, у Св. Пантелејмону је од уметничког интереса и стари мраморни иконостас, лепо украшен извајаним орнаментима, који су само у фрагментима сачувани били (сл. 10—12), па су 1931 год. прилично пажљиво реставрисани. — То нам је уједно најстарији и до сада једини пример како су могли изгледати иконостаси по угледним црквама у данашњим областима нашим за време Византијаца; а слику ту донекле нам употпуњавају и недавно нађени фрагменти орнаментисаних мраморних плоча са парапета једног иконостаса, по свој прилици старе епископске катедралне цркве у Скопљу, који су узидани били у разне президе Куршумли-хана у рано турско време (сл. 18).

Док нам је овако очуван бар један споменик старе византијске уметности, архитектуре и живописа, у нашој области, поред многобројних фрагмената византијске грађевинске делатности, разасуте готово по целој Скопској епархији, из области писмености и књижевности није нам

се овде ништа сачувало. — Зна се само за једно грчко дело, које је по жељи скопског дуче Јована Вријенија у XII веку саставио Грк, призренски епископ Јован. То је

Сл. 42. Фреске у олтару разорене цркве код села Модришта у Поречи из XIV века.

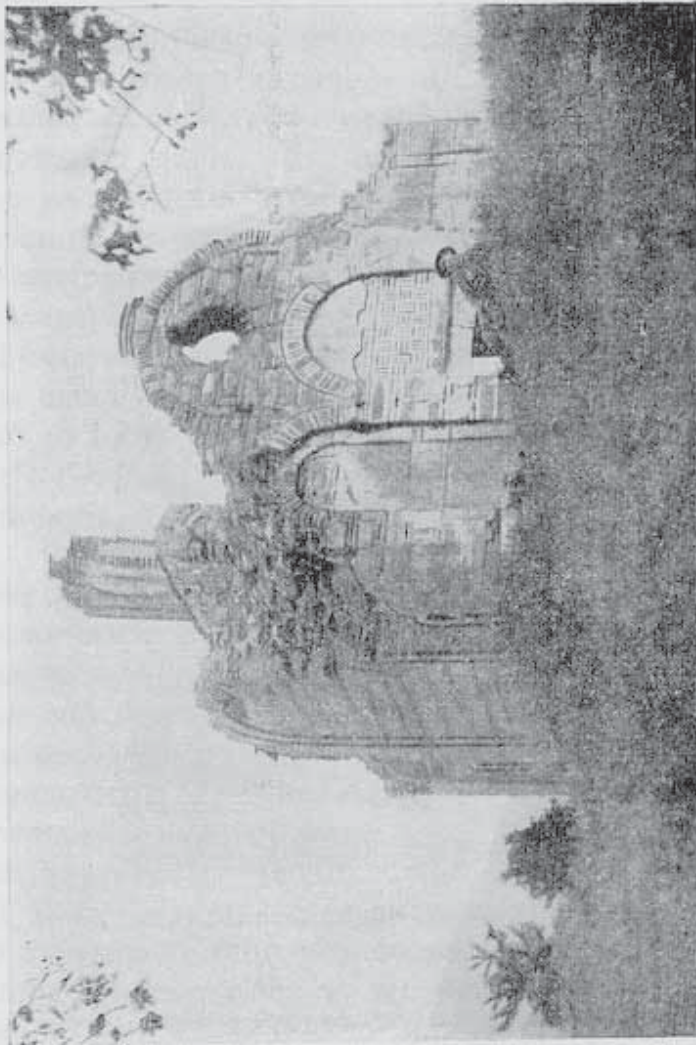
један кратак коментар на јутрења шестопсалмија, који се чува у препису из XIV—XV века у светогорској лаври Св. Атанасија. А о словенским рукописима из Скопске епархије нема ни помена, све док Скопље није дошло

под власт српску и ушло у састав аутокефалне српске Жичко-пећке архиепископије 1282 год., када је црквени живот и у Скопској епархији ускоро потпуно словенизован...

Ово нас толико и не изненађује, кад знамо да је сав виши црквени и духовни живот у целој Охридској архиепископији, од XI—XIII века, био у рукама Грка и да је словенска писменост, заједно са словенским језиком при богослужењу, имала великих противника још и за време бугарске владе у нашим областима око X века. Против њих је оштро писао тадашњи одлични словенски књижевни радник Црноризан Храбар, енергични апологета словенског писма и књижевности. Из његове огорчене борбе против тзв. тројезичника, који су тврдили да се хришћанска богослужења могу обављати само на грчком, латинском и јеврејском језику, разабире се како су словенски језик и писмо у цркви за Бугарског царства имали успеха само у доба цара Симеона (888—927 год.); а већ за његова сина и наследника цара Петра (927—969 год.), словенски језик је опет сматран као нешто ниже и само је триљен...

Разуме се, да је под таквим околностима словенска књижевност и у другој половини X века имала мало могућности за развитак, који је готово потпуно пресечен у XI веку, када су Византијци овладали скоро свима нашим областима и на архиепископски престо у Охриду, као и на епископска места по епархијама, почели постављати само Грке и потпуно погрчене Словене. Зато, из пуна три века византијске власти над Охридском архиепископијом, знамо само за један слободан превод са грчкога на словенски језик (Житије Св. Антонија Великог и мученика Панкратија), који је учинио презвитер Јован, још за време архиепископа Јована (1018—1037 год.), првог охридског архиепископа под византијском влашћу, за кога се држи да је био Словенин из Дебра; а за тим знамо још само за шест обичних преписа чисто богослужбених књига из XI и XIII века — од којих су 3 Октоиси, а по један Триод, Псалтир (болоњски) и Апостол. И сви ти преписи су махом радови скромних преписивача — сеоских свештеника и калуђера из села око Охрида, Кичева и ма-

настира Слепче код Прилепа... — Вероватно је, да је таквих сеоских и манастирских препевача словенских богослужбених књига било и у Скопској епархији за време византијске власти, нарочито у новим манастирима шонлучких испосника, али о томе немамо никаквих података.

Сл. 43. — Развалине цркве Св. Николе у селу Љуботону у Скопској Црној Гори, коју је на својој баштини 1337 год., у доба краља Душана, подигао властелин Даница, чији је један син био господар жупе Матке код Скопља, а други града Звечана код данашње Косовске Митровице.

Сем тога, снагу јелинизовања наше цркве у Охридској архиепископији до њеног ослобођења од политичке византијске власти и уласка у састав Српске краљевине, поред осталог, показује и та околност што су Житија првог словенског апостола и епископа на Балкану уопште, Св. Климента Охридског, која су на грчком језику

написали охридски архиепископи Теофилакт и Димитрије Хаматијан, преведена на словенски језик тек у XIV веку, *за српске владавине у Охриду*, и сачувана само у старој српској редакцији; као и црквене песме које је на грчком језику спевао охридски архиепископ Григорије у славу Св. Климента...

У доба византијске власти над областима Скопске епархије спада, углавном, и појава и развитак чувене богомилске јереси у нашим областима. Шта више, изгледа, да је та јерес баш у Скопској епархији добила популарно име *»Бабуна«*. У њој се, наиме, налази читава једна планинска област, јужно од Скопља а северно од Прилепа, под именом *Бабуна* и у тој области три географска објекта носе то исто име: два су брдеке косе — једна западно од планине Јакушнице, а друга источно уз пут Велес—Прилеп; док је трећи објект истоимена река, која извире под Солунском Главом (2540 м.), у чијој се близини, југозападно, налази и горска коса *Бабина Руна* (2337 м.). — И у сред те области, са толико топонима Бабуна и Баба, налази се главно село *Богомила*...

Према Атонском Патерику (I), Св. Георгије Иверски (1014—1066 год.) нашао је, око половине XI века, на месту званом Ливаде у Тракији, једно словенско племе које је још и тада обожавало мраморни идол у гори под именом *»Баба«*; па им је он тај идол разбио и покретио их.. Тај податак даје нам већ довољно права да бар понеке од бројних топонима Баба и Бабуна можемо доводити у везу са сличним идолима и код других словенских племена; а уједно тиме нам се сама мисао намеће: да је Бабуна могла бити област у којој се испрва обожавало божанство под именом *»Баба«*, па су у њу доцније дошли Богомили, населили се ту, као што сведочи име главног села, и успели да многобожачке староседиоце Бабуне обрну у своју веру. Међутим, старо име Бабуна за те људе и њихов крај остало је код суседа и даље у употреби, те се касније пренело и на све остале Богомиле по српским областима — као што знамо из Душанова Законика и других историјских извора...

Познато је у науци, да се старешина верске заједнице Богомила или Бабуна називао »дед«, па је можда и то име прешло Богомилима од многобожачких Бабуна; лако је, наиме, могуће да се верски служитељ идола »Баба« називао »дед«. А за тим врло је вероватно, да је отуд потекао и данашњи назив простог народа, нарочито у планинским крајевима, »дедо« — место грчкога »папа« (= поп) и словенског хришћанског »отац« — за претставнике цркве;

Сл. 44. — Обновљена (1928 год.) црква Св. Николе, задужбина влас-
телинке Данице у селу Љуботену у Скопској Црној Гори.

епископе и свештенике, по Скопској епархији, као и по свима осталим јужним областима Вардарске бановине.

Бабуни, као припадници богомилске јереси у Скопској епархији припадали су тзв. македонској или Драговићској, а не бугарској грани Богомилства. — О томе нас уверава и једно писмо охридског архиепископа Димитрија Хоматијана из првих деценија XIII века: да су Положани (око Тетова и Гостивара) раније припадали Драговићима

или Друговићима, а то значи да су пре него што су утврђени у православљу припадали македонској организацији Богомила.

Сем богомилске јереси византијска управа оставила је епископској влади у населење у Скопској епархији пошто и монофизитске јереси, којој су припадали многи насељени Јермени по областима данашње Јужне Србије. Против њих, као и против Богомила, са много успеха борио се је на југу наших области мегленски епископ Св. Иларион († 21 октобра 1164 год.)... А да их је било и у Скопској епархији знамо из већ поменутог исцељења кћери оног богатог кртовског Јерменина у Житију Св. Гаврила Лесновског, као и по хрисовуљи цара Душана од 1353 год. за властелинство манастира Св. Николе под градом Кожљем, где се помиње једно »Арменско селиште« на левој обали Пчиње близу њенога ушћа у Вардар... — Монофизитских Јермена било је, дакле, у Скопској епархији за време Византијаца не само по градовима него и по селима.

Најзад, за време византијске власти у Скопској епархији било је још много остатака старих многобожачких обичаја, не само словенског и грчког, него и латинског порекла. — Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан почетком XIII века помиње нарочито празнике Вота, Брумалије и *Русалије*. За Русалије, које су постале под утицајем римских многобожачких *dies rrs e* (*rusali* или *rusalia*) каже: да су у његово доба празноване у прву недељу после Духова, дакле у доба највећег расцвета ружа. То су биле паганске свечаности омладине, која се скупљала у једном месту и уз песму и шалу, са симболичним играма које су наговештавале прославу божанства плодности, ишли су од села до села и од куће до куће, примајући дарове за своје гозбе... Сушрети разних група тако обесних младића из околних села често су доводили до крвавих сукоба међу њима, па је при том остајало на разбојиштима и по неколико мртвих. Њих су обично заједно сахрањивали на месту погибије, те се зато у топонимацији Јужне Србије сретају и називи који означају та места

Сл. 45. — Фреска евхаристичне жртве у главној ниши олтара цркве Св. Николе код села Љуботена у Скопској Црној Гори, из 1337 год.

погибије Русалија. Један такав топоним имамо и у близини Скопља. То је мала узвишница у пољу између Мариног и Кадиног села (кота 249), десно уз железничку пругу Ајватовац—Александровац, под именом *Русалијско Гробље*. А у јужним областима Вардарске бановине, нарочито око Ђевђелије, и данас још постоје русалијски празници и игре — иако у знатно измењеном облику...

И других трагова паганизма и богомилства налази се још много по областима Скопске митрополије, али њихово приказивање не спада у, овом приликом, постављене границе наших проучавања и излагања научних резултата о прошлости ове наше знамените црквене области у доба византијске политичке и црквене власти над њом.

3. — ПОД СРБИМА

Данашње области Скопске митрополије дефинитивно су дошле под српску државну и црквену власт 1282—1284 год., с великим освајањима младог краља Милутина од Византијана — у сливу Вардара, Радике и Треске (Велике), Јужне Мораве, Пчиње, Криве Реке и Брегалнице.

Сл. 46. — Манастир Матка на левој обали Треске, одмах после изласка њеног из клисуре. Постојао је већ у XIV веку и могао га је подићи или обновити властелин Бојко, господар Матке, син властелинке Данице, која је 1337 год. подигла баштинску цркву Св. Николе код села Љуботена у Скопској Црној Гори.

Али све те области нису тада улазиле у састав Скопске епископије; оне су раздвојене биле на четири епархије.— *Скопској епархији* припадале су тада само њене старе области: *Скопље, Жеглигово, Овче Поље и Пореч*. Врањска област је одузета од Скопља и придружена Лиљанској

епархији, којој су придате биле и области: Славниште, Злетово и Пијанац, које су раније биле у саставу Брегалничке или Морозвиздеке епархије. Доњи или Тетовски Полог враћен је Призренској епархији; а Горњи или Гостиварски Полог, са Кичевом и сливом Радике, остао је под влашћу дебарског епископа, који је тада такође дошао под власт српске државе и њене аутокефалне Пећке архиепископије. Враће и поменуте области бивше Морозвиздеке епархије помињу се у саставу Лињанске епархије још и у хрисовуљи краља Милутина од 1321 год., исписаној на зиду у цркви манастира Грачанице, резиденције лињанских епископа. Али, и тада још сматрају се оне само као привремено додељене области Лињанској епархији и издвајају се од њених старих области: Лињана (на Косову), Бинча Мораве (око Ђиљана) и Тополнице (са Новим Брдом). После битке на Велбужду 1330 год., за краља Стефана Дечанског, Скопској епархији су придружени и Штип, који је раније припадао Морозвиздекој епархији, *Просек* на Вардару, до тада саставни део Мегленске епархије, и Велес са северним крајевима Прилепа, све до манастира Трескавца, који су били саставни делови Битољске епархије. А већ неколико година после тога, када је краљ Душан освојио од Византијаца и све остале области Охридске архиепископије, заједно са Охридом, настало је ново арондирање и Скопске епархије. Тада је, по свој прилици, враћено Скопљу Враће и придружене му области Славништа и Злетова; а Штип, Просек, Велес и северна област Прилепа повраћени су њиховим ранијим епископијама. — Морозвиздека епархија није тада обновљена. Њен северни део остао је под Скопљем, а јужни делови, до старих граница Струмичке епархије, придружени су Велбуждекој, потоњој Ђустевдилској епархији.

Од скопских епископа за време краља Милутина познат је само један по имену. — Био је то Стефан. Његово име налази се у два краљева саборска документа међу великом црквеном властелом, 14 епископа и 14 игумана, са архиепископом. Први докуменат је даровница Милутина хиландарском властелинству у Хвосну (Метихији), којом је краљ, по споразуму са новопостављеним архиепископом Никодимом и целим својим сабором, 1317

год. из архиепископског властелинства изузео село Уљаре, источно од Пећи, и даровао га Хиландару; а други до-

Сл. 47. — Платаница првог скопског митрополита Јована, везена после 1346 г. Припадала је катедралној цркви Св. Богородице-Тројеручице у Скопљу. Сада се чува у Хиландару.

куменат је из истог времена и са истог државног сабора, на коме је краљ основао и властелинство своје главне за-

дужбине, манастира Св. Стефана у Бањској, северозападно од старог града Звечана и данашње Косовске Митровице.

Сем епископа Стефана познат је по имену и један скопски епископ из времена Душанова. Звао се Јован. У његово доба дигла се је средњевековна Српска краљевина на највишу висину, а с њом заједно и аутокефална Српска црква и престони град Скопље. На Цвети 1346 год., у катедралној цркви скопских епископа, у Св. Богородици-Тројеручици, пред великим државним сабором све српске и поморске земље, као и пред претставницима недавно од Грка освојених области, а у присуству и бугарског патријарха из Трнова, свечано је проглашен и произведен за првог српског патријарха тадашњи пећки архиепископ Јанићије, који је раније био логотет — државни канцелар Душанов у Скопљу. Истом приликом произведено је и неколико најугледнијих српских епископа за митрополите; па је скопски епископ, као епископ престонице, назван »првопрестолним« митрополитом и архиепископом... А седам дана после те свечаности, на Укре, Скопље и стара катедрала његових епископа, доживели су још веће свечаности — какве ни пре ни после тога никад нису имали. Тога дана, наиме, исте 1346 год., нови српски патријарх Јанићије крунисао је краља Душана за цара Срба и Грка, краљицу Јелену за царицу, а малог царевића Уроша за краља, у присуству многобројне велике и мале црквене и световне власти, великог броја изасланика из Свете Горе, те претставника власти, градова, свештенства и народа простране Српске царевине...

Нови »првопрестолни« митрополит скопски и архиепископ Јован уживао је велики углед код цара Душана, те изгледа да је сматран заступником патријарховим и при свима важнијим државним актима, која су се на цркву односила, када исте 1346 г. на три грчке царева повеље, којима се утврђују властeosка добра и повластице светогорских манастира Ватопеда, Есфигмена и Кеиронотама, не срећемо као царева супотписника патријарха него првопрестолног скопског митрополита Јована — † Διὰ τοῦ πρωτοθρόνου Σκοπίων μητροπολίτου ὑπερτιμοῦ Ἰωάννου. Јован је био под знат-

ним грчким утицајем, те је и на једној својој врло лепо извезеној плаштаници, која се чува у манастиру Хиландару, централни део дао израдити са ериским натписима и записом: »Првопрестолни евоп'ски смерени Јован дар

Сл. 48. — Саркофаг првог викарног епископа у Доњем Пологу, Јоаникија, из доба цара Душана; недавно откопан у рушевинама његове задужбине превице Св. Атанасија на брду изнад данашњег манастира Лешка, недалеко од Тетова.

приношу мојему жизнодавцу»; а натписи ивичних слика 14 Господњих и Богородичних празника, сви су грчки, као и посветни запис у том делу плаштанице (сл. 47). — У том грчком запису Јован се назива архиепископом; а тако га

назива и цар Душан у једној својој повељи из 1347 год.: »... и с' архиепископом скопским, рекше митрополијом кир Јоаном«.

Цар Душан и претставници српске цркве, када су на државном сабору у Скопљу прогласили пећског архиепископа за српског патријарха, нису имали намеру да име »патријарх« остане само почасни наслов аутокефалног пећског архиепископа у Српској царевини, те су одмах приступили реорганизацији Српске цркве по примеру цариградске и осталих источних патријаршија. Као први корак у томе правцу било је настојање, да се све дотадашње епархије претворе у митрополије и у границама њихових области оснују нове епископије, које ће бити подвлаштене својим обласним митрополитима; да се, дакле, и у Српској цркви подигнутој на степен патријаршије спроведе канонски принцип митрополитанског система. Сачувана су нам два документа о тој акцији. — Један је царева хрисовуља, издата на државном сабору у Скопљу 1347 год. о оснивању Злетовске епархије у области Скопске митрополије. У тој повељи цар изрично каже: »И по милости Божјој, како подвигом сан краљевски на царство, и архиепископију на патријарш'ство, и епископије на митрополијства, такожде и подвигомо всеч'стнују Скопију, ч'стнаго и славнаго града Скопија Тројеручицу, на пр'вопрестолинују митрополију, поискасмо иискупије подложити в' обласи митрополије Свейије Тројеручице Скопскије« ... И трагајући за местима, у којима би најзгодније било основати нове епархије на територији Скопске митрополије, цару и црквеним претставницима пала је, пре свега, у очи задужбинска црква деспота Оливера, коју је он пре неколико година (1340-41 год.) из основа подигао у Леснову, на место старог манастира светих архистратига Михаила и Гаврила у области Злетова, које је раније припадало већ давно запустелој Морозвиздској или Брегалничкој епархији. — Ту је, као што знамо, био и гроб чувеног непосника Гаврила Лесновског. — Деспот Оливер, који је ову своју задужбину наменуо био као дар манастиру Хиландару, пристао је да се она од игуманије обрне у епископију и постане седиште злетовског епископа, потчињеног скопском архиепископу-митрополиту: »јако да подвигнемо и почтемо

и осветимо сизи монастир светих архангел јегова (Оливера) хтигорства от игуменије на епископство, да је в' области и в' помен пр'вопрестолије митрополије Тројеручице славнаго града Скопѣја, по заповједи светих и бож'ствних и вр'ховних апостол и светих богоносних от'ц

† ИЗВОЛЕНЫМЪ ЦАВЬ ПЛАЩЕНЫМЪ С НАТЮСТАШЕНЫМЪ СТОДА АЗЪ ЕРМО НАХЪ АНЪМЪ
 ПРАХОХЪ ВЪ СЕНЕ МЪ СТО НАСТЕЖАХЪ НА СКОПИХЪ ГАБРЬЕНЪ СЪВННХЪ БРЕГОВЕ НН АУЕХЪ СН
 ХРАМЪ ЗНАЮ СТО АДАИСНА ВЪ ДН КРИМНАХЪ И НЕ ТОВАГО КРЪИ СЪМЪ У СЪМАН РЕВТО КРЪИ
 СЪМЪ ОУ ДШЕ И ПРЪВЪ ПИ НЪ ХИ БЪ ШЪ СКО НАРХИ ЕПИСКОПИ СРБСКО НАСОАНН И СЪ ОУЗОНЪ
 Х СКОПН ЕЛЪ СЛОВШЕ СЪ НА ДЪ СКИ СЪМЪ ВЪ СЪ ПРВО НА СТО А ДЪ СРБСКО НА ЗЕМЛН ПУКО И ПОИМЪ
 СКО НАРХИ ЕПИСКОПИ ПОМЪНУ СЪ ВЪ СЛОВШЕ НА ПИ ПИ ХНЪ СРБСКО НА ЗЕМЛНЪ ТЪ ПРЪ СВО БЪ СКО
 ВШЕ АЗЪ ТОВА НА ЕПИСКОПЪ СЪ СВО ДО МЪ И ПОЛОГУ ПРВО НА СТО А И ТОНЪ ЗЕМНЪ БЪЖНО ПЪ ВЪ РШЕ НН Е
 НЕ МНН СЪ АН КЪ ПОМЪЖЕ НЪ СЕ ВЪЛО ПРЪ ПЕ ПСКО ПЛОЗЪ

Сл. 49. — Натпис на саркофагу првог полошког викарног епископа
 Јоаникија у рушевинама цркве Св. Атанасија код Лешка (в. сл. 48).

и светих сед'м с'боров, иже оставише и ут'кмивше предаше нам».

Цар Душан је у истој основној повељи нагласио: да је одлука о установљењу Злетовске епархије у области Скопске митрополије донешена на државном сабору, одр-

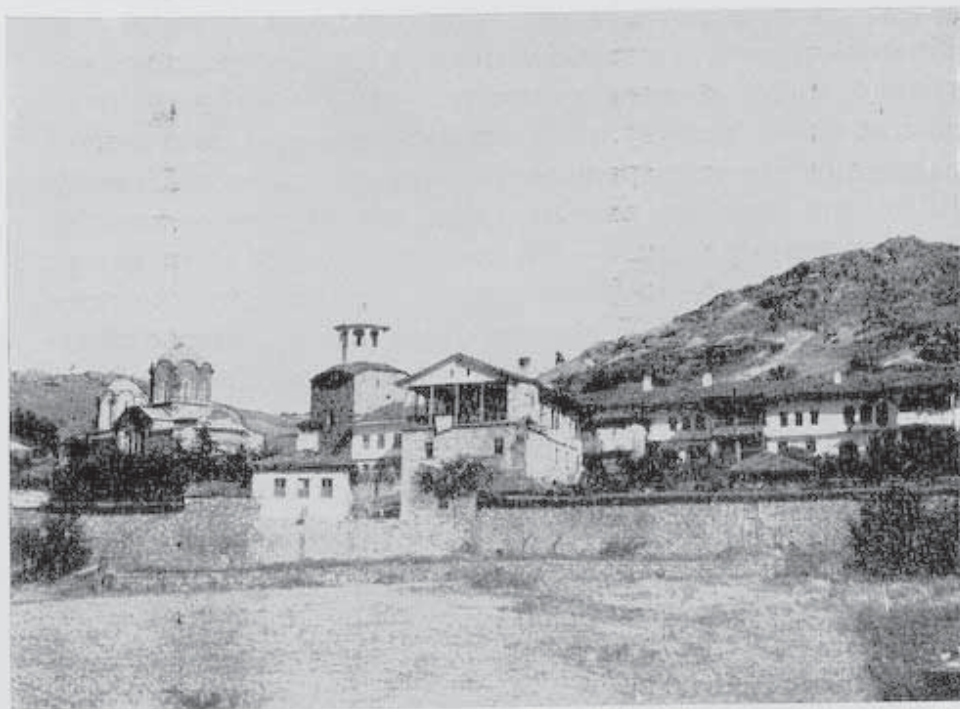
жаном, свакако, у Скопљу. На том сабору, поред цара, царице Јелене и младога краља Уроша, учествовали су и »преосвештени« патријарх Јоаникије, охридски архиепископ Никола и »архиепископ *скопски* рекше митрополит кир Јован«, са свима митрополитима, епископима, игуманима и световним свештенством — »ликом јерејским« и *властѣлом*... Да ли је на том сабору донешено решење и о оснивању Врањске епархије у области Скопске митрополије, коју такође доцније еретамо, не може се ништа поуздано рећи; али је врло вероватно да је на истом сабору или једном другом, само нешто доцнијем, установљена и Доњо-полошка епархија, на тадашњем територију Призренске митрополије, јер је њен први епископ, ктитор манастира Лешка код Тетова, Антоније прозвани Јоаникије, на плочи свога саркофага дао записати: да је он први епископ полошки, да раније није било епископије у Пологу и за то, што је он био први епископ новоустановљене епархије изменили су му име Антоније у Јоаникије; а све је то, вели, било ускоро после одржаног сабора у Скопљу на коме је проглашено царство и патријаршија — »...и створи збор (Душан) у Скопи и благословише јего на царски сан и биет првонастолни цар српској земљи и грчкој и поморској, и архиепискупа Јоаникија благословише на патријархију српској земљи; *ѿ то царство* благословише Антонија на јенископство Долнему Пологу, *првопрестољна* по изволенију Божју, претворише име јему Јоаникије, *и о њеже неје било пређе епископ у Полозје*« (сл. 48 и 49).

Већ је византијски царски изасланик Теодор Метохитес, — који је 1299 год. дошао у Скопље да преговара о миру између Византије и Србије, у вези са женидбом краља Милутина са Симонидом кћерком цара Андроника II Палеолога, — приметио: да је од свих цркава у Скопљу најлепша била катедрална црква скопских епископа, доцнијих митрополита. Њу је из основа обновио краљ Милутин, а касније и цар Урош. Како је богато морала украшена бити та главна скопска црква, у којој су обављани најважнији чини и највеће свечаности српскога народа у XIV веку, можемо само донекле претставити на

бенову биографије Милутинове од пећског архиепископа Данила, који каже: да је краљ Милутин и мање важне задужбине своје обдаривао многим драгоценим иконама, златом окованим и бисером украшеним, кандилима и кандioniцама, свећњацима и разним другим црквеним сасудима и осталим потребама у злату и сребру...

Сем тога, нема сумње, да је и катедрална црква скопских митрополита, као и друге катедралне епископске и

Сл. 50. — Оштри поглед на манастир Св. Арханђела у Лесноу, задужбину цар Душановог великог деспота Оливера. Од 1347—1381 год. ту је била резиденција злетовских епископа, потчињених скопским митрополитима.

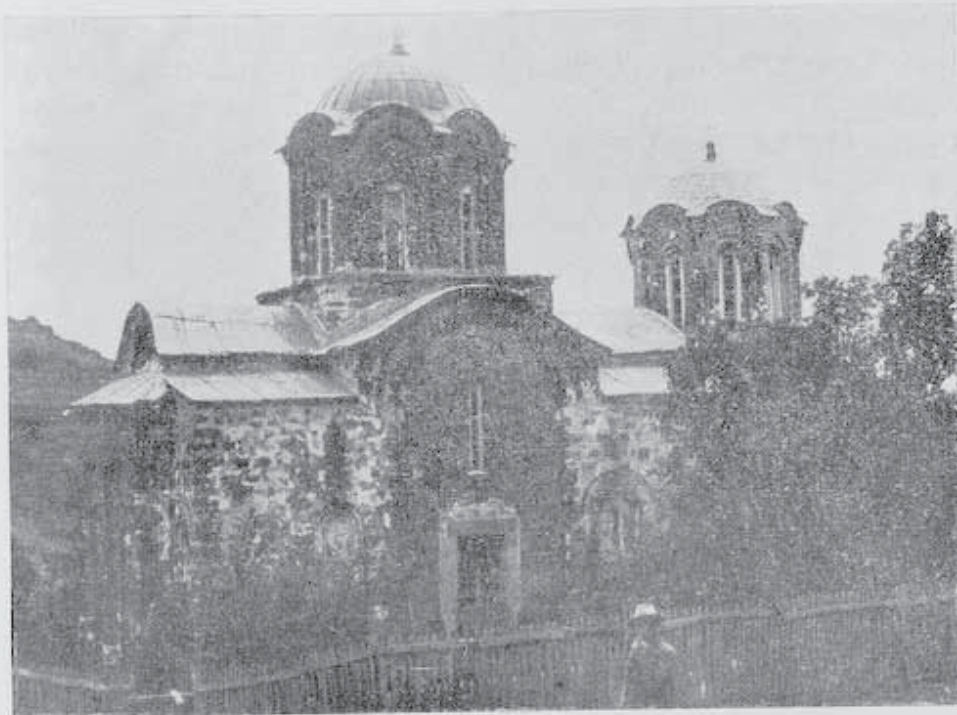
митрополитеке цркве у Српској краљевини и царевини, економски осигурана била знатним властелинством од неколико десетина села и заселака, планина, шума, винограда, воденица, уљаника (пчелињака) и других властееких објеката онога времена; али су нам се о томе сачували само незнатни подаци у хрисовуљи краља Милутина из 1300 год. за чувени манастир Св. Ђорђа-Горга код Скопља. По тој повељи, наиме, само толико знамо: да су имања Св.

Борђа граничила са имањима катедралне цркве скопских епископа на неколико места у Скопској Котлини, а нарочито у крају према селу Лисичју, у пољу код села Бутеља, у крају Блата иза Газибабе, по пољима око саставака Лепенца с Вардарем, на доњој Тресци, уз пут за данашње Тетово и у самој вароши или доњем граду Скопљу — између доње Сераве и горњег града, где се, како изгледа, налазила и сама црква Св. Богородице-Тројеручице са епископском резиденцијом. Али, ако нам није сачувана ни једна банштинска повеља Св. Богородице-Тројеручице, те не можемо ништа директно и поближе рећи о њеном властелинству, сачувано је неколико докумената о властелинству катедрале злетовских епископа у Леснову, који су, као што смо видели, били под духовном влашћу скопских митрополита. — Ти подаци пружају врло важан материјал за довољно јасну слику о нашим епархијским властелинствима у XIV веку уопште, па ће донекле поупити и празнину у познавању тих односа код Скопске митрополије, бар у главним принципима...

По даровници деспота Оливера из 1340-41 год., када је манастир у Леснову из основа обновљен, властелинство тога манастира имало је, — као што натпис на манастирској цркви сведочи, — *седам земљерадничких села и заселака, једно њастирско село — каџун влага, и једну цркву у граду Шшију са 20 њородица*. Приликом одређивања лесновског манастира за седиште новоосноване Злетовске епархије, цар Душан је сва та имања потврдио епископији и додао још *четири нова села*: у Злетову (1), у Морозвизду (1) и у области Пијанца (2), са много појединачних њива, поља, воденица и других властеоских објеката у тим областима — све до више данашњег Царевог Села, које се и онда тако звало.

Царева повеља о оснивању ове епархије и њеног властелинства сачувана је потпуно у манастиру Хиландару, коме је доцнији господар те области Константин Дејановић дефинитивно даровао лесновски манастир, са свима његовим имањима (15 августа 1381 год.), пошто је укинута Злетовска епархија и њена област придружена Велбуждској, доцнијој Ћустендилској епархији, која је

била у држави Дејановића. По Константиновој даровници овога властелинства Хиландару види се: да је Злетовско епархијско властелинство за 34 године (од 1347—1381) умножило се било за осам села и заселака у Злетову (5), у Морозвизду (2) и под Пљачковицом (1). — Према томе епископи злетовски имали су у своме властелинству, пред крај опстанка Злетовске епархије у области Скопске митрополије, 19 земљорадничких села и заселака и једно па-

Сл. 51. — Црква Св. Арханђела у манастиру Леснову, подигнута на старим темељима, при гробу Св. Гаврила Лесновеког, од великог деспота Јована Оливера 1340/41 год.

стиреско село са планином; а уз то и много разних других појединачних имања у Штипу и по средњој Брегалници — у Морозвизду и Пијанцу.

Сем катедралне епископске цркве Св. Арханђела у Леснову, помињу се у том властелинству још седам других цркава. Шест је било по селима Злетова (Св. Јелисије у Дрвеном, Св. Никола у Бакову и Св. Прокопије у Дрвеном Долу) и у Пијанцу (Св. Никола, Св. Илија и Св.

Богородица са истоименим селима око њих); а једна је била и у граду Штину (Св. Никола, задужбина попа Сифија или Стерија, као што, можда, правилније пише у Дејановићевој повељи). Те су цркве имале своје специјалне баштине, које су у два случаја, код Св. Николе и Св. Богородице у Пијанцу, већ се развиле биле у потпуна села. И црква Св. Николе у Штину имала је своју баштину — земље, њиве и винограде, као и право на 20 чаброва вина из винограда, које су на њеним земљама посадили и обрађивали разни људи из Штина, а можда и из околних села. Сем тога, цар Душан је ту у Штину поклонно епископији и воденицу Краимирову, која је по праву кадуцитета («одумртна») припала цару после смрти власникове. Најзад, цар је, у основној баштинској повељи за Злетовско епархијско властелинство, нагласио: да је од својих људи (Дејановић их назива «поданици царски») узео двадесет кућа — породица у граду Штину и заједно са њиховим до тада слободним баштинама подложио их епархијском властелинству злетовског епископа. Међу старешинама тих породица била су: два свештеника — поп Радул и поп Баја, са њиховом браћом, и један ковач — Никола с братом. Осталима се не каже занимање, али се помињу њихова браћа, зетови и т.д., који су живели у заједници с њима. Карактеристична су и њихова имена: Бранило Батоља, Добре Грбас, Станило Гркињин зет, Михо и Његослав Грбасовићи, Стаја Сухотичин, Рад Станичев, Тудор Иванов син, Стан Љевчев, Драгија Ненов син, Стаја Дјевовичин зет, Граде с пашеногом Радом, Баља Кутљанин унук, Дража Станишоров унук, Герги Фотин, Витан Мугличев и Драгија Васиљев.

Већ овај преглед властелинских добара мале Злетовске епархије (обухватала је само жупу Злетово, углавном данашњи Кратовски срез) потчињене Скопској митрополији, сведочи доста јасно: како се у доба нашег царства код нас особита пажња обраћала и на то: да епархијска властелинства што боље буду снабдевена свима економским реалитетима, који воде благостању и дижу углед њихових господара — епископа, царских властелина; а преглед имунитета и привилегија Злетовског епархијског властелинства показаће нам ту чињеницу у још јаснијој светлости.

Из сачуваних повеља знамо: да су *сйархијска властелинства* уопште, у држави Немањића и неко време доцније, уживала велике повластице и *изузетна била* скоро

Сл. 52. — Велики деспот Јован Оливер, из доба цара Душана, ктитор манастира Св. Арханђела у Леснову. Овај његов фреско-портрет је из 1349 год., а налази се у цркви тога манастира.

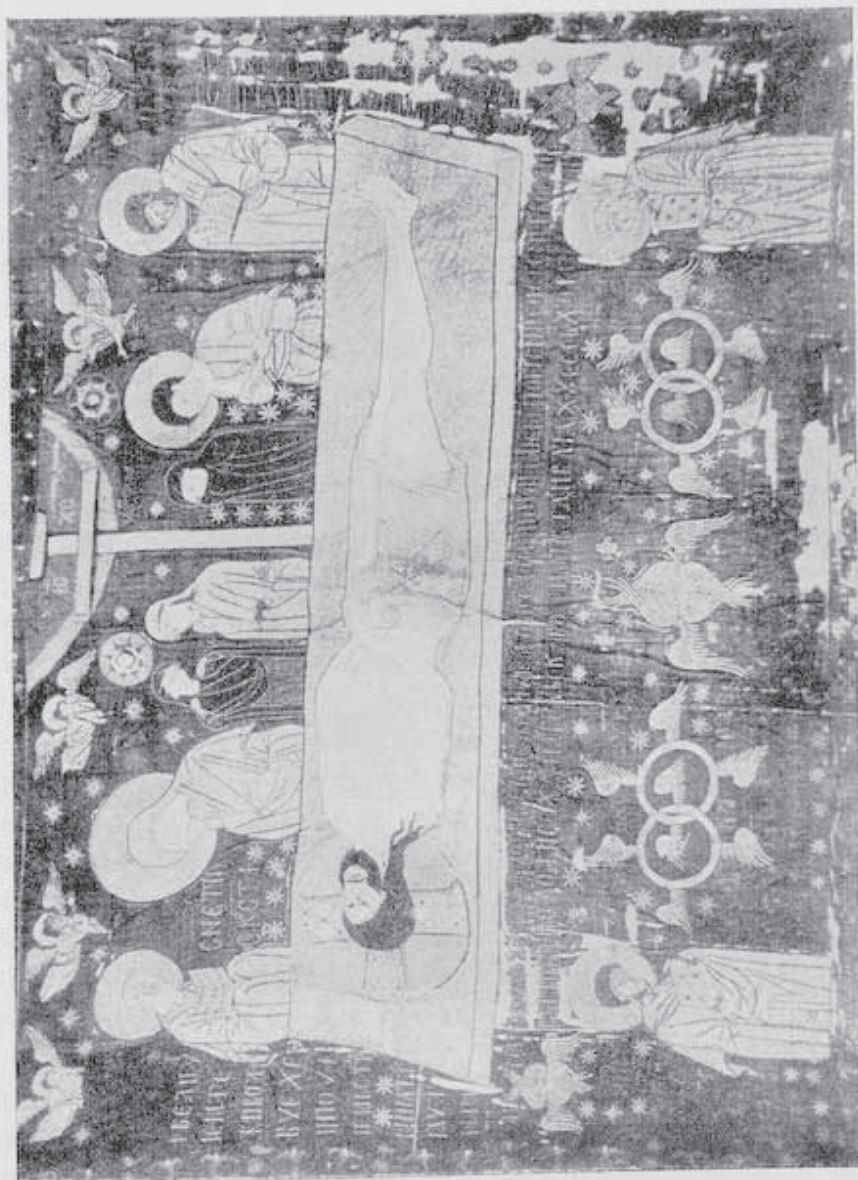
од свих државних, управних, судских, финансијских и војничких власти; исто онако као и властелинства великих краљевских и царских црквених задужбина — манас-

тира. Њихов *господар* био је уједно и њихов духовни старешина — *епархијски епископ*, без обзира на функције и титуле које је он имао у црквеној јерархији; те је на пр. и један викарни епископ, који је у духовним стварима потчињен био митрополиту, архиепископу или патријарху, у властeosким односима био потпуно самосталан господар, велики државни властелин, као и митрополит, архиепископ или патријарх у својим епархијским властелинствима. И док је у свакој епархији архиепископ или патријарх сматран врховним духовним старешином, дотле је у епархијском властелинству врховни господар био владалац; те митрополити, архиепископи и патријарси нису имали никаква права уцитати се у властeosке односе својих, духовно им потчињених, епископа; јер су *епископи*, као државни властелини, *попуну изједначени* били са својим духовним старешинама и у том погледу потнадали директно под владоца.

Као самостални државни властелин и злетовски епархијски епископ имао је, као и његов духовни старешина митрополит скопски, готово неограничену административну и судску власт у своме властелинству. — По злетовској, наиме, основној баштинској повељи епархијско властелинство злетовских епископа ослобођено је било од свих државних и жупских чиновника и подвргнуто искључиво власти свога господара — епархијског епископа. У оригиналном тексту се каже: *»И да не облада никтѝо црковну, ни људми црковними, ни сели, ни всеју обласцију црковноју — ни кейалија (поглавар или управник жупског града, данашњи средњи начелник), ни севастѝ (виши државни административни чиновник), ни судија, ни глобар, ни праптор (скупљач државних пореза и дажбина); сија же рещѝи никтѝо оѝи владуицих ѝо земљи свейаго царейва ми. Ткмо да облада вејем тјем црквѝ Светаго Архангела (правно) и јепископ (стварно)«.*

Већ у набројаним административним имунитетима помињу се и *судски имунитетѝи*, као што су ослобођење људи епархијског властелинства од *судије* и *глобара*; а то се још изразитије наглашава у истој повељи нешто даље, где се каже: *»И о судје тѝио се не може расудиѝ ѝред јейскопом, да гредѝ ѝред царейво ми, а индје нигдѝре*

да им (епископовим људима) не буде суда...». Овај члан баштинске повеље Злетовског епархијског властелинства јасно уверава: да су епископи, као властела, били пуно-

Сл. 53. — Плаштаница, коју је велики деспот Јован Оливер после 1347 год. даровао својој задужбеници, цркви Св. Арханђела у Леснову, када је послала катедралом злетовских епископа. Данас се чува у ризници манастира Хиландара.

правне судије за своје поданике и да се нико други није смео упуштати у суђење људима епархијских властелинстава. Сем епископа властелина, на суд његовим људима

имао је права само још цар, и то искључиво за оне делikte који се немогу »расудити пред јепископом«. То је, као што ћемо видети, нешто доцније потврдио и 33 члан Душанова законика из 1349 год. у коме се каже: *»Црковни људије (т.ј. поданици црквених властелинстава уопште) о свакој њравде (по кривичном и грађанском праву) да се суде њред својим (господарима) митрополити, и њред епископи и игумни«*. Изузете су биле само неке најтеже кривце, као владаочеви резервати или »царски длгови: невера (велеиздаја), крв, вражда (убиство), тат, гусар (разбојник), провод (помагање поданику да утекне са земље свога господара) и прејем људски (примање одбеглих властелинских поданика)«. — У таквим случајевима и метохијским људима или поданицима црквених властелинстава суђено је, као и свима осталима, пред царем или пред његовим судијама.

Али, и у тим изузетним случајевима, када се црквеним људима судило пред царевим судијама, све повчане казне (глобе) на које су кривци осуђивани били, нису ишле у корист државне благајне, него у корист црквеног властелина. У злетовској баштинској повељи изречно се наређује: *»такожде и свака глоба да јест црковна«*. Шта више, цар Душан је овом приликом отпустио, у погледу глобе за »вражду«, која је увек највећа била, од дотадашњег обичаја »по ербској земљи« — да се, наиме, само половина те велике глобе (око 500 златника) даје црквеном властелинству, а друга половина »наводчији« (потказивачу кривца), те је одредио: да цела »вражда« има припасти благајни злетовског епархијског властелинства. — У повељи се каже: *»И вражда, ако се случи у метохији, да ју узима црков, а ни никшо«*.

Већ изложени подаци јасно показују: како су епархијска властелинства у средњовековној Србији имала врло велике административне и судске имунитете и повластице, а то још више потврђују и подаци из разних других баштинских повеља епархијских властелинстава. Они нас уверавају: да су епископи били и пошитоуни световни господари у својим властелинствима и да су њихове земље и поданици, ма где се они налазили, потпуно изузети били од компетенције административних и судских органа

државних и жупских власти; над њима су вршили управу и јурисдикцију само епархијски властелински чиновници и службеници, које је постављао епископ као нарочито привилеговани државни властелини.

Исто тако велики су били и *финансијски имунијетет* епархијских властелинстава, тако да су та властелинства скоро сасвим изузета била из општег државног финансијског

Сл. 54. — Други злетовски епископ Јован (?), по снимљеној фресци из манастира Св. Арханђела у Лесову.

система. Наиме, све данке у новцу и натури, као и све работе или кулуке, које су сви држављани били дужни да дају своме државном господару, пренели су већ краљ Стефан Првовенчани и Св. Сава, од свих земаља и људи епархијских властелинстава, на њихове катедралне цркве, као правне, и на њихове епископе као стварне господаре. Инак, детаљно набрајање свих или бар главнијих држав-

них пореза, *дажбина* («поданка») и *работѣа*, од којих су ослобођени били сви поданици епархијских властелинстава у корист својих господара — епископа, као властелина, сачувано је само у основној баштинској повељи цара Душана за Злетовско епархијско властелинство из 1347 год. на територији духовне области Скопске митрополије.

Међу *данцима*, од којих су земље и људи тога епархијског властелинства ослобођени били, нарочито се помињу: *соће* — плуговина, данак на земљу или земљарина; *ѿрѿерак* или царски златник — главарина; *ѿис* — такса за попис лица способних за опорезивање и работу; *димнина* — порез на кућу или дим по огњиштима; *ѿриѿлаѿа* — давање у корист жуписких чиновника; *ѿоклон царски* — принашање царском двору дарова од властеле о великим празницима и иначе; *десеѿак* — од жита и вина »и вакаго десетка живаго« (од оваца, свиња, пчела итд.); *ѿравнина* — такса за испашу и зимовишта крупне и ситне стоке по државним планинама и жуписким местима; *намеѿак* »свињски и овчи« — посебни порези на свиње, овце итд.; *ѿриселица* — бесплатно давање стана и хране државним чиновницима и другим владаочевим службеницима када путују; *ѿсар и герекар* — бесплатно примање на стан и храну специјалних владаочевих инструктора и чувара ловачких паса и соколова у време лова; и најзад *ѿозоб* — бесплатно давање зоби и сена за владаочеве и властелинске коње приликом њихова путовања.

Работѣе се помињу такође генерално — »освободи светоје царство ми от вејех работ светаго царства ми, великих и малих« или »от вакаго нападенија работнаго и ѿпросѿо рекше ѿѿ вејех работѿ великих и малих«. Појединачно помињу се само неки бесплатни радови у корист владоца и државе. Нарочито се помињу ослобођења од *орања* и *коѿања* на крунским доменима, од »ѿпровода ѿкѿлисар« — пратње домаћих и страних државних посланика, и од »всакаго ѿноса госѿодекаго« — ношења разних потреба властеле и државних чиновника када путују, као и од преноса животних намирница за владоца, а особито: соли са приморја, те земаљских, сточарских, рударских и других производа са домена владаочевих.

Како из контекста баштинске повеље изгледа Злетовско епархијско властелинство било је ослобођено и од личног »поноса царева«, јер се о томе не помиње никакав изузетак; док се у исто време за данак »позоб«, који је у вези с тим, нарочито наглашује: »О позобје да давају (људи злетовског епархијског властелинства) једну крину (шеник) преводну *јакоче и шије цркве*«. Али, у-

Сл. 55. — Ругање Христу као цару са триовим венцем. Фреска у цркви Св. Арханђела у Леснову, рађена између 1341 и 1349 год.

коро после тога, 23 члан Душанова Законика обвезао је и сва црквена властелинства на дужност »поноса« за случај када цар лично путује кроз њихове области:—*Црквам поноса да нест, разве кал греде камо цар, шди да га дижу*«.

Злетовско епархијско властелинство уживало је и *војни имунитет*. — У повељи се, наиме, каже: да цар ослобађа то властелинство и од *»војске«* и *»града«*. У војну службу убрајало се, пре свега, лично учешће при ратним походима и обрани земље, а за тим давање стража, зидање, оправљање и чување градова (војска, град — градо-зиданије и градобљуденије). Душанов Законик не помиње овај имунитет, а из разних бантинских повеља за црквена властелинства зна се, да он није имао генералан карактер: јер су поједине метохије (= црквена властелинства) током XIV и XV века ослабађане биле само делимично, каткат само на неколико година, од војевања, давања стража и посленика за подизање и оправљање градова. То се нарочито односи на доба борбе српских средњовековних државица с Турцима. Али, што је врло карактеристично, и тада су поједина црквена властелинства ослобађана била од војних дужности толико, да су само у случају непријатељског упада у земљу, када се дизао општи народни устанак, и они морали узимати оружје на одбрану...

Како планински положај катедралне цркве злетовских епископа у Леснову није био подесан за одржавање већег трга и панађура, обичајног у свима већим црквеним властелинствима, то је цар Душан у бантинској повељи за властелинство те епархије дао наређење: да се епископији сваке године исплаћује по 100 перпера од трга у жупском граду Злетову.

Занимљив је и један нарочити имунитет властелинства Злетовске епархије. — Како је то црквено властелинство постало, углавном, издвајањем села и људи из великог световног властелинства деспота Оливера, који би могао и огрешити се о свога владоца и државу тако да изгуби права на сва своја имања, то је цар Душан сматрао за нужно, да у бантинској повељи овог епархијског властелинства, задужбине Оливерове, нарочитим чланом нагласи имунитет тога властелинства и од евентуалних кривица његова ктитора или његових потомака, које повлаче за собом конфисковање имања. Цар је, наиме, нагласио: »И светоје царство ми назнаменујет, аште и поње некои случит се деспоту Оливеру и с'грешит којим либо дјелом

царству ми и столу с'рпскому, или по њем чеда јего та-
кожде с'грешет царству ми, да се они сами њедейсајуџи
(казне) по извољенију светаго царства ми; а јейискојија
Светаго Архангела да њочива слободно с' в'сјем правинами

Сл. 56. — Сцене из циклуса чудеса Св. Арханђела Михаила, у цркви
манастира Леонова; рађене фреско између 1341 и 1349 год.

и сели, људми и земљеју, и добит'ци (ситном и крушном
стоком), и с'суди пр'ковними великими и малими — да не
в'змет се ничијезе оџи цр'кве, ни да буде, за њих с'гре-
шеније, њекоје лукавоје наважденије на светни бож'ств-

нии храм Светаго Арахангела; и' да ђочива јако же и ђрочеје јейискуђије свейаго царсђва ми«... — Међутим, сабор је деспоту Оливеру, као ктитору овог епархијског властелинства, дао патронатско право при постављању епископа за ту катедру, — разуме се докле год је веран цару, — и наређено је: »да се не постави епископ без зговора и без хотјенија ктиторова«.

О унутрашњој организацији злетовског, као и скопског, епархијског властелинства нису нам сачувани никакви директни подаци, те приближну слику аграрно-правних односа у њима можемо добити само на основу података из баштинских повеља других наших епархијских властелинства онога времена и Душанова законодавства. — Из тих података сазнајемо: да је сваки епископ и митрополит био самовластан господар у своме властелинству. Али, нема сумње да су, сем воље епископове и обичајног права, на рад и ред у сваком епархијском властелинству, као и на односе између господара-епископа и његових поданика, утицале и писане уредбе прописане од краља Стефана Првовенчаног и Св. Саве, приликом организовања Жичке архиепископије. Те уредбе помињу и доцнији краљеви и цареви као »Закон Св. Симеуна и Св. Саве«. По тим уредбама сваки епископ је, као велики државни властелин, поред »малих људи« — меронаха (земљерадника) и отрока (слугу), могао имати и »велике људе« — властелу и властеличиће под својом влашћу. *Властела и властеличићи*, које су владоци даровали епархијским властелинствима или су они сами добровољно ступали у службу епископима, дужни су били да служе у »војнички закон«, па су, по свој прилици, били заповедници стража и војничких чета за случај народног устанка; а редовно су вршили чиновничке дужности по властелинству, учествовали у савету о управи властелинством и пратили своје господаре — патријархе, митрополите или епископе, — на њиховим путовањима по властелинству и епархијама, манастирима, другој властели, владоцу итд. *Ошроци* су били слуге и егзекутивни органи властелинске администрације и јудикције; али су се многи од њих бавили и земљерадњом, те су се доцније (у XIV и XV веку) сасвим изједначили са *мероисима* — сељацима или рата-

рима, главном снагом свакога властелинства. А дужности ових људи састојале су, углавном, у давању работа своме господару и појединих производа своје земље, од ситне

Сл. 57. — Световно свештенство, у белим „*двојовским кайама*“, са епископима и монасима, у црним кайама, из циклуса акатиета у цркви Св. Арханђела у Леснову. Фреска рађена између 1341 и 1349 год.

стоке и пчела. Више података о томе пружа нам само баштинска повеља Скопској митрополији суседног властелинства Лицљанске или Грачанлчке епархије на Косову

Пољу од краља Милутина око 1321 год. У тој повељи се помиње »Закон стари Србљем«, по коме су аграрно-правни односи у епархијским властелинствима већ давно пре XIV века били регулисани. То је, по свој прилици, био онај закон који су за те односе прописали краљ Стефан Првовенчани и Св. Сава при оснивању и организовању епархија нове аутокефалне Жичке архиепископије. На жалост, тај нам је закон само делимично сачуван у грачаничкој повељи и то искључиво за односе *мероџаха и сокаљника* према властелинству, а о односима влаха-пастира, занатлија и других нема ни помена. Према том фрагменту »старога закона Србљем« *мероџи* су били дужни да своме епископу, као господару властелинства, годишње ору *заманицом*, што значи о својој храни, 4 мата или рала, а *бедбом*, о храни господаревој, 3 мата; и све што су узорали да посеју, пожању, одвезу, површе и »у рупу сишљу«, т.ј. односе у подземне властееске житнице. *Сокалник* је био привилегован земљерадник, те је дужан био да сваке године бесплатно узоре и посеје само 3 мати и плод са тога земљишта спреми у господареву житницу. *На косилбу* властелинских ливада морали су сви ићи *бедбом*, о храни господаревој, т.зв. *накосицом*, јер се тај посао морао хитно свршавати. Покошено сено дужни су били да спласте и здену. Сем тога, *мероџи* су дужни били да тринут годишње доносе (сишљу) и *охмеље слад за живо*; а за случајеве када је властелинство имало веће потребе у сладу, наређено је да и нарохијски свештеници, као властеески поданици свога епископа, охмеље потребни слад. О Божићу је сваки *мероџах* дужан био да доведе по један *воз дриа*; а о храмовном празнику епископске катедралне цркве, по чијем се имену и властелинство називало, доносили су поданици *луча* за осветлење, као и о Божићу. О Малој Госпојини дужан је био сваки поданик Грачаничког епархијског властелинства, који је имао пчела, да своме епископу донесе бар по једну кошницу. Најзад, сви поданици тога властелинства, изузимајући свештенике, дужни су били да три дана у години о својој храни, *заманицом*, учествују у лову на зечеве, од чијих се кожа правио и пергаменат за писање писема и књига, док хартија није овладала у Европи и по нашим областима.

Сл. 58. — Цар Душан. Фреска у цркви Св. Арханђела у Леснову;
рађена око 1349 год.

Нема сумње, да су слични односи били и у властелинствима скопског митрополита и њему потчињених епископа, и да су им приходи од тих добара давали не само економску сигурност него и финансијско благостање. Али, сем тога они су имали знатне приходе и од тзв. *»врховине«* или старешинског данка од парохијског свештенства по целој епархији и од *»духовног бира«*, који је дужна била да даје свака кућа у епархији, испрва *»наодрицом«* т.ј. од сваког брачног пара или постеље — *»одра«*, а доцније *»надимицом«* или од сваког огњишта — *»дима«*. Врховина је плаћана од свештенства у новцу, житу, јагањцима, живици, лану, воску и т. д., слично као и код Византијаца *»каноник«* или *»поповина«*; а *духовни бир* је прибиран или купљен *»крином«* — шиником од сељака, земљерадника у житу, а од влаха, сточара у *»крузима«* — сиревима, јагњећим кожама и т. д. Поред тога митрополит и епископи имали су приходе и од такса за рукоположења и постављања на парохије, па од развода и разних глоба по црквеним кривицама од целе епархије. — Сви ти приходи епископски од епархије названи су *»духовнином«* у основној повељи цара Душана за Злетовску епархију Скопске митрополије: — *»и благословисмо му (злетовском епископу) да си има духовнине што је отес (у границама) до где же Злетово (жупа и епархија) држи«*; а сва та *»духовнина«* припадала је пре тога скопском митрополиту, под чију је директну духовну власт и Злетово потпадало пре оснивања Злетовске епархије...

Сва је вероватност, да је први скопски архиепископ-митрополит Јован, који је 1346 год. с царем Душаном грчки потписивао хрисовуље цареве, издаване грчким светогорским манастирима, — поред патријарха Јанађија, ранијег логотета или канцелара Душанова, — могао бити један од најглавнијих сарадника царевих и при спремању законских чланова, који су на Спасовдан 21 маја 1349 год. на државном сабору у Скопљу, кодификовани у чувени *Душанов Законик*. А како је морао бити велики утицај наших црквених претставника при том законодавном послу види се из самог Законика већ и по томе, што се на првом месту приводе чланови који се директно на цркву односе и што их, са осталим доцније разасутим по целом

Законику, има готово четвртина од свих чланака Закона
ника (201 чл.); а нарочито и по томе, што се православној
цркви у Душановом царству дају ванредне повластице
и имунитети. Шта више, тај је утицај и у самом заглављу

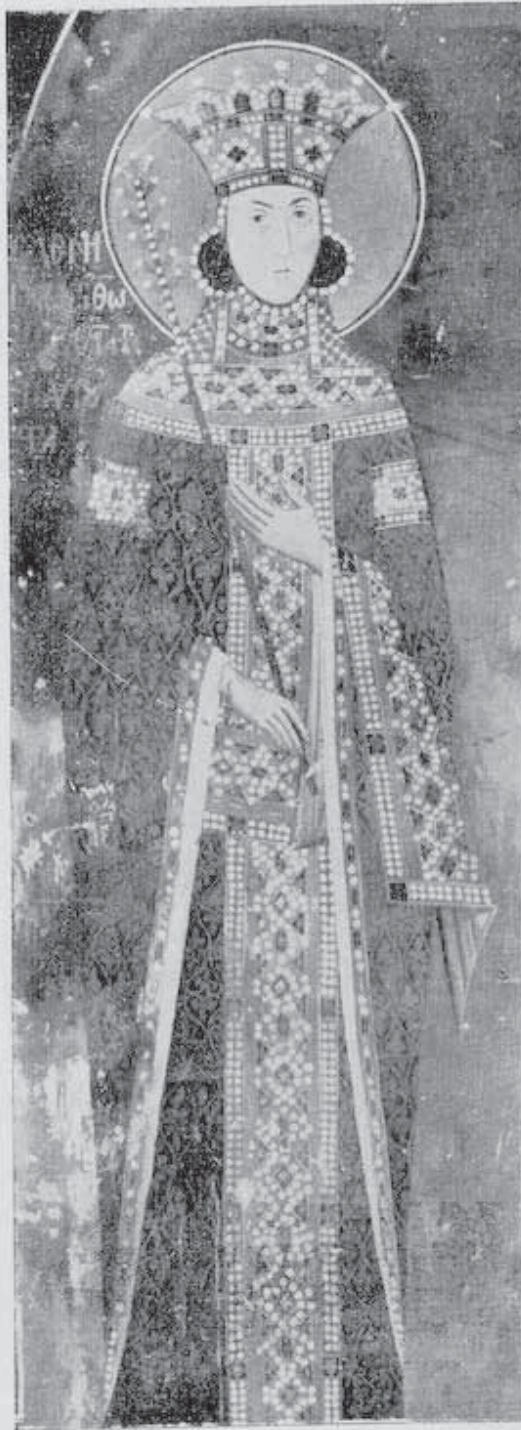
Сл. 59 и 60. — Златни печати, којима је Душан, као краљ и цар, утврђивао своје повеље, зване хрисовуље. Горњи је израђен по моделу краља Стефана Дечанског, а налази се на једној повељи краља Душана за манастир Хиландар из 1332 год.; доњи је употребио, Душан, као цар, на повељи од 26 априла 1348 год. о границама хиландарских имања. — Обе хрисовуље с печатима налазе се у ризници манастира Хиландара, прва под бр. 14, а друга под бр. 33.

Законика наглашен, јер се тамо каже: да је Законик донешен у Скопљу *»од православног сабора нашег, преосвешћеним патријархом кир Јоаникијем и васеми архијереји и црковници, малими и великими, и мноју, благоверним царем Стефаном, и васеми властели царства ми, малими же и великими«*.

Црквени претставници настојали су и успели су, да се у Законик, пре свега, унесу чланци који ће исправити многе недостатке који су се увукли били у црквени живот православног народа и његових духовних института по Српској царевини, ради лабавости надлежних власти и неправилног схватања дужности појединих њихових органа. Стога се већ у првом члану наглашује: да је *»најпрво«* тежња законодаваца *»да се очисти хришћјанство (= православље)«*. — Бацаћемо поглед на те недостатке које је требало чистити, јер су они махом били општег карактера и налазили се и у Скопској митрополији, као и по другим епархијама Српског царства. — Из Душанова Законика, наиме, дознајемо ове појединости:

Многи су се још и у то доба венчавали по старом многобожачком обичају, без респектовања црквених прописа и без свештеничког благослова (чл. 3); а међу онима који су тражили благослов цркве бивало је много и таквих, нарочито међу властелом, који су самовољно одабирали свештенике који ће их венчати, без обзира на надлежног архијереја и свештенике који су од њега законито постављени били на ту дужност по областима — нуријама или пароксијама (чл. 2). — Санкција законска за те преступе била је *»да се разлуче«* тако склопљени бракови.

Бивало је и таквих Хришћана, који нису хтели да извршују наређења надлежних им епископа, нити да издржавају казне одређене им за преступе. — Законик је наредио: да се такви, који се огреше о цркву *»од сијега Законика вољом или нехотенијем«*, а неће да се покају и послушају наређења надлежних црквених органа, имају одлучити од цркве (и предати проклетству); али је при том и епископима («светитељије») свраћена пажња *»да не проклинају (олако) хришћјан за сагрешеније духовно«*, већ да преступнике прво двапут и трипут позову на послушност и тек онда, ако се не покоре, могу их одлучити и проклетити (чл. 4 и 5).

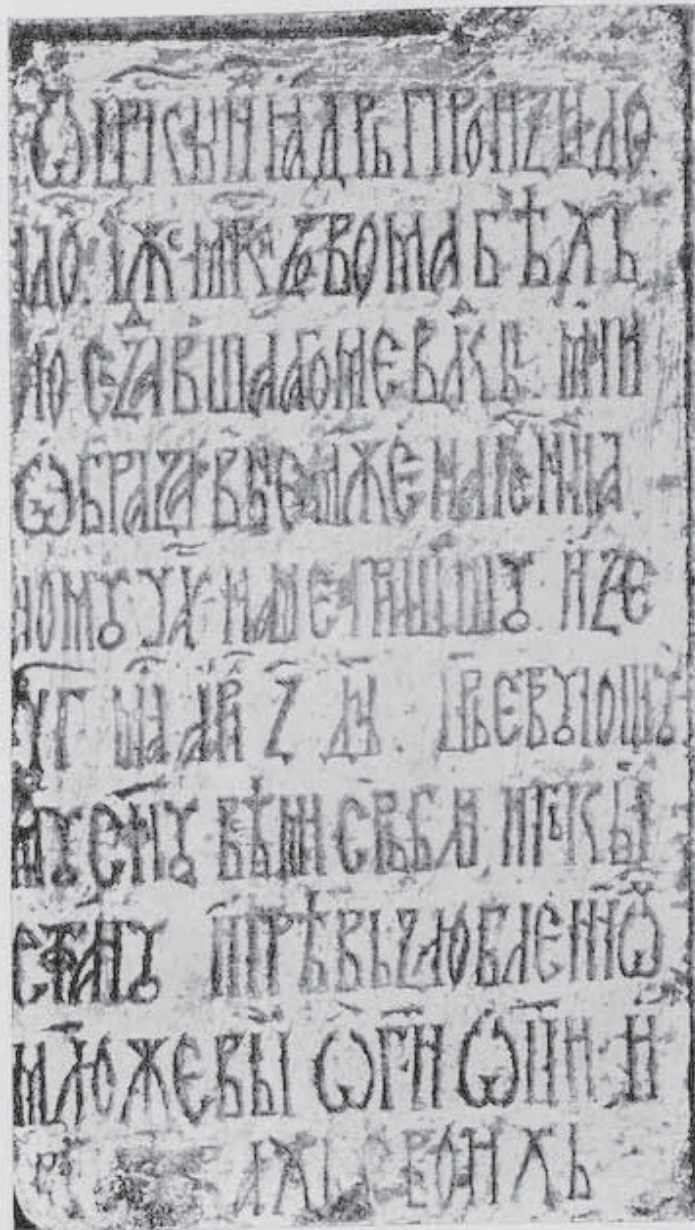
Сл. 61. — Царица Јелена Душанова. Фреска у цркви
Св. Арханђела у Леснову; рађена око 1349 год.

Из члана 11 Душанова Законика изгледа, да у доба његова доношења није било довољно парохијског свештенства и да парохије или »инорије« по градовима и селима још нису биле свуда тачно фиксиране, те су постајали свештеници лугалице, који су самовласно одлазили у народ и вршили црквене обреде. Стога тај члан ставља епископима у дужност: да по свима иноријама, по градовима и селима, поставе свештенике — »духовнике«, које ће дужни бити сви слушати према црквеним прописима; а свештеници лугалице, који нису од архијереја на ту дужност постављени, имају се изагнати и казнити по црквеним законима.

И за економике односе парохијског свештенства донео је Душанов Законик потребна наређења. — Пре свега сваки је свештеник *лично* ослобођен био од свих државних, жупских и властеоских давања и работа — »и да јест *поповска каџа* (срав. сл. 57) свободна«, као »и сирота кудељница«, која се само преслицом издржава (чл. 64). Свештеници баштинници, који имају своја наследна имања ослобођени су били и за та имања од свих дажбина и терета световним властима и нико их није могао »отгнати« од цркве при којој служе; а онима који немају својих имања дужан је био властелин, слободно село, град или држава у чијим областима ти свештеници служе, дати за издржавање »*три њиве законитје*«, од којих они никоме ништа нису дужни давати. Узме ли, међутим, парохијски свештеник од које било цркве више земље него што му по закону припада, дужан је од тога давати цркви »работе по закону«. За случај, да који од господара парохијских цркава не испуни своју дужност и не да свештенику, своме поданику без баштине, законом одређено издржавање, не сме свештеник самовласно напустити цркву и господара чији је поданик, већ је дужан о томе обавестити свога надлежног епископа, који ће позвати господара — властелина да изврши своју дужност према свештенику по закону и тек после тога, ако се господар неби одазвао позиву епископовом, може свештеник слободно напустити господара и отићи куда хоће (чл. 31 и 65).

У XIII и у почетку XIV века главни повереници епископски били су протопопе и њихова је дужност била да воде надзор над парохијским свештенством, поучавају

их и купе од њих епископски приход — врховину и духовни бир; а у доба донашања Душанова Законика калуђери су истнели мирско свештенство из епископских дворова и они су обављали готово све дужности, које су ра-

Сл. 62. — Леви део плоче са гроба мајке цара Душана. Плоча, овако претесана, налазила се је узидана у цркви Св. Димитрија у Скопљу. За време екзархије пренесена је била у Софију; а сада се налази у ланидариуму Музеја Јужне Србије.

није извршавали проте. Међутим, бивало је појединих митрополига, по свој прилици у новоосвојеним од Грка крајевима, који су, место прота и калуђера, као изасланике или екзархе, међу парохијско свештенство шиљали своје чиновнике — свеговљаке (= козмике) и они су, полазећи у инспекцију и за побирање данка од свештенства, водили свештеницима митрополитске коње на пенашу. Против тих злоупотреба сигурно су се потужили на сабору претставници парохијског свештенства, па је чл. 37 Душанова Законика забранио такав поступак и одредио: да у будуће митрополити шаљу са надзор и поуку свештеника, као и за купљење прихода од њих, само по два своја *калуђера*.

По градовима, а нарочито по трговима Српског царства, где је било насељених страних држављана римокатоличке вере (нарочито Дубровчана), који су доводили собом и своје свештенике, почео се снажно развијати римски прозелитизам и многи православни поданици српског цара били су обрнути у римокатоличку веру. Ради тога је Законик ставио у дужност патријарху: да по свима градовима и трговима постави протопопе са задатком да пронађу оне који су прешли у »латинску веру« или »јерее« — »азимитство«, и да их поврате у православље и наложе им прописане духовне казне — епитимије; а они који не буду хтели да се врате у православље казниће се »по закону светих отаца«, исто онако као и сваки »латински поц« за кога се утврди да је кога »христјанина« (= православног) обратио у своју веру. Сем тога, и сви страни поданици »полуверци« (= римокатолици), који су се поженили са православним женама, имају се »кретити« у православље; а ако то неће да учине имају се прогнати из Србије, а жене и деца њихова остаће на огњиштима и уживати делове имања која им припадају (чл. 8, 6, 7 и 9). Још строжије имало се поступити са »јеретцима« (по свој прилици Богомилима или Бабунима), који се увуку да живе међу православнима. За њих се наређује: да се прво усијаним железом жигашу по образу, а за тим протерају; исто тако жигосани су бивали и домаћи људи који су их прикривали (чл. 10); а ко од домаћих људи »рече бабунску реч«, ваљда пеку богомилску верску узречицу или

врачарску формулу, казнио се је са 100 перпера или златника глобе, ако је био властелин, а са 12 перпера и батинама сваки други (чл. 85). Нарочито строго кажњавани су они, који би православног човека продали као

Сл. 63. — Поглед на положај манастира Св. Богородице Цригорске, звани Ма-
теич, у планини више Куманова. Манастир су саградили, на старом византијском
темелу, цар Урош и мајка му царица Јелена око 1356 год.

роба »у ину неверну веру« — за њих је одређено, да им се отсеке по једна рука и језик разреже (чл. 21).

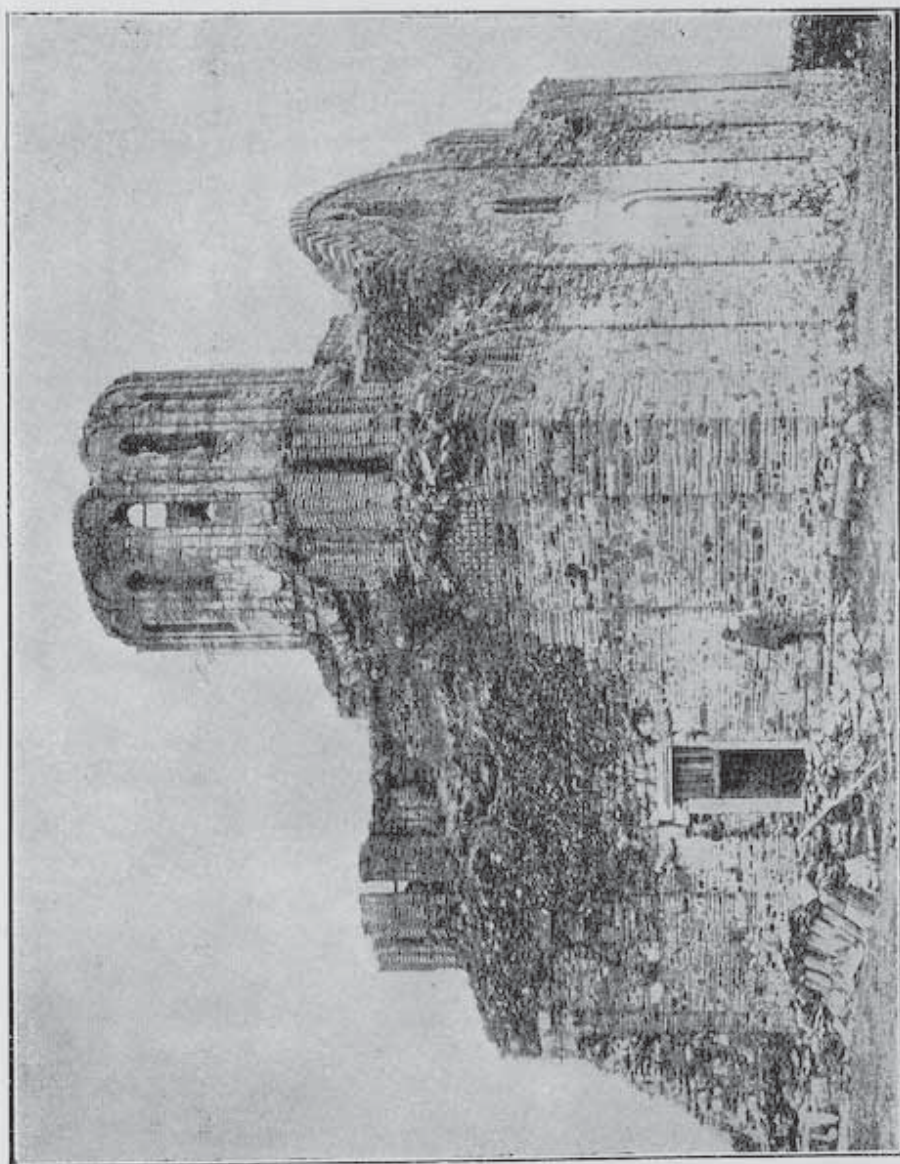
Међу празноверицама, које је тадашња наша црква сматрала да их треба нарочитим законским сретствима

прогонити било је веровање у тзв. *вукодлаке* или *вам-пире*, па је одређено: да село у коме људи расконају гроб каквог мртваца, о коме се пронесе глас да се повампирео, и спале његов леш има да плати вражду — глобу за убиство; а свештеник који би при том учествовао лишаван је свештенства (чл. 20). — Мађионичари и отровници, који се на делу ухвате, кажњавани су »по закону светих отаца« (чл. 109).

Видели смо већ раније, да су грчки владоци шиљали на решавање скопском епископу и грађанске парнице међу скопском властелом; а у Душановом Законику чл. 176 одређује: да сви спорови, по кривичним и грађанским пословима, међу грађанима, имају да се суде »пред владалци градским и *п*ред црковним клиросом«. Исто то вредило је и за случај да »жупљанин« (становник села) има спор са грађанином. Владалац градски био је управник града, кефалија, а црквени клир сачињавало је епархијско придворно свештенство на челу с епископом. Овај мешовити суд важио је само за чисто световне послове; а послове црквене, тзв. »духовни дуг«, расправљао је и доносио пресуде по њима само црквени суд — епископ са својим придворним клиром. Шта више, Душанов Законик је, својим 12-им чланом, то искључиво право цркве да суди по црквеним предметима, осигурао цркви и санкцијом од 300 перпера глобе за сваког световног претставника власти, који би се усудио да донесе пресуду по црквеним пословима.

У вези са тако великим учествовањем црквених претставника у државном судству, морали су и сами епископи и њихово придворно свештенство бити спремни за сутеки позив и добро познавати не само црквене него и све грађанске законе; а како је и по селима у жупама требало и писмено састављати приватно-правне уговоре, то је пароксијско свештенство, које је онда још готово једино писмено било, и по жупама вршило дужност јавног бележника, званог по грчки »номик«. Такав је, на пр., поред свештеника — номика по градовима у Скопљу, Призрену итд., познат на територији данашње Скопске митрополије »*и*номик *и*ой Никола« у жуни Пологу, који је саставио и потписао један акт о пресуди спора ради сметања поседа

између манастира Св. Богородице Тетовске и властелина Прогона у доба краља Милутина; а имања тога свештеника — јавног бележника, лежала су у селу Речице, у непосредној близини данашњег Тетова.

Сл. 64. — Црква Св. Богородице Пригорске-Матени, задужбина цара Уроша и царице Јелене, пре оправке 1929 год.

Црквено учешће било је знатно и у другим облицима оновременог султства. — Тако је на пр. порота која је почела потискивати и замењивати и код нас уобичајени варварски суд, т.зв. Божји суд, по чл. 151 Душ. Законика

морала се одржавати увек у цркви и свештеник обучен у богослужбено одело заклињао је поротнике да ће праведно судити. А како је порота у то доба код нас постепено питискивала »Божји суд« види се из чл. 106 Душ. Зак., у коме се наређује: да се недоказане кривнице дворана, ако су синови властеле имају решавати поротом, а ако су деца себара »*кошлом*«, што значи Божјим судом, у уверењу да ће Бог показати кривца на тај начин, што кривац неће довољно опрљити руке подижући гвозђе (*мазију*) из кључале воде у котлу. Врло је вероватно да је и та процедура тзв. Божјег суда с «котлом» обављана пред црквом; јер по чл. 150 Душ. Зак. слично је суђено и неухваћеним на делу разбојницима (гусарима) и доповима (тагима), који нису хтели да признаду кривицу. — По том члану осумњичени су, наиме, морали да узимају голим рукама ужарено железно са огња наложеног *пред црквеним вратицима* и поставе га на свету трпезу у цркви. Ако при том опеку руке сматрани су правима, а ако их не опеку довољно сматрано је то као Божји доказ њихове кривнице, па су проглашавани кривима и судило им се даље по закону...

У вези са тако знатним учешћем претставника цркве у грађанском судству јесте и чл. 113 Душанова Законика, који патријарховом двору даје заштитно *право прибежишћа* или *азила* за кривце и сужње, који успеју да утекну из царава двора на двор патријархов.

Велики део чланова Душанова Законика који се на цркву односе, а донесени су на сабору у Скопљу, тиче се манастирске дисциплине и организације њихових властелинстава. — Пошто се био увукао обичај да многи калуђери напуштају своје манастире и живе ван њих, а други опет, и мушки и женски, закалуђере се али и не иду у манастир него и даље живе у својим кућама, то је Законик одредио: да се сви такви калуђери и калуђерице имају истерати из својих приватних станова и настанити по манастирима (чл. 17 и 29); а да се у будуће не би безразложно умножавао број калуђера и калуђерица одређено је: да у манастирима може живети само толико њих колико допушта властeosки посед појединих манастира, рачунајући сразмерно да на хиљаду поданичких кућа јед-

ног манастирског властелинства може у манастир бити примљено највише 50 калуђера или калуђерица (чл. 16). Ради тога је допније унесен и чл. 196, који одређује: да нико несме ни човека ни жену пострићи у монаштво,

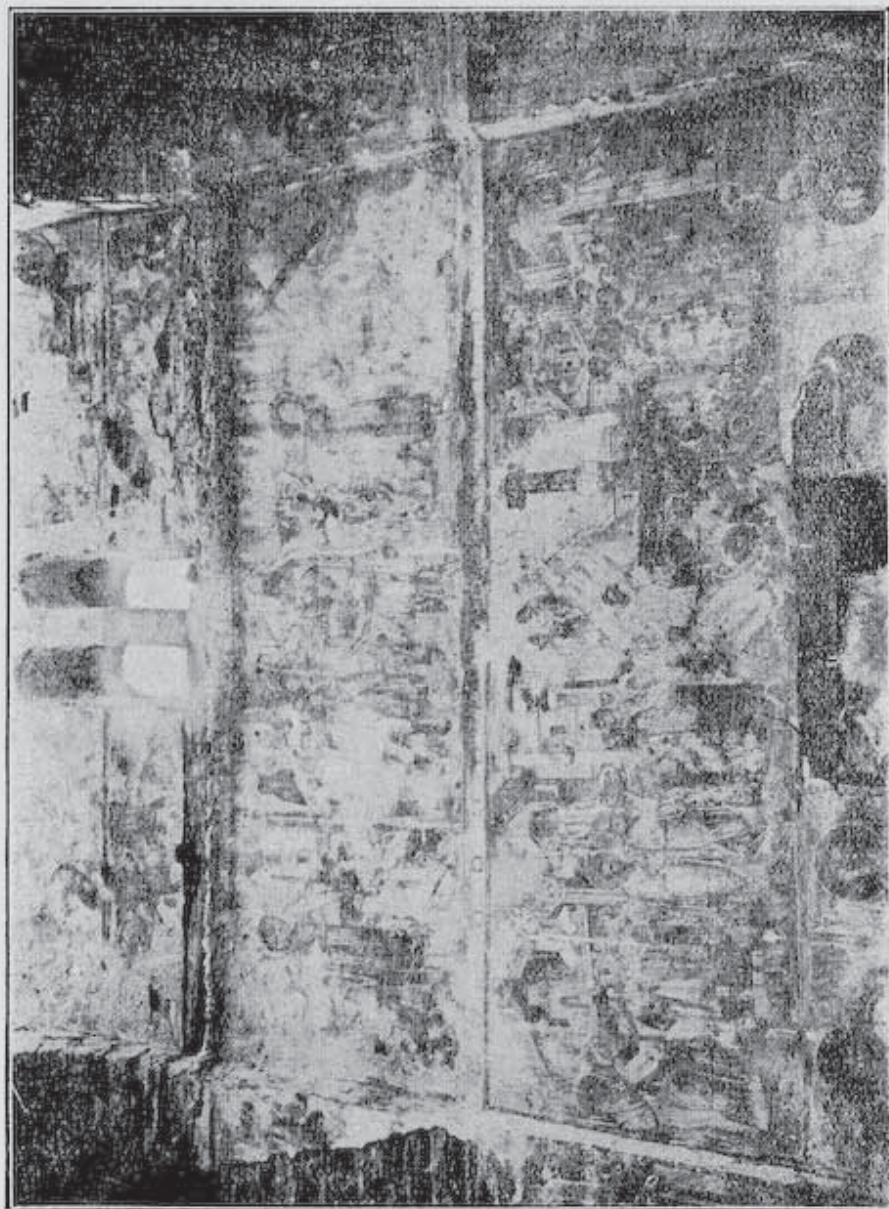

Сл. 65. — Фреске на јужном зиду цркве у Матепчу, рађене око 1356 год. У доњој зони ктитор, млади цар Урош и мајка му удовица Јелена држе између себе модел цркве; а лево од њих † цар Душан са свитком повеље у левици, одвојен је од њих, пошто већ није био у животу, загасито црвеним њипругама. У горњој су зони сцене из акаџиста.

пре него што за то добије специјално одобрење од надлежног епископа. Даље је наређено, да ни један поданик са манастирских имања не може се закалуђерити и живети у свом манастиру, ради опасности од његових рођака по манастирске интересе; а они који су се затекли ту, имају се сада разместити по другим манастирима, којима су дужни, ранији њихови манастири, у којима су такви калуђери пострижени, давати оштету за њихово издржавање (чл. 18). Бивало је у то доба доста и случајева да калуђер напусти манастир и збаци монашко одело. 19 члан Душановог Законика одредно је: да се такав калуђер ухвати, казни и баци у тамницу, где ће се држати све докле док се не покаје и поврати монашком животу. Нема сумње, да је бивало покушаја да се у по неким манастирима разори стари уобичајени систем заједничког живота и издржавања монаха (киновија), када је Душанов Законик у два своја члана (15 и 36) сматрао потребним да нагласи: да се по манастирима има установити заједничко живљење калуђера према стању појединих манастира и да по том старом закону имају живети и игумани, договарајући се са „старцима“, изабраним члановима управе манастирске. У вези са тим поколебаним заједничким животом јесте и наређење чл. 14 Душ. Зак. да се за игумане постављају добри људи, који ће унапређивати своје манастире, да се игумани уопште без кривице не смењују са положаја, као што је био обичај у идиоритмијском систему, који се већ увелико почео увлачити у Свету Гору, где су се игумани често мењали, а калуђери живели и хранили се сваки за себе... — Колико се, сем тога, пазило на монашку дисциплину у нашим манастирима тога доба сведочи нам и чл. 195 Законика, који је донесен на доцнијем сабору у Серезу, а забрањује да никоја жена, сем царице и краљице, несме ноћити у манастиру...

У доба Душаново било је покушаја, по свој прилици у крајевима од Византијаца освојеним, да се и самоуправне »царске цркве« или »лавре« потчине архиепископима или митрополитима — »под цркви велије«, те је то за будуће забранио чл. 27; а чл. 45 забрањује и самом цару и патријарху, као и епископима, да ни манастире које су поједина властела и други људи подигли на сво-

јим баштинама, не смеју »под велију подложити црков«. Ктиторима таквих баштинских манастира призната је једна врста патронатског права и допуштено: да сами могу избрати калуђере за управнике својих манастира и довести их

Сл. 66. — Северна страна цркве у Магенчу. Друга и трећа зона, страсни циклус и дела апостолика.

на благослов надлежном епархијском епископу, који ће над тим црквама вршити и даље редовну духовну јурисдикцију. А за случај, да који од тих ктитора подложи своју цркву под управу какве било друге цркве, губи он

одмах сва властeosка права над својом задужбином, јер та права прелазе тада на старешину оне цркве којој је задужбина приложена (чл. 47). Том приликом цар је дао право свој властели, чак и банштиницима са потчињеном банштином, да могу слободно своје банштине, као и прикушљене земље и винограде, не само продати коме хоће него и даровати којој било цркви или манастиру, за душу итд. (чл. 40 и 174); само земља промијарска (дата на уживање у име награде или плате за вршење извесних дужности) није се смела поклањати ни црквама (чл. 59).

Многи ктитори су, приликом завештавања својих имања појединим црквама и манастирима, одређивали да се по њиховим задужбинама исхрањује сиротиња — »да се хране убози«; али су неки манастири, па чак и поједини митрополити и епископи, процуитали да изврше ту дужност. Стога је чл. 28 Душанова Законика категорички наредио, да су сви претставници таквих задужбина дужни по завештању ктитора поступати, а они који то пренебрегну биће лишени свога достојанства.

Специјалним чланом (35) цар Душан је утврдио: да су игумани стварни поседници свих властeosких права у једном манастирском властелинству и зато је одредио »да (они) обладају всем кућом, кобилама и коњми, и овцама, и инем всем, и о всем да су волни што јест прилично, по путе и по правде, и како пише хрисовуљ »светих китор«. Сваки игуман је имао за помоћнике у управи властелинством тзв. »владалце црковне«, од којих су главни били *икономи* по појединим метохијама — са њима потчињеним особљем. Према Душановом Законику међу њима је било и таквих који су узимали *мишо* на штету правичности и самог манастира, па је чл. 24 одредио: да се таквим властeosким службеницима, ако су световњаци, одузме сво имање — »да се распе«, а ако су калуђери да се бију и прогоне са поверене им службе. Ако би, међутим, који од црквених властелина — световњака, којима би поверена била на управу црквена села и земље, својим поступцима растерали поданике — земљераднике (меронхе) или сточаре (влахе) са тих земаља, старешина тога црквеног властелинства имао је права да их свеже, узме им њихове земље и људе и држи их у својој власти све догле »до-где скупе људе које су разагнали« (чл. 32).

Живот поданика по црквеним властелинствима бивао је обично знатно лакши него по световњачким властелинствима, те су зато доста често поједини људи са световних

Сл. 67. — Јужна страна олтара у Матенчу. Фреске у прве три зоне: светитељи архијереји и ђакона, сцене из живота Богородице и Христа,

властелинстава бегали на црквене земље. Стога је Душ. Зак. наредио: да сви властелински људи који се налазе по црквеним земљерадничким селима и сточарским катуницама

(колибама) имају се повратити својим господарима (чл. 22); а у будуће ни један властелин, па ни сама царица *ни црква*, не сме примити туђег властeosког човека на своја имања, без специјалног одобрења цара, под претњом казне за неверство — с којом је везано било и конфисковање целог имања (чл. 140 и 141).

Поданици црквених властелинстава и раније су уживали многе повластице и имунитете, па је Душанов Зак. нарочитим чланцима (26 и 34) дао томе санкцију и генерално ослободио црквене људе од свих работа великих и малих на државним доменима (косидбе, орања, окопавања винограда и т.д.) и одредио да раде само у корист цркве на чијој су земљи; а ако би се когод од државних чиновника усудио »да изагна метохију (људе са црквене земље) на мерицину (на земље државне и световне властеле) одредио је закон да му се одузме све што има (»да се расне«) и још посебно да се казни. — И дотадашњи обичај да се царски ждренци шаљу на исхрану у црквена села укинуо је Законик (чл. 38); а од свих ранијих обвеза оставио је црквеним људима само дужност службе преноса (»понос«) царевих потреба, и то само за случај када цар лично путује (чл. 23). Право султства над црквеним поданицима остављено је искључиво надлежним митрополитима, епископима и игуманима, као властелинима; а за случај да су парничари из два разна црквена властелинства судиле су им заједнички етарешине оба властелинства (чл. 33). Свакој другој власти забрањено је било осуђивање црквеним људима; а ако ко без законитог суда узнемири било калуђера или црквеног човека уопште, осуђиван је да плати глобу седмоструко (чл. 30). Једино по градовима осуђено је и црквеним људима, као и свима осталима, на мешовитом црквеном и световном суду (срав. чл. 176), пред црквеним судијама и управником града — кефалијом; али и у том случају сва глоба, на коју су криви парничари осуђувани, ишла је искључиво у корист цркве, те је 194 члан одредио: да се поставе специјални црквени људи као глобари, који ће побирати те глобе и предавати цркви — »а цар ни кефалија да не узима ништа.«

Најзад, у Душановом Законику побринуто је и за заштиту цркава за време ратовања, те су одређене нај-

теже санкције за сваког оног »кто црков обори на војсци«, — тај »да се убије или обеси« (чл. 130). А колико су претставници цркве, уопште, у српској средњовековној држави високо цењени, и према световној властели, показују и

Сл. 68. — Јужна страна цркве у Матенчу. У доњој зони цар Константин и царица Јелена, са Св. Марином и Богородицом; а у горњој зони бело и црно свештенство при акатисту Богородици.

чланци који одређују: да се себру (непривилегованом поданику) за убиство властелина *ошсеку обе руке* и узме глоба од 300 златника (чл. 94); а за убиство епископа, калуђера или световног свештеника — »попа«, убица је, без

обзира на његов сталеж, имао биши убијен и онда обешен (чл. 95).

Врховна инстанција за све црквене послове били су *патријарх* и *цар*, који је за те послове имао специјалног чиновника — *логошета* (чл. 25), једну врсту министра црквених послова, који је раније обично бивао из редова црквене јерархије.

Тако ауторитативна и снабдевена ванредним административним, судским, финансијским и другим повластитама и имунитетима, законски утврђеним и кодификованим на сабору у Скопљу 1349 год., православна црква по целом Српском царству могла је развијати необично снажну акцију на духовном препорођају и културном подизању свога народа...

Када је краљ Милутин ослободио Скопље и области које данас чине Скопску митрополију (1282—1284 год.), нашао је он у њима знатно развијен црквени живот са пуним грчким обележјем, нарочито по градовима. — У самом Скопљу морало је бити врло много већих и мањих цркава, кад се у хрисовуљи Милутиновој из 1300 год. за властелинство манастира Св. Ђорђа Скопског, сем епископске катедрале Св. Богородице-Тројеручице, помиње још 12 цркава само у додиру са границама тога властелинства на територији Скопља. Те су цркве биле: Св. Никола до Обле Пирге (куле) код града и Св. Никола на Серави; Св. Прокопије на Вардару недалеко од ушћа Сераве, Св. Димитрије уз пут за Чрешево, Св. Пантелејмон уз пут за Лисичје, Св. Теодор уз стари царски пут, Св. Атанасије и Св. Петка у близини Св. Тројеручице, Св. Врачеви, Св. Илија, Св. Марина и најзад пећинска црква Св. Георгија »под градом *в' њеш-ишере Цербулској*«, између главне градске куле и куле на води код т. зв. водених градских врата — дакле, у градском брду више данашње електричне централе, где се и сада види удубљење у коме се та црква налазила. Међу тим црквама две се помињу и по имену њихових власника са грчким именима: »Апокавкова црква Св. Николе« и »Св. Илија Каломенов«. Незнамо да ли је био Грк или Србин монах Ксенофон, који је око 1300 год. даровао ма-

настиру Св. Ђорђа Скопског своју »палату с црквом Св. Богородице — в'нутр града Скопија, при вратех великих«; али знамо, из писама Димитрија Хоматијана, да је у Скопљу, већ и у почетку XIII века, бивало цркава и по дворинтима појединих грађана. Тако се на пр. наводи да је епископ скопског клирика Константина Сухолитре имао своју породичну цркву у дворинту своје куће, и т. д.

Сл. 69. — Св. Тројица, као снажан младић са три главе, на североисточном стубу цркве у Матичу. Ово је код нас једини примерак фреско приказане Св. Тројице са тенденцијом: да се илуструје православно учење о потпуном јединству Св. Тројице, насупрот учењу Богомила и других јеретика. — Рађена је око 1356 год.

Већина цркава и манастира у Скопљу и по областима његовим била је у доба прелаза њихова под српску политичку и црквену власт готово у потпуној запуштености и пропадању, због честог прелажења тих области из руке у руку разних господара током скоро целог XIII века.

Зато је краљ Милутин одмах приступио темељном обнављању и економском осигуравању свих главнијих цркава наслеђених из византијских времена, као и на подизању нових задужбина. Тако на пр. знамо, да је он темељно обновио у Скопљу Св. Богородицу-Тројеручицу и подигао нове цркве Св. Константина и Јелене у самом граду, а Св. Јована Крститеља у вароши под градом. Сем тога он је обновио манастир Св. Никите изнад села Бањана и Горњана у Скопској Црној Гори, па Ђелију Св. Петке над Моранима код данашњег Зеленикова на Вардару и манастир Св. Николе под обореним градом Кожљем на доњој Пчињи; а по забележеној традицији у старим Родословима, краљ Милутин је обновио и манастире шоплучких испосника Св. Прохора Пчињског под планином Козјаком, између данашњег Куманова и старог Враћа, и Св. Јоакима Осоговског или Саранданорског код данашње Криве Паланке. Најзад, краљ Милутин је из основа обновио или омогућио да се обнови и пет тада најугледнијих старих »царских« манастира у области данашње Скопске митрополије, па их је придружио збору најглавнијих Немањићских задужбина у рашкој. То су били: Св. Ђорђе — Горго код Скопља и Св. Ђорђе у Жеглигову код Старог Нагоричина, Св. Богородица Тетовска у Доњем Пологу, Гостиварски манастир у Горњем Пологу и Модрички манастир у Поречи. Њихови игумани, као велики властелини саузимали су на српском државном сабору врло угледна места, одмах после епископа, у заједници са девет рашких игумана. — Они се по имену помињу и у основној хрисовуљи краља Милутина из 1317 год. за властелинство краљеве главне задужбине Св. Архиђакона Стефана у Бањској, северно од града Звечана и данашње Косовске Митровице.

У доба краља Стефана Дечанског подигнута је лепа црква Св. Богородице у селу Кучевишту у Скопској Црној Гори; а у доба краљевања и царовања Душанова и сина му Уроша обновљене су и подигнуте из основа многе врло угледне цркве и манастири по целој територији данашње Скопске митрополије. — Цар Душан је обновио чувени манастир Св. Богородице Тетовске, а његова жена, царица Јелена, манастир Св. Николе под Кожљем на Пчињи;

цар Урош је обновио Св. Тројеручицу у Скопљу, а са мајком и манастир Матејич у Жеглигову, у планини према Куманову, познат под именом Св. Богородица Црногорска, (види сл. 63—69), нарочито као центар наше књижевне радње XV века у овим областима.

На наше владоце угледала се је и њихова властела. — Тако на пр. знамо, да је 1337 год. у селу Љуботену у Скопској Црној Гори, подигла лану цркву Св. Николе властелинка Даница, чији је старији син Бојко држао жупу Матку и тамо, по свој прилици, саградио и данас још

Сл. 70. — Црква манастира Св. Димитрија из XIV века, под развалинама старог Велеса.

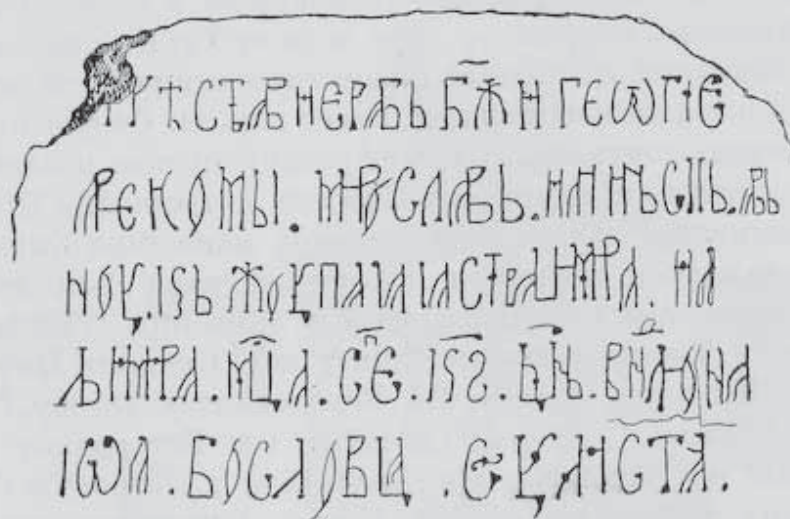
добро очувану цркву Св. Богородице-Матку, пред клисуром Треске. Скоро у исто време властелин Маљунат, син кнеза Балдовина, подигао је манастир Св. Николе у Врању; а из тога је времена и манастир Св. Николе у брду Нири изнад села Шишева над Треском — преко пута Матке. Велики војвода Душанов, потоњи велики деспот Оливер, обновио је 1340/41 год. стари манастир Св. Арханђела Михаила и Гаврила у својој жупи Злетову, над гробом пустињака Гаврила Лееновског. — Тај манастир је, као што смо већ видели, нешто доцније постао резиденција зле-

товских епископа у саставу Скопске митрополије. Душанов севастократор Дејан подигао је 1354 год. у својој области Жеглигову, а у крају Ариљевици изнад Прешева, велики манастир посвећен Ваведењу Св. Богородице; а жупан Душанов Вукашин, потоњи краљ, почео је још 1345 год. у Сушници, јужно од Скопља, градити манастир Св. Димитрија, који је дефинитивно довршен тек после Маричке битке (1371 год.) у доба краља Марка, те се по томе и данас зове Марков манастир. Властелин Влатко, севастократор цара Уроша, саградио је, са кнезом Паскачем, око 1355 год. манастир Св. Николе у Псачи, у старој жуни Славиште — између Криве Паланке и Кратова. Андријаш, брат краља Марка, саградио је 1389 год. — у доба, дакле, судбоносне битке на Косову Пољу, — леп манастирић на врло живописном месту у клисури реке Треске, пред њеним излазом у Скопску котлину. Најзад, пред сами пад Скопља и његове области у турске руке монах Стефан, по свој прилици неки ранији властелин или властeosки син, обновио је 1391 год. стари манастир Св. Теодора на брду Водном изнад Скопља...

Сем поменутих цркава и манастира у Скопљу и у областима Скопске митрополије зна се и за многе друге цркве и манастире из доба српске средњовековне владавине, али нам о њима нису остали никакви писани подаци. Таква је на пр. црква манастира Св. Димитрија под старим градом Велесом, као и црквица Св. Николе изнад ње, са много других цркава и црквншта у сливу Тополке, Бабуне итд. Нема сумње, да су највећим делом из тога времена и цркве и црквншта у Скопској Црној Гори, којих и данас још има 33 у 11 пригорских села. Тако се у Кучевишту, поред старе цркве Св. Богородице, која се данас зове Св. Спас, налази капелица Св. Николе, а нешто даље Св. Атанасија и манастир Св. Араханђела; ту су и црквншта Св. Петке и Св. Срђа, на старом Гумну код воде Срђевац. На терену села Бањана, сем парохиске цркве Св. Ђорђа из XVI века, постоје старији манастири Св. Илије и Св. Благовештења у планини; а уз то и три црквншта: Св. Ваведење, Св. Спас и Велика Госпођа-Оклопњача. Манастир Св. Никите, у атару села Горњана, који је краљ Милутин обновио, добио је доцније капелицу Св.

Јована. И црква села Чучера, Св. Тројица, изгледа да је у основи својој из доба краља Милутина, јер се на једној застави, која се чува у цркви села Моровића у Срему, каже: да је та застава раније, по свој прилици до велике сеобе под патријархом Арсенијем III Чрнојевићем, припадала цркви »јуже створи краљ Урош (Милутин) в' Чрној Гори, храм светеј Тројице«. . . Село Мирковци има три цркве (Св. Николе, Св. Петке и женски манастир Св. Илије) и три црквишта (Св. Меркурија, Св. Ђорђа и бивше придворне цркве неких Варсаћевића); у селу Глуву је црква Св. Николе, а у Бразди Св. Богородице и црквиште Св.

Сл. 71. — Натпис са надгробне плоче властелина Георгија, званог Мирослав, унука двојице жупана, Страцимира и Аљмира, из XIV века. Плоча је нађена изнад цркве Св. Димитрија у Велесу.

Атанасија; у Побужју је данас женски манастир Св. Богородице и црква Св. Петке, а и црквиште Св. Димитрија; у Бродцу је манастирић Св. Илије; у Љубанцима су манастир Св. Николе и црква Св. Ваведена, уз црквишта Св. Јована и Св. Богородице; и најзад, у селу Љуботену је црква Св. Николе, задужбина властелинке Данице из 1337 год, која је недавно обновљена.

Све цркве и манастири у Србији средњег века, као и у Византији, добијале су од својих оснивача и доцнијих приложника мања или већа имања потребна за њихово

пдржавање; слободни имућни људи и властеличићи давали су својим задужбинама оранице, ливаде, винограде итд., властела по једно или више села, а владаоци и по неколико десетина села уз разне друге властееоске објекте онога времена, привилегије и имунитете, као што смо већ показали при разматрању великог манастирског властелинства Св. Ђорђа-Горга код Скопља, према даровницама из времена пре дефинитивног прелаза Скопља под српску политичку и црквену власт, и Злетовског епархијског властелинства у доба цара Душана. На жалост, готово све те даровнице и владалачке баштинске хрисовуље пропале су током векова, заједно са властелинствима и осталим црквеним имањима, нарочито у доба када су Турци овладели нашим областима и отпочели пљачкати и отимати све што су бољега и лепшега нацли код нашег народа. Сачувало се само 17 таквих докумената од десет разних цркава и манастира на данашњем територију Скопске митрополије. Шеснаест докумената налази се у ризници манастира Хиландара, захваљујући околности што су оснивачи или доцнији владаоци девет од тих цркава и манастира (Белију Св. Петке у Тморанима, Св. Никиту код Скопској Црној Гори, Св. Николу у Врању, Св. Богородицу у Тетову, Св. Николу у Псачи, Св. Ђорђа Скопског, Св. Богородицу у Ариљевници код Прешева, Св. Арханђела у Леснову и Св. Богородицу у Ростуши код Св. Јована Бигорског близу Дебра) подложили били под власт највећег српског црквеног властелина онога времена — под манастир Хиландар, општу задужбину династије Немањића и њихових наследника на српском рашком престолу; а десети је (Св. Никола под Кожљем на Пчињи) био дат у лично доживотно властелинство једном високом црквеном претставнику, па је даровница после смрти његове, — по свој прилици у руском манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори, кога су тада држали Срби, — остала у ризници тога манастира, где се и данас чува.

Најстарији познати нам прилог манастиру Хиландару у данашњим областима Скопске митрополије јесте Прибова *Белија Св. Петке*, која је већ давно опустела и оборена, а лежала је над селом Моранима у општини Драчево. Њу је већ краљ Урош I, када је 1258 год. при-

времепо освојио Скопље, даровао био Хиландару, али је она отпала од Хиландара чим је Скопље поново дошло под власт Византијаца. Краљ Милутин, после 1300 год., поклонио ју је дефинитивно Хиландару са новим имањима и повластицама (Види снимак краљеве хрисовуље на сл. 26). По тој краљевој даровници Ђелија је имала своје њиве и остала имања са обе стране Вардара, у границама данашњих села Морана, Врашана и Тавора — 27 зевгара

Сл. 72. — Црква Св. Спаса, раније Св. Богородице, у селу Кучевити у Скопској Црној Гори, из доба краља Стефана Дечанског (1321—1331 год.); са доцнијим поправкама, дозидивањима и живописима.

или пари волова (= дани орања) и још 115 каблова (житна и земљишна мера) разне друге земље; а краљ јој је додао још и 300 великих каблова од своје земље у области данашњих села Идризова и Ибраимова, која је раније такође припала протосевасту Прибу. На свим тим земљама Ђелија је имала 23 породице *парика* (поданика-земљерадника) и 15 породица *ошрога* (слугу). Занимљива су и стара народна имена претставника тих породица: Грд, син му Стан

ковач и зет Драгија, Нико и зет Добрен, Блазко, Мирен и брат Ратат, Братко, Прве, Грозјен, Добре и брат Драгија, Његослав, Братослав, Бери, Драгослав и зет Иванко, Волан, брат Стан и зет Драгија, Срдан, Никола, Калиман, Владац, Њего, Тихо, Коста, Стан, Радин, Влад и две удовице са децом — Момена и Братослављева жена; за тим отроци: Десислав и зет Рад, Јан, Берислав и зетови Драгија и Тудор, Драгослав и зет Витан, Смјећ, Станко и шуре Добре, Братијан, Курјак, те Радин и пашеног му Драгија.—Уз те земље и људе краљ је дао Ђелији и једну гору, воја је била између Пагаруше и Количана, с дозволом да је могу крчити — »да секу *лазове*«.

Други прилог краља Милутина Хиландару, у областима Скопске митрополије, било је властелинство краљеве нове задужбине манастира *Св. Никите* у Скопској Црној Гори. Том властелинству, према даровници од 1302—1307 год., припадала су села: Бањани, који су докле били краљевска пронија, Пребужда, Лопушане и Глуци, као и манастир Св. Николе под градом Кожљем на Пчињи са његовим селом, засељима и свима њиховим правинама«. Сем тога, властелинство Св. Никите имало је један *каџун* (пастирско село) влаха и »место« Краставац у Скопској Црној Гори. Новом повељом, коју је маја 1308 год. потврдио и цар Андроник II Палеолог, таст Милутинов, — јер се радило о даровници Хиландару, који је био под Византијом, — властелинство Св. Никите изгубило је Св. Николу под Кожљем а добило је нова имања, села, земље и цркве у Скопској Црној Гори (село Блатце изнад Св. Никите и пола села Кучевишта), на падинама планине Жеден (Добри Дол до Радуше, где је удовица властелина Борише кунила још осам »вретена« њива и даровала их цркви; за тим »места« Виништа, Доња Јачр'мница и Доње Кочково, данашње село Кучково, и Апокавково) и у Скопском Пољу (место Љубени, данашњи заселак Бардоваца, са црквом Св. Николе, и суседно село Пребужда, кога данас такође нема, а почетком владе краља Милутина држао га је властелин Жегр Радомир с браћом). Сем тога, властелинство Св. Никите имало је својих земаља и селу Лисичју у Скопском Блату, један виноград у селу Побужју, које је припадало властелинству Св. Ђорђа Скопског, и

један у Долу Пурешеву; а за напасање стоке, коју су пазили власи, и стоке поданика манастиреких, дароване су му биле четири планине: Љуботен, Плак и две Сошње. Истом повељом добило је властелинство Св. Никите и у Полошкој — Тетовској области два села: Нераште, у данашњој Рогачевској општини и Радејево, данас Радијовце у општини Брвеничкој, где је поред винограда и воденица на Вардару

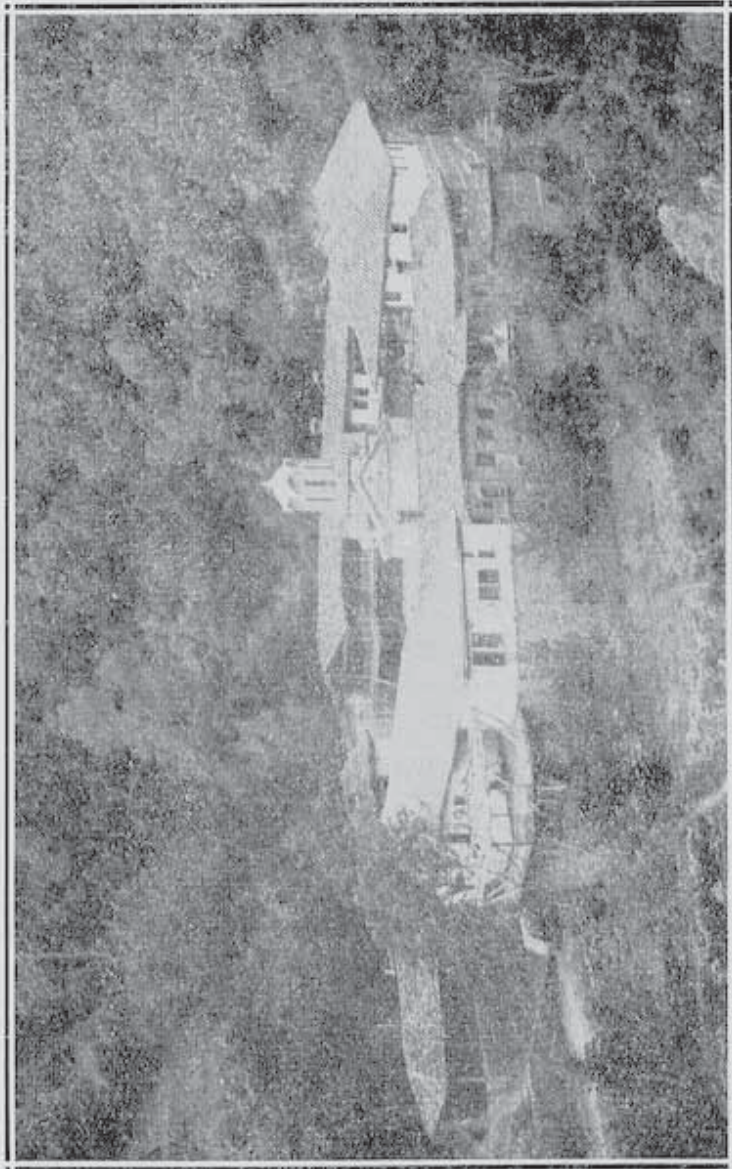
Сл. 73. — Црква манастира Св. Арханђела, из XIV века, у клисури
више села Кучевишта. Живопис у њој обновљен је 1611 год.

био и двор, који је раније као промију држао властелин Вратислав. У исто време потчинио је краљ Св. Никити и једног свога војника — промијара, Кало-Ђорђа Репану, у селу Глуши испод цркве: да служи томе властелинству »у војнички закон«. Најзад, краљ је дао Св. Никити и две цркве у самом Скопљу: Св. Богородицу властелинке Боришице, са њивама, виноградима и људима, који су били

под влашћу те цркве; и цркву Св. Јована Крститеља, коју је подигао сам краљ. Уз то је краљ одредио: да црква Св. Никите има о својој слави сваке године да прима из Скопља приходе »од царина« са три скопска трга — »от трех тргов царина, на свако лето, на просвештеније, јегда јест празник цркви«.

Цар Душан је приложио Хиландару пре 1348 год. властелинство *Св. Богородице Тетовске*, пошто га је из основа обновио. — Према баштинској хрисовуљи, после обновљења (1337—1346 год.), тетовски манастир је имао већ од грчких царева и ранијих српских краљева неколико села у Полозима; али су сва та села, за време честих мењања политичких господара у тој области током XIII века, одметла се била од манастира као властелина или како сам краљ Душан у повељи каже: »наважденијем пропорливих чловјек отетупила еут била от светије цркве«. Манастиру су остале биле готово само земље оранице, које је купио (30) и на дар добио (53): за душу, гроб, постриг итд. Сем те 83 њиве, манастир је имао још 4 ливаде, 2 винограда и 2 воденице, а уз то: седми део села Хвалише, дар монаха Варнаве »за душу«, четврти део села Седларева, дар властелина — монаха Исаије »за постриг« свој и женин, итд. Душан је, обновивши тај манастир, повратио му и његова ранија села (Хтетову, Храштане, Гаре, Млачице, Лесковљане и Старо Желино) у Доњем Пологу, као и метох Св. Илије у Горњем Пологу, са селом Штенче и свима бившим византијским »царским« имањима око самоградшта Штенче и на Врутоку, у изворном делу Вардара, где је манастир имао млинове и земље око њих. А сам Душан даровао је Св. Богородици том приликом, поред поља и ливада око Желинског моста, још и село Крпену код Тетова са породицом властеличића Прибаца, њиховом црквом Св. Георгија и с људима које је Прибац око свога двора населио (= »дворанима«); а затим и породицу »попа Драје«, са црквом Св. Николе и имањем у селу Јадварцима. Уз то је краљ овом властелинству дао и посебне планине у Сухој Гори и Шарпланини за летовалишта манастирске стоке, а под Жеденом и један свој забран (забел) — »да си (манастир Св. Богородице) има зимовиште кобилам и

овцама»; а воду из реке Бистрице или Хтетовчице могао је само манастир искоришћавати за напашање поља, риболов и постављање млинова... И право на сталан трг и годишњи панађур код манастира уступио је краљ потпуно манастирском властелинству тако, да на њима игу-

Сл. 74. — Поглед на цео манастир Св. Арханђела у клисури више села Кучевитца у Скопској Црној Гори (види саму цркву на сл. 73).

ман води администрацију и јурисдикцију, па и купи све приходе од њих у корист свога манастира. Најзад, манастир Св. Богородице Тетовске добио је и право да сваке године бесплатно прима по 150 епуди соли у соланама Св. Срђа на Зетском приморју.

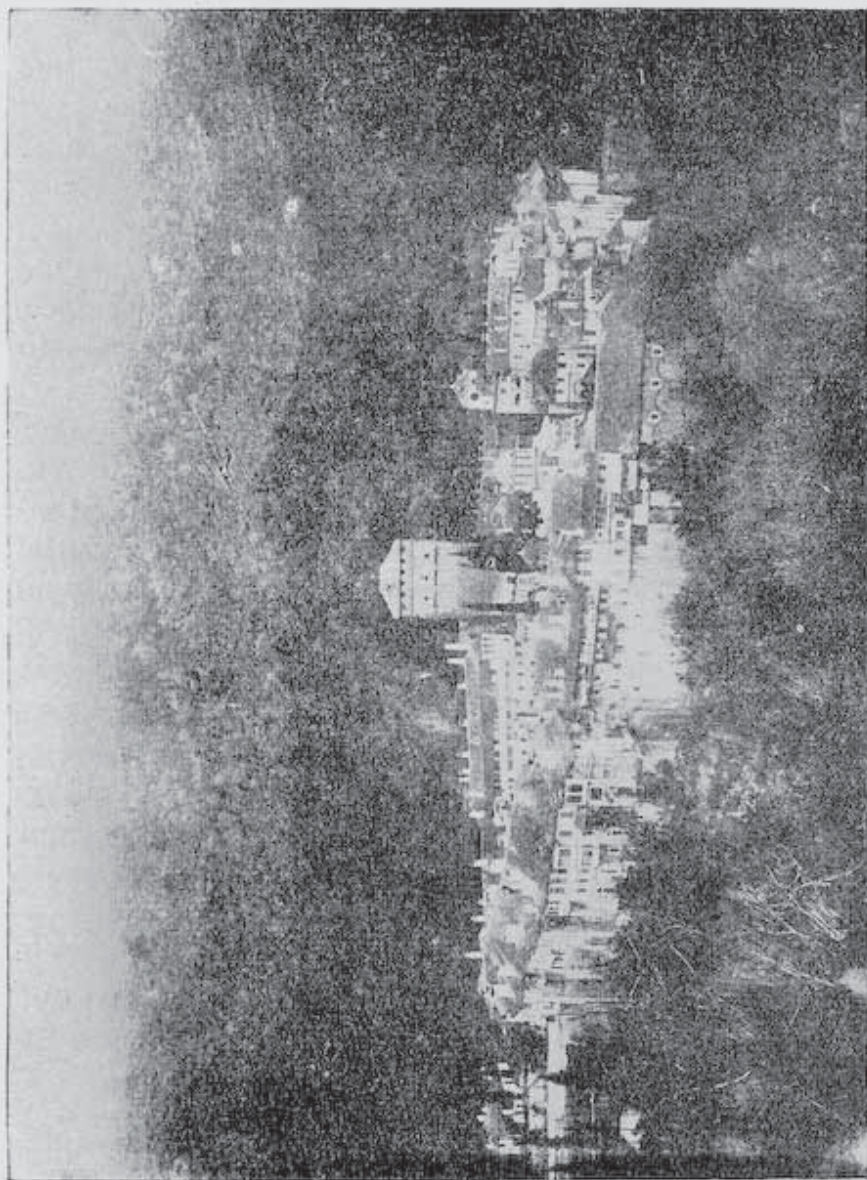
На владоце наше угледала су се и нека њихова властела, те су и они поклањали манастиру Хиландару своје баштинске цркве са њиховим властелинствима.— Видели смо већ како је то учинио велики војвода Оливер, чим је саградио своју задужбинеку цркву *Св. Арханђела у Лесноу*, која је 1347 год. постала седиште епископа новоустановљене Злетовске епархије, и како је после укидања те епархије нови господар тих области, Константин Дејановић, 1381 год. дефинитивно подложио ту Оливерову задужбину под манастир Хиландар. Слично су учинили у Врањској области Душанов властелин жупан Маљушат, а у Славиншту властелин, доцнији Урошев севастократор, Влатко.

Жупан Маљушат је, негде између 1334—1346 год., замолио краља Душана да може приложити Хиландару своју цркву *Св. Николе у Врању* и Душан је то нарочитом баштинском хрисовуљом одобрио. По тој повељи црква *Св. Николе у Врању* имала је три земљерадничка села (Горње и Доње Врање, и Собину) и једно пастиреко село или влашки катун (Псодерце), те нарочите уљаре (пчеларе) у Јагњедници, Церовцу и Врањској Бањи; а краљ јој је овом приликом даровао и своје винограде у Врању, свој забран Лестницу и по једну воденицу у Бањи и Јагњедници, као и право да манастир може сваке године бесплатно узимати по 30 спуди соли из солана на Широком Броду у Приморју.— Овом властелинству додао је два нова села (Раково и Ланардинце) 1380 год. »господар ер'б'ски« Константин Дејановић; а око 1400 год. нови господар Врања, Иногоста и Прешева, Ђесар Угљеша, потврђујући хиландарске поседе у области Врања, даровао му је још и цркву *Св. Николе у Лучанима*, са свима њеним имањима, и село Трновац.

Властелин славински Влатко, чим је око 1355 год. саградио своју задужбину, цркву *Св. Николе у Псачи*, замолио је такође цара Душана да му дозволи приложити је Хиландару. Цар му је то одобрио специјалном баштинском хрисовуљом, по којој је та црква добила од Влатка два села (Псачу и Сушницу); а цар јој је приложио од своје стране још четири села (Првинце, Горњу Радибужду, Отарштицу и Ветуницу), са црквом *Св. Петке*, задужби-

ном калуђера Никодима, изнад села Трновца, и земљама на суседној Крилатици, на којој је био настањен неки Несор, када су рудари били пресељени од Злетове у област Криве Реке око Страцина и данашње Криве Паланке. Скопље и цела његова данашња црквена област били

Сл. 75. — Манастир Хиландар, задужбина Немањића у Светој Гори, коме је, током XIV-тог века, даровано било, само у Скопској митрополији, девет црквених властелинстава са 106 села.

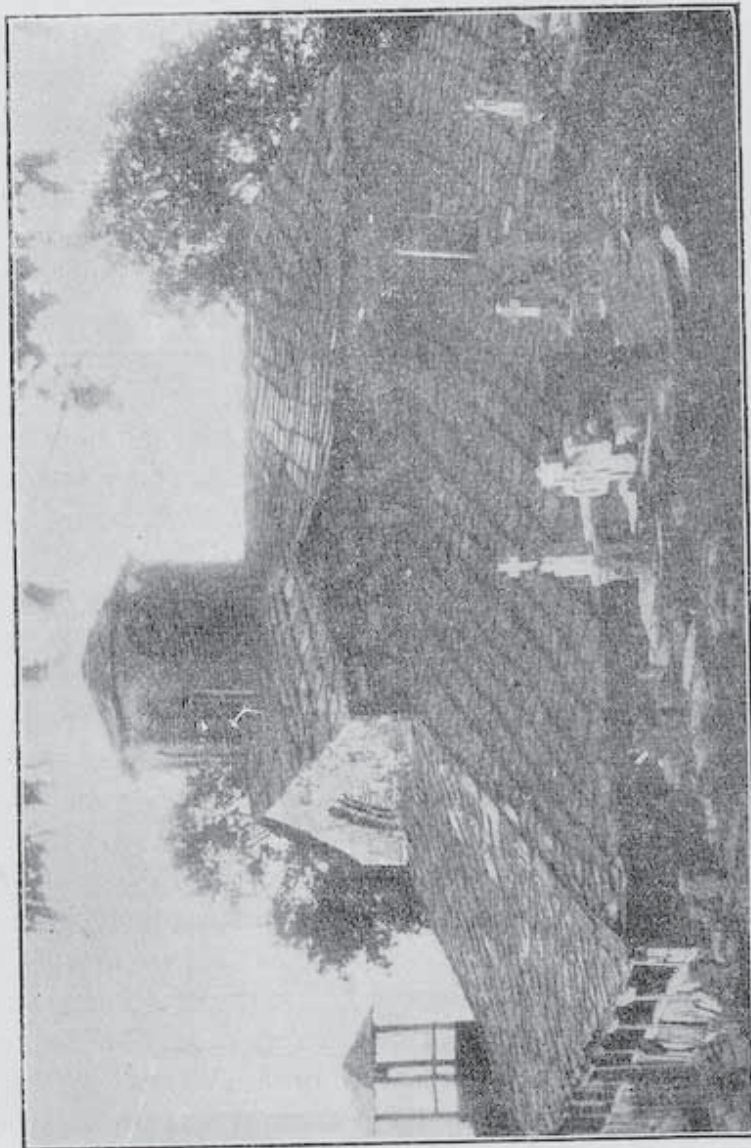
су од 1366 год. у власти краља Вукашина; а после његове погибије на Марици 1371 год., и смрти цара Уроша и. г., овладао је Скопљем Вук Бранковић, господар Дренице и Косова Поља. Вук је у то доба имао у манастиру Хиландару брата, монаха Герасима, ранијег кесара Гргура —

бившег господара прво у области Охридског Језера, а доцније у Полозима. И Герасим је интервенисао код Вука, да дарује Хиландару стару царску задужбину Св. Ђорђа - Горга код Скопља, чије је властелинство било једно од најугледнијих црквених властелинстава у Српској царевини. Вук је то учинио, и 1377 год. дошло је под власт Хиландара и цело властелинство Св. Ђорђа Скопског. — По даровној хрисовуљи краља Милутина од 1300 године Св. Ђорђе Скопски имао је тада у свом властелинству 32 села и заселака, поред врло много појединачних земаља и других властелинских објеката на територији самога Скопља, по суседним и даљим селима, па чак и у Морозвизду на Брегалници. Највише села овог властелинства било је у Поречи (12), а за тим у Скопској области (9), на Пчињи (5), на Овчем Пољу (2), у Бабуни (2), у Доњем Пологу (1) и у Велбужду (1).

Севастократор Дејан, велики властелин у области Жеглигова, око данашњег Куманова и Прешева, кога цар Душан назива »братом«, подигао је 1354 год. велику задужбину, посвећену Ваведењу *Св. Богородице*, на својој баштини у крају *Ариљевици више Прешева*. Ту своју задужбину Дејан је снабдео великим властелинством од 18 села и селишта на падинама Црне Горе између Прешева и Куманова; а цар Душан, утврђујући то властелинство, својом хрисовуљом писаном у Скопљу 10 августа 1354 г., додао је још три села у области Велбужда, данашњег Тустендила, где је доцније био центар самоуправне области Дејанове жене »царице« *Евдокије* и њихових синова деспота Јована-Драгаша и »господара« *Константина Дејановића*. — Цело то властелинство Св. Богородице Ариљевске даровала је манастиру Хиландару, после смрти Дејанове, његова удовица »царица српска кира Евдокија«, са својим сином Константином, баштинском повељом датираном у Струмици 1381 г.

Најзад, скоро три деценија после пада Скопља у турске руке, арбанашки господар Иван Кастриота, чија је жена Воисава била Српкиња из Тетовског Полога, приложио је 1426 год. са својих четири сина, манастиру Хиландару цркву Св. Богородице у селу Радостуши, са два села (Радостуше — данас Ростуша и Требиште) у области Дебра, на крајњој југозападној граници данашње територије Скопске митрополије.

На тај начин је сам манастир Хиландар, само на територији данашње Скопске митрополије, за време средњовековне српске политичке и црквене власти у тим областима, у току нешто више од једнога (XIV-тог) века, добио

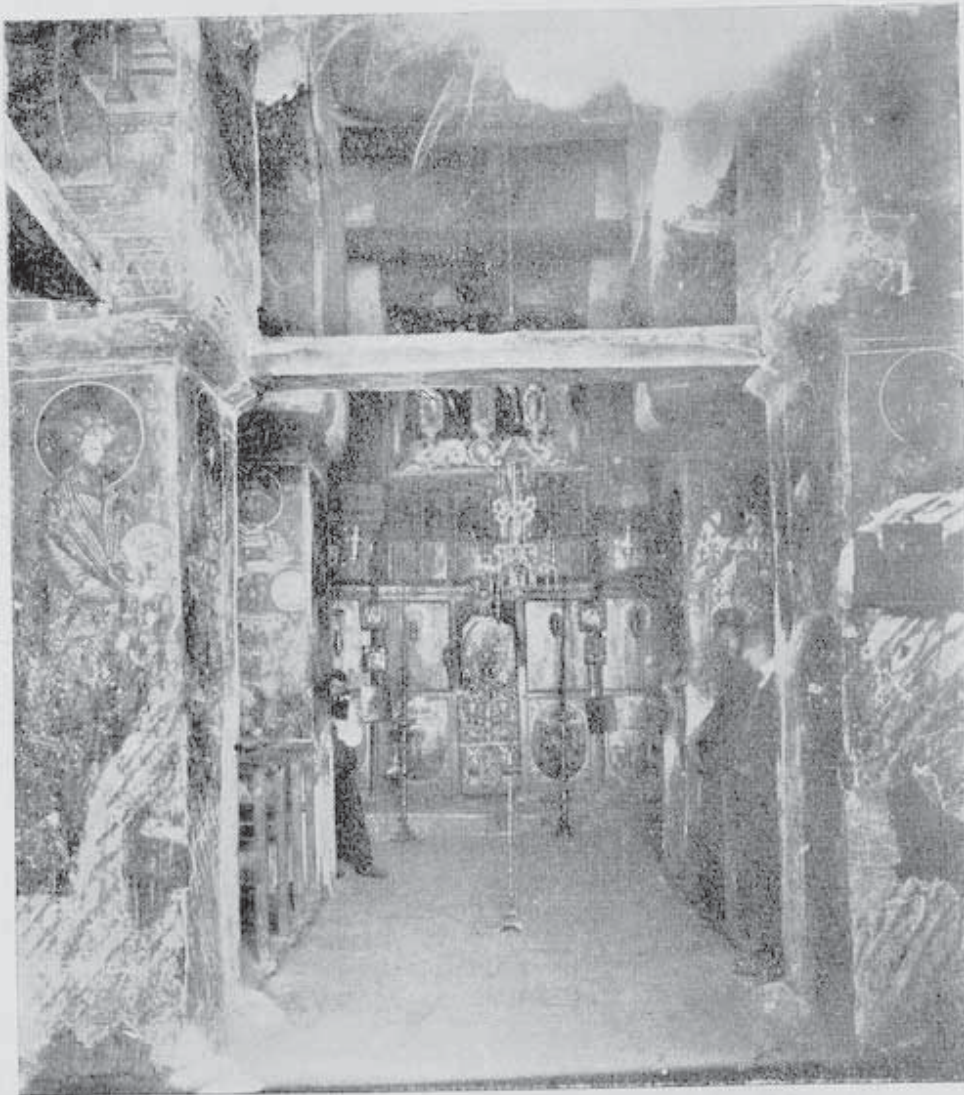
Сл. 76.— Црква Св. Николе у Печчи код Криве Паланке, Задужбина севастократора Влатка и кнеза Паскача око 1355 год.; са фрескама које су рађене и после 1366 г. (на пр. портре краља Вукашина в. сл. 79).

под своју велику властелоску власт *шест мањих и три велика црквена властелинства*, задужбине српских краљева, царева и властеле, са *106 села* и заселака, поред врло многих појединачних имања и разних других вла-

стеоских објеката у тим областима, са највећим повластицама и имунитетима. — Над свим тим добрима био је господар хиландарски игуман, са саветом »стараца«, који су за свако властелинство бирали између браће по једног »иконома« и шиљали их на управу у метохије или црквена властелинства потчињена Хиландару. Као самостални управници икономи су уживали сва властелинска права која су и игумани имали. Само су, према наређењу баштинских повеља, у неким властелинствима ограничени били да слободно располажу свима годишњим приходима. Тако је на пр. Вук Брањковић одредио: да манастир Хиландар може од властелинства Св. Ђорђа Скопског узимати *само половину* годишњих прихода, а друга половина има остати Св. Ђорђу — »и што се находи с' лета у светаго Георгија жито, вино, сиреније, доход'к ваки, да је половина куки светаго Георгија, а половина да се односи у Хиландар«; док је »царица« Евдокија, са сином Константином Дејановићем, исто тако одредила за приложено властелинство Св. Богородице Ариљевске код Прешева, да се половина свега прихода односи у Хиландар, а друга половина оставља властелинству Ариљевском е тим: да се прво, пре деобе жита, из целокупног житног прихода издвоји потребна количина жита за семе, и т. д.

Сем манастира Хиландара имали су своје метохе у областима данашње Скопске митрополије и још нека друга велика црквена властелинства наша. Тако су на пр. Дечани имали под својом влашћу пастирска села Пагарушу и Сушицу јужно од Скопља; а манастир Трескавац код Прилепа имао је неколико села и црква у Бабуни, Поречи и Полозима. Душанови Св. Араханђели код Призрена добили су од жупана Радослава село Кучевинште, са црквом Св. Богородице и заселком Бродцем; а од властелина Радена у Велесу добили су цркву Св. Араханђела с њеним властелинством; док је сам цар тој својој главној задужбини придружио и цркву Св. Преображења у Врању, више Хотуља, са целим њеним властелинством, итд. — И руски светогорски манастир Св. Пантелејмона, кога су обдаривали многи српски владари и властела у XIV и XV веку, добио је од деспота Јована Драгаша у области Злетово село Третеник и две цркве (Св. Димитрија и Св. Николу) са њиховим насељима и имањима . . .

Није нам познато, да ли су поједина прквена властелинства у областима данашње Скопске митрополије у више случајева давана на лична доживотна уживања нарочито заслужним личностима за цркву; али једна баштинска повеља из 1353 год. сачувана у ризници руског

Сл. 77. — Поглед на унутрашњост цркве Св. Николе у Пеачи, живописане око 1355—1366 год.

манастира Св. Пантелејмона у Св. Гори, даје нам право да претпоставимо да је таквих случајева могло бити и више. Из те хрисовуље, наиме, сазнајемо: да је серески митрополит Јаков, ранији први игуман Душанових Св.

Арханђела, осећао се несигурним у Серезу, нарочито после баченог проклетства 1352 год., од стране цариградеког патријарха, на новоосновану Српску патријаршију; па је преко царице Јелене настојао да му се у близини главне цареве престонице, Скопља, осигура неко црквено властелинство, где би се могао склонити, као пуноправни господар, за случај да буде присиљен или се сам одлучи да напусти Серез. — Царица је ускоро пронашла запуштени манастир Св. Николе на Пчињи, у романтичном крају под старим градом Кожљем близу Скопља, обновила га и снабдела свима потребама за евентуални стан митрополитов. Тај је манастир већ раније обновио био краљ Милутин, али су му током времена околна властела разграбила била имања и како цар Душан каже »померопшили« га, што значи посветовњачили су били његово црквено властелинство. Сада је све то повраћено цркви и цар је својом хрисовуљом, издатом у Скопљу 1353 г., потврдио царицино расположење, наглашујући: да је царица Јелена, као други ктитор, предала »својеју рукоју си бож'ств'нии храм светаго Николи, мол'бнику царства ми преосвештеному митрополиту сер'скому кир Јакову, *да си ју има и направља, с' никим неотјемљему, до својего живота, в' помен цар'ства ми: ... да му јест ондјези прибјезишше и покошшше, или му се случи немощ или које преселеније вољно а или нужно, да си има онузи кјелију до својего живота ... и да му јест у башинцу ...*» А после смрти митрополитове, цар је одредио, да се то властелинство Св. Николе има придружити великом властелинству цареве задужбине Св. Араханђела код Призрена, са свима признатим му правима и повластицама...

Приведени историјски подаци пружају нам већ доста елемената за рељефиу и довољно јасну слику о томе како су Српска црква и њени претставници у доба српске средњовековне владавине и у областима Скопске митрополије били ванредно цењени и имали на расположењу необично велика материјална средства, повластице и имунитете... Али, већ после погибије краља Вукашина на

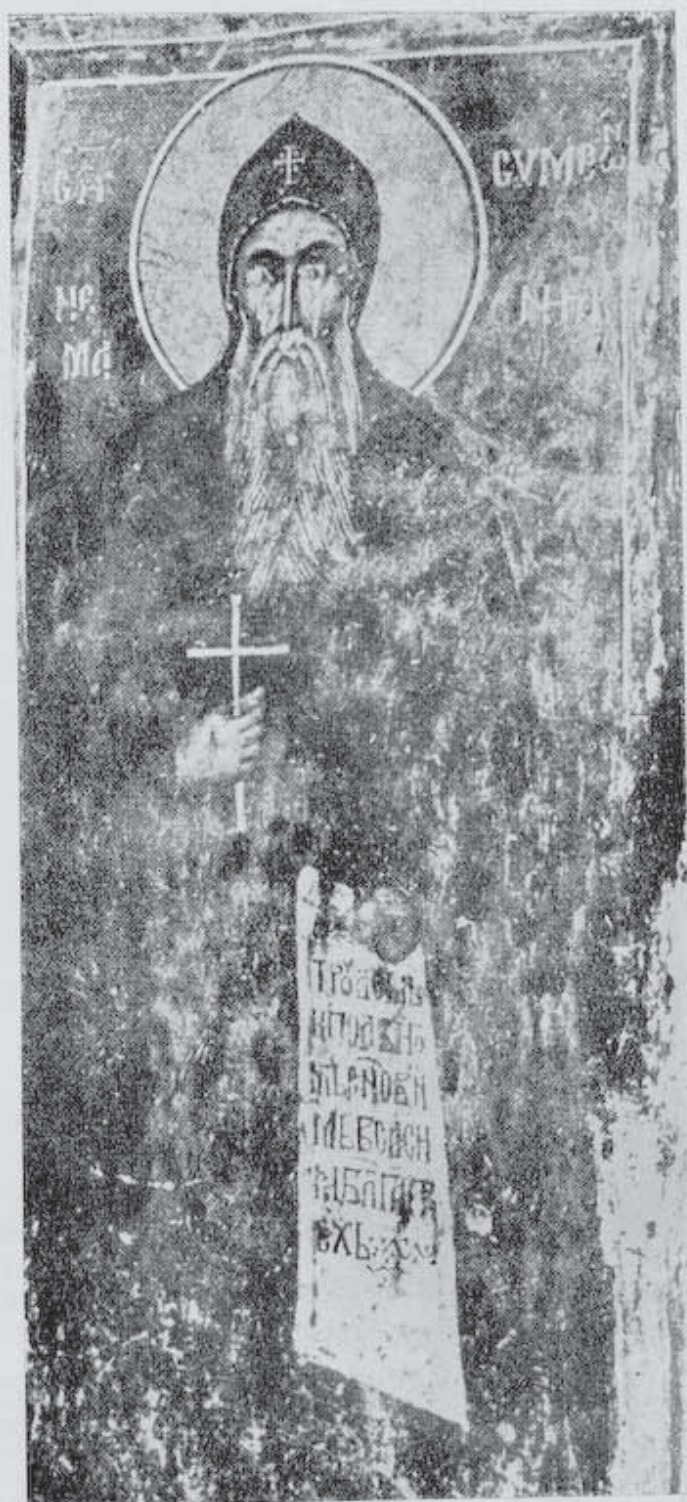

Сл. 78. — Св. Сава, фреска у Пеачи око 1355 год.

Марици 1371 год. и смрти цара Уроша крајем исте године, прилике су се сасвим изменуле и отпочела су велика страдања српскога народа, а с њим и његове цркве.—Тај први тешки ударац одјекнуо је снажно и у Светој Гори, чији су многи манастири, а не само наш Хиландар, имали велике властееоске поседе по разним српским областима; па је старац Исаија, који је у то доба преводио са грчког чувена дела Дионисија Ареопагита, забележио у својој књизи и ово болно упоређење: »Књигу же убо сију... *в' добра времена њочал, јегда бож'ственија цр'кви и Св. Гора раеви њодобње цвјешаху, јакоже њекиј сад (башџа) при источницијех њрисно најајајем; сверших же њу в' злејше в'сјех злих времен...* И толика нужда и зла љутија облија веја гради и страни западнија (српске), јелко ниже уши слишаста, ниже очи видјеста. По убијенији бо мужа сега храбраго деснота Угљеша просипаху се Измаилтјане и полетјеша по всеј земли, јакоже птици по в'здуху, и овјех убо от Христијан мечем заклаху, овјех же в' заплъененије отваждаху, а оставших смр'т безгодна пож'же. От смрти же оставнаја гладом погубљени бише. Таковиј бо глад биет по в'сјех странах, јаковиј же не биет от сложенија миру, ниже по том таковиј, Христе милостивиј, да будет! Оста земља вејех добрих пуста: и људеј и скот и иних плодов. Не бје бо кнеза, ни вожда, ни наставника в' људех ни избављајушта, ни спасајуштаго, но в'си исполниша се страха измаилтекаго и ср'дца храбра доблствених мужеј в' жен слабјејшаја ср'дца преложиша се. В' то времја и сербских господ седми, мљу, род (Урош, седмо колени Немањино) конец приат. *И в' истину њогда ублажаваху живни њрежде умриших.* И вјерујте ми, не аз иже невјежа по в'сјему јесм, н' и он премудриј в' Јелинех Ливаније не би могл' писанијем представити нужду, јаке постиже Христиан западних (српских) страна«... А један нешто доцнији писац, преписујући једну књигу, забележио је у њој лапидарно свој бол овако: »Братије, с' великоју нуждеју пречр'тах сију службу в' великој тузе, понеже бјеху д'ни њоследни — обладаху иноѡлеменици и ѡуга бјеше в'сем језиком (народом)...

После слике коју смо добили приказујући необичну дарежљивост српских владара и властеле према црквама

Сл. 79. — Св. Симеон Неманя, фреска у Пеачи око 1355 год.

и манастирима по данашњим и ранијим областима Скопске митрополије, сасвим је разумљив болни вапај светогорског старца Исаије за благостањем које је било до судбоносне битке на Марици 1371 г., када су цркве и манастири по Србији и Св. Гори, како он сликовито каже: сличне биле *»рају и цвешном врћу при богашом извору, који их је стално напajaо«*. О том великом благостању, а у вези с њим и о снажно развијаним тежњама наших побожних предака да им задужбине буду што угледније и што лепше, и данас су нам јасни сведоци, понајвише, саме те задужбине, — по својој архитектури и живопису, — у колико су још очуване од насиља турских и зуба времена кроз пуних пет, тешких и мучних, векова робовања народа нашег Турцима.

У Скопљу, као и по другим већим местима данашње Скопске митрополије, која су Турци почели насељавати и преплављавати већ од 1392 г., није нам се сачувала ни једна од многобројних наших и византијских цркава. Уселе су да се очувају само оне владарске и властeosке задужбине, које су биле подале од турских насеља и главних друмова, повучене у планине и у теже приступачна места. Тако су од владарских задужбина очуване само Св. Ђорђе у Старом Нагоричину (сл. 28—35) и Св. Никита у Скопској Црној Гори (сл. 22—25), задужбине краља Милутина; Св. Богородица Црногорска или Матејич (сл. 63—69) у планини изнад Куманова, ктиторија цара Уроша и мајке му царице Јелене; и Св. Димитрије или Марков манастир (сл. 83—85) у Сушници јужно од Скопља, задужбина краља Вукашина и сина му Марка. Њима треба прибројати и манастир Св. Андрије у клисури Треске (сл. 86 и 87), задужбину Андријаша, брата краља Марка. Међу очуваним задужбинама наше властеле, најугледнији је манастир Св. Арханђела у Леснову (сл. 38, 50—58 и 61), задужбина великога деспота Оливера; а затим Св. Никола у Пеачи (сл. 76—82), ктиторија севастократора Влатка и кнеза Паскача; па Св. Никола (сл. 88) и Св. Богородица—Матка (сл. 46) у клисури Треске код Скопља и Св. Никола у Љуботену (сл. 43—45) у Скопској Црној Гори, задужбина властелинке Данице и њених синова из доба Душаново. У Скопској Црној Гори очуване су из тога времена још и

црква Св. Богородице (сл. 72) у селу Кучевишту (данас Св. Спас) и манастир Св. Арханђела (сл. 73 и 84) у клисури северно од тога села. Тој групи цркава припада и црква манастира Св. Дититрија код Велеса (сл. 70), као и неколико мањих цркава по забитим крајевима, као што је на пр. црква

Сл. 80. — Цар Урош и краљ Вукасин. Портрети у цркви Св. Николе у Псачи код Криве Паланке, рађени између 1366 и 1371 год.

на Вражјем Камену код Трговишта у горњој Пчињи итд. Све остале старе цркве наше налазе се у развалинама, често и до темеља, или су на њиховим местима подигнуте нове цркве (Велес, Тетово, Гостивар, Св. Прохор на Пчињи итд.); док су многима и темељи раскопани (на

пр. свима у Скопљу), те им се данас не знају ни места на којима су постајале...

Архитектура наших цркава и манастира у Скопској митрополији, из доба средњевековне српске власти у њој, у главном је свуда била иста — србизовани начин дотадашњег византијског грађења са каменом, малтером и опекама у наизменичним редовима. Спољашњи зидови појединих наших цркава из тога доба украшавани су били и геометријским орнаментима од опека и малтера, те и данас пружају доста живописну слику својом полихромном (Марков манастир, Св. Димитрије у Велесу, Кучетиште, Лесново, Љуботен и др.). И основе цркава остале су махом византијског стила — тробродне базилике са уписаним крстом; али су кубета српских цркава постала виша и виткија него у византијским. Монументалне грађевине краља Милутина у Старом Нагоричину и цара Уроша у Матеичу имају по пет кубета, а великог деспота Оливера у Леснову и Св. Богородице (данас Св. Спас) у Кучетишту, из времена краља Стефана Дечанскога, имају по два кубета. Све остале знатније цркве наше, па и краља Вукашина, Марков манастир, имају само по једно кубе; а црква Св. Димитрија у Велесу једина је црква у овим областима, која има на западном делу изграђену снажну кулу за звоник (сл. 70), као што је има на пр. црква Св. Богородице Левинке (Св. Петка) у Призрену и још многе друге цркве по севернијим областима нашим... — Сва кубета имају осомстране тимпаноне са осам прозора; једино централно кубе у Матеичу има дванаест страна и прозора.

Натписи о грађењу или обнављању наших цркава обично су урезивани у каменом надвратнику изнад улазних врата или су на истом том месту живописом *al fresco* исписани. Тако на пр. у цркви Старог Нагоричина читамо у каменом надвратнику овај натпис: »Изволением Божиим с'зда се дом светаго и великославнаго мученика Христова Георгија в' дни светороднаго и превисокаго краља Уроша Милутина, богом самодр'жду в'сеј срб'ској земљи и помор'ској, при богоч'стивјеј кралици Симонидје, и при игумене Антони. В' лето 6(8)21 (= 1312/3 год.). — В' т'же лето краљ изби Турки«.

Сл. 81. — Севастиократор Влатко, ктитор цркве у Пеачи. По фресци у тој цркви, рађеној око 1355–1366 год.

На истом месту налази се у камену и натпис цркве у Љуботену: »С'зда се сии бож'ств'нии храм светаго великаго оца Николи, подвигом и трудом госпожде Данице, в' дни Стефана краља Душане. И држаше сии старјен Бојко Матку, а други сии Звечан и Ситницу. В' љето 6845 (= 1336 7 год.)«.

На мраморном надвратнику цркве у Леснову пише: »С'зда се сии свети и ч'стни храм великаго војеведе вишњих сил архистратига Михаила. С'зда се и с'вр'ши се в' дни Стефана краља, с' трудом и поданијем раба божија Јоана великаго војеведе Оливера и подружија (супруге) јего рабу божију Анну-Мару и в'злюбљенаго јему сина Крајка. В' љето 6849 (= 1340/41 год.). — Се же села и метохие: село коњ (код) цркве Лесново, с' заселком Луково, и у Баковје цркв' светаго Николе с' селом, и на рецје засел'к Глобница, и село Добрјево и у Древеном свети Јелисеј и засел'к Пештник, свети Прокопие, и катун влах на Строи, и у Штицје свети Никола, поп Сифиев, и 20 кукеј«.

Над улазним вратима у цркву Маркова манастира код Скопља био је овај натпис исписан *al fresco* на зиду: »Извољенијем отца и в'плошчением сина и с'шествием светаго духа обнови се (сии) свети пребож'ствени храм светаго великомученика Христова побједоносца и чудотворца Димитрија, с' усрдијем и потштанијем благовјернаго краља Влкашина и благовјерније краљице Јелени, и с' прјев'злюбљеним јеју штерма (кћерима) и сином благовјерним краљем Марком, и Андреашем, Иванишем и Дмитром... — Си же манастир наче се здати љето 6853 (= 1344|5 год.), в' дни благовјернаго цара Стефана и христољубиваго краља Влкашина, и свр'ши се в' дни благовјернаго и христољубиваго краља Марка«. — Тај натпис је већ од краја XIX века (1894 год.), у време егзархијског размаха по областима данашње Скопске митрополије, заједно са портретима ктитора, прекречен и по свој прилици потпуно уништен.

Најзад, сачуван нам је потпуно и натпис у цркви Св. Андрије на Тресци, исписан у самој цркви над улазним вратима (сл. 90). Он гласи: »Изволением Бога отца в'седржителја и успешением сина јединороднаго и с'вршенијем всепре-светаго духа с'зда се и пописа се си свети и бож'ств'ни храм в' име светаго и славнаго вр'ховнаго апостола Хрис-

Сл. 81. — Севастократорица Владислава, са Угљешом старијим сином
Влатковим, потоњим ћесаром и господаром Прешева, Врања и Ино-
гошта, и својим малим сином. По фресци у цркви Светог Николе у
Пеачи, рађеној око 1355—1366 год.

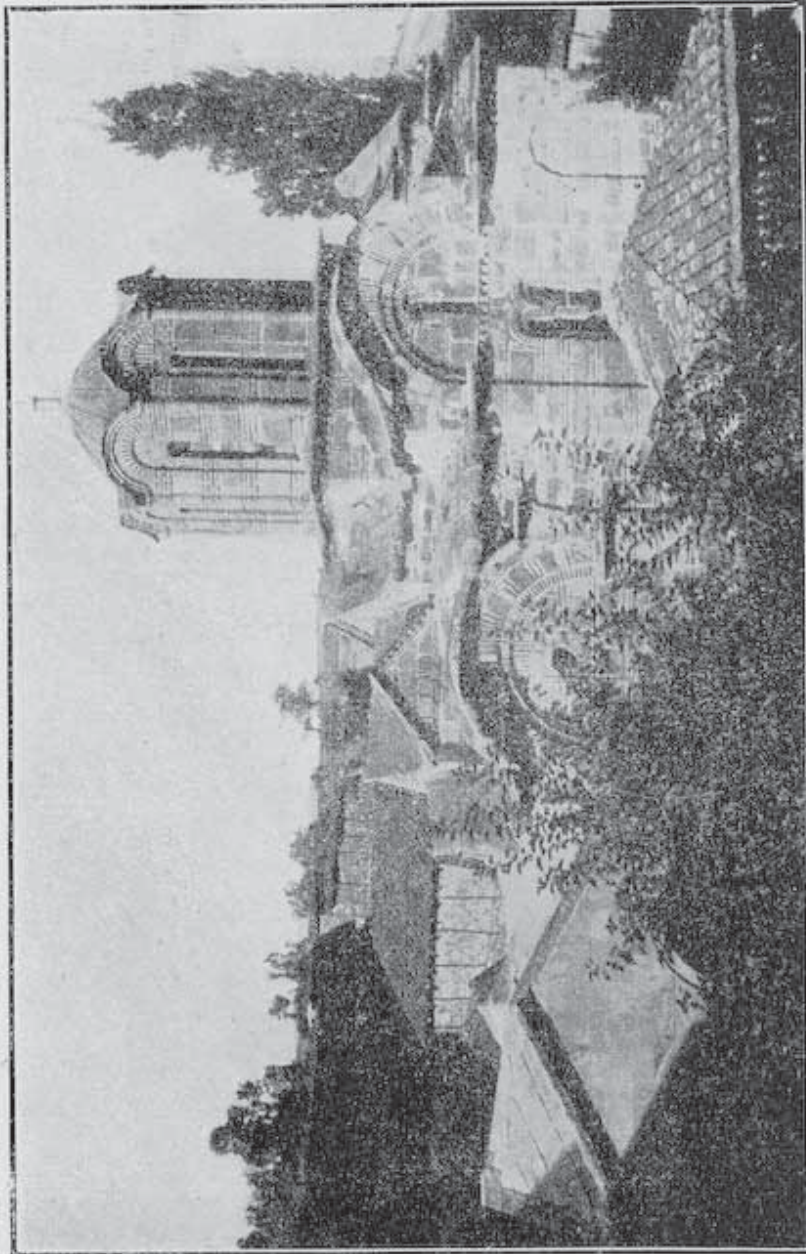
това пр'возвана Андреа, трудом и подвигом христољубиваго раба божиа Андрејаша, сина фтораго благовјернаго краља Вл'кашина и краљице Јелене-Јелисавете. И јелико в'зможно биет дахом и приложихом светјеј цркви села у пољи и у забр'ди с' метохом и правинами, јаже писана сут извјестье о всем јаже о них в' вреви в' хрисувуље. И си двје сеље т'мор Букурци и Повилно в' замјенени цркви Сушичкој (Св. Димитрија — Марков манастир) зговором, и дахом за Момково и за Ивање, понеже тако прилежно биет обоим црквам имети тако сија села без смущенниа в' утвр'ждени. Љето 6897 (= 1388/9 год.).

Живописе по нашим старим сачуваним црквама у Скопској митрополији, у много случајева, не само по обиљу мотива, него и по оригиналности њиховој и начину приказивања, има велики значај за иконографске студије уопште. Најзнатнији је живописе у цркви Старог Нагоричина, а рађен је, према запису, 1317 18 год.: — »Божием изволением с'зда се от основаниа и *пописа се* (наслика се) ч'стни храм с'ј поданијем в'сакним превисокаго краља Стефана Уроша (Милутина), в' љето 6826 (= 1317 18 год.) при игумене Вениамине«. Њему је сличан рад у другој Милутиновој задужбини, у Св. Никити у Скопској Црној Гори. Према скривеним записима зографа Евтихија, на рубу одеа светитеља, он је, поред других зографа, радио у обе цркве. У Нагоричкој цркви скривено се записао, на штиту једног светог ратника, и сликар Михаило. Сем ових сликара позната су нам имена и два сликара цркве манастира Св. Андреје на Тресци из 1388/9 год. Један је од њих, што је врло карактеристично, био митрополит, а други монах. Они су се записали над нишом жртвеника у олтару овако: »Помени Господи Боже раба својего, многогрешнаго Јована *митрополиита* и Григориа *монаха исавиних* (оне који су сликали) zde« (сл. 91). Митрополит Јован зограф и брат му монах Макарије, такође зограф, били су унуци властелина — монаха Григорија, који је на својој бантини саградио манастир Зрзе код Прилепа. — Судећи по фреско-сликама у Св. Андреји, и митрополит-сликар и његов сарадник-монах, били су велики уметници, можда претставници читаве једне сликарске школе, која је настојала да своје композиције даје

у претстави дубине простора а не у равни, иако ни она није још знала законе перспективе...

Све наше цркве средњег века и доцније, све до XIX века, биле су по свима својим унутрашњим зидовима пот-

Сл. 83. — Марков манастир са црквом Св. Димитрија код Сушце, јужно од Скопља. Почео га обнављати краљ Вукан још као Душанов зунан 1345 год.; а довршио га је краљ Марко после погоне Вукановине 1371 год.

пуно живописане и украшене најважнијим сценама из предисторије (Стари Завет) и историје оснивања Хришћанства (Нови Завет), као и многобројним композицијама и сликама појединих најзначајнијих светитеља и других

знатних личности за даљи развитак цркве Христове. Светитељи цркве: архијереји, мученици, испосници итд. сли-

Сл. 84. — Бронзани колут са полијелеја краља Вукашина, кога су, из Маркова манастира, однели Бугари у Народни музеј у Софију крајем XIX века. У колуту уpletено паше: 1) Вѣ Х(рист)а Б(ог)а Благо 2) вѣрни краљ 3) Вљкашинь.

кани су обично у цео раст, у природној величини, у доњој зони, а до појаса у фризу између доње и прве горње

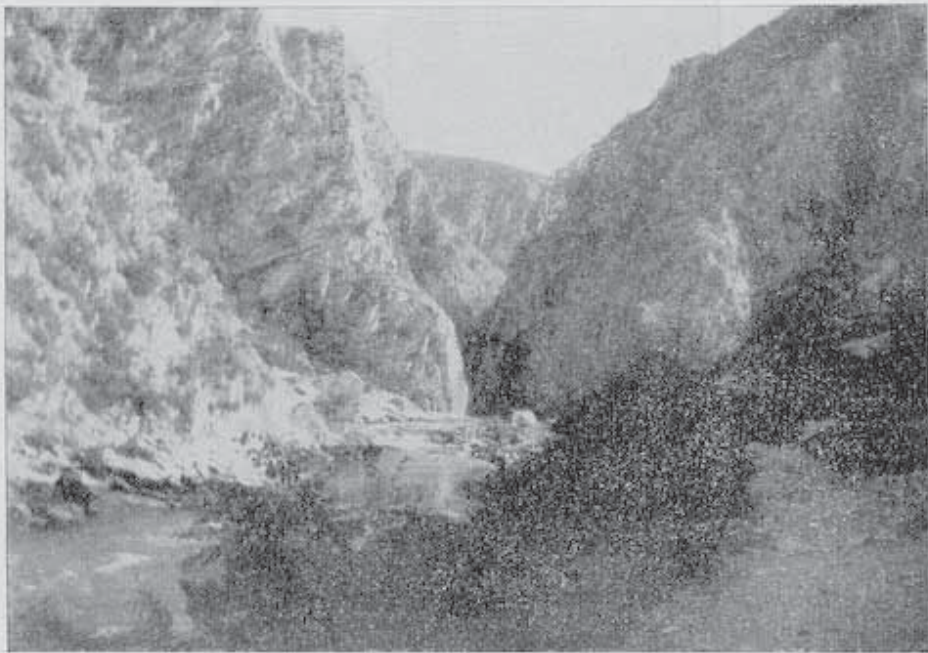
зоне (Ст. Нагорчино, Св. Андрија). У мањим прквама обично је било три зоне, а у већим четири до пет и више. Изнад прве зоне сликани су читави циклуси из живота Христовог, Богородице, апостола и светитеља. Таквих ци-

Сл. 85. — Мраморна «кретилница» скопског митрополита Матеја из 1393 год., сада у Марковом манастиру.

клуса има по шест у Леснову и Марковом манастиру, седам у Старом Нагоричину, где је у унутрашњем нартексу илустрован и цео календар по месецима и данима; а по богатству илустрација најобилнији је манастир Матеич.

У њему је живописано тринаест циклуса: три су посвећена илустрацији догађаја описаних у јеванђељу (живот, учење, чуда, страдања, смрт и васкрсење Христово); три приказују живот, смрт и акатист Св. Богородице, са илустрацијама и из апокрифних прича о смрти Богородичној; три се односе на опис живота Св. Јована Претече, Св. Димитрија и Св. Атанасија Великог (у Ст. Нагорчину су илустроване легенде о Св. Ђорђу и живот Св. Николе); један циклус приказује чудеса анђела; један дела апостол-

Сл. 86. — Клисура Треске пред манастиром Матком (сл. 46) код Скопља, у којој је десно, више обале, манастир Св. Андрије (сл. 87), на највишој стени развалине Св. Недеље (сл. 89), а на високој стени изнад леве обале, манастир Св. Никола Шишевски у Нири (сл. 88).

ска; један легенду »нерукотворне« иконе Христове и најзад један даје композиције седам васељенских сабора. Сем ових циклуса, декорација цркве у Матеичу има и неколико посебних композиција, као што су лоза Јесеова и лоза владарачка, која је скоро потпуно уништена. По црквама у олтару приказане су редовно и сцене литургијског карактера, као што су проскомидија, причешће апостола и др. Међу тим илустрацијама нарочито је интересно приказано »припремање агнеца« у ниши проскомидијеу олтару цркве у Љу-

ботену (сл. 45). Тај се мотив понавља и у Матеичу на истом месту. — У целој хришћанској иконографији он се први пут јавља у ове две наше цркве. Матеич има и још једну велику иконографску реткост. То је илустрација Св. Тројице у облику снажног голобрадог младића, са три главе, на престолу кога носе анђели (сл. 69). Приказана је на североисточном стубу који носи главно кубе. — Тај начин приказивања Св. Тројице постао је код нас у вези са борбом против Богомила и других јеретика, који су

Сл. 87. — Црква Св. Андрије у клисури Трезке код Скопља, задужбина кнеза Андријаша, брата краља Марка; довршена је у доба Косовске битке 1389 год.

учили о неједнакости лица Св. Тројице, па то доказивали и иконографским приказивањем Бога оца као старца сина као зрела човека, а св. духа као голобрада младића или голуба. — А да се све ово боље и потпуније може схватити треба имати на уму: да овако богато живонисање наших средњовековних цркава није имало само декоративни карактер, него и врло снажан педагошко-дидактички значај...

Сем ових и многих других за науку врло важних

примера средњовековне хришћанске иконографије, по очуваним старим црквама у Скопској митрополији има и знатан број портрета наших владара и властеле из XIV века, с њиховим породицама, као и ликова наших светитеља — Св. Саве и Св. Симеона Немање, Прохора Пчињског, Гаврила Лесновског и Јоакима Саранданорског.

Краљ Милушин и краљица Симонида приказани су,

Сл. 88. — Црква Св. Николе, манастира у Нири, више села Шишева у брду над клисуром Треске, а према Матки, Св. Андрији и Св. Недељи. Постојала је већ у XIV веку. Живопис је у њој обновљен 1630 г.

као ктитори, на северном зиду у доњој зони цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину. Краљ држи модел цркве, са свитком баштинске повеље, и пружа их Св. Ђорђу, који њему у замену даје мач.

У Љуботену, Леснову (сл. 58 и 61) и Матенчу (сл. 65) приказани су цар Душан и царица Јелена, са сином Урошем — у прве две цркве као владари, који су баш-

тинским повељама омогућили својој властели да подигну своје задужбинске цркве. Стога Душан држи у десници скиптар, а у левици свитак хрисовуље. У Матенчу је такође цар Душан приказан као даровалац властелинства, са

Сл. 89. — Развалине пећинске цркве Св. Недеље на врх стене у клисури Треске и Матке, изнад Св. Андрије, а према цркви Св. Николе код села Шишева. Постала је, по свој прилици, у доба српске владавине у XIV веку.

хрисовуљом у левици, а царица Јелена и млади цар Урош, као ктитри цркве, са њеним моделом у руци који приносе Св. Богородици, којој је посвећена њихова задужбина (сл. 65). Царица је овде са белим велом испод круне,

што значи да је она у доба сликања била удовица и да је матеичка црква довршена после смрти Душанове († 1355 год.); па је то означено и на фресци на тај начин што је Душан од сина и жене одељен оквирним пругама. — Портре цара Душана у Леснову јесте најбољи и најрепрезентативнија међу очуваним портретима његовим (сл. 58); а деспот Оливер дао га је насликати у природној величини, да би и тиме показао колико он цара поштује и колико сматра цара вишим и моћнијим од себе — скромног слуге његовог и ктитора задужбине, чији је портрет у природној величини такође ту насликан (сл. 52).

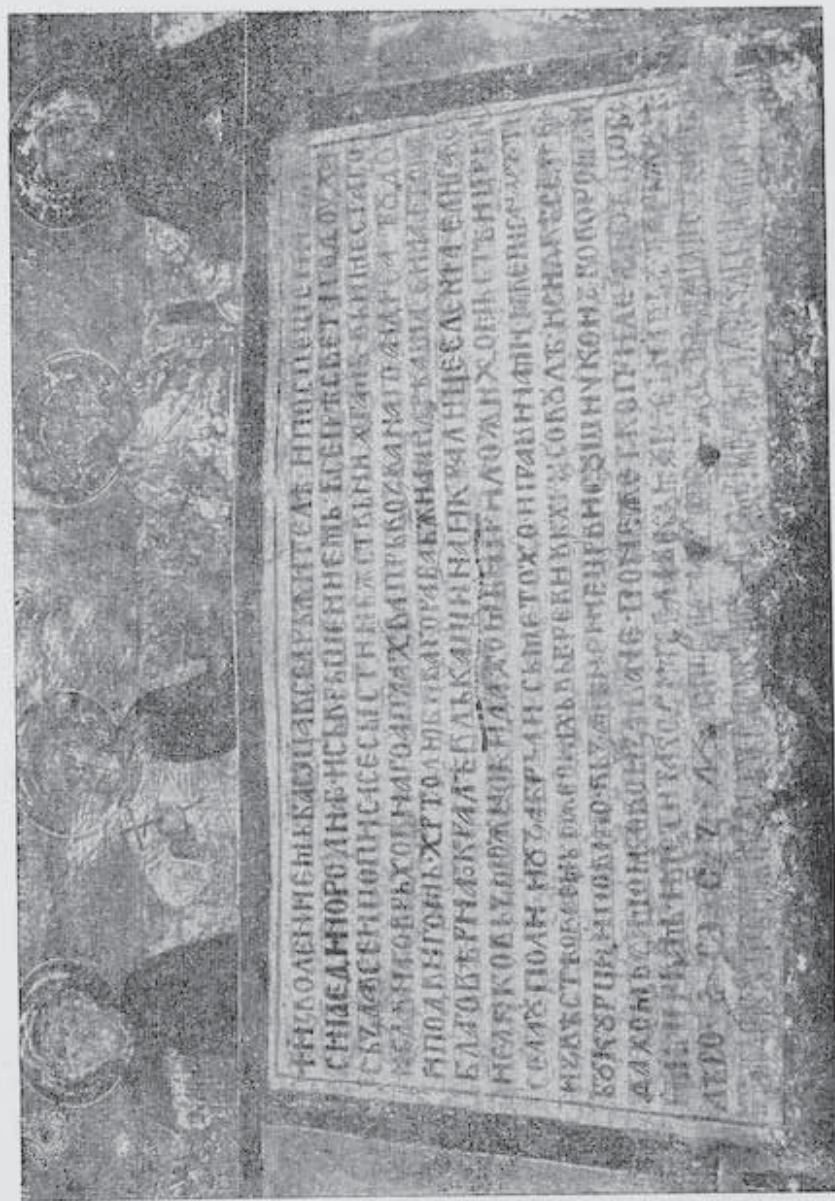
Цар Урош је портретисан, заједно с краљем *Вукашином*, око 1366 г., у цркви Св. Николе у Пеачи (сл. 80), задужбини севастократора Влатка и кнеза Паскача. — И цар и краљ држе у левици свитак хрисовуље, што значи да су обојица потврдили оснивање ове задужбине.

Краљ Вукашин и *краљ Марко*, са осталим члановима породице, приказани су били као ктитори у њиховој задужбинској цркви Св. Димитрија у Сушници, недалеко од Скопља, која је позната под именом Марков манастир. Према запису који је објављен пре 1894 г., када је прекречен и уништен, сем краљева Вукашина и Марка, ту су приказани били и краљица Јелена Вукашинова, њене кћери и синови Андреан, Иваниш и Дмитар. Ти су портрети били на западном зиду цркве из нартекса, а прекречени су, заједно са натписом и целим осталим живописом који је био на том зиду, по наређењу тадашњег екзархијског скопског митрополита Максима... Врло је вероватно, да су се ти портрети, или бар неки од њих, налазили насликани и у припрати цркве Св. Андрије на Тресци, из чијег записа сазнајемо да је удовица Вукашинова — Јелена, доцније се закалуђерила под именом Јелисавета; али су и ти портрети уништени. — Лик краља Вукашина, сем онога у Пеачи, налази се *al fresco*, заједно са портретом краља Марка, делимично очуван још само у отвореној припрати њихове задужбинеке цркве Св. Арханђела више Вароши, испод Маркова града код данашњег Прилепа.

Од *власиеле ктитора*, очувани су врло добро портрети великог деспота *Оливера* (сл. 52) и супруге му *Ане-Маре*, а делимично и једнога им сина Дамјана, као и други

портрет Оливеров, у њиховој задужбинској цркви у Леснову. — На једној слици приказан је Оливер у богатом бисером искићеном оделу с белим двоглавим орловима, са женом и сином; а на другој је он сам, са моделом своје задужбине,

Ст. 90. — Натпис у цркви Св. Андрије изнад улазних врата¹ из кога сазнајемо: да је цркву саградио 1389 г. Андријаш, син краља Букашина и краљице Јелене, махањске Јелисавете, и осигурао њено издржавање властелинским добрима.

који приноси заштитнику свога храма »врховном војводи небеских сила Св. Арханђелу Михаилу«, који стоји пред њим са неуканим мачем (сл. 52). С десне стране портрета Оливерова има овај интересантан натпис о његовој кариери:

»Аз раб Христов Јован Оливер, по милости Божијеј и господина ми краља Стефана, бих у Србљем велик начелник, потом велики слуга, потом велики војвода, потом велики севастократор; за верно је јему поработаније, по милости Божијеј и велики деспот всеје србскије земље и поморскије, и учестник Гр'ком.«

У цркви Св. Николе у Псачи сачувани су врло добро, на јужном зиду, портрети породице оба ктитора *»севастократора все ср'бске земљи«* Влајка и кнеза Паскача. Они између себе држе модел цркве, изнад кога висе, такође фреско насликана, икона Св. Николе, заштитника њихове задужбине. Кнез Паскач, са дугом седом брадом и косом, стоји десно, а поред њега, по свој прилици, друга суируга *»књегинја Озра«* и мали синчић; лево је севастократор Влатко, снажан средовечан смеђ човек (сл. 81), са младом женом (*»севастократорица Владислава«*) и синчићем иза којих стоји врло лепо развијен младић са натписом *»син севастократоров Угљеша«* (сл. 82). — Врло је вероватно, да је овај син Влатков потоњи Ђесар Угљеша, господар Прешева, Враћа и Иногонта у доба кнеза и деспота Стефана Лазаревића...

Нема сумње, да су насликани били и портрети ктитора у великој цркви Св. Богородице у Ариљевици код Прешева, задужбини севастократора Дејана, оца доцније чувене браће и врло угледних господара пространих српских области са леве стране Вардара и у данашњој Бугарској, око Тустендила и горње Струме, деспота Јована — Драгана и Константина Дејановића, чија се мајка, Евдокија, после пропасте Српскога царства, називала *»царицом српском«*; али су они потпуно пропали, заједно са целом том црквом. — Њихови портрети очувани су нам на јужном и западном зиду старе цркве код Земена, недалеко од Тустендила у Бугарској, коју је, унапређени, деспот Дејан такође подигао, као задужбину своју и своје породице.

Ликови Св. Саве и Св. Симеона Немање сачувани су у пуном расту, у доњој зони, по црквама у Матеичу, Св. Никити (сл. 24), Леснову, Псачи (сл. 78 и 79), Св. Прохору Пчињском, као и по многим малим сеоским црквама (на пр. у разореној цркви код села Радишана (сл. 97) недалеко од

Сл. 91. — Архиђакон Стефан, у ниши протесиса цркве Св. Андрије на Тресци, са записом: да су цркву живописали зографи — *митрополит* Јован и његов помоћник Григорије *монах*. Живопис је из 1389 год.

Споменица

Скопља или у исто тако разореној цркви Св. Петке код Младог Нагоричина и тд.); а у попреју, међу светитељима, у фризу цркве Св. Андрије на Тресци (сл. 92). У Матки је сачувано попреје и Св. Петра Коришког или Призренског; а у Нагоричину, Псачи, Лесову и т. д. ликови светих шоплучких испосника: Прохора Пчињскога, Гаврила Лесовског (сл. 36) и Јоакима Осоговског (сл. 37). — Нарочито је карактеристично, да су око њихових глава у цркви Старог Нагоричина српски натписи, док су свуда около све сигнатуре само грчке...

5 Митрополитека катедрала у Скопљу, као и многе друге владалачке и властeosке цркве по њеним областима, обилевале су и многим драгоценим предметима разних осталих врста наше средњевековне уметности. Видели смо већ како је краљ Милутин богато даривао своје и друге цркве; а један писац из 1342 год. забележио је: да је деспот Оливер, када је

саградио и живописао своју задужбину у Леснову, такође је украсио »в'саким добротама — с'суди златими и сребрними, покова великије икони сребром и златом, јакоже јест лепо дом Божији украшати« и т. д. Али, од свега тога обиља објеката наше старе ситније уметности, сачувано је само неколико и то готово искључиво у нашој старој ризници — манастиру Хиландару на Св. Гори. Поменули смо већ како се тамо налази чудотворна икона Св. Богородице-Тројеручице (сл. 16 и 17) и уметнички извезена плаштеница катедралне цркве скопских митрополита из доба цара Душана (сл. 47), као и плаштаница деспота Оливера из епископске катедралне цркве у Леснову (сл. 53). На тој плаштаници извезен је овај спис: »Господи Боже наш, пријем дари Авелови и Нојеви и Аронови и Захариини и Самоилови и вејех светих твојих, тако и *ош руку мене грешнаго Јоана* прими сие приношеније в' ч'ст и славу и вољу благоухану архистратига (Михаила) и оца нашего Гаврила пустиножитеља. — Рука грјешнаго Сиропула (везла је ту плаштеницу)«. Знамо још, да се у цркви села Моровића у Срему налази застава са сликама Св. Димитрија и Св. Арханђела Михаила, као и са списима: да је ту заставу даровао својој цркви Св. Тројице у Скопској Црној Гори (код села Чучера) краљ Милутин док је још резидовао у граду Призрену, дикле, пред крај XIII века. Велики бронзани полијелеј или »оро«, који се је налазио у цркви Маркова манастира код Скопља, а даровао га је својој задужбини краљ Вукашин, пренесен је за екзархијских трзавица у Скопској митрополији у Софију и данас се налази тамо у Народном музеју. На том уметничком полијелеју има неколико украсних бронзаних, ажурно израђених колутова са врло лепо изведеним натписом: »В' Х(рист)а Б(ог)а благовјерни краљ Вл(ас)а В(у)кашин«, (сл. 84). — Један од колутова налазио се је и у Скопској митрополији, а други је сада у Музеју кнеза Павла у Београду.

И гробови наших владара, властеле, митрополита и епископа, као и других угледних личности, који су умрли у областима Скопске митрополије и сахрањени по својим и другим црквама за време српске средњевековне власти нису нам сачувани. — Једини пример каквих је све могло

бити гробница у то доба на територију данашње Скопске митрополије, пружа нам саркофаг првог нолошког викарног

Сл. 92. — Св. Кирил и Св. Атанасије Александријски у доњој зони, а фризом светих архијереја над њима, у олтару цркве Св. Андрије на Тресци. Фреске је сликао лично митрополит Јован, са својим помоћником монахом Григоријем.

епископа Јоаникија из доба цара Душана. Он је недавно (1928 г.) ископан из рушевина епископове надгробне цркве

Св. Атанасија на брду изнад манастира и села Лешка код Тетова (сл. 48 и 49). Понешто светлости у ту врсту споменика наше прошлости у Скопској митрополији уноси нам и окрњена надгробна плоча мајке цара Душана, која је као грађевни материјал узидана била у цркву Св. Димитрија у Скопљу (сл. 62) и још неколико очуваних надгробних натписа из ових времена. Тако на пр. на плочи, која се налазила при манастиру Св. Димитрија испод старог града Велеса, био је овај натпис: »Престави се раб Божи Георгије, а рекоми (на знамењу) Мирослав, Илијин син, а в'нук жупанаа Страцимира и Аљимира, месеца септемвриа 26 д'н, в' недељу на Јоана Богословца Јевангелиста« (сл. 71). У тврђави старог скопског града, осамдесетих година прошлог века, налазила се је једна плоча са истесаним градским кључем у врху левог угла. На њој се могло од натписа прочитати само ово: »... претстави се Стефан а зовом Поркја... Си гроб јего. Вјечна му памет. В љето 6826 (= 1318 г.)«. То је, свакако, била надгробна плоча једнога од заповедника скопске тврђаве у доба краља Милутина. На ту претпоставку упућује нас исклесани кључ на плочи (сл. 94), и место где је плоча нађена. Једна надгробна плоча налази се и у патосу цркве манастира Матке на Тресци, са овим натписом: »Почто дивите се, о чловечи, зреште (гледајући) мене в' гробје? Вједите (знајте), јако також и ви хошчете бити, н' помнуште ми с' вами љубов, поменујте и мене рабу Божију Марију, а зовому (по знамењу) Велиславу. — Престави се месеца септембра 28 д'н в' љето 6881 (= 1372 год.)« ...

Овом приликом биће од интереса да се нагласи и то: како су наши стари и у областима Скопске митрополије, особито током XIII и XIV века, имали обичај *да носе по два имена* — једно народно, које је употребљавано редовно у свакидашњем животу, а друго хришћанско-календарско, које је чувано као и свечано одело, те се употребљавало само у ванредним свечаним приликама, а нарочито *на гробним плочама*, у појединим *повељама* и у записима писаца у *црквеним књигама*.

С преласком Скопља и његових главних области под еписку политичку и црквену власт (1282—1284 год.) почео је одмах и у њима рад на препорођају словенског

духовног живота и књижевности, у правцу који је већ више од шест деценија формирао се био у српској аутокефалној светосавској Жичкој архиепископији, насупрот антисловенским тежњама погрчене Охридске архиепископије. Стари преписивачи словенских књига, који су у

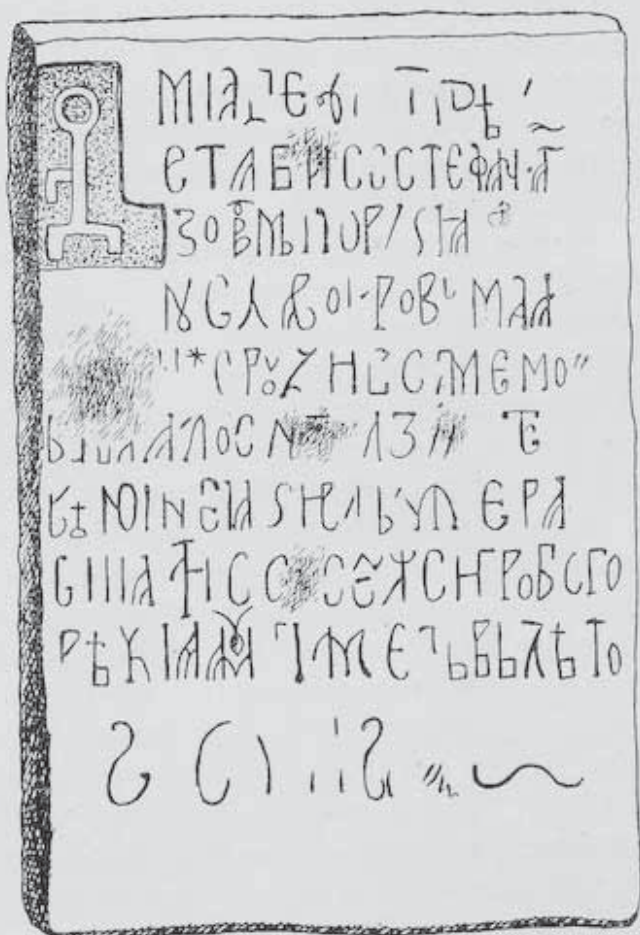
Сл. 93. — Скицање Христа са крета и над њим део фриза са записом о имањима дарованим у властелинство пркви Св. Андрије, по багтинској хрисовуљи кнеза Андрејаша.

областима под Охридском архиепископијом сасвим потиснути били у села и још само од сеоских свештеника и малих сеоских манастира добијали поруџбине за писање словенских богослужбених књига, сада су били у немогућности да удовоље великој потреби тих књига не само,

као дотле, за цркве по селима него и за цркве по градовима, по епископским катедралама и по великим манастирима, па често и по приватним домовима побожне српске властеле, која је ускоро сменула Грке, не само у црквеној него и у целој државној управи. Стога су у области Скопске епархије одмах почели долазити, не само писци књига из области Жичке архиепископије са рашким правописом, него и из Охридске архиепископије, са македонским правописним особинама, и из Трновске патријаршије са бугарском редакцијом старословенског правописа. Отуд на пр. сретамо у Скопљу 1313 год. преписивача пона Николу, званог »мирски« Брата, како пише Апостол и Јеванђеље за свештеника Грда из села Виника у Скопској Црној Гори *македонском редакцијом* (сл. 96); док је већ 1300 год. написао готово читав циклус за богослужење потребних књига (Праке-аностол, Псалтир, Триод и Јеванђеље), чистом *српском-рашком редакцијом*⁴, анагност (= чатац) Радин из Нагоричина у Жеглигову, за једног бугарског попа (= »загоранина«), који је дошао да попује у село Сушицу, по свој прилици у области Скопља, где је био господар казнац (= виши финансијски чиновник) Драгослав. Поменути писац поп Никола, морао је тек мало пре 1313 год. доћи у Скопље, јер имамо један његов Паримејник писан за пона Десислава, такође македонском редакцијом, по свој прилици негде у областима суседним Скопљу (у Велесу или на Овчем Пољу), које су још биле под византијском влашћу, пошто се у књизи помиње да је писана у дане цара Андроника II Палеолога и сина му Михаила (1295—1320 год.). Доцније је, можда, и он научио да пише српском-рашком редакцијом, као и Жеглиговац анагност Радин. Сличан случај имамо и са још једним писцем, Станиславом, који је 1330 год. написао у манастиру Леснову један Пролог македонском редакцијом, а 1342 год., на истом месту, један Минеј чистом српском-рашком редакцијом. — Српске државне и црквене власти нису правиле никакво питање о томе каквом ко редакцијом пише, главно је било да се пише словенски. Стога на пр. још и у натпису на каменом доворотнику цркве у Ст. Нагоричину, коју је 1313 год. обновио краљ Милутин, има трагова македонске редакције, као и у натпису по-

ред портета деспота Оливера у Леснову (сл. 52). А сам први
викарни епископ скопског митрополита у Злетову, Арсе-
није, наручио је 1353 год. једном бугарском монаху, који
је дошао у Лесново, да прешине за манастир књигу Па-
ренесије; и он је то учинио, помињући у поговору, — пи-

Сл. 94. — Натпис на гробној плочи заповедника скопске тврђаве Сте-
фана званог Порџа. У левом углу исклесан је кључ, символ његове
власти у тврђави. Умро је 1318 г. и, по свој прилици, био је сахрањен
при цркви Св. Константина и Јелене у тврђави, где је и плоча нађена.

саном мешавином српске и бугарске редакције, — свога,
бугарског, цара Јована Александра, пре Душана и кти-
тора великог деспота Јована Оливера.

Али, иако су српске власти овако толерантне и рав-
нодушне биле према употреби разних редакција сло-

венске писмености, ипак је српска-рашка редакција из светосавске Жичко-пећке архиепископије, као једноставнија и лакша, ускоро овладала не само по свима областима данашње Скопске митрополије, него и по Охридској архиепископији, када је и она дошла под српску државну власт; па се доцније проширила дубоко и у све суседне области данашње Бугарске тако, да и по библиотекама у Софији и у манастиру Рилу, па чак и у Пловдиву, има данас више од две трећине старих рукописних књига српске редакције, а ни трећина македонске и бугарске заједно.

Нема сумње, да су се у Скопље, као престоницу врло богатих српских краљева и царева, одмах почели слетати најбољи писци књига којима су давали поруџбине наши владари, епископи и манастири, а и други имућни људи и љубитељи књига, које су онда врло скупе биле. Вероватно је, да је један од таквих писаца био и Георгије, звани *дијак* Радослав, који је 1318 год. по поруци краља Милутина, написао једно Јеванђеље за Телију Св. Саве у Кареји, коју је краљ у то доба обновио. Такав је могао бити и калуђер — »расодер«¹ Калист, који је 1354 год. у тихом манастиру Св. Теодора, на Водну више Скопља, написао и врло лепо илустровао (сл. 96) једно Јеванђеље по поруџбини сереског митрополита Јакова, за његову обновљену властeosку цркву Св. Николе под градом Кожљем на Пчињи близу Скопља, коју је заједно са свима њеним имањима, добио кратко време пре тога (1353 год.), у лично доживотно властелинство од царице Јелене и цара Душана, па ју је украшавао, како писац сликовито каже: »благољепње и свесвјетле *јако несвјесѣу монисѣи*«. Сем пажње на лепоту самог рукописа, митрополит је обратио нарочиту пажњу и на корице у које је дао увезати или »оденути«² тај рукопис, те писац у запису вели: да су оне тако уметнички израђене и сјајно украшене биле — »јако небо с' звездами красно јест«³... — То се Јеванђеље данас налази у Британском музеју у Лондону, а добио га је лорд Зеч (Zouch) у манастиру Св. Павла на Св. Гори 1837 год.

О знатном интересу царице Јелене Душанове за духовну културу и црквене књиге сведочи нам и један запис у рукопису српског превода тумачења јеванђеља од

Сл. 95. — Серески митрополит Јаков, господар властелинства Св. Николе под градом Кожљем на Пчињи у Скопској области, приноси Христу 6. гато украшено Јеванђеље. Минијатуру је израдио 1354 год. писац Јеванђеља «расодер» Калист у манастиру Св. Теодора на Водном изнад Скопља. Књига се сада налази у Британском музеју у Лондону.

охридског архиепископа Теофилакта из 1347 г., који се сада налази у Градској библиотеци у Лајпцигу. По том запису царица Јелена је, приликом посете Св. Гори 1347/8 год., умолила ученог »старца« Јоаникија, да преведе са грчког на српски језик поменута тумачења. Јоаникије је врло радо примио царичину поруџбину и почињући свој превод забележио је: да је царица имала *»много уср'дје и љубов неизреченују о искани свейих ѿисании... јелико други никѡже«*. Изгледа, да ово нису биле само уобичајне фразе учтивости, јер у Народној библиотеци у Атани налазе се три грчке књиге (Синаксар и два Минеја) које су тамо донешене из Солунске митрополије, а у њима је забележено да су писане по наруџбини царице Јелене, *монахиње* Јелисавете, у доба царовања њенога сина Уроша, дакле између 1359 и 1371 год. Није немогуће, да су тада први пут преведена са грчкога на словенски језик и Житија Св. Климента од охридских архиепископа Теофилакта и Хоматијана, као и песме архиепископа Григорија у славу тога првог словенског епископа на нашем југу; јер, као што смо већ раније нагласили, ти преводи су очувани само у српској-рашкој редакцији, а царица Јелена је била други ктитор охридске цркве Св. Богородице-Перивленте, данас Св. Климент...

Сем Скопља, које је било центар преписивачке радње и давало иницијативу за књижевне акције, рађено је на књизи у доба српске владавине по областима Скопске митрополије и у многим другим владалачким и властeosким задужбинама, које су, као што смо видели, снабдевене биле обилним материјалним средствима и могле су доводити на рад у своје манастире добре писце књига или давати поруџбине у друге манастире и ван њих. Таквих писаца, крајем XIII и почетком XIV века, било је највише међу световним или белим свештенством; а тек доцније се јављају све више и калуђери—црно свештенство, као одлични радници на том пољу... Али, на жалост, од несумњиво врло великог броја њихових производа, до данас су се сачували само незнатни остаци и то највише по разним страним библиотекама (Москве, Петрограда, Одесе, Цариграда, Прага, Лајпцига, Берлина, Лондона итд.), куда су разнесени махом током XIX века; а највећи део пронао је већ у доба турских освајања наших области и доцније, заједно са дворовима на-

ших владара и властеле, катедралних цркава и манастира, у којима су се налазили ти драгоцени сведоци наше духовне културе и цивилизације у доба наше највеће славе и моћи средњег века, када је Скопље било центар целог државног, а у многим и духовног живота наших предака.

Поред већ поменутих остатака наше књижевне производње тога доба у Скопљу и на Водну, у Жеглигову и у манастиру Леснову у Злетову, знамо још, према сачуваним рукописима, за име »дијака Новака«, чији је један рукопис из XIV века такође чуван у манастиру Леснову; а за тим знамо још и за по једног радника из тога времена у Пологу и Поречи. Први је јеромонах Михаило из села Лешнице у Горњем Пологу. Он је у доба краља Вукана (дакле између 1366 и 1371 год.) »к'ди држаше Гргур (Бранковић) Полог«, написао једно Јеванђеље за свештеника Миха, сина Николина, из села Дебреше код данашњег Гостивара. Његов рукопис се чува у Народној библиотеци у Петрограду. Други је писац дијак Добре, син Рабов од села Маргарита, а брат попа Станка. Он је, између 1371 и 1394 год, писао једну књигу »у Порјечи, у сеље зовом Калугерец, в' дни благовјернаго краља Марка, јегда (Марко) отдаде Тодору Гргурову (Бранковића) жену Хлапену (своме тасту), а узе жену своју пр'вовјенчану Јелену, Хлапенову д'штере (к'ер)«. Књига је Изборни минеј, а писана је за попа Тодора у Калугерцу. Данас се та књига чува у Хлудовој библиотеци у Москви, где се налазе и многе друге наше књиге из XIV века, а понајвише од Скопља и Маркова манастира. Међу тим књигама нарочито је важан један Зборник, пун врло интересантних чланака из наше старе књижевности, а налазио се у Марков манастиру још 1792 год. и, по свој прилици, све до половине XIX века, када је отпочео најјачи извоз остатака наших старих рукописа из Јужне Србије у Русију. — У то време однешен је у Москву и један рукописни Триод, кога је на *Богојављење 1392 год.* довршио монах Стефан за свој манастир Св. Теодора на Водном изнад Скопља, који је сам он у то доба обновио. Тада су *Турци дефинитивно узели Скопље од краља Марка и почели се населявати у њему*, као што је то резигнирано забележио сам Стефан у свом латинском запису да је рукопис свршио: — »В' лето 69 сотно (= 1392 г.), к'ди Турци пријеше Скопие, мјесеца генвара 6«.

4. — ПОД ТУРЦИМА

Две године после уласка Турака у Скопље изгинули су и краљ Марко и Константин Дејановић у бици на Ровинама, као турски вазали, у борби с влашким војводом Мирчом, те су њихове области одмах узели Турци. Тако су већ 1394 год., углавном, све данашње области Скопске митрополије дошле под директну турску власт. Само још неколико деценија после тога одржале су се области Прешева,

Сл: 98. — Рушевине цркве у селу Раднашима код Скопља из XIV - XV века. Још се распознају по неке фреске, а међу њима Св. Сава и Св. Семеон Немања.

Врања и Иногошта под еписком влашћу деспота Стефана Лазаревића (до 1427 год.) и Галички срез, који се, заједно с Дебром, налазио у области албанских господара.— Њега су Турци узели тек 1466 год., када су дефинитивно савладали Ђорђа Кастротића-Скендербега.

Како је и Охрид, ускоро после погибије краља Марка, дошао под директну турску власт, а Пећ је остала и даље

под влашћу ерпских господара, то су Турци изузели Скопску митрополију испод духовне власти пећског патријарха и подвргли је охридском архиепископу. Тако је Скопска митрополија прва од епархија Пећске патријаршије петрпгута била из њене организације и уведена у састав Охридске архиепископије. После пола века (1455, 1459 и даљих година), слична судбина је снашла и остале епархије Пећске патријаршије, која се тако постепено гасила и најзад престала да функционише као самостална црквена област...

Под Охридском архиепископијом остала је Скопска митрополија, све до 1557 год., када је, са патријархом Макаријем, обновљена Пећска патријаршија. У саставу обновљене Пећске патријаршије била је Скопска митрополија стално, све до укидања патријаршије 1766 год., када су све њене области, а ускоро и области Охридске архиепископије (1767 год.), дошле под директну духовну власт цариградских патријараха. Политичко ослобођење, донесено овим областима 1911 год., после победе на Куманову и по осталим местима Јужне Србије, и 1918 год., после победе на Кајмакчалану и даље, донело је и духовно ослобођење Скопској митрополији, од Цариградске патријаршије и Бугарске екзархије, и дефинитивно је увело у састав 1920 год. поново обновљене Српске патријаршије — у Краљевини Југославији.

Под Охридском архиепископијом (од 1394—1557 год.) Скопска митрополија је ограничена била само на своје старе области из XI века: данашњи Скопски, Кумановски (Жеглиговски), Врањски, Поречки и Очепољски срез. Остале данашње њене области овако су биле распоређене: Доњи Полог (Тетовски срез) имао је свога епископа у саставу Призренске митрополије; Горњи Полог (Гостиварски срез) са Галичким срезом (Ростуша), припадао је Дебарској епархији; а Кривопаланачки срез (Славиште), са Кратовским срезом (Злетово), био је у саставу своје старе обновљене Морозвиздске епархији на Брегалници. Велешки срез припадао је, као и раније, Битољској епархији.

Под обновљеном Пећском патријаршијом (1557—1766 год.) Скопска митрополија је, углавном, имала исти састав као и под Охридском архиепископијом; само што је

Врањска област добила викарног епископа (први познати нам епископ био је Софроније, који се помиње 1565 год.). Горњи Полог и Галички срез остали су изван Пећке патријаршије под Дебарском епархијом, која се ускоро ујединила са Кичевском под влашћу Охридске архиепископије. Морозвидска епархија ушла је цела у састав Пећке патријаршије, али је убрзо укинута и њене области, са Кратовом и Штином, придружене су биле Ћустен-

Сл. 98. — Фреске у разореној цркви Св. Николе код данашњег арнаутског села Новакe, југозападно од Тетова. Рађене су у време скопског и полошког митрополита Никанора 1577 год. Недавно су скинуте са зидова порушене цркве и пренесене у Црквени музеј, који се оснива у Скопљу.

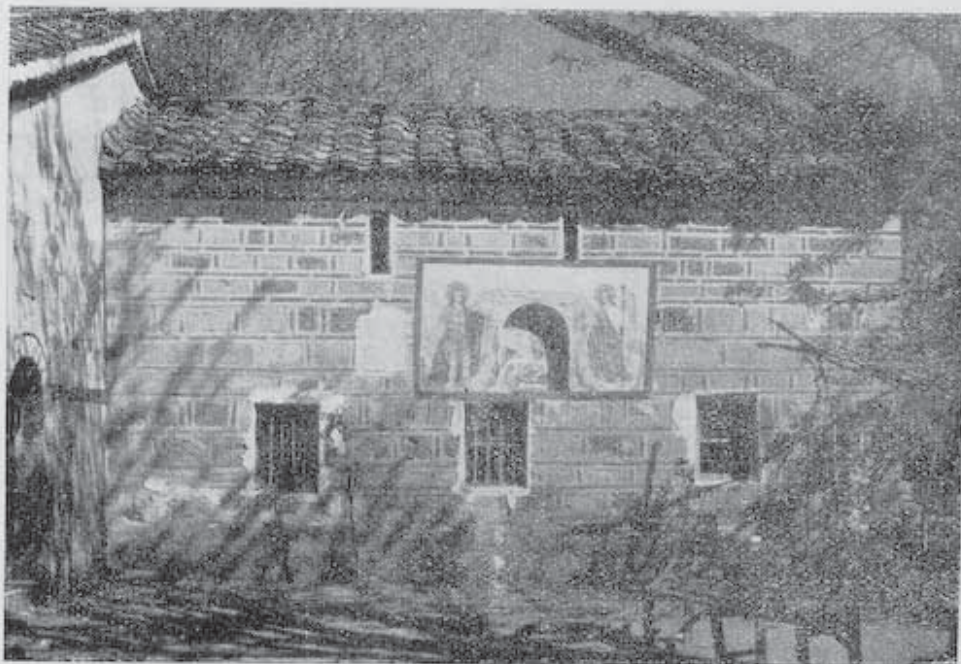
дилској епархији, која је такође постала саставни део Пећке патријаршије; док је Кривоналачки срез у више махова прелазно испод власти Ћустендилских епископа под власт скопских митрополита.

Оваква аридација области данашње Скопске митрополије остала је, углавном, иста и за сво време под Цариградском патријаршијом. Само што су области Ћустендилске епархије које су остале под турском влашћу, пошто је Ћу-

стендил 1878 год. ушао у састав новоосноване Кнежевине Бугарске, придружене биле Скопској митрополији; а за време црквене борбе између Цариградске патријаршије и Бугарске екзархије, спојене су 1910 год. патријаршијска Велешка и Дебарска епархија у једну Велешко-дебарску епархију и за њеног првог епископа постављен је био данашњи српски патријарх, Његова Светост Варнава. — Он је уједно био и последњи њен епископ, захваљујући ослобођењу и обновљењу Српске патријаршије.

После пада Скопске митрополије и њених области под политичку власт турску и под духовну организацију Охридске архиепископије, није се у први мах много изменило у њеном унутрашњем црквеном животу; јер је Охридска архиепископија, за време српске владавине у њеним областима, готово потпуно словенизована била и њена управа саображена духу светосавске аутокефалне Српске цркве. Нови охридски архиепископи, који су под Турцима ускоро поново почели долазити и из грчке јерархије, нису предузимали, како изгледа, бар у први мах, никакве веће јелинизаторске реформе, и ако су, истина, одмах почели уводити грчки језик као богослужени и административни, при својој резиденцији у Охриду. Сем тога српски утицај у Охриду и његовим северним областима почео је поново да оживљава, када су после 1455 год., силом политичких прилика, почеле улазити у састав Охридске архиепископије и остале епископије Пећке патријаршије. Тада су на име, успевали и поједини Срби да дођу на престо охридских архиепископа и да поново оживе српски утицај. Тај се утицај живо осећа на пр. већ и 1466 год., када је охридски архиепископ Доротеј, приликом кононске посете у Кратову, замолио тамашње народне прваке: да му нађу добра писца српских књига, који би му за архиепископску канцеларију у Охриду спремио један црквени Законик на *»српском језику«*, по свој прилици светосавску Крмчију. Тај *»Законик«* имала је саборна црква у Охриду само на грчком језику — *»јако да испишу Законик с'ј великој цркви охридској, пр'вој Јустинианин, — каже преписивач у сачуваном поговору, — »на српским језик преведен бившим,*

зане не имјети, глаголушту (архиепископу Доротеју) *ише книги у себје саборној цркви охридској по језику србекому исписане, развје по гр'ч'скому...*» — Кратово је у то доба било врло угледно и богато рударско место са знатним тргом, па је имало и организовану радионицу преписивача књига под вођством »дијака« Дмитра. И он је са својим људима — »с'мноју писавшим« — савесно извршио поручбину и предао Законик на дар новом охридском архиепископу Марку, Грку, ранијем цариградском патријарху; с једином молбом: да се књига чува и никуд не-

Сл. 99. — Јужна страна црквине Св. Ђорђа у селу Бањанима у Скопској Црној Гори, саграђене и живописане од 1546—1549 године.

односи из саборне цркве охридске, и да се према обећању бившег архиепископа, ради помињања на богослужењима, ушину у поменик катедралне цркве у Охриду, поред имена његова и његових сарадника, и имена његових родитеља, оца Ђорђа и мајке Дане, учитеља му »кир« Нифона, супруге (»с'жителнице«) Љубисаве и деце Калине, Стојана и Јована... — Тај српски утицај осетио се је још изразитије за време охридског архиепископа Прохора (1528—1550 године). Он је, по свој прилици био Србин, те

су и натписи на његовом архијерејском столу и на полијелеју у охридској катедралној цркви, као и на његовој гробној плочи, исписани еписки; али ускоро после његове смрти, пошто је обновљена Пећска патријаршија, отпочело је поново снажно погрчавање Охридске архиепископије...

Скопска митрополија остала је у потпуним и снажним, не само црквеним него и политичким традицијама и тежњама еписким, и за све време док је била под врховном влашћу охридских архиепископа (1394—1557 год.). Шта више, докле год је било самосталних еписких политичких господара у северној Србији сматрани су они, по свима областима Скопске митрополије, као највиши претставници епискога народа и у јужним областима нашим под Турцима, па су у многим записима помињана њихова имена, чак и годинама после смрти њихове. Тако на пр. у једном Апостолу, писаном 1434 год. у селу Витомирици »в' области скопског града«, каже се: да је довршен *»ио кончиње благоч'стнаго деспоиџа Сшевана седмо љето, в' царство безбожнаго цара Мурат-бега турскаго«*; а 1428 год. забележено је у једном рукопису, такође из скопске области, да је скопски митрополит Матеј умро те године *»в' дни госпoдина Турђа (деспота)«*. У једном рукопису манастира Леснова код Кратова забележено је раније: да се 13 марта (1408 год.) *»престави госпoдин ср'пски Гр'гур (син Вука Бранковића), ч'стнаја глава«*; док у једном Триоду манастира Лешка код Тетова пише: да је писан 1451 год. *»в' дни благоч'стивааго и христољубивааго госпoдина деспоиџа Турђа и сина му деспоиџа Лазара«*...

Са уласком Турака у град Скопље и у области Скопске митрополије, Скопље је прво, као бивша престоница еписких владара и царева, претрпело највеће и најтеже ударе судбине целог еписког народа. Истина, првих год, Турци су поступали врло толерантно са Србима и њиховим духовним институцијама у Скопљу — узимајући, 1392 год., Скопље као базу својих главних војничких акција против северних и западних еписких области, које су се енергично, иако углавном појединачки, опирале турској превласти готово кроз читав XV век. У Скопљу су Турци, како изгледа према слабо сачуваним подацима, у прво

време узели само горњи град или тврђаву за своје потребе. И као прва црквена жртва, нема сумње, била је за-

Сл. 100. — Страни суд, приказан на западном зиду цркве у припрати Св. Ђорђа у селу Бањанима, у Скопској Црној Гори.

дужбина краља Милутина у тврђави скопској — црква св. цара Константина и Јелене. Тако је по својјеприлици, ту

место цркве са импозантним кубетом и златним крестом, дошла прва турска џамија у Скопљу, са витким минаретом и полумесецом. У вароши скопској, или доњем граду, пошто је краљ Марко, као вазал турски, предао им Скопље према споразуму без боја, оставили су Турци, како изгледа, у прво време, да духовни живот тече, углавном, онако како је и дотле текао. Стога видимо, како архиепископ и митрополит скопски Матеј, који је око четири деценија управљао Скопском митрополијом под турском влашћу — први пут сретамо његово име 1393 год., а умро је 11 јануара 1428 год. — води нормалан црквени живот у Скопљу и већ годину дана после уласка Турака у Скопље даје (1393 г.) направити мраморну »кретилиницу«, која се до данас сачувала у Марковом манастиру (сл. 85); а има трага и његовој кореспонденцији са »страшним« турским султаном Мусом Челебијом (1411—1413 год.). Међутим, три месеца иза смрти митрополитове Турци су узели за своје потребе и најугледнији и најбогатији манастир Скопске митрополије — Св. Ђорђа Скопског (27 априла 1428 год.); на се, ускоро после тога, јавља на најлепшем месту у старој скопској вароши, код Сахат-куле, џамија султана Мурата (1436/7 год.). За овом џамијом поницале су у Скопљу, углавном, већ током петог XV века, и све остале важније џамије: Алаџа, Гази Иса-бегова, Мустафашина, Јахја-пашина и т. д., чија бројна витка минарета тако живо сећају нас на пропаст Српскога царства и на превласт турску у Скопљу више од пет векова...

Ширењем муслиманског становништва по Скопљу све је мање остајало места за Хришћане у њему; а ницањем све већег броја џамија потискиване су и уништаване старе српске цркве. — Код Турака је био обичај, да приликом освајања великих градова у које треба уселити Муслимане, разређују старо хришћанско становништво на тај начин, што главни део његов иселе у друге области, обично врло удаљене, а на место њихово доводе своје колонисте. Такви су случајеви познати нам са Новим Брдом, Београдом и т. д. Историјски споменици не дају нам никакве податке о томе како је поступано у Скопљу за првих седам деценија турске владе у њему; али у доба највећег ницања турских џамија по Скопљу биће да се осетила по-

треба и за расељавањем хришћанских Срба из града; јер у једној нашој старој рукописној књизи из скопске околнине, која се сада налази у Хлудовој библиотеци у Мос-

Сл. 101. — Натпис о обнављању живописа у цркви Св. Николе над клисуром Треске, више села Шишева, из XIV века (сл. 88). Живопис је обновљен 1630 год. за време скопског митрополита Симеона.

кви, забележено је: да су 13 маја 1467 год. Турци силом преселили («прегнаше») 15 епископских кућа из Скопља у Арбанију у нови град Коњух (Каваја), који је цар Мех-

мед у то доба саградио, пошто је коначно савладао Ђурђа Кастриотића-Скендербега. Писац те белешке нагласио је још нарочито: да те српске куће нису имале никакве кривице — »без порока, неимјеје вини никоје...«

Тако је ето расељавано средњовековно српско-хришћанско Скопље; а када је почетком XVI века готово нестало Хришћана из Скопља, Турци су наредили да се *поруше* опустеле скопске цркве. То нам казује један латинаран запис у рукописном Октоиху манастира Св. Пантелејмона изнад села Нерези код Скопља: — »В' љето 7043 (= 1535 год.) *расијаше цркве у Скопје*«.

Врло је вероватно, да је у то доба пропала и катедрална црква скопских митрополита - архиепископа, највећа и најлепша црква скопска Св. Богородица-Тројеручица за коју патријарх Пајсије, почетком XVII века, каже: да су јој се још видели рушевине. — Том приликом је драгоцен чудотворна икона Св. Богородице-Тројеручице (сл. 16 и 17), као и плаштеница првог скопског митрополита-архиепископа Јована (сл. 47), пренесена у Хиландар; а скопски митрополити становали су од тада при скромној цркви Св. Јована Претече, коју је краљ Милутин, негде на периферији Скопља, био саградио и даровао у метох своје манастиру Св. Никити у Скопској Црној Гори, а по том, као што смо видели, заједно с Никитом, приложио Хиландару.

Пространа имања, села и земље дароване црквама и манастирима од српских владара и властеле, почели су Турци отимати и делити међу собом већ с доласком њиховим у Скопље и у његове области, те већ од друге половине XV века сретамо поједина села и земље, које су раније припадале српским црквама, у вакуфнамама или баштинским турским повељама за скопске, тетовске и друге џамије по областима данашње Скопске митрополије...

Са нестанком српских владара убрзо је нестала и српска властела, те је сав терет око чувања и издржавања њихових задужбина, у колико их Турци нису присвојили или уништили, пао на осиромашеле поданике њихове, које су Турци све више експлоатисали. Стога се ретко где налазила по која имућнија породица да се прими ктиторства по које старе задужбинеке цркве и спасе је од пропаст.

У Скопској митрополији, кроз цео XV век, знамо само за један такав случај. То је била скромна оправка манастира Матке код Скопља, коју је по примеру старе властеле наше извела 1497 год. Милица, удовица једног угледног Скопљанца — Тошинка, са својим сином Николом, и дала, себе и сина, фреско насликати на југо-западном зиду цркве. О томе је сачуван и овај натпис, изнад врата у цркви: »Изволением отца и посненением сына и с'вр'шением светаго духа, с'ј свети и бож'ствни храм светие владичице Богородице приснодјеве Марие, дојде Милица и обрјесте цркву откривену и покри цркву и пописа (слика), с'зида припратиу и куји лозје. — Помени Госноди раби

Сл. 102. — Сцене из живота Св. Николе у цркви манастира Светог Николе у клисури Треске. Живопис је из 1630 год., а приказује хиротонисање Св. Николе за презвитера (лево) и за епископа (десно).

своих Тошинка и сина му Николу и обладајуштаго митрополита (скопскога) кир Атанасија, в' лето 7005 (= 1497 год.)«.

Из првих година турске владавине у областима Скопске митрополије имамо два интересантна документа, који нам илуструју како су остаци наше старе властеле, узимајући, по старом обичају, парохијског свештеника за своју баштинску цркву, уговором осигуравали себи право: да могу отказати и исправном свештенику службу при својој цркви, за случај да један од синова властелинке удовице постане свештеником. По тим уговорима, наиме, вла-

стелинка Марина са своја три сина Калојаном, Бориславом и Радославом, дала је на опслуживање »попу« Станиши своју баштинску цркву Св. Спаса у селу Доње Солње, у залеђини Водна код Скопља, под условом: да га они не могу »из'гнат« без његове кривице, а он да несме напустити њихову цркву »освен ако се постави Борислав или Радослав попом«. Калојан је већ био одрастао и као *номик* (= јавни бележник) својом руком је написао те уговоре; а као сведоци су, у првом уговору, набројани један духовник, поп Никола и три друга сведока; док се у другом уговору помиње протопоп Новак, попови Никола и Дмитар, те Радослав Брадан. — По тим уговорима свештеник је, поред цркве, добио потребне *књиге* (Јеванђеље, Апостол, два Триода, Псалтир, Часловац, Литургијар, Молитвеник (= Требник), Минеје празничне у четири књиге, Месечни минеј за септембар, три »Агириста«, од којих је један »катапетазмен« био, »Теотокар« и »Дамаскин чтењије« — збирку проповеди), *црквено одјејаније* (четири епитрахиља и две ризе), две *»кашајешазме«*, два *крста* с камењем и једну *»кадилницу«*. А за издржавање дате су му на уживање све црквене њиве и два винограда, један код Сошишта, други код Стене, с тим: да два дела прихода од винограда узима себи а трећи да даје цркви. Најзад, одређено је да свештеник има права и на половину прихода од »гробнине«, тј. од такса које добија црква за сваки гроб који се ископа на њеном терену. — Оба та уговора написана су у једном Празничном минеју, који се данас налази у Хлудовој библиотеци у Москви.

Током XV века сасвим је престало старе хришћанске властеле по областима Скопске митрополије и од то доба почињу се сретати по малим сеоским црквама натписи, који јасно кажу: како су парохијски свештеници и сеоски становници преузели бригу на себе, не само око подизања, обнављања и одржавања својих парохијских цркава, него и суседних манастира. Најстарији такав натпис, који се до нас очувао, имамо у десном прозору цркве Св. Петке села Побужја у Скопској Црној Гори. У њему се каже: да је 9 октобра 1500 год. довршено сликање те цркве *»шрудом и пош'аишанием села Побуждија. — Тко приложи, Бог да га прости!«* Сличан запис имамо из 1501

год. у капелници Св. Николе, при цркви Св. Спаса у селу Кучевиншту, које је раније припадало задужбини цара Душана Св. Арханђелима код Призрена, а у то доба, вакуфији једне турске џамије у Скопљу. И ту се вели:

Сл. 103.— Црква манастира Св. Богородице код пећине изнад Пчиње, а под старим градом Кожлем. Обновљена је на старим темељима за турских времена.

Тко се потрудише, Бог да прости!» На исти начин 1514 год. сликана је црква Св. Богородице у Забелу више манастира Св. Никите; а 1549 год. саграђена је или вероватније само темељно обновљена и живописана мала, лена сеос-

ка црквица Св. Георгија у селу Бањанима, такође у Скопској Црној Гори. Над улазним вратима у цркви сачуван је овај натпис: »Изволением отца и с'поспешением сына и с'вр'шением светаго духа сии светии и бож'ствении храм, в' име светаго великомученика и победоносца Христова Георгија, с'гради се и пописа се за три године при цар Сулејману; силне године и времена тишка и најрасна оиь безаконех. — Помени господи тишторех светаго храма сего в' царстви си«. Шта више, у то се доба сретaju већ и такви случајеви: да појединци дају израђивати по једну или више нових фресака у старим црквама, на место које пропале или искварене фреске. Такав пример имамо у Нерезима, где је фреску Св. Арханђела Михаила, с десне стране улазних врата у припрати, крајем XV или почетком XVI века, дао изградити неки *Стојко* са записом: »Прими, Господи, моленије раба Божија Стојка«; а у једном рукопису, сада у Народној библиотеци у Београду, забележено је: да је у цркву Св. Георгија, у »богохрањимојех, Нерезима суседно, село Крушовеке, 1531 год. дошао »поп Стојко« ...

Сем поменутих, обновљених и живописаних цркава у Скопској Црној Гори, знамо још само за две цркве, опет сеоске, које су постале и живописане у доба док је Скопска митрополија била под духовном влашћу охридског архиепископа. — То су црква Св. Николе у селу Трнову код Криве Паланке, коју је 1505 год. подигао и живописао »презвитер Пеја и подружне (супруга му) Пројка«, и истоимена црква у селу Буљесовцима код Ристовца, која је према натпису у камену »саграђена« 1552 год.

И потребне књиге за цркве набављане су прилозима парохијанаца. — Тако на пр. у једном Триоду, који се сада налази у библиотеци Кијевске духовне академије, има запис: да је »с'бор кучев'ски« на Спасовдан 1519 год. при цркви Ваведења Св. Богородице у селу Кучевиншту »под ув'есие Чр'вие Гори«, купио ту књигу од писца јерођаконика - монаха Мине из суседног манастира *Вуреша*, више села Љубанаца; а да су, између осталих, за њу највише приложиле две удовице за душе својих покојних мужева — ковачица Рада (100 аспри и један »саг«) за Богавца и Калина (20 аспри) за Дмитра ... Као главни приложници

помињу се две жене и 1500 год., на проскомидији цркве Св. Петке у суседном селу Побужју — Влада и »калуђе-рица Мика« Гргурова.

О манастирима у Скопској митрополији из тога време-но имамо такође врло мало података. — Знамо само толико, да је готово кроз цео XV век манастир Матенич више Куманова био средиште књижевне и књижарске радње, и да је још и 1519 год. имао организовано братство са епископом »грешним« Јосифом, који се те године записао на једном стубу у цркви; а 1489 год. дао је жи-

Сл. 104.— Манастир Св. Јована Бигорског у Галичком намесништву Скопске митрополије, близу Дебра. Обновљен је на старим темељима крајем XVIII века.

вописати један део старог храма у манастиру Св. Прохору Пчињском, Марин — »син попа Радоње из Кратова«. Истом манастиру даровао је 1483 год. једну врло лепо израђену мраморну »крстилицу« за свету воду неки Петар, без ближе ознаке ко је и откуда је био. Крстилица је слична крстиници скопског архиепископа Матеја из 1393 г. у Марковом манастиру (сл. 85), али је од ње много лепше и боље израђена, па је ових дана донесена у Скопље за Црквени музеј, који се оснива. Из једног летописа манастира Св. Јоакима Осоговског код Криве

Паланке, који се сада чува у Сарајевском музеју знамо: да је, полазећи на Босну, тај манастир 1463 год. походио султан Мехмед II, пасторак султаније — царице Маре, кћерке деспота Ђурђа Смедеревца, и да се у њему појало и кроз сав остали део XV века... Од многобројних старих манастира у непосредној околини Скопља не помиње се ни један у познатим нам споменицима. Знамо само за манастир *Вунеш*, с црквом Св. Николе више села Љубанаца, који се помиње, као што смо горе навели, први пут 1519 год. као место преписивања једне црквене књиге. Као преписивачко место јеромонаха Филимона помиње се око 1515 год. црква Св. Николе у Војнегу, у области злетовског или морозвиздеког епископа Матеја, али се не зна да ли је она тада била манастирска или парохијска црква. Зна се, међутим, да је исти писац писао 1515 год. један Апостол пону Бојку, Дмитрову зету, код Кратова; а друге две његове књиге (Зборник и Псалтир), писане у Војнегу, нађене су у манастиру Леснову. Нешто доцније, 1538 год., преписивао је књиге у манастиру »Пиргу« код Злетова јерођакон Силвестар »от страни Дечанские«; његов *Минеј* ту написани, такође је нађен у манастиру Леснову. У ово време помиње се први пут и манастир Св. Ђорђа у Горњем Пологу код села *Влковије* близу Гостивара. Ту је писан један *Минеј* пре 1550 год.; а када је тај манастир ускоро опустео доспела је та његова књига у манастир Св. Николе у Нири изнад села Шишева над клисуром Треске код Скопља.

Из овога времена сачуван је помен и о једном женском манастиру и о две калуђерице, које су живеле ван манастира. — Према запису у једном *Минеју*, који је био у Марковом манастиру код Скопља, а сада је негде у Софији, неки писац Миливој преписао је ту књигу 1420 год. у једном женском манастиру у близини Скопља, али се не може тачно утврдити који је то манастир. По пошто се у благослову пишчеву, поред Христа и Богородице, помиње и Св. Никола, биће да је тај манастир био посвећен Св. Николи; а у Скопској области познати су нам сем доцнијег *Вунеша* код Љубанаца, три манастира из ранијих времена посвећена томе светитељу: Свети Никола властелинке Данице код Љуботена у Скопској Црној

Гори, Свети Никола у Нири више Шишева над Треском и Свети Никола под градом Кожљем на Пчињи... И с друге стране интересантан је записе пишчев у тој књизи. Он нам пружа неколико занимљивих података и о томе: како су примани и нажени преписивачи књига по нашим женским манастирима у то доба; а уједно даје слику и једног нашег професионалног преписивача књига из првих деценија под турском влашћу, како, одап пићу и слабо одевен, лута по манастирима и црквама тражећи посла и зараде... Писац, у запису ове књиге, на првом месту,

Сл. 105. — Манастир Св. Арханђеле код села Доње Чичево у области Велеса, раније звану «Орле». Из турских је времена, а данашња црква обновљена је 1861 год.

наиме, благосиља калуђерицу Јелисавету »в' сиј вјек и в' будушти, понеже творааше добра дјела и благаја и многим благим приоштити се«, те моли Бога да је зато на страшном и нелицемерном суду »где ћемо наги прететати« постави на десну страну, а пречиста Богомати да је помилује као и сви свети чије су службе у тој књизи испишане; па и сваки који то прочита нека каже: »Бог да ју прости в' вјек, амин!«. На сличан начин благосиљао је писац и другу калуђерицу истога имена, Јелисавету, која је примила велику схимну најстрожијег испосничког жи-

вота и у том »великом и светом образу« названа Марица. Она *»одјеја бо нагоиу сѣуднаго шјела мојего«*. — Већ ово даје основа за претпоставку: да је писац Миливој био луталица и лоше одевен; а да је и радо пио види се нарочито из његова захваљивања још двома другим калуђерицама тога манастира, Калини и Теодосији, које су му доносиле *»овоштија (воћа) и сва благаа на сьеденије (за јело)«*, па га, уз то, много пута — *»миогашти«* — вином *»ушокојавале«*. При том је он, благосиљајући калуђерицу Теодосију посебно, нагласио: да она *»желаше апостолско житије«* — ваљда је волела да путује ради милостиње — и њега специјално *»ушјешаше«* — понеже велики ме труд постиже в'е (цео) дан пишући; — *она же, вели он даље, »напои ме вина, очи ми се исравише, а ружије укрјешиса«* . . .

Једну калуђерицу ван манастира, под народним именом *»калуђерица Мика Гргурова«*, поменули смо већ као једну од кратора обновљеног живописа цркве Св. Петке у селу Побужју 1500 год.; а друга, *»монахца«* Евгенија, позната нам је по њеној надгробној плочи из 1536 год. у каменом патосу пред улазом у цркву данашње Св. Богородице у Скопљу . . .

Главни — професионални радници на преписивању црквених и других књига у XV и XVI веку у Скопској митрополији били су световњаци. Они су, као на пр. познати нам дијак Дмитар у Кратову, организовали своје књижевске радионице или се настанили у ком угледном манастиру и ту отворили рад, као дијак или граматик Владислав у задужбини цара Уроша и царице Јелене — у Матенчу више Куманова; али их је бивало и луталица, као мало час поменути Миливој. Сем њих бавили су се преписивањем књига и поједини парохиски свештеници и калуђери. — Тако знамо, да је Аксентије *»параексарх велике митрополије скопскије«* 1434 год. написао један Апостол по молби *»хтитора Шагмана«*, за његову цркву Св. Спаса *»в' области скопскога града в' селу Витомирицјех«*, кога већ давно нема; а *»поп«* Стефан из села Јазирци, које је данас потпуно арнаутско, написао је 1476 год. Јеванђеље и Пентикостар, од којих се Јеванђеље налази у манастиру Св. Тројице код Шлеваља, а Пентико-

стар је нађен у манастиру Св. Николе Шишевског код Скопља и сада се чува у Народној библиотеци у Београду. Међутим, у једном Литургијару, писаном 1511 год., који се налази у приватним рукама у Скопљу, забележено је: да је неки калуђер Никодим 1540 год. купио од писца »попа кир Јована« седам књига (Псалтир, Пролог, Празнични минеј, два Молебна, Акатист Исуу Христу и поменути Литургијар), па их приложио цркви Св. Јована Претече; док је у манастиру Лешку код Тетова нађен један Триод, кога је 1451 год. написао »многогрјешни и в'

Сл. 106.— Црква Св. Пантелејмона у Велесу, обновљена од 1847 г.

всјех последни пош Ракета« итд. У XV веку је неки Ђура у Кратову написао Панегирик за свога ученика, који је већ ђакон био — »јеродиакону ученику«; а ученик Јован, у истом месту, преписао је 1526 год. један Молитвеник »господину мојему родитељу«, извињавајући се за грешке тешким временима и проношењем гласа да је близу крај свету — »по писанију кончина близ«, те му је и учитељ ретко долазио — »а учитељ мој мало прихождаше«. . . Сада се тај рукопис налази у Патријарашкој библиотеци у Карловцима.

Ипак, од свих познатих нам писаца у областима Скопске митрополије XV и XVI века, најзнатнији су били дијак Дмитар из Кратова, од кога нам је остао само његов »Законик« на српском језику, писан за Охридску архиепископију, и дијак-граматик Владислав, од кога имамо сачуваних неколико Зборника, са врло много разноврних састава одабраних из многих дела разних црквених писаца. У тим Зборницима налазе се и оригинална дела српским језиком писана: монаха Теодосија (Житије Петра Коринског), Григорија Цамблака (Житије Стефана Дечанског) и других; а затим и од Димитрија Кантакузена (Житије и похвала Св. Јовану Рилском) и од самог Владислава (о преносу Св. Јована Рилског из Триова у Рило, посредовањем царице Маре Бранковићеве, итд.).

Владислав је био из Новог Брда у области Косова, па је 1455 год. после пада Новог Брда у турске руке, склонио се у Жеглигово, где је у кући неког Николе Спанчевића у Младом Нагоричину, за годину дана (од 21 нов. 1455—11 нов. 1456 г.), написао један велики Зборник који се данас чува у Библиотеци у Одеси. Остали, до нас сачувани књижевни радови његови, писани су, већином, у манастиру Матеичу изнад Куманова, који се онда звао »Света Богородица Пригорска«. Један од тих његових радова (Зборник из 1469 г.) налази се у библиотеци Југословенске академије у Загребу; други (Андрианти — беседе Св. Јована Златоустог, из 1473 г.) јесте у манастиру Рилу, трећи (Панегирик из 1479 г.) пренесен је из Рила у Црквени музеј у Софији, а четврти (Шестоднев Василија Великога из 1480 год.) налази се у Румјанцевском музеју у Москви. Судећи по његовим објашњењима текстова појединих дела светих отаца, као и по његовим другим оригиналним књижевним саставима, граматик Владислав је био спреман и начитан писац, са доста критичког смисла, иако се ни он није свагда могао еманциповати од неких апокрифних појмова. А како је он, Србин са Косова, једнако осећао за Бугаре као и за Србе види се лепо из његова врло живог и јасног описа преноса моштију Св. Јована Рилског, који се завршава са оваквом молитвом светитељу: »Моли се в'семилостивому владици (Христу) *сѣасѣи ѿвоје е'родники, јединородни ѿи језик (народ), Блгаре же и Ср'бље*« ...

Скопска митрополија дала је и у овом периоду православној цркви једног *новог светитеља, мученика* за

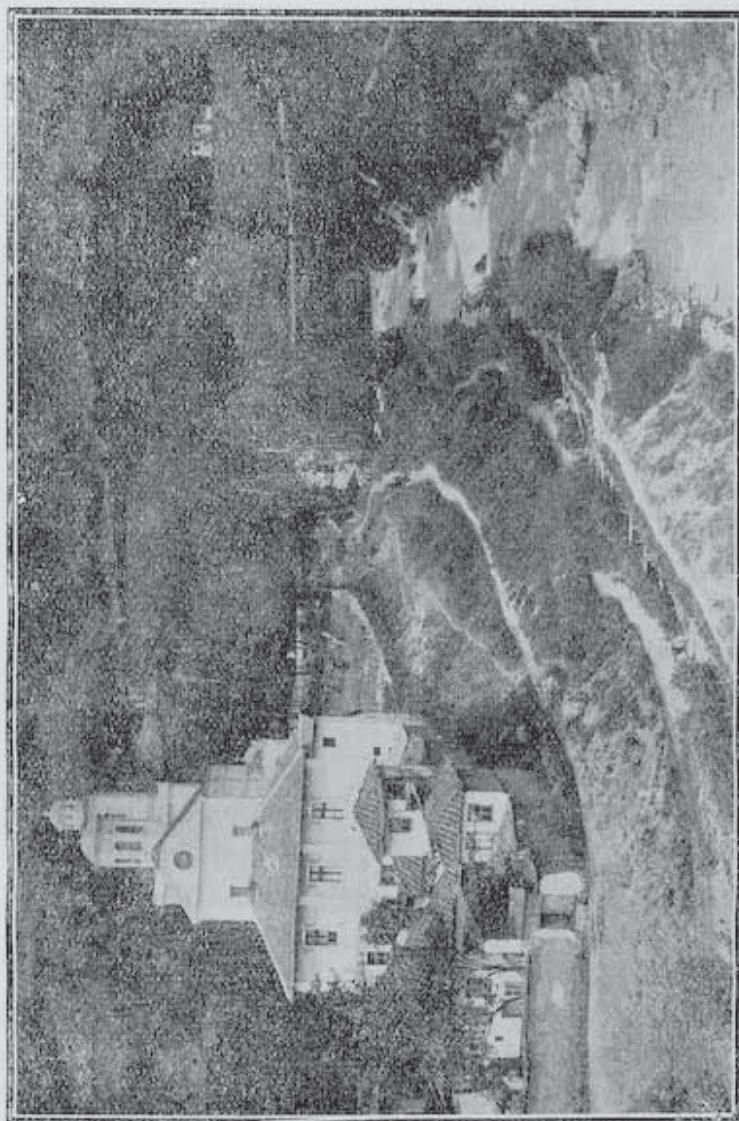
Сл. 107. — Св. Ђорђе Крацовац, златарски помоћник, жив спаљен од Турака на ломачи у Софији 1515 год. Снимак иконе у цркви Св. Богородице у Скопљу. Израђена је 1932, по образцима старих зографа, од Ђорђа Зографског из Велеса. — Кроз прозор се виде брда и силуета Крацова са његовим типичним кулама.

веру, *Св. Ђорђа Крайшовца*. — По закону Турци су признавали слободу вероисповести, али су у пракси често

разним средствима настојали, да оне који су угледнији и моћнији у народу задобију за своју веру. За прост народ нису се толико отимали; али је постојао обичај: да сваки онај који вери Мухамедовој нанесе ма и најмању увреду има се »потурчити« или мучити и жив спалити. То је по каткад давало повода ревниосним Мухамеданцима, да поједине угледне Хришћане оклеветају да су погрдили веру Мухамедову, како би их присилили да се одрекну Хришћанства и приме Мухамедовство. Али, у нашем народу било је отпорних људи, који су и у највећим мукама јуначки издисали, — живи натицани на колац или спаљивани на ломачи, — а вере своје нису се хтели одрећи. Један од таквих је био и Св. Ђорђе Кратовац. Према Житију његовом, које је ускоро после смрти његове (11 фебруара 1515 год.) у Софији, написао *»iоѡ Пеја«*, Ђорђе је био *»изданак српског корена«* родом из Кратова. У Кратову је изучио златарски занат и већ као младић уживао леп углед. Стога су Турци хтели силом да га потурче. Да би избегао њихове нартаје он се уклони у Софију и тамо код једног, такође избеглог, српског свештеника Пеје он је још више заволео веру својих отаца. Али, и овде је одмах, лепотом и намећу својом, упао у очи Турцима, те га ускоро и ту почеше салетати да прими Мухамеданство, обећавајући му да ће га учинити силним и моћним човеком. Ђорђе међутим, не само да не хтеде ништа чути о том, него је још уверавао Турке и њихове хоџе, које му долажаху, како је Хришћанство права вера а Мухамедово учење пуно бесмислица. То разгневи хоџе и они га оптуже кадији, да је погрдио веру Мухамедову. Кад је доведен пред кадију, понуђено му је да прими Мухамеданство ако хоће да се спасе смрти; а када је он то одлучно одбио бачен је у тамницу, где је тешко мучен. За тим је онет изведен пред кадију, који му је поново замамљивим речима нудио велико достојанство и богатство ако се одрекне Христа; али је Ђорђе остао непоколебив. Уверивши се тако, да Ђорђа никад неће задобити за своју веру Турци га прогласе хулитељем вере Мухамедове, осуде на страшну смрт на ломачи и жива спале... А Ђорђе је, по сведочанству свога духовног оца и биографа попа Пеје, и у највећим мукама у огњу на ломачи величао Христа и Богу дух предао...

Вероватно је, да је из области Скопске митрополије био и »поп Пеја«, који је сем описа живота и мученичке смрти Ђорђевог написао и службу њему као светитељу, те таме највише допринео да се светитељски култ Ђорђа Кратовца призна и утврди у нашој, бугарској и руској

Сл. 108. — Црква Св. Богородице у Тетову, подигнута 1914 год. на темелима чувеног средњовековног манастира истога имена, коме је цар Душан био други ктитор

цркви. — За ову претпоставку даје нам повода напред већ поменути натпис у цркви села Трнова код данашње Криве Паланке из кога смо сазнали: да је 1505 год., дакле десет година пре мученичке смрти Ђорђевог, један »*презвитер Пеја*« саградио ту цркву и дао је живописати. Лако

је, наиме, могуће да је село Трново било родно место »попа Пеје« и да му се он, као угледан свештеник софијски, на тај начин хтео да одужи. А из Житија Св. Ђорђа види се: да је »поп Пеја« морао бити имућан човек, јер је много путовао — био је за трпезом цариградског патријарха Нифона и на његовом гробу у Св. Гори; ишао је у Раваницу у северној Србији, да се поклони моштима св. кнеза Лазара и одушевљавао се светомљу породице деспота Стефана Слепог Бранковића, која се у то доба као светитељска почела прослављати у Срему, и т. д.

Пример челичне издржљивости и верског јунаштва, који је дао Св. Ђорђе Кратовац својом мученичком смрћу, несумњиво је био од утицаја на наш народ; па је, можда, и то један од узрока што се у областима Скопске митрополије налази врло мало Торбеша или потурчењака наше крви и језика; јер и оно неколико торбешких села у сливу Треске, јужно од Скопља, нису овдашњи аутохтони елементи, него махом пресељеници из области далеког Дебра током XVIII века...

Сем митрополита *Маџеја* (1393—1428 год.), који је био први скопски митрополит под Турцима, а последњи који је носио наслов *архиепископа*, сретамо, у споменицима из времена потчињености Охридској архиепископији, још само неколико имена скопских митрополита. Тако се у једном рукопису Хлудове библиотеке у Москви спомиње 1475 год. скопски митрополит *Јосиф* као сведок, да је ту књигу за 273 аспре купио у Скопљу поп Драгослав из села Говрљева од Дмитра Мањкова. У натпису о поправци Матке 1497 год. видели смо већ да се спомиње митрополит *Аџанасије*, поред кога се, у Шишевском поменику из почетка XVI века, помињу још као бивши митрополити: *Герман*, *Маџеј* и *Јован*. У синодичним актима Охридске архиепископије из 1528 и 1532 год. помиње се и скопски митрополит *Пахомије*; а из 1550 год. имамо помена о митрополиту *Никифору*, који је тада дао оставку, те је на његово место исте године изабран за скопског митрополита *Климент*, игуман грчког светогорског манастира Ксенофонта. За њега се у синџелији, издатој му на

грчком језику, каже: да је посвећен за митрополита Скопља, Врања и Жеглигова, те се анатемом прети онима који му се не би хтели покоравати... — Не знамо, да ли је Климент остао на престолу скопских митрополита до обнављања Пећке патријаршије, 1557 год., у чији је састав поново ушла и Скопска митрополија; али је врло мало вероватно да је он и после тога остао на тој катедри.

У обновљеној Пећској патријаршији могао је црквени живот да се развија довољно нормално само првих десетак година — до доласка на владу султана Селима II (1566—1574 год.), неспособног а распусног владара, који је

Сл. 109. — Гостивар, са новом црквом Св. Саве саграђеном после ослобођења (1928 г.)

требао врло много новца и стога завео корупцију у своме царству. Њему је неко сугерирао да ће најлакше доћи до много новца ако уцени све хришћанске храмове у својој царевини; и он је то учинио. Један наш писац из тога доба, чији се рукопис данас налази у библиотеци Академије наука у Београду, записао је одјек те наредбе султанове по нашим земљама овако: »Оле беди, оле злоби и неистовства лукаваго! ...Тјемже... подвиже царствујуштаго, јакоже богомр'скаго законупреступнаго дrevље (у старини) Јулиана онога (цара отпадника од Хришћанства), в'језе

рашоваши и излагаши бож⁴ствение монастири и поместниие (парохијске) храмe, не кон'чне разараши, н' на цјене ошдаваши, језже немошнo бје кому искушнши многие ради нишншети (сиромаштва). — Изиде бо таковоје повељеније от самодр'шца султана оного Селима... : да ашше кшо немошнo бје к' искушненију својего си монастира и мјеста (парохијске цркве), ошгоним беше«... А један други писац, око 1569г., записао је: »Тогда бист велика беда... продадохе цркве христшанске, и бист гонененије велије и беда, јакова њесш била ош ејека!...« Тада је највише наших цркава и манастира опустело и током времена пропало; јер материјално исцеђени и проређени народ обично није имао могућности да плати велику откупну цену, па су Турци, у смислу султановог наређења, истерали калуђере и свештенике из неоткупљених манастира и цркава, а себи приграбили последње остатке њихових имања. А и оне цркве и манастири наши, који су успели да се откупе тешко сабраном милостињом или продајом, често целокупног, имања и драгоцености, пали су у такво сиромаштво да обично нису кадри били ни одржавати старе зграде, а камо ли мислити на њихову темељну обнову и подизање нових. Јер, и за наследника Селимова, Мурата III (1574—1595 год.), не само да се то стање није поправило, него се још и погоршало. Један запис на корицама једне рукописне књиге у Пећској патријаршији, о избору Филипа за новог српског патријарха 1592 год., овако карактерише то доба: »Тогда бје видети црквам ва коначное њадженније, јакоже древлје (у старини) ош звероименишго...«

То тешко стање продужено је, на разне друге начине и даље кроз цео XVII и XVIII век, све до трећег деценија, XIX века; а погоршавано је у доба турских пораза у борбама са суседним хришћанским владарима. Привешћемо само један пример тих невоља, записан у Зборнику проповеди Св. Јована Златоустог, писаном 1601 године у манастиру Св. Павла на Светој Гори. У њему се каже, како је турска војска, враћајући се 1598 год. из Угарске преко српских земаља, чинила пустош на све стране: »Оле тогда таковије скрби земљи тој — кличе болно писац. — Да в' кратије изреку: села и градове палеште, и цркви многие ошусшеше, и свешше икони њокраше (сребром и

златом оковане), и *својѣа мјестѣа осквр'нише и ископаше*, и тогда в' љутое зимнеје врјеме с'влачаше нагие на земи бијаху; ини же нагие свезани за опаши (репове) конски влечаху, овиже сасјечени, ини же с'стрељани... Ини же в' туждују земљу отводими... Бје тогда горко риданије и плач, друг от друга отводими, брат от брата, син от отца, мати от сина... Горе (тешко), нам и уви (јао), глаголаху, бољше бје нам да једин гроб нас вејех приемлет...» А такве сцене збивале су се врло често током XVII и XVIII века по разним крајевима нашим куда су турске војске

Сл. 110. — Гробље из турских времена, крај цркве у селу Кучкову код Скопља.

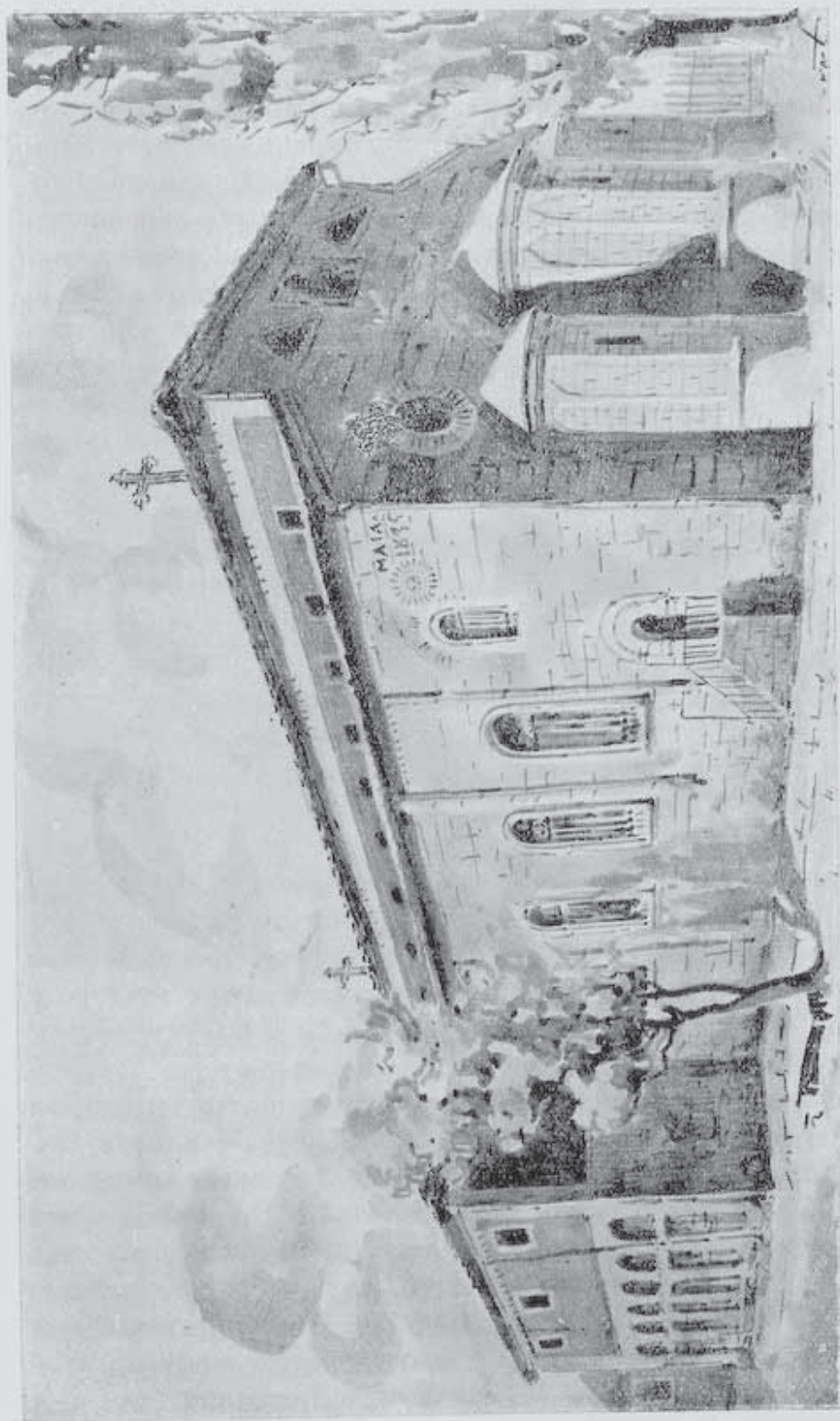
пролазиле па нам није тешко замислити како је тек страшно морало бити стање нашега народа после 1690 год., када се из области Скопске митрополије повукла аустријска војска, заједно са српским пећским патријархом и устанцима, пошто је 1689 год. Скопље предала огњу. Један лапидаран запис, у рукопису који се сада чува у Народној библиотеци у Београду, каже о томе страшном догађају само оvolико: »1690. — Тогда разби Халил-наша с' војска Скопје и Качаник, исече Скопска нахија. Тогда

беше тешко зло и скапиа...» А у једном рукопису манастира Дечана каже се и нешто опширније о тим страдањима: »В лето 7198 (= 1690 год.) бист рат велика и плен по в'сеј српске земље и дојдоше Немци до Штина и Турци побегоше. И паки се вратише и отераше их преко Дунава. Ох! Ох! и уви (јао) мње љуте (туге), страх и беда тогда беше: матер од чеде раздвајаху и от отца сина; младе робљаху, а старе секаху и дављаху. Тогда чловјци на се смрт призиваху, а не живот, от проклетих Турака и Татара! Уви(јао) мње љуте туге!«.

То тешко стање нашега народа и његове цркве од краја XVI до почетка XIX века, огледа се и на потпуно опљачканим, руинираним и често сасвим разореним и уништеним објектима наше средњовековне материјалне и духовне културе по областима Скопске митрополије; а и по очуваним записима и натписима из тога доба, на заосталим и тешком муком обнављаним црквама по забитим селима, већином високо у планинама и подаље од главних путова. Тако на пр. знамо, да су већ 1577 г., у доба митрополита Никанора, сељаци села Новаке, које је данас потпуно арнаутско у брдима недалеко од Тетова, дали живописати своју малу изнутра блатом олепљену црквицу Св. Николе, на танком слоју креча без малтера; 1591 г. »саграђена« је и живописана црквица Св. Димитрија у селу Буштрању, југозападно од Риетовца; 1599 црква Св. Николе у селу Коинцима више Старог Нагоричина; 1606 г. Св. Ђорђа у селу Бељаковцу источно од Куманова; 1608 г. Св. Николе у селу Божица код Босилграда; а око тога времена, саграђена је такође и црква Св. Николе у селу Стрезовцу више Куманова. — И то је, углавном, све што знамо о подизању или боље о обнављању на старим темељима и живописању *парохијских цркава* по областима Скопске митрополије за више од пуна два века.

Нешто више података сачувано нам је по манастирима Скопске митрополије, који су за то доба обично највише пусти бивали; а само за три од њих изгледа скоро поуздано, да *никад нису сасвим њустии осџајали*. — То су манастири наших шоцлучких пустињака, испосника: Св. Прохора Пчињског, Гаврила Лесновског и Јоакима Осоговског или Сарандапорског.

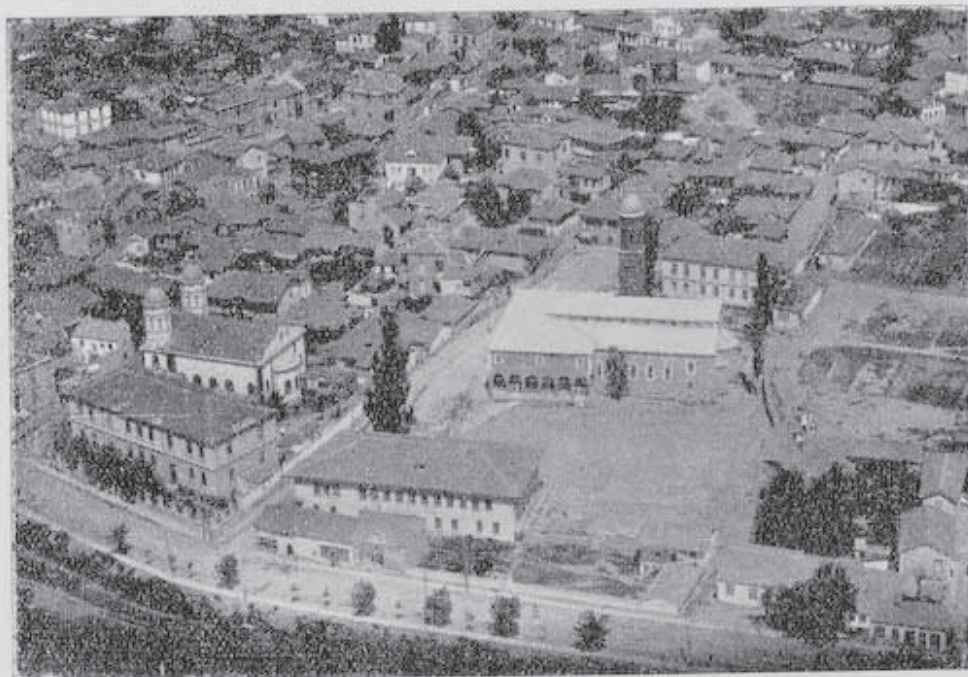
Лесновски манастир одржавали су највише угледни Кратовци, Штицљани и рудари из Криве Реке. Кратовци

Сл. 111. — *Св. Богородица*, катедрална црква скопских митрополита, саграђена 1835 год. — Поглед са југо-истока.

су још до XVII века имали свога кнеза и уживали извесне повластице знатног рударског места и трга; па су били у могућности да се, у традицијама старе српске властеле, брину о чувеном манастиру деснота Оливера. Тако на пр. знамо, да је Никола Пешић »от богохранимог места Кратова«, са братом Ђорђем, пре прогањања Селимова, 1558 год. саградио велика улазна врата — »порту«, двоспратне братске ћелије и стан за госте — »архондарик« изван манастира; за тим данашњу камену припрату која је раније била од дрвета; довео је воду у њу и начинио »крстилницу« од мрамора — из »далече превезену«. Сем тога, код манастирског метоха, на речици Злетовишци, приложио је два винограда; а у метоху Шибин саградио је црквицу Св. Георгија, украсио је свима потребама и од Муслимана (»из агаренских руку«) у селу Љезову купио је куће и »соћнице«, са њивама и ливадама, па све то приложио манастиру »на укрепљение братиам«. Осигурао је за тим водовод сталним годишњим приносом, а даровао фелон од »камухе« и епитрахил »с' златом«. Нешто доцније (1581 год.) кратовски кнез Никола Бојчић препокрио је оловом цркву лесновску; 1627 г. један Кратовац је о свом трошку подигао нову манастирску кухињу — »мађерницу«; 1635 г. два брачна пара из Штина уредили су чесму и кладенац; а 1672 г. једна, по својој прилици, рударска дружина — »ортаци« из Криве Реке даровала је цркви сребрно кандило, пред арханђела Михаила, и обновила порушену трпезарију и готово разорене ћелије... А манастирска братија, како у XVI тако и у XVII веку, унела је имена нових ктитора у диптих или поменик манастирски и донела одлуку, сасвим у духу средњевековних обичаја: »помен творити им (новим главним ктиторима), јакоже достоит светим ктитором — в' недељу вечер *ѡ параклис* и на тр'пезје *ѡ приливак* (т.ј. више вина него обично); в' утрен'же д'н понедељника *литургија* в' животу сушту (док су живи). По прешествији же в'јека сего (после смрти њихове) в' понедељник такожде творити литургију и *вечер коливо*, до гдје ко'нц течет светому манастиру«... Вероватно је, да је сличних ктитора, иако не тако моћних, било и у остала два манастира. — Св. Прохора Пчињског сматрали су Врањанци као свој манастир; а Св. Јоакима Осоговског помагали су у првом

реду суседни Криво-Паланчани, када се почеше насељавати и Хришћани око нове паланке у XVII веку, коју су подигли Турци пред осоговском клисуром, на путу од Скопља за Цариград и Софију. За Пчињски манастир знамо, да је у XVII и XVIII веку обиловао рукописним и старим штампаним књигама, да су се у њему још и тада писале књиге и учили ђаци. А Осоговски или Сарандапорски манастир, у коме су такође књиге писане и ђаци се учили, имао је још и пред крај XVII века доста богату риз-

Сл. 112. — Авионски снимак катедралне цркве Свете Богородице у Скопљу подигнуте 1835 г. (у центру, са високим звоником подигнутим после ослобођења), и грчке цркве Св. Мине из 1902 г. (лево, са две куле), која се сада обнавља за Црквени музеј Скопске митрополије.

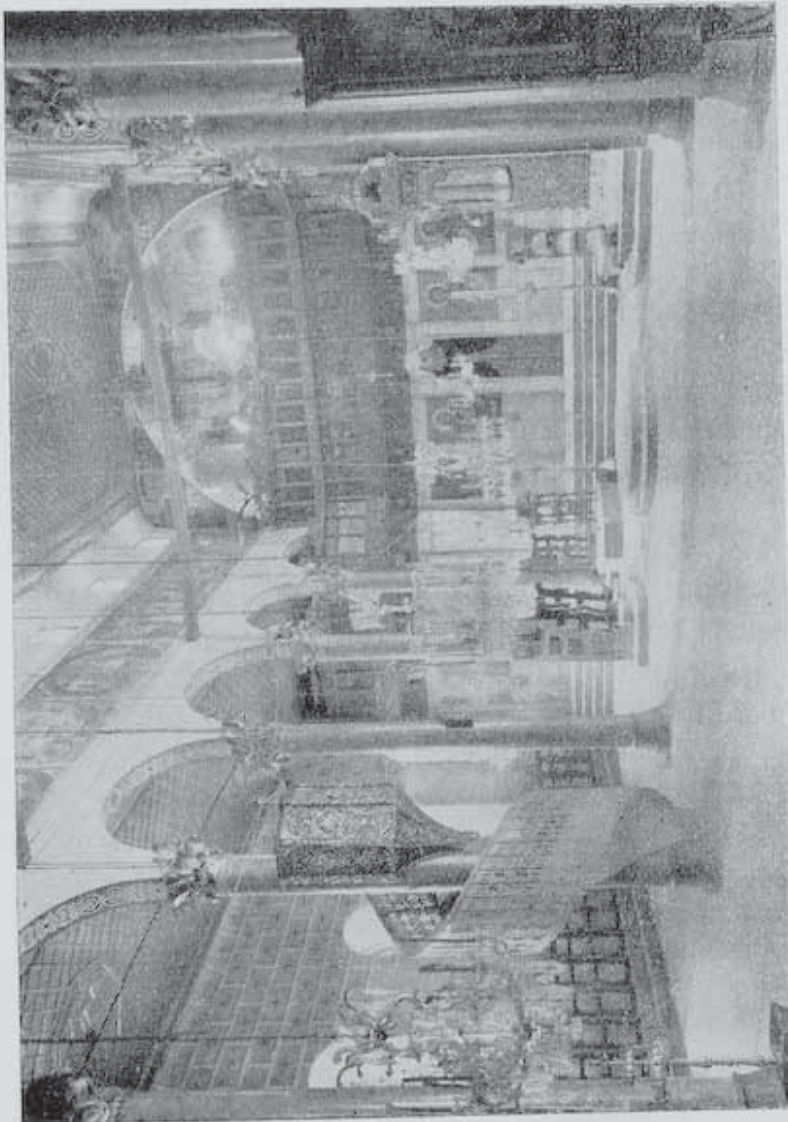
ницу сребрних предмета, коју је пећски патријарх Арсеније III. Чрнојевић, приликом једне своје посете манастиру, 1686 год. дао инвентарисати. По том попису било је тада у Осоговском манастиру: 47 сребрних кандила и исто толико позлаћених крстова, 20 чаша, 1 велика чаша с поклоном и једна чаша црногорског господара Ђурђа Чрнојевића; 1 велики стари и 2 новија путира, 7 дискоса, 6 лађица (за тамњан и измирну), 1 нафорник, 2 љивота, 4 окована Јеванђеља, 1 велика и 3 мање »роменце«, 2 тиквице (за

шкропљење светом водом), 2 кадионице, 2 ручке (кадионице без ланаца), 9 кашичица, 2 звездице, 2 штаке (архијерејске или игуманске) и 1 панацијар (сребрн оков или кутија са ликом Богородице, коју архијереји носе на грудима). — Све су то били дарови разних ранијих ктитора и патријарх је проклетством претио сваком ко се »др'знет често некуде денути«; осудио је затим чувара њихова — јеклисиарха Стефана на епитимију од 300 поклона, уз Акатист Богородици, сваке вечери, што није довољно пазио на то благо, и наредио му је: да у будуће у инвентар уписује све такве дарове — »аште јеште кога дух свети наставит да приложит што светеј цркви«.

Од бројних манастира у непосредној околини Скопља изгледа да је само *Марков манастир*, бар колико-толико, стално се одржавао; јер се у њему, све до половине XIX века, налазило још доста његових старих рукописних књига, иако се већ крајем XVIII века (1792 год.) у једном запису каже: да су, нарочито, за време митрополита Грка Захарије (око 1776 и 1785 год.) развучене биле његове књиге, мошти и други предмети тако: да је тада манастиру остало готово »једино зданије«. У XVII веку већу обнову доживео је манастир *Св. Николе у Нири* над Треском више Шишева. Он је поново живописан 1630 год., ктиторством »кпр Калогвијана кожухара«; а 1645 г. добио је лепо извајан велики дрвени крет (космитис) над иконостасом, израђен рукама јеромонаха Онуфрија »за вјечни помен себе и родитељ својих«. У тај манастир су тада донашане и књиге других опустелих манастира. — Називан је *џусџињом*, а појао је још и 1733 год. када га је посетио скопски митрополит Кирил са пећским патријархом Арсенијем IV. Доцније је и он опустео, те су га тек 1816 год. обновили један монах и једна монахиња са својим ученицима ...

И манастир *Св. Арханђела* код *Кучевинића* показивао је више живота у XVII веку. Поново је живописан 1611 год., а скопски митрополит Симеон бринуо се је, око 1625 г., да му се нађу ктитори који ће га снабдети с потребним књигама. Животарио је некако и манастир *Св. Паниселејмона у Нерзима*, као и *Мајка* на Тресци; док о *Св. Андрији*, који је такође до данас очуван, нема из целог тог времена никаква помена у сачуваном писменим подацима.

У овом периоду јавља се помен и неколицини раније познатих манастира од којих неки и данас постоје, као: *Св. Богородица Карџино*, источно од Куманова. Његово се Јеванђеље, писано 1592 г., налази данас чак у цркви, званој Никољац, код Бијелог Поља; а још 1846 г., према сачува-

Сл. 113. — Унутрашњост данашње катедрале цркве скопских митрополита, Св. Богородице. — Лево дуборезна проповедаоница, а десно, уз стуб ближе олтару, архијерејски стол (види сл. 115 и 116).

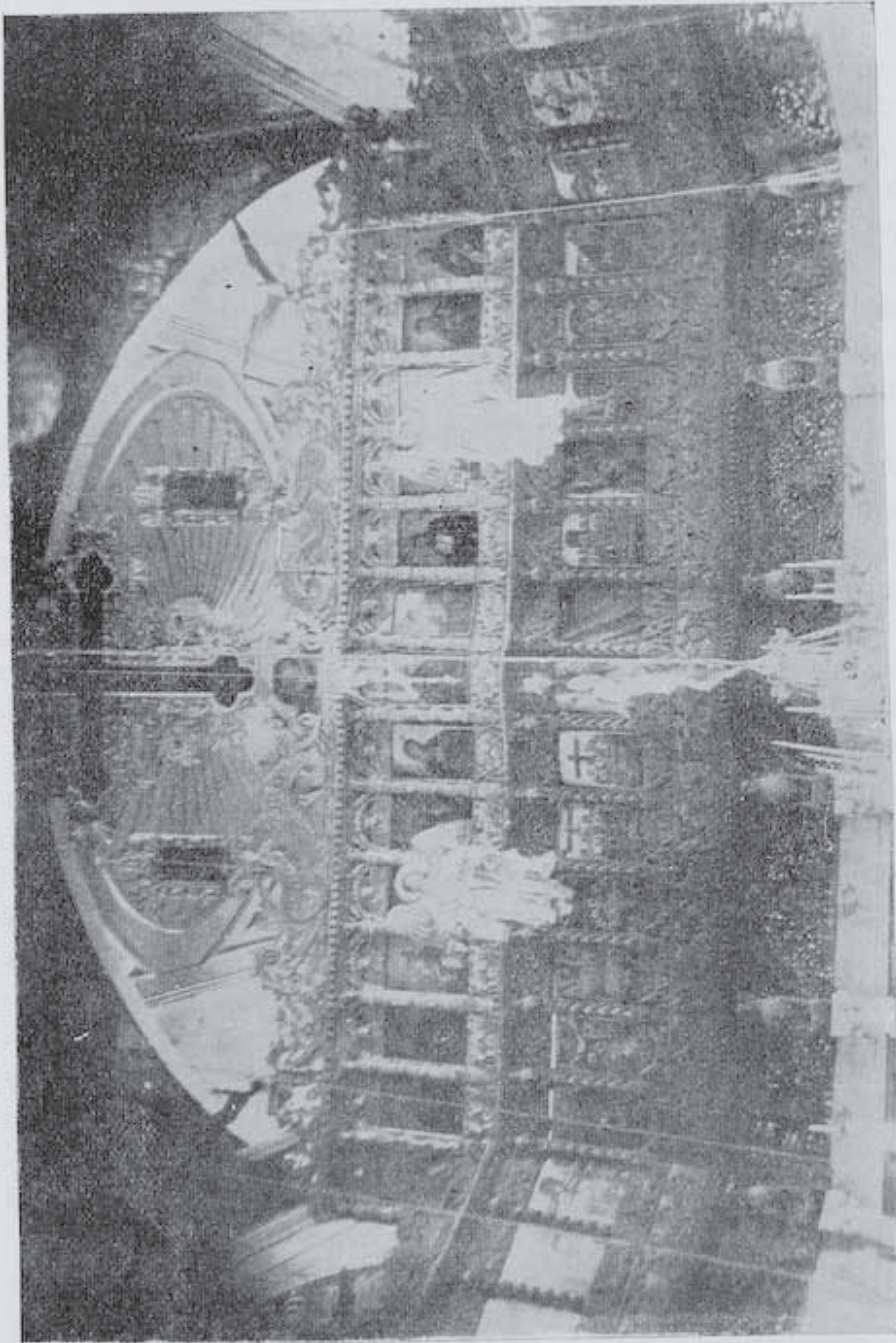
ном инвентару, налазило се у њему 11 рукописних књига на пергаменту и 19 на хартији. За тим манастир *Св. Јована Вейерског*, у области Велеса на доњој Пчињи, према Скопској Св. Богородици под Кожљем. Он је, под именом *Орјешац*, из основа саграђен и живописан 1670 год., кти-

торством неколицине сељака из оближњег села Рудника. Из тога времена биће да је и манастир *Св. Арханђела, звани Орле*, код Д. Чичева, који се први пут помиње 1705 год. Сем ових, има записа и о неким манастирима, који данас не постоје. Тако на пр. забележено је: да је 1566 год. једна књига увезана у манастиру *Свиене Воде*, који се налазио негде у близини Скопља, можда код села Сопишта иза брда *Водна*, где се у XV веку помињу випогради у месту »*Свиене*«; а књига је нађена у Скопљу. За тим се зна, да је добро-босански митрополит Авксентије 1592 год. даровао једну књигу »својему старцу« Макарију, при »храму Пречистије в'хода, иже јест *келија в' Крайове*«; а та се Ђелија Св. Богородице, под именом њеног последњег »старца« Романа, помиње у Кратову 1666 год. као пуста — у једном Јеванђељу које је раније њој принадало, а тада је дато на чување саборној цркви Св. Николе у Кратову, док се »изобрете некои брат ва светују Богородицу Романове Ђелије да пребиваје« ...; итд.

У овом »глувом добу« наше прошлости, из кога нам је остало врло мало података о животу наше цркве и народа уопште, изгубио се је, уз многе друге културне тековине наше средњег века, и драгоцени *занан преносивача књига*, који је раније давао и многа уметничка дела (в. на пр. сл. 95). — Он је, као и сликарска уметност и разне друге гране раније лепо развијене уметности наше, опадао упоредо са падањем благостања нашега народа под турском влашћу. Али, сем великог сиромаштва у коме се налазио наш народ у XVII и XVIII веку, за опадање и коначно гашење наше преносивачке уметности главни је узрок био изум штампарије. Тај изум су примили наши претци пре свих осталих православних народа и од краја XV до под крај XVI века наштампали су на Цетињу, у Мленима, у Гораджди, Милешеву, Београду, Грачаници на Косову и т. д. читав циклус за богослужења потребних књига, па су поједине књиге доживеле тада и више издања. Шта више, ускоро после обновљења Пећке патријаршије, основана је у Скопљу прва наша књижара за продају таквих књига. О томе нас уверава поговор у Псалтиру штампаном 1569/70 год. у Мленима, у издању Јеронима Загуровића-Которанина, где се каже: »*И ашије кому пошре-*

*ба в'схоишеї бийи оїи свейих книг, шо в'са сија суйї при-
несена в' место Скоїие у Кара-Трифунна». Сем тога, већ*

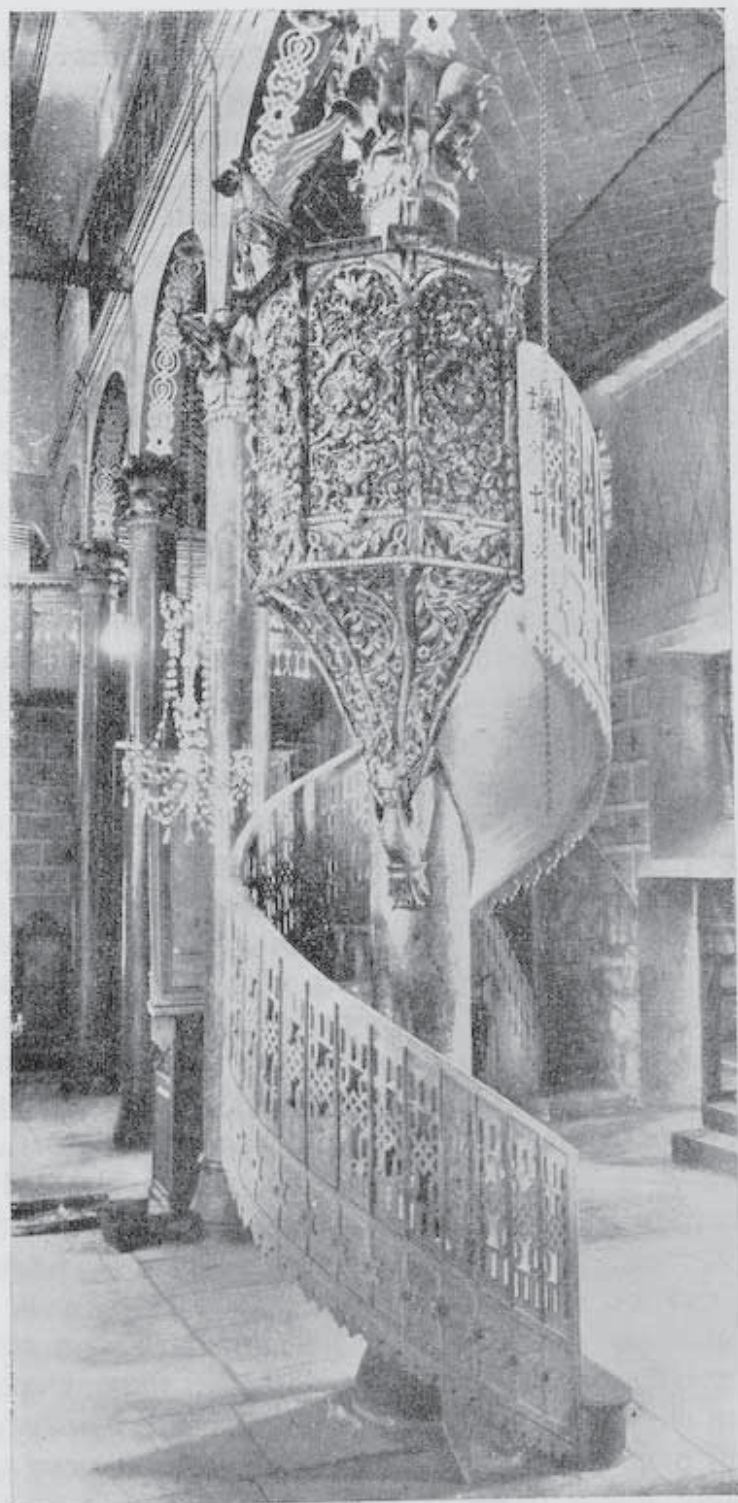
Сл. 114.—Горњи, дуборезни део иконостаса цркве Свете Богородице у Скоп-
љу, израђен 1838 г., у ораховом дрвету, а доњи је део од белог мрамора.

од краја XVI века одлазили су у Русију претставници
наше цркве и из области Скопске митрополије, да траже

помоћ од царева и кнезова руских за своје цркве и манастире, који су под сталним турским насиљима и ради великог народног осиромашења, почеле нагло пустети и пропадати. Први познати нам такви путници наши у Русију, из области Скопске митрополије, били су калуђери Осоговског манастира 1586 год. Од то доба почеле су се доносити к нама и руске штампане књиге, које су већ током XVIII века успеле, да при богослужењу готово сасвим истисну старе ербуљске рукописне и штампане књиге, те и по Скопској митрополији, као и по свима другим областима српске цркве, уведу руско-словенски језик, као богослужбени језик, који је и данас у употреби по свима словенским православним црквама . . .

Крајем XVI и током XVII века још се и у областима Скопске митрополије јавља по нека добро написана књига и по неки писац кога траже и суседне области: али је то врло ретко бивало. По сачуваним подацима знамо, и опет, само за Кратово као центар тога рада. Тамо се, наиме, у другој половини XVI века помиње чувени писац књига »поп Јован«, коме и из Софије 1562 и 1567 године поручују да им пише лепо орнаментисане књиге — Он је имао и своју радионицу, можда последњу нашу преписивачку школу, у којој се учио и Петар »ученик попа Јована«, који је 1578 год. преписао једно Јеванђеље у селу Пролешу близу Софије; а врло је вероватно, да је његов ученик био и поп Лазар из Кратова, од кога су нам сачувана два рукописа из 1571 и 1572 год., један у Хлудовој библиотеци у Москви, а други у библиотеци Југословенске академије у Загребу. Поп Јован је доцније постао прота и на позив из »Угровлашке« прешао је у данашњу Румунију, где је у Краљеву (данас Крајова) 1581 г. написао једно Јеванђеље у коме се овако потписао: »м'нши и последни в' свештеницјех *прошойопа Јован Србин ои мјестѡ Крайова*«.

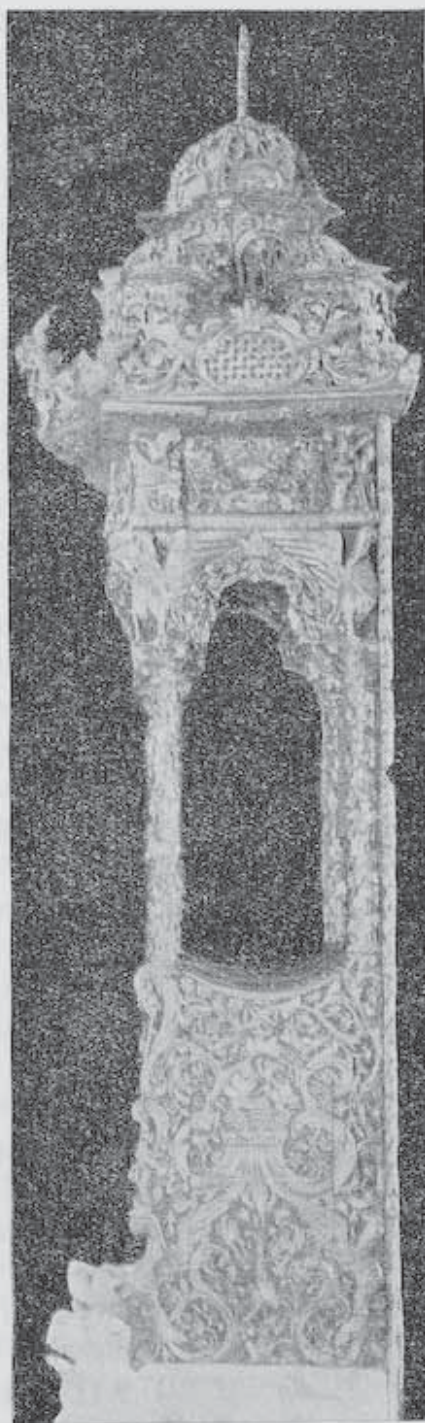
Треба још нагласити, да се та наша преписивачка уметност и кроз цео XVII век традиционално одржавала у Кратову; јер је на пр. и са патријархом Арсенијем III Чрнојевићем избегао под аустријску власт један »дијак«, Вељко Поповић из Кратова. — Он је и у избеглиштву у Будиму, 1704 и 1706 год., преписивао књиге. Од њих се једна данас чува у манастиру Врдику (= Раваница), а друга у Гргетегу у Срему.

Сл. 115. — Проповедаоница у цркви Свете Богородице у Скопљу,
израђена уметничким дуборезом 1838 год., и степениште уз њу.

Под управом Пећке патријаршије познато нам је само једно име скопских митрополита, готово из целе друге половине XVI века. Био је то митрополит *Никанор*, који је пре тога, по свој прилици, био епископ полошки; јер његово име срегамо записано у цркви код данашњег арнаутског села Новаке у Доњем Пологу, недалеко од Тетова. Ту се, наиме, каже: да је та црква живописана била 7085 (= 1577 г.) — »при васхофештенаго митрополит кир Никанор«. Почетком XVII века био је у Скопљу митрополит *Михаило*. Он је раније био архидјакон пећског патријарха Јована († 1614 год.), али је већ пре 1623 год. дао оставку и живео у Дечанима. Ту се, у једној грамати патријарха Пајсеја за хиландарског митрополита Мардарија из 1635 год., назива »всеч'стниј митрополит *скопскиј и нагоричскиј*»; а у Поменику манастира Дечана сам он је забележио: да је 25 августа исте, 1635 год., био патријарх Пајсеје у Дечанима и том приликом хиротонисао 4 ђакона и 2 презвитера, при чему су му помагали тетовски епископ Никанор »и аз грјешни Михаил, биви њекогда скопски (митрополит)«. Умро је 18 априла 1643 год. у Дечанима, као што је забележено у једном рукописном Јеванђељу: — »И та д'н се престави владика кир Михаил, биви архиднакон светопочивнаго Јоана, пак биет скопски, пак остави и биет неко реме при нас, (где) му се случи кон'ц«. Његов наследник на катедри скопских митрополита био је *Симеон*, који се већ 1623 год. помиње као скопски митрополит и наредбодавац да се за манастир Св. Арханђела више села Кучевиншта (сл. 73 и 74) набаве потребне књиге. Год. 1641 отишао је митрополит Симеон са својим рођацима у Русију, где је и остао. У Русији се он помиње од 1641 год., где је и умро као казански митрополит 1650 год. Симеон је у Русији врло цењен био, па је кандидован и за јерусалимског патријарха. Он је издејствовао царску грамату, да пећски патријарх или његови изасланици могу сваке седме или осме године долазити у Русију по царску помоћ. Прво време после одласка Сименова у Русију, заступао га је у Скопској митрополији полошки епископ *Никанор*; а када се сазнало да је Симеон одлучио стално остати у Русији, проглашена је његова катедра упражњеном и за

новог скопског митрополита постављен је *Теодосије*, који се помиње само у једном запису из 1643 год. Њега је убрзо нестало и у записима из 1645 и 1646 год. помиње се полошки епископ *Никанор*, обновитељ манастира Лешка код Тетова, као скопски митрополит. Његов наследник је био Филип, коме је пењски патријарх Гаврило (1647—1654 године) даровао један Литугијар, који је добио у манастиру Свете Богородице Црногорске — Матеичу, приликом једне посете. Од 1663—1669 г. помиње се као митрополит скопски *Силвестар*, пореклом из Мораче, чију је смрт један савременик у припрати манастира Грачанице на Косову овако обележио: »Љета 7178, от рождества Христова 1669, престави се до бри и блажени архијереј, митрополит скопски кир Силвестер. Буди јему вјечна памет! Доброму оцу и учитељу! *Ох, оле, уви* (јао) *нам за њаковога учитеља, по њеже в' сије време њаков необрјешает се в' србцеј земљи*«. После Силвестера помиње се у неколико записа као скопски митрополит *Теофан* 1672, 1681 и 1682 године. — Он је 1682 године даровао пропугману ма-

Сл. 116. — Архијерејски стол у Св. Богородици, израђен 1838 г.

настира Вувица, код Љубанаца у Скопској Црној Гори, једно рукописно Јеванђеље, које се данас чува у манастиру Св. Тројице код Плеваља. Његов наследник је био *Јефтимије*, који се помиње 1687 год. у Октоиху »Свете Богородице Скопске на реци Трески« — Матка; а исте године био је у Русији и молио руске царева Јована и Петра за помоћ да би могао подићи митрополију, коју су Турци разорили. Он, као и његови претходници у XVII веку, резидовао је у Скопљу при цркви *Св. Јована Прешече*, пошто је Св. Богородица-Тројеручица још у XVI веку, била разорена; а 1688 год., дошли су за митрополитом Јефтимијем у Русију и његови придворни калуђери јеромонах Петроније и ђакон Јосиф, молећи да им се дозволи да остану у Русији, пошто је њихов манастир Св. Јована опустео... После страшне катастрофе града Скопља 1689 год., када га је аустријски генерал гроф Пиколомини дао упалити, и сеобе патријарха Арсенија III Чрнојевића 1690 год., немамо помена о скопским митрополитима све до 1706 год. Те године помиње се у очуваним записима први пут митрополит скопски *Атанасије II*, као ктитор чесме у патријаршији у Пећи и као посетилац манастира Рила; али је врло вероватно да је он већ и раније био митрополит, можда већ и 1691 г., када је постављен за пећског патријарха енергични Скопљанац — Калиник (1691-1710 г.).— 1711 г. и Атанасије је постао пећским патријархом. 1712 г. помиње се као скопски митрополит *Константин*, а од 1725 до 1733 год. *Кирил* »емирени митрополит *Скопљу* и *Врани* и *јрочаа*«. Кирил је 1725 г. био у манастиру Св. Прохора Пчињског и оданде узео »на прочитаније« рукопис Номоканона, који се сада чува у Патријарашкој библиотеци у Сремским Карловцима; а 1727 год. послао је пећски патријарх Арсеније IV Јовановић скопској катедралној цркви *Светог Димитрија* на дар једно Јеванђеље, које се данас налази у Народној библиотеци у Београду. Исте године умро је у Скопљу Кирилов архиђакон Атанасије »ва иноцех речени Арсеније«, чија се гробна плоча налази данас у патосу цркве Св. Димитрија испред јужних врата. Последњи помен о Кирилу имамо из 1733 године, у једном његовом руском штампаном Псалтиру, који се сада налази у ма-

настирској библиотеци у Пећи. Кирила је, по свој прилици, наследио *Аџанасије III*, који се помиње 1741 године као митрополит скопски у једном Минеју села Кучевишта, сада у манастиру Лешку. Он је 1747 год. постао пећски патријарх (1747—1752 г.), после избеглог Грка Јанићија III (1737—1746 г.). Тим поводом настала је општа радост по свима српским и бугарским епархијама Пећске патријаршије, како је то забележио »старац Мојсеј Врушкогорац« у једном рукопису, који је нађен у старој цркви Св. Ђорђа у Призрену. Не зна се кога је он поставио за свога наследника на престоу скопских митрополита, а 1759 год. помиње се као скопски митрополит *Анџим*. Год. 1766, у доба укидања Пећске патријаршије, седео је на престоу скопских митрополита *Константин II*. Он је, по свој прилици, био Грк, као и сам тадањи пећски патријарх Калиник II, када је и он дао свој пристанак на укидање Пећске патријаршије (13 октобра 1766 год.) и тражио подвлаштење њених области цариградском патријарху...

Одмах после укидања Пећске патријаршије почеле су и у Скопској митрополији систематске реформе, које су имале задатак: да сав црквени и духовни живот, уопште, у њеним областима отргну од вековима утврђених уредаба и обичаја *српске* светосавске аутокефалне цркве и што потпуније саобразе га устројству, уредбама и обичајима *грчке* Цариградске патријаршије. А да би се то могло постићи, шиљани су, пре свега, из Цариграда и на престо скопских митрополита само Грци; и то махом из старих класичних грчких области. Они редовно нису знали ни један словенски језик, те су са собом у Скопље доводили обично по једног члана грчке црквене јерархије, који је бар по нешто разумевао словенски — да буде спона између њих и пастве, с чијим претставницима су се ти митрополити могли споразумевати обично само на званичном турском, а ређе и на грчком језику. Разуме се да су Грци митрополити, пре свега, уносили грчки-фариотски дух у митрополитеки двор и придворне служитеље, а затим у катедралну цркву и у друге грчке

цркве. Место дотадањег старог ербуљског и повијет руско-словенског богослужења, од сада се је почело служити на грчком језику, прво само у катедрали, а затим и по другим гратским храмовима...

Место старих *iprotojoiia* уведени су *икономи* као архијерејски намееници по областима митрополије. За ту службу постављани су, не само свештеници него и световњаци. Народ то није радо примао. — Тако су на пр. 1868 год. бунили се Тетовци против световњака иконома постављеног у њиховој области и писали митрополиту у Скопље, овако: »И мислимо, со всаким начином је прилично, да буде свештеник иконом и дуговна власи, а не мирски«. А власт иконома била је тада знатна. По султанским ферманима за Цариградску патријаршију они су сматрани помоћницима митрополитовим, били су повлашћени и заступали су митрополита у Идаре-меџлису, у Управном савету или суду, као и у разним другим односима. Икономи су испитивали свештеничке кривице и за мање преступе могли су их казнити епитимијом, коју су код њих издржавали; они су се бринули и за попуњавање упражњених парохија; њима су шиљане и непокорне жене на »покајање« и поправку; они су испитивали и брачне спорове и подносили митрополиту предлоге на одлуку; они су давали одобрења (»вуле«) за венчање; они су, као и митрополити у својим резиденцијама, учествовали при писању тестамената, при делењу родбинских и других задруга, и т. д. Једна од најтежих дужности иконома било је прибирање митрополитских доходака од свештенства и народа, т. зв. *мирије*, *владичког* или *даваније*. Она је по градовима купљена у новцу, а по селима у природним плодовима. За тај посао иконом је обично добијао од митрополита 5-10% од прибраног прихода. — У име мирије плаћало се по 100 пара од главе или четири до шест гроша од брачног пара (»постеле«). По жупним селима свака кућа је давала по три шиника жита (два пшенице или ражи, а по један јечма); док су планинска села давала од куће обично по кола дрва или »пењуга«. — Приликом купљења мирије узимана је извесна свота и у име трошкова, који би имали грађани или сељаци да је митрополит сам ишао да купи свој данак. Та

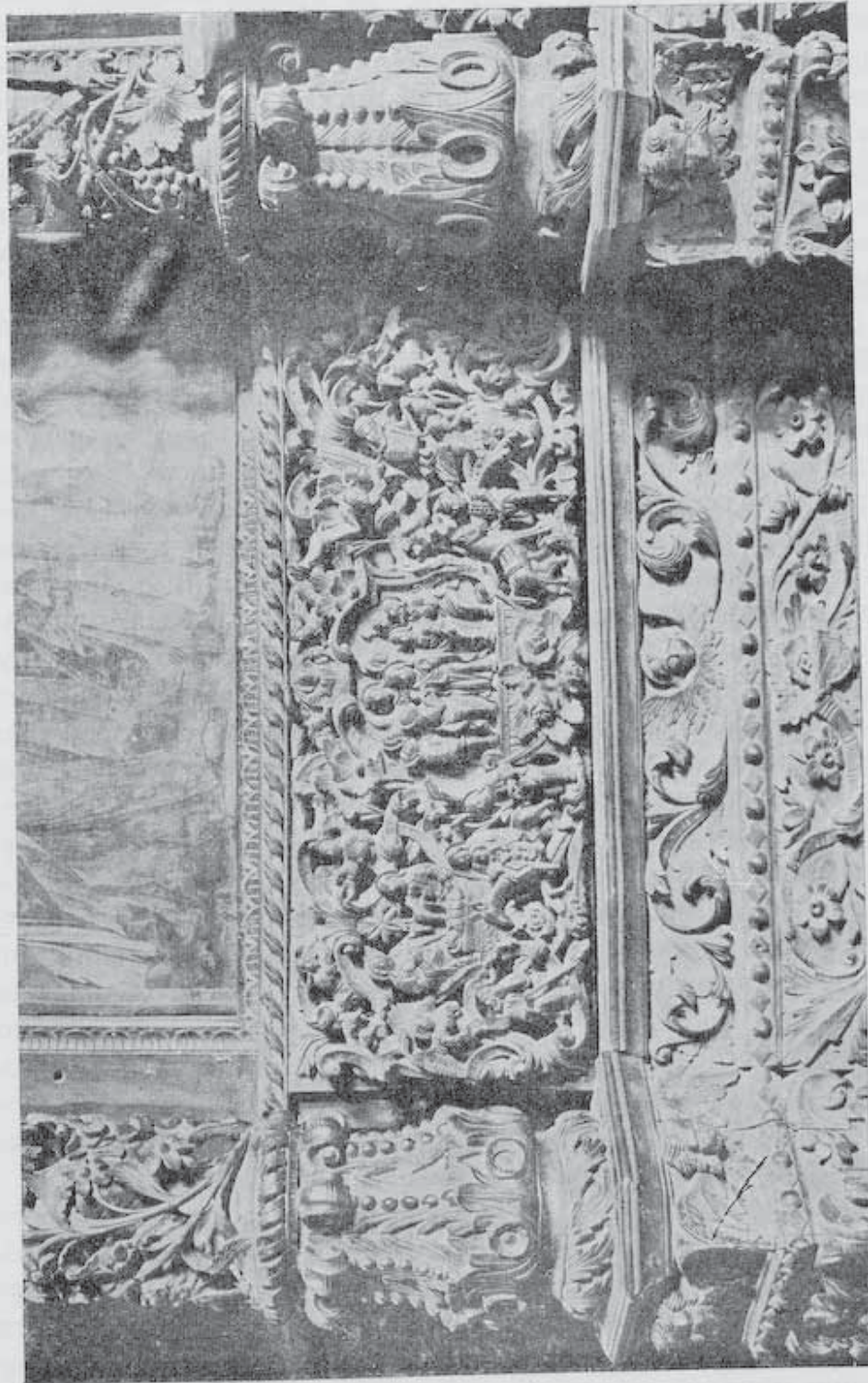

Сл. 117.— Јужни део иконостаса цркве Св. Спаса у Скопљу, дуборезно израђен 1824 год. од мијачких кошаничара (в. стр. 237-8).

се такса звала ар'члик, раније конаковина — средњевековна »приселица«. У једном писму из 1856 год. Тетовци су бунили се против тога и од митрополитове мирије одузели своту, коју су му раније дали у име трошкова »за 2 месеца *што не седи у Тетово*«. О великим празницима био је обичај да се митрополиту шаље масла, јаја, сувл меса, рецеља, грожђа, вина и других потреба. Уз то нико није улазио у митрополију празних руку; носило се обично по пола оке кафе, шећера, по који лимун и т. д., као и турским преставницима власти. Сем тога, митрополити су имали приходе и од сваког венчања, која се нису могла обавити без »*вуле*« икономе, а он је за то узимао таксу, звану *венчаница*, и предавао је митрополиту заједно са осталим приходима. Та такса кретала се је између 12 и 50 гроша, према томе дали је први, други или трећи брак. За дозволу ступања у четврти брак, који црква по правилу није дозвољавала, плаћало се и по 500 и више гроша. Исто тако, сами митрополити одређивали су и таксу за брачне разводе. Најзад, све до под крај XIX века очували су се трагови средњевековног феудалног обичаја, по коме су епископи, угледајући се на владоце и владетелу, после смрти својих свештеника узимали себи њихов епитрахил, коња и крет. Тако на пр. знамо: да је чак и претпоследњи Грк на престолу скопских митрополита, Пајсије, 1882 год., после смрти кумановског проте-иконома Димитрија Младеновића, узео од његових наследника, у име тог старог владичког права: нов *ћурак*, постављен самуровином, *јакатог коња* (бинека) и један драгоцен *чибук*... — Од цркава и манастира узимали су митрополити испочетка 4 и 8 гроша, а доцније и знатно више. Од половине XIX века узимали су и половину од целокупног прихода који падне на дане манастирске славе — »о сабору«; па су почели да траже део и од прихода парохијских свештеника...

Да је среброљубље било карактеристична црта појединих Грка на престолу скопских митрополита, казује нам и један запис још из краја XVIII века. — У једном старом рукопису Маркова манастира, који је сада у Хлудовој библиотеци у Москви, забележио је игуман тога манастира 1799 год. ово: »Во (то) љето... правителству-

Сл. 118. — Доњи фриз иконостаса цркве Св. Спаса у Скопљу, извајаног у ораховом дрвету 1824 г., са композицијом Вазнесења Христовог у центру.

јушчи Синод изје во Цариградје послаша митрополита во Скопши, именов господин Антим. И бје искусен во писание, *обаче бје зјело среброљубец*. От среброљубија својего номоканон не држаше, симонија вјашчше бје в' њего манастира; не шчјадјаше ниже цркви, ниже сирот, ниже в'довиц, ниже милостињу даваше. Во Марков манастир бјех аз смјерениј игумен Хрисант јеромонах, обаче зјело в' ништетје пребивах; ораније манастирско јеже во Варвара митрополит држаше и јеште други 50 грош от манастира ми земаше...»

Парохијско свештѣнство, које је још знатним делом излазило из старих свештеничких кућа, где је обично син од оца или унук од деде парохију наслеђивао, одржавало је у цркви и народу традиције старе српске светосавске цркве. Али, током XIX века је све више нестајало тога свештѣнства, на су среброљубиви Грци митрополити постављали за свештенике често и једва писмене људе, бивше трговце, занатлије и земљераднике, који би им добро платили. Спремање за свештеника било је занатско, при каквом парохијском свештенику или писменијем калуђеру у манастиру. Оно је било »наустичарско«, јер се напамет учио не само Часловац него и све остало што је потребно за богослужења. 1863 год. отворена је била посебна школа у Београду за спремање младића из Јужне Србије за свештенике и учитеље; али је у њу, због турске подозривости на Србију, само мали број деце долазио. За модерније васпитање свештеничког и учитељског подмлатка по целој Јужној Србији, па и по Скопској митрополији, наступиле су повољније прилике тек 1871 год., када је народни добротвор Сима Игуманов у Призрену ударио темељ Богословско-учитељској школи; па ипак и ослобођење од 1912 и 1918 год. затекло је на парохијама Скопске митрополије још много свештеника са старим занатским или наустичарским образовањем...

На упражњено или новоосновано парохијско место обично су најугледнији претставници »*мурије*« или парохије доводили митрополиту свога кандидата, да им га рукоположи за свештеника. Грчки митрополити нису много распитивали о спреми кандидатовој, већ су према величини парохије и имућственом стању кандидата одређи-

вали таксу од 100—3000 гроша, да им се плати за рукоположење; а каткад су тражили, као на пр. још и 1865 год. хороенископ Пајсије у Врању, да им се у име таксе за рукоположење даде *јахаћи коњ* итд. Поједини митрополити поступали су са својим свештеницима врло грубо — тукли их и затварали, глобили и аргосали (одлучивали од службе и проклињали); али и међу свештеницима је бивало врло грубих људи, оданих пијанству и другим пороцима...

Прзгоди парохијских свештеника били су по градовима у новцу и натури од сваке куће у парохији. За *свећење водице* свакога месеца и *резање колача о служби* или *светој* плаћало се од 20 пара до 2 гроша за сваки чин; а при резању колача половина пререзаног или посебан колач припадао је свештенику. За *малу молитву* породиљи давало се 2—10 пара; за *крштење* 1—10 гроша од кума и оца, а пар чарана од породиље; за *голему молитву* породиљи, у четрдесети дан, 1—4 гроша и пар чарана или убрус. За *венчање* 2—50 гр., а доцније и од 30—100 гр., према томе да ли је прво, друго или треће венчање; уз то кошуљу, чаране или убрус. За мало дечје *ојело* 2—10 гр.; за *големо ојело*, старијих, сваком свештенику по 3—20 гр., а од 1890 по 20—30 гр. пароху, осталима сваком од 5—10 гр. За *свећење масла*, за здравље и напредак, које је много било уобичајено у Скопској митрополији, плаћало се за *поједини дом* 3—5 гроша сваком свештенику (најмање их је морало бити тројица), а за *цело село* давало се од 1890 г. по 10—15 гр. сваком. За *»чаћење«* *Псалтира* над одром покојника, које је почињао свештеник (*»мало трисагње«*, т.ј. трисвето), а настављали 2—3 ђака док не прочитају свих 20 катизама (*»големо трисагње«*), плаћало се по 20 пара сваком ђаку, а доцније 1—3 гр. — *»Трисагије«* се читало и над гробом о седмици и у очи великих празника. За *»парастос«* (*»па-настос«*), помен, плаћало се сваком свештенику по 20 пара; а за *»сарандар«*, четрдесетодневни помен на литургији и парастос давало се од 20—400 гр.

Сеоско свештенство добивало је од народа још и по 2 шиника жита од сваке куће у доба вршидбе или у јесен; а уз то брашна, пастрму, пасуља, боба,

алеву наприку, купус, воће, вуну, јагњеће коже, лан игд, већ према томе шта где успева и какав је обичај остао од старина. — Те дарове добијали су и свештеници, који су, по старом обичају, онелуживали села а становали су у суседном граду, као што их и данас има у Скопљу, Тетову, Куманову итд. Сем тога, парохијско свештенство имало је понешто прихода и од *завештовања с дизањем пресвете*, од мироносања — »миросувања«, од читања јеванђеља над болесницима и прелажења свештеника преко болесника на великом входу, од помињања живих и мртвих на проскомидији итд.; а за тим за читање молитве пред орањем, за благосиљање жита за семе и других сличних обреда. — Најзад бивало је по каткад случајева, нарочито по градовима, да се о великим празницима пренесе један дискос или тас специјално за свештенике...

У првој половини XIX века, упоредо са бројним и економским снажењем хришћанског елемента по варошима, почела је и у Скопској митрополији доста знатна црквена грађевинска делатност. — Она се јавља нарочито после Једренског мира 1829 год, на основу повластица датих Хришћанској цркви у Турском царству Ђулханским хати-шерифом, а за тим и на основу Хатихумајуна издатог после Кримског рата и мира у Паризу 1856 год. Од тада се, место ниских и тесних, каткад и у земљи укопаних црквица (као на пр. Св. Спас у Скопљу), по градовима почињу дизати велике, високе и простране цркве од бољег материјала. Најстарија од тих нових црквених грађевина у Скопској митрополији јесте *Св. Богородица*, данашња *катедрална црква скопских митрополијца*, која је подигнута 1835 год. (в. сл. 111—113); а за њом су се ређале цркве: *Св. Јована* у Кратову (1836), *Св. Николе* у Врању (1837), која је ускоро до темеља порушена била од Турака и поново саграђена; *Св. Спаса* (1837 г.) и *Св. Пантелејмона* (1840 г.—сл. 106) у Велесу, *Св. Николе* у Куманову (1846 г.), *Св. Николе* у Кратову (1848 г.), *Св. Богородице* у Осоговском манастиру (1851 г.) код Криве-Паланке (сл. 39), *Св. Арханђела* у Д. Чичеву (1861 г.—сл. 105) итд. На градове су се угледала околна села, те су од то доба и по многим селима Скопске митрополије почеле се темељно обнављати или из основа градити нове цркве.

Упоредо са градњом црква оживело је и *црквено сликарство* или *зографство*. Оно се одомаћило и развило нарочито у селима данашњег Галичког намесништва Скопске митрополије, у старом племену Мијака. Из тога племена су изишли и најбољи *грађевинари* и т.з. *којаничари* или *вајари* — *скулптори* наших монументалних иконостаса у дрвету.

Сл. 119. — Митрополит Фирмилијан, први Србин скопски митрополит после укидања Пећке патријаршије. Постављен 1897 г., рукоположен 15 јуна 1902 год., а умро 15 маја 1903 год.

Којаничари су дали најбоље производе још пре појаве велике грађевинске делатности. Њихова ремек дела не налазе се ни у једној од нових варошких или манастирских црква Скопске митрополије, него у три њене старе цркве, од којих је најстарија црква манастира Леснова, задужбина војводе Оливера из 1310/41 год.; за тим

црква Бигорског манастира, над Радиком испод Галичника која је обновљена крајем XVIII века; и најзад црква Св. Спаса, која је, по свој прилици, постала негде у XVIII веку, у доба подизања новог Скопља на његовим згариштима из 1689 год., а скромно обновљена неколико година пре Једренског мира (око 1820 г.). Сва та три монументална дуборезна иконостаса радила је копаничарска дружина т. зв. Рекалија или Дебралја, под вођством протомајстора мијачких скулптора Петра Филиповића из села Гаре код Дебра. Њен први рад је иконостас у њиховом племенском Бигорском манастиру, између 1800 и 1807 год. Други њихов велики рад је био у манастиру Леснову код Кратова између 1811 и 1814 год. А најмлађи им је рад у цркви Св. Спаса у Скопљу (сл. 117 и 118) из времена око 1819—1824 год. Дрворезни део иконостаса Св. Богородице у Скопљу, њен архијерејски стол и проповедаоницу (сл. 114, 115 и 116) израдио је, по предању, 1838 год. вајар Димитрије, ученик и зет протомајстора Петра Филиповића.

Зографство или црквено сликарство Јужне Србије XIX века, које и данас још има своје главне претставнике у областима Скопске митрополије, почело је снажније да се развија тек од четвртог деценија тога века. Оно је ишло упоредо са оживелим црквеним грађевинарством и подизањем у црквама монументалних дрвених иконостаса, који су већ од XVII века и у областима Скопске митрополије почели постепено да истискују и замењују старо средњовековно зидно сликарство. Најбољи зографи били су, углавном, из истих мијачких села данашњег Галичког среза, као и грађевинари и дуборесци; шта више, и из истих породица. Судаћи по томе што иконе главне мијачке цркве, Св. Јована Бигорског, коју су домаћи копаничари украсили тако лепим монументалним иконостасом, нису рађене од Мијака, него од зографа Дмитра (1831 год.), потоњег јермонаха Данила, из Самарине у Епиру, претпостављам: да међу Мијацима догле још није било добрих зографа као копаничара и грађевинара, па су позвали поменутог зографа Дмитра да им изради престолне и друге иконе за њихов нови иконостас. Том приликом окретни Мијаци, дошли су, по свој прилици, на мисао: да би врло добро било да међу својим љу-

дима имају и зографе, који ће живописати цркве које њихови грађевинари обнављају или граде, и сликати иконе за иконостасе, које њихови копаничари израђују. — Тако само може се протумачити, што се у грађевинарским и копаничарским мијачким селима развило и до данас одржало и зографство.

Сл. 120. — Митрополит Севастијан Дебељковић, други Србин скопски митрополит после укидања Пећке патријаршије. Постављен 25 марта 1904 год., а умро већ 1905 год.

Најстарији помен мијачких зографа у Скопској митрополији имамо на једној икони у Кучковском манастиру код Скопља, коју је 1838 год. израдио »Нове« од Галичника; а најбољи зограф, који је у времену од 1841 до 1861 год. врло интензивно радио по црквама Скопске митрополије, био је Димитрије или Дичо зограф Кр'стевић

»от Деборску државу, село Тресанче« у Галичком срезу. Он је за то време израдио читаве иконостасе или само појединачне иконе у овим црквама Скопске митрополије: Лазаропољу 1841, Тресончу 1846, у Св. Никити и Бањанима у Скопској Црној Гори 1847, у Св. Спасу у Скопљу и у Прешеву 1854, у Глуву 1855, у Куманову 1856, у Драчеву 1858, у Врању 1859 и 1860 год., у Св. Богородици у Скопљу 1860 и у Булачанима 1861 год. Сви остали познати нам зографи, за та и потоња деценија XIX века, били су такође Мијаци — од Тресонче, Галичника, Лазаропоља, Крушева и Велеса; али ни један од њих није био тако продуктиван, нити је успео да у областима Скопске митрополије даде толико сразмерно врло добрих радова...

Сем наших зографа позната су нам на територији Скопске митрополије, још и два страна сликарска имена. Једно је »Мастори Теодоре Стамполу« на великој слици Јерусалимских светиња, израђеној 1853 год. за хаџи Јована Добројевића из Врање; а друго зографу Николе Јосифа »от Јерусалим« на икони Св. Трифуна у цркви Св. Богородице у Скопљу, коју је 1874 год. даровао цркви еснаф механџијски. — Еснафи су од прве половине XIX века по варошима Скопске митрополије знатно ојачали, па их од то доба често сретамо као главне приложнике икона по свима нашим варошким црквама и градитеље »конака« или »чардака« при оближњим манастирима, у којима су чланови њихови с породицама отседали о црквеним славама и излетима, а обично тамо и лето проводили.

Поменути наши зографи по Скопској митрополији у XIX веку, животишући варошке, манастирске и сеоске цркве, рачунали су и са националном свешћу народном, која је после ослобођења Србије од Турака и овде се почела снажније развијати, па су по црквама, не само у целој скопској околини, него и по свима другим областима њеним, сликали и српске светитеље, нарочито Св. Саву и Св. Краља Стефана Дечанског, Св. Јована Владимира Зетског и Св. Кнеза Лазара Косовског; а у припрати цркве села Кучевишта у Скопској Црној Гори насликан је чак и лик »Св.« Милоша Обилића, свакако по узору у Хиландару, где је такође као светитељ означен. Жалосно

је, али ипак треба поменути, да су Бугари, за време Егзархије, на пр. у манастиру Бигорском код Дебра, избрисали патике изнад »цара Лазара српског« и написали »Борисе болгарски«, а над сликом краља Стефана Дечанског — »Шиман болгарски«...

Сл. 121. — Митрополит Вићентије Крстић, трећи Србин скопски митрополит одукидања Пећке патријаршије. Посвећен 1905, а за време Светског рата убијен од бугарских војника крајем 1915 год., на путу за Бугарску, између Урошевца и Гиљана.

Да је, међутим, српска национална свест у областима Скопске митрополије око половине XIX века, заиста снажна била, сем поменутих и многих других чињеница, уверава нас и путописац Гедеон Јуришић, који у свом »Дечанском Првенцу«, штампаном у Новом Саду 1852 год., одушевљен оним што је чуо и видео међу Тетовцима приликом

посете, назива их *»обрасцом своје народности«* и овако им пева: *»Ој Тетово србства поносиша | Златне жице шестиво предрага | Сиреле твоје вршак дијаманта | Брани славу твојује предака!«*. Најзад, ту српску националну вест Тетоваца потврђује и та чињеница, што су они међу првима у данашњој Јужној Србији почели свечано славити *Св. Саву као школског заштитника* већ 1862 год., када још ни по свима школама Србије и Војводине та свечаност није била ушла у обичај. — Тетовци су за ту свечаност позвали из Скопља митрополита Јоакима, те је он отелужно свечану архијерејску литургију, ишао с литијом у школу, где су деца говорила *»Слово у славу Св. Саве«*, и он је први том приликом приложио за школски фонд 2500 гроша, а за њим и други претставници цркве и имућни грађани...

До Једренског мира 1829 год. није се могло ни мислити на *звона* у областима Скопске митрополије, као и по свима осталим крајевима нашим под Турцима. Позив на богослужења обављан је ударањем у дрвена клепала и гвоздене *»звечице«*, које су обешене биле, обично, на два ступа пред црквом. Прва звона послата су овамо из ослобођене Србије за манастир Св. Јована Бигорског — једно 1837 год. од кнеза Милоша, а друга два 1850 год. од кнеза Александра Карађорђевића и његових синова. Шест година после тога (1856 г.) набавио је једно звоно за цркву свога села Лазаропоља, Ђехаја Турчин Илија Кокале; а 1858 год. радионица звона Браће Бота у Вршцу даровала је једно звоно манастиру Светог Јоакима Осоговског код Криве Паланке. Од градова, где су се Турци до пред крај XIX века енергично противили увођењу звона уз хришћанске храмове, Тетово је прво успело да добије звоно. — То знамо из једног писма тетовског иконома од 1869 год. скопском митрополиту Пајсију: да је тада код саборне цркве у Тетову подигнуто *прво звоно*. У Скопљу је то много теже ишло, те су и римокатолици, поред свих утицаја дипломатских претставника Аустрије и Француске на Порти, једва тек пред крај XIX века успели да дефинитивно подигну звоно на својој цркви. Тада су добиле звона и митрополитска црква Свете Богородице и црква Св. Домитрија. Црква Св. Богородице добила је на

дар прво мало звоно 1875 год., од једног досељеног Битољца. Оно је тада било обешено уз клепало пред црквом, али се у њега није смело звонити. Прво велико звоно за катедралну скопску цркву купили су заједнички сви скоп-

Сл. 122.—Његова Светост Патријарх Српски Варнава, као епископ велешко-дебареки (1910—1920 год.) и администратор неколико других епархија у Јужној Србији од 1913—1915 и од 1918—1920 год.

ски еснафи 1904 год.; али се ни у њега није смело звонити све до Хуријета, када је проглашена уставност и слобода у Турској царевини, 10 јула 1909 год. — И код подизања звоника било је сметњи, јер су државне власти тражиле, на

пр. за звоник цркве Св. Димитрија, који се градио 1907/8 да не буде виши од кубета цркве. Звоник при цркви Св. Богородице довршен је тек 1909 год. Данашњу његову висину и облик добио је после дефинитивног ослобођења и уједињења, настојањем Његове Светости Српског Патријарха Варнаве, тадањег скопског митрополита.

О Грцима митрополитима у Скопљу после укидања Пећке патријаршије, а нарочито крајем XVIII и почетком XIX века, немамо ни најнужнијих података, те нисмо сигурни ни да сва њихова имена тачно знамо, а камо ли ред и време њихова доласка и одласка са престола скопских митрополита. — На основу података с којима располажемо може се установити само ово:

Константин II, који се затекао на престолу скопских митрополита приликом укидања Пећке патријаршије и сам тражио њено укидање, свакако је остављен на своме месту бар за прво време. Као његов наследник јавља се *Аншим* у једном запису 1771 год., али је он могао и раније доћи за митрополита у Скопље. То је, по свој прилици, био ранији митрополит скопски, који се помиње као активан 1759 год., а као »бивши скопски« 1767 год. Он је, дакле, могао поново доћи на престо скопских митрополита између 1767 и 1771 год. Од 1776 год. помиње се митрополит *Захарија*. Његов је протосињел 1776 г. био Никодим Нишлија, који се 1771 помиње као протосињел митрополита Антима. За митрополита Захарију зна се да је био са острва Андроса и да је у Скопље довео свога брата свештеника Николу, чији потомци и данас живе у Скопљу под србизованим презименом Поповића. Он је 1785 г. из основа обновио стару зграду митрополитског двора, који је био на истом месту на коме је и данашњи двор скопских митрополита (саграђен 1906 год.) у старој Пајко-махали, данас Кеј 13 октобра. Захарија се последњи пут помиње као активни митрополит скопски 1787 год. у сињелији издатој за хаџи Јоакима даскала, свештеника и популарног црквеног књижевника у Кривој Паланци. У једном запису Маркова манастира из 1792 год. Захарија се помиње већ као бивши митрополит скопски, за чије време су из тога

манастира развучене многе књиге, светитељске мошти и други предмети тако, да су, како писац вели, остали само голи зидови. Захарија је дакле нестало са престола скопских митрополита негде између 1787 и 1792 год.; а не зна се ко су били скопски митрополити после њега све до 1799 год., када је из Цариграда у Скопље послат за митрополита Антим II. У поменику цркве Св. Спаса у Скопљу помињу се, између Антима I и Захарије, митрополит Јосиф, Генадије и Софроније; али митрополит Јосиф, са надимком Арап-бег, и митрополит Генадије помињу се у једном другом поменику, као скопски митрополити иза Антима II. Према томе остао би нам само *Софроније* као евентуални митрополит скопски између Захарије и Антима II, али о њему немамо никаквих других вести.

Антим II, дошао је у Скопље 1799 год., а последњи му је помен из 1807 год. у једном запису Кирила Пејчиновића, тадашњег игумана Маркова манастира, доцнијег обновитеља манастира Лешка код Тетова и писца књижевних дела за просвећивање простог народа. Антим је био са острва Хиоса и одмах се показао као велики среброљубац, па је у његово доба симонија увелико владала Скопском митрополијом. По једном попису скопских митрополита, из оставштине претпоследњег митрополита Грка у Скопљу, Пајсија, после Антима долазили су један за другим на престо скопских митрополита: *Евгеније*, са острва Еписиса, *Јоасаф Арајин*, *Неофит* из Кесарије и *Генадије*. О њима нема никаква трага у нашим до сада познатим писаним спеменицима. За њима се јавља *Ананије*. Он се први пут помиње као митрополит скопски 1820 год., када је осветио једну цркву у области Врања. По једном многољетствију, записаном у Триоду врањске саборне цркве, Ананије је титулисан као »преосвештенејши и богоизбрањејши митрополит светосветејшије митрополије скопскије и пречесњејшиј *егзарх Дољнија Мизији*, а нама господин и владика...« — Егзарсима Доње Мизије називалу су се и остали скопски митрополити, све до ослобођења 1912 год., јер су цариградски патријарси сматрали скопске митрополите својим намесницима у области старе Дарданије, која је у доцнијим патријаршијским списима називана Доњом Мизијом, док се северна Србија

звала Горњом Мизијом. Митрополит Ананије премештен је 1830 год. из Скопља у Призрен, где се о њему сачувала традиција као лично и разумном владици, који је знао словенски, па је, иако је био грамжљив, као и већина других митрополита Грка, задобио Србе Призренце толико да су у два маха молили Цариградску патријаршију да им га остави у Призрену, када је 1836 год. премештен био на једну епархију у Тесалији...

На месао *Ананија* дошао је, око 1830 год., за митрополита у Скопље *Гаврило*. Он је био из Смирне или из Ксантија. Словенски је слабо научио, али је био врло храбар и угледан претставник цркве. — Од његово доба и под његовим утицајем почела је градња монументалних цркава по Скопској митрополији, у вези са повластицама датим хришћанској цркви у Турецком царству Ђулханским хатишерифом, после мира у Једрену 1829 год. Гаврило је умео да импонира и Турцима, те је ишао наши на богато опремљеном коњу са сабљом о бедрици, на што је имао и права као царски бератлија. Тако је митрополит Гаврило ишао и у канонску визитацију по својој епархији. — Умро је у Скопљу 1843 год. и сахрањен код цркве Св. Богородице. Ту је цркву он, одмах после њене изградње 1835 год., прогласио митрополитском катедралом, на место дотадашње скромне мале и старе митрополитске црквице Св. Димитрија, која је проширена и добила свој данашњи изглед тек 1896 год.

Гаврила је наследио митрополит *Јоаким* (1843 — 25 фебр. 1868 год.). Он је био родом из Антигоне. То је био један ретко добар и савестан архијереј Грк на престолу скопских митрополита, па је и словенски добро научио. За његово доба снажно су ојачала хришћанска насеља по варошима у областима Скопске митрополије, уређени су били еснафи и црквени живот развио се тако, да су тада из основа подигнуте многе нове или темељно обновљене старе најмонументалније наше цркве XIX века, не само по варошима и манастирима, него и по селима. За његово време био је најживљи рад и наших иконописаца или зографа у областима Скопске епархије. Тада је отпочео живљи рад и на просветном пољу са школама новог ме-

тода, које су постепено истискивале стари псалтирски или наустичарски метод. Он је, као што смо већ видели, лично учествовао и при првом свечаном школском прослављању Св. Саве у Тетову и дао богат прилог за оснивање школског фонда; он је стајао у преписци са београдским митрополитом Михаилом, послао неколико младића из своје епархије на школовање у Србију, набављао из Београда уџбенике и т.д. На супрот свима осталим митрополитима Грцима у Скопљу, Јоаким је био толико несебичан да је све што је добијао давао на добротворне и просветне циљеве тако, да се о његовој смрти није у митрополији нашло ни толико новчаних средстава колико је потребно било да се обави погреб.— Умро је 25 фебруара 1868 г. и сахрањен при цркви Св. Богородице. Свештеник Јелисије из села Горње Солње, у једном старом епископском Пентикостару своје цркве забележио је, у духу наших старих хроничара, о том погребу ово: »Престави се Господин Јоаким на лето 1868... И го врена от митрополиа со свештеници, со ђаци, со анагности, со Господин Ђустендилски (митрополит), со Господин Пајенја Врањски, го пренесоха по Тавта-Кала до Пазариште (покривена чаршија), пак отвам у доле кај Пекчи, кај Фиронлака го отнесоха у цркви нова сјатаја Богородица, со голема чес и слава. Се престави у недела на вечер на сатот 12, а погребна у среда на сатот 2. *Што беше живо русјанско — шурско* све дојдова да видат, и четириесе свештеници облечени со велони, и еден псалтир му исчатна«.

На место митрополита Јоакима дошао је на управу Скопске митрополије *Пајенје* (1868—1891). Он је био родом из Његуша (Ниауста) у Берској области. Њега је Јоаким довео са собом као ђакона, па га доцније поставио за свога викарног епископа у Врању (од 1857—1865 г.). Год. 1865 постављен је за митрополита у Силистрији, али тамо није био примљен, те се вратио у Скопље да помаже своме остарелом добротвору. После смрти Јоакимове сложили су се сви варошки еснафи и, са појединим најугледнијим претставницима из целе Скопске епархије, умолити су Патријаршију у Цараграду да Пајенја постави за скопског митрополита. Патријаршија се одазвала молби и Пајенје је ускоро постао скопски митрополит. Био је врло

енергичан и довитљив човек, са доста трговачког смисла. — Још као врањски хоропископ располагао је знатним материјалним средствима и у суседној Пољаници купио је једну друмску механу, која је названа *Владичин Хан*. А око тога хана убрзо се окупило насеље, које се развило у данашњу напредну варошицу тога имена... Пајсије је био и добротвор српске просвете. Он је, наиме, после ослобођења Врања 1878 г. дошао у Врање, у своју ранију епископску резиденцију, и том приликом купио је од кћери бившег врањског наше Хусеина, онда најлепшу и највећу, кућу у Врању и поклонио је општини за школу. Врање, са својом облашћу, издвојено је тада из Скопске митрополије, која је остала под турском влашћу, па је неко време Врањском епархијом управљао млади синђел Фирмилијан, потоњи скопски митрополит; а по том је та епархија укинута и њене области придружене Нишкој епархији.

За време митрополита Пајсија размахала се је и у Скопској митрополији тешка верско-национална борба, којој је основна девиза била: ослобођење свих православних Словена у Турској од духовне превласти грчке Цариградске патријаршије и њених органа; али се тај покрет, после фермана од 27 фебруара 1870 год. о оснивању самоуправне Бугарске егзархије са седиштем егзарха у Цариграду, изметнуо у страشان раздор између Бугара и Срба. Тај раздор је прогутао врло много не само материјалних него и људских жртава у оба наша братска народа, а добро је дошао само Турцима и Грцима... Српске државне власти, које су после политичког ослобођења северне Србије од Турака, већ 1830 год. успеле да и своју цркву у тој области ослободе од Грка-фанариота, држале су се свагда уверења: да прво треба ослободити народ испод турског јарма, па ће онда само по себи доћи и црквено ослобођење; а тога је мишљења био и један од најбољих бугарских револуционара — Христо Ботев, који нимало није имао вере у корисност егзархијске акције за истинске бугарске и опште словенске националне и политичке интересе. — Наше време најбоље је показало, да су стари српски политичари и бугарски револуционар Ботев имали право...

У почетку егзархијске акције у Скопској митрополији, митрополит Пајсије се држао дволично, па се неко време поговарало као да би и он могао бити кандидат за првог егзарха; али, када се је увидела његова неискреност, бугарски агенти уселили су да против њега, као онасног Грка, узбуне велики део Скопске епархије и тај део 1872 год. уведу у састав Егзархије. Од то доба била су два митрополита у Скопљу — стари, православни патријарашки и нови, егзархијски, кога је Цариградска патријаршија сматрала низматкчким, пошто је на сабору источних патријараха у Цариграду 16 септембра 1872 год. бацила анатему на, незаконитим путем од ње отцепљену, Бугарску егзархију. Први егзархијски митрополити (Доротеј 1873-4 и Кирил 1875-7 године) становали само три године у Скопљу (1874—1876). Због ослободилачких српско-турских и руско-турских ратова 1876—1878 године Турци су и доцније, све до 1890 год., забрањивали долазак новом егзархијском митрополиту у Скопље. Од тада па до ослобођења Скопске митрополије од Турака и Бугара (1912/13 год.), у Скопљу су се променила четири егзархијска митрополита (Теодосије 1885—1890—1891, Максим 1892—1895, Синесије 1895—1910 и Неофит 1910—1913).

Приликом уласка главног дела припадника Скопске митрополије у Егзархију, више од две трећине скопских Хришћана отпало је од патријаршијског митрополита, Грка Пајсија. Ради тога изгубио је он, не само своју катедралну цркву Св. Богородице, него и цркву Св. Димитрија. Њему и његовим присталицама остала је само црква Св. Спаса. Од тада је у њој, као катедралној митрополитској цркви, за једном певницом читало се и појало грчки, а за другом словенски, иако је митрополит служио само грчки. А како су митрополит Пајсије и неколико у Скопље досељених Грка и Влаха још и тада кратковиди фанатици били, види се већ и по томе, што су 1890 г. грубом силом онемогућили Србима да по дотадашњем обичају, у својој цркви читају и поје на словенском језику, па онда цркву Св. Спаса прогласили грчком и сами, по својој вољи, располагали њеним приходима. То је био један од узрока, ради којих је митрополит Пајсије 1891 год. позван од Патријаршије да

поднесе оставку. Он је то и учинио исте године. — Умро је, међутим, већ 28 новембра 1892 године и сахрањен код цркве Св. Спаса.

За Пајсијева наследника Патријаршија је 1892 год. поставила дотадашњег велешко-дебарског митрополита *Методија* (1892-1896). Он је био пореклом из Аргирокастра и још фанатичнији Грк од Пајсија. За његово време настављена је иста борба с Грцима и Власима око дозволе да се у цркви Св. Спаса може и на словенском језику појати и читати, па је бивало нереди и туче и у самој цркви. Ради тога, пред Ускре (13 априла) 1894 г., обратили су се скопски Срби митрополиту Методију с врло учтивом молбом, да им испуни бар минимум жеља. Између осталог ту су они и ово рекли: »Ми Вас, добри и Милостиви архи-пастиру молимо и преклињемо, да праведно оцените наше мучно стање и изволите наредити, да се бар другог дана Ускре *чијија словенска служба у Св. Спасу*, те да се наша залеђена срца мало раскраве и осете, да их мајка Велика Црква храни и чува...« Али, и та тако пажљиво и учтиво сачињена молба није добила одзива. Због тога су сукоби између Грка и Срба све чешћи и огорченији бивали. Поводом једног таковог сукоба у цркви Св. Спаса, на Ускре 1896 год., Патријаршија је послала у Скопље охридског епископа Амвросија, да ствар испита и доведе у ред. Али, он је још више огорчио Србе кад им је тим поводом, тобоже милостиво, изјавио: да ће настојати да Патријаршија дозволи, да се у цркви Св. Спаса *једанпут месечно* служи на словенском језику. Међутим, ускоро после тога умро је напрасно митрополит Методије (16 новембра 1896 г.), а Цариградски синод поставио је баш тога Амвросија за скопског митрополита.

Амвросије је био последњи Грк скопски митрополит. Он није могао ни годину дана остати на управи митрополијом. Срби су му се од првог дана енергично опрли, образовали Епархијски савет и послали своје изасланике на Порту и у Патријаршију у Цариград, да траже његову смену и постављање Србина за митрополита у Скопље. Стицај прилика је донео да је успех брзо постигнут: митрополит Амвросије смењен је и 15 новембра 1897 год. полициски испраћен из Скопља; а за администратора

Скопске митрополије постављен је архимандрит Фирмилијан, први Србин на престолу скопских митрополита после 131 године од како је укинута била Пећка патријаршија. Он је већ 4 октобра, исте 1897 године, преузео управу митрополијом. Али је, после тога, скоро пуних пет година требало сталног настојања и дипломатских посредовања код турских и патријаршијских власти у Цариграду, да архимандрит Фирмилијан буде посвећен за скопског митрополита. То је, наиме, учињено тек на Видов-дан 15 јуна 1902 год. Али, годину дана после тога, први Србин митрополит скопски био је већ међу мртвима.

Митрополит *Фирмилијан* је био родом из Шапца. Био је ванредно вредан. Богословско образовање стекао је у Београдској богословији, на Халки и у Атини. Затим је био професор и ректор Београдске богословије, дворски свештеник и учитељ вере краљевића Александра Обреновића. Он је био и плодан црквени писац, а неко време и уредник Весника српске цркве. За његове управе Скопском митрополијом (1897—1902—1903) учињено је врло много да се спроведе добра црквена организација Срба у областима целе данашње Јужне Србије, а нарочито да се оживи и развије просветни рад, који су Турци готово потпуно угушили били још за време српско-турских ратова 1876—1878 год., на се доцније тек 1891/2 год., после многих перипетија, једва успело да се добије и утврди право на подизање основних, а за тим и средњих школа у Скопљу и подругим местима Јужне Србије. — Добро организовани црквени и просветни рад утицао је много и на онај део народа нашег, који је силом прилика ушао био у састав Бугарске егзархије, те су му сада жива традиција и на све стране око њега разасути сведоци старе славе и величине српске, још јасније говорили где му је место. Стога су убрзо, не само појединци него и читава села и крајеви почели испунати из бугарске црквене организације и прилазити Српској цркви, која је уекоро сасвим потисла грчки утицај и на све стране провела словенско богослужење. Тај снажни утицај забринуо је егзархијске прваке и они су одмах образовали *комитетске чете*, којима је, између осталог, стављено било у дужност: да терором спречавају прелазак народу из бугарске у обновљену срп-

ску црквену и просветну организацију. И те комитете чете, за нешто више од једног деценија своје активности, поубијале су 43, а ранили 52 претставника српских школа у Јужној Србији, поред многих других насиља и убистава. Да заштите свој народ и своју просвету од насиља бугарских комита, Срби су такође одмах образовали своје чете (1902 г.). Тако је отпочело међусобно безумно братско сатирање, које се стинало само за време Балканског рата против Турака 1912 г., пре поделе мегдана између Срба и Бугара на Брегалници 1913 год., да поново букне свом жестином својом за време Светског рата (1914—1918 г.), у коме су се Срби нашли на једној, а Бугари на другој страни...

За време митрополита Фирмилијана убрзо су уређени и односи између скопских Грка и Срба. — Грцима је дата новчана помоћ да себи саграде нову цркву у Скопљу; и они су то учинили, саградивши 1902 године, *цркву Свете Мине*. Ту су цркву Бугари разорили када су 1915 године, са Аустријанцима и Немцима окупирали Скопље; а сада се она преоправља за Црквени музеј Скопске митрополије.

Наследник митрополита Фирмилијана био је митрополит *Севастијан Дебелковић*, родом са Косова. Он је свршио Богословско-учитељску школу у Призрену и Београду па је неколико година био учитељ у Призрену и Пећи. Рано је остао удовац, те је 1895 год. отишао на Халку, где је 1901 год. завршио богословске науке. За скопског митрополита посвећен је 25 марта 1904 год., али је већ 1905 год. умро и не успевши да прими управу Скопске митрополије.

Одмах после смрти Севастијанове изабран је и посвећен 1905 год., такође у Цариграду, за скопског митрополита хиландарски архимандрит *Вићентије Крстић*. Он је био родом Студеничанин. Свршио је богословију у Београду и неко време био старешина манастира Сретења у Србији, а за тим је прешао у Хиландар. За његово време настављен је жив просветни и црквено-национални рад по целој Јужној Србији, праћен све снажнијим враћањима народа нашег из бугарске црквене организације у нашу организацију, поред свега терора бугарских комита и разних других перипетија...

У то доба пошло је за руком дипломатској акцији Краљевине Србије, да у Цариграду издејствује дозволу, да се и на катедру Велешко-дебарске епархије поставља Србин. За првог Србина епископа удружене Велешко-дебарске епархије изабрао је Синод Цариградске патријаршије 18 марта 1910 год. јеромонаха *Варнаву Росића*, тадањег свештеника при еписком посланству у Цариграду, а сада *Његову Светоси Српског Патријарха*. Посвећење за епископа извршено је већ 10 априла исте године. Епископа Варнаву дочекао је врло деликатан и напоран посао на преустројству епархије, коју су до тада вековима држали понајвише сами Грци; а он је све послове, са великом ревношћу и преданошћу народној ствари, с успехом обављао. С јесени 1912 год. букнуо је Балкански рат, који је већ 13/26 октобра исте године донео слободу Скопљу, а ускоро и свима осталим областима Јужне Србије. Српска влада оставила је на својим местима и затечене егзархијске епископе, како у Скопљу тако и по другим местима Јужне Србије. Они су уклоњени са својих места тек 1913 год, када је дошло до сукоба са Бугарском ради њених територијалних и црквено-политичких претензија. Тада је управа над свима упражњеним егзархијским и патријаршијским епархијама, јужно од Скопља (над Битољском, Охридском и делом Струмичке епархије) поверена била велешко-дебарском епископу Варнави...

За Светског рата, када су крајем 1915 год. немачке, аустријске и бугарске војске преправиле и окупирале целу Србију, потиснута је била и свака српска црквена власт из Скопске митрополије. Тадашњи скопски митрополит Вићентије уклонио се је у Призрен, где су га Бугари нашли и повели на заточење у Бугарску; али на путу од Урошевца за Гилане он је опљачкан и, заједно с његовим ђаконом Цветком, *убијен* (крајем 1915 г.). Остаци његова леша нису нађени, те се препричава, на основу извесних индиција, да је његов леш после убиства спаљен...

У Скопље је тада дошао ранији егзархијски митрополит Неофит и управљао је Скопском митрополијом за цело време окупације, од 1915—1918 год. А после ослобођења управљао је поново свима епархијама у Јужној Србији велешко-дебарски епископ Варнава.— Само кратко

време (1920 год.) дата је Скопска митрополија на управу архимандриту Михаилу Шиљку, потоњем рашко-призренском епископу...

Када је 12 септембра 1920 год. свечано проглашено канонско уједињење свих српских помесних цркава у обновљеној Српској Патријаршији и дотадањи београдски митрополит Димитрије ускоро изабран био за првог патријарха, приступило се одмах и попуњавању упражњених епархија у Јужној Србији. У исто време проведена је и нова арондација епархија, па је главни део Велешко-дебарске епархије ушао у састав проширене Скопске епархије; а за њеног првог епископа, са насловом митрополита, изабран је 17 новембра 1920 год. дотадашњи велешко-дебарски епископ, данањши *Српски Патријарх — Његова Светост Варнава, архиепископ њефски и митрополит београдско-карловачки*.

Од тада, под окриљем наше народне државе, велике и моћне *Краљевине Југославије*, све више прелазе у заборав тешка времена робовања нашега народа Турцима и Грцима, као и невоље братскога раздора у доба Егзархије, те се и у Скопској митрополији развија нов црквени живот, пун замаха, у правцу свестраног напретка и духовне величине.

При обради овог историјског прегледа Скопске митрополије, до обновљења Српске Патријаршије, служио сам се, поред монографија и штампаних извора, још и необјављеним и непознатим изворима, до којих сам дошао највише личним похађањем и проучавањем археолошких, историјско-уметничких и књижевних остатака по свима нашим средњовековним задужбинама, као и по црквицама и манастирићима по Скопској митрополији, посталим у време турског господарства над нашим областима.

ПРОТА МИХ. В. ПЕШИЋ

ЦРКВЕНА ТЕЛА И УСТАНОВЕ ЕПАРХИЈЕ СКОПСКЕ

Наша црква од увек је располагала огромним животним обиљем. Оно се према приликама и потребама верник изражавало и добијало своју пуноћу.

Према Закону о Српској Православној Цркви, који је обнародован 16 новембра 1929 г. и Уставу Српске Православне Цркве обнародованом 24 новембра 1931 године живот у нашој цркви одпочео се је у многоме из основа мењати. Према томе и у нашој, скопској епархији почетком фебруара 1932 год. када се отпочео Устав спроводити у живот одпочеле су се стварати и установе овим законом предвиђене.

На челу је Епархијски архијереј, а орган епархијског Архијереја за црквено судство и послове унутрашње црквене управе јесте Епархијски Црквени Суд. Црквени Суд у Скопљу као своје редовно особље има: архијерејског заменика, два члана суда, судског тужиоца, секретара, два писара и два званичника. Пословање суда је обилно. Да би се имала слика те обилности ми ћемо овде као пример да истакнемо да се кроз деловодни протокол суда заведе преко 12.000 аката. На расправи сваке године има по 200—300 предмета брачних спорова и 40—50 предмета свештеничких кривица, а све остало су предмети из унутрашње црквене управе који интимно засецају у редован ток црквеног живота.

Треће тело у епархији је Епархијски савет као представништво у пословима епархијске самоуправе. Епархијски савет у нашој епархији чине 41 лице. Ту су: епархијски архијереј, архијерејски заменик и два члана суда, шест архијерејских намесника, шест парохијска свештеника и 24 саветника узетих из редова чланова црквено-општинских савета. Извршни одбор епархијског савета је

Епархијски управни одбор који је груписан из 11 односно 12 особа, пошто архијерејски заменик мора стално да је у току пословања као најближи и најодговорнији сарадник епархијског архијереја. Епархијски управни одбор чине: епархијски архијереј, једно монашко лице, један архијерејски намесник, два пароха и шест световњака. Сви су они из редова чланова епархијског савета, сем неколицине световњака (чл. 136 т. 10 Устава српске православне цркве). Епархијски управни одбор је извршна (управна и надзорна) власт у пословима спољашње црквене управе у епархији, те се из овога може јасно схватити да ни његово пословање није незнатно. Наша епархија при епархијском управном одбору од запосленог особља има секретара-благајника, рачунопрегледача и једног званичника. У његовом пословању без мало сво особље Црквеног суда интимно сарађује.

Епархија скопска подељена је на дванаест намесништва и на челу свакога намесништва је **Архијерејски намесник**. Свако намесништво има и своје име, најобичније по називу највећег града или места у коме је седиште намесника или према називу самог политичког среза. Тако имамо у епархији следећа намесништва:

1. Скопско — Скопље;
2. Велешко — Велес;
3. Качаничко — Качаник;
4. Жеглиговско — Куманово;
5. Прешевско — Бујановце;
6. Кривопаланачко — Крива Паланка;
7. Пчињско — Врање;
8. Масуричко-Пољаначко — Сурдулица;
9. Босиљградско — Босиљград;
10. Полошко — Тетово;
11. Вардарско — Гостивар;
12. Галичко — Ростуша.

Архијерејски намесник је старешина парохијског свештенства. Он је по своме положају и прописаним дужностима важан сарадник свога епархијског архијереја и помоћни административни орган црквеног суда и епархијског управног одбора. Њега поставља и разрешава епархијски архијереј.

Епархија скопска има 171 парохију са 374.276 правосл. душа оба пола. На челу сваке парохије је *парох*. Служба парохијског свештеника је више-мање добро позната нашем свету. Данас је она нарочито одговорна и тешка. За ово има многих разлога. А понајвише у опште поремећеним односима међу људима испољеним се-

Димитрије Бојацијевић

трговац, претседник Српске православне црквене општине
у Скопљу

бичношћу која иде до бестидности и погледима на живот који ни мало нису у складу са хришћанском етиком.

Парохијских свештеника у епархији скопској сада има 164, а умировљених 67. Свештеничких удова 50. Када се овима дода особље са служитељима Црквеног суда и

Епархијског управног одбора и узме чак у обзир и епархијски архијереј видећемо да ни једна породица из централне касе српске православне цркве не прима више од 959.52 динара месечно; а примање за парохијске требе спало је такође на један крајњи минимум. Оно се без мало креће од 150—1000.— динара, највише. Укупна је

Протојереј Сава Јерјић

почасни претседник Српске православне црквене општине
у Скопљу

субвенција у једном месецу 284.020.09 динара. (Узет је месец новембар 1935 г.). Према овоме да се лако оценити под каквим материјалним приликама живи и ради наше свештенство. А никада ни у једној прилици нећете од њега чути роптање, већ на против оно те материјалне не-

даће, које прате њихове породице и отежавају активност њиховог пастирствовања подноси са стојицизмом и свесном љубављу за свој узвишени позив. Ову околност и верни треба да имају у виду и према томе другојачи став заузимају у односу према својим душебрижницима, а тим

Панта Јовановић

директор Трговачке академије, председник Српске православне црквене општине у Скопљу

пре што се наше свештенство одликује дарезљивошћу и радом око социјалног збрињавања невољних.

Према Уставу Српске православне цркве наша је црква добила још једну нову установу. То су **Црквене општине**. Црквених општина у епархији има 130. Њихова

су тела црквеноопштински збор, црквеноопштински савет и управни одбор. Црквеноопштински збор сазива претседник црквене општине према потреби. Он доноси одлуку о црквеноопштинском прирезу до 10⁰/₀ по чл. 10 Закона о Српској православној цркви и бира црквенооп-

Ефтим Анчић

златар, члан Управног одбора Српске православне црквене општине у Скопљу

штински савет, који се састоји од 24 до 60 чланова, са бројем заменика за половину мањим од укупног броја чланова. Из овога броја узимају се 6 оди. 12 чланова за црквено општински управни одбор, сем претседника и потпретседника, који се бирају тајним гласањем чим се одобри обављени

избор савета. У савет не може свако ући. Бирају се лица старија од 30 година, а гласачка су лица сви они који су навршили 24 год. старости. Бирачке спискове саставља сваке године у два примерка надлежни парох уз сарадњу црквеноопштинског управног одбора. Бирач се мора од-

Чеда Ј. Тодоровић

управник Дечјег дома краља Александра I, члан Управног одбора Српске православне црквене општине у Скопљу

ликовати побожним и пошвеним животом, мора тачно и савесно вршити црквено-верске дужности и испуњавати обавезе према својој породици и црквеној општини. Они који су под ислеђењем или осуђени због злочинства или каквог другог кривичног дела — дела учињеног из користо-

љубља или против вере и јавног морала, који живе ванбрачно или су у браку који црква није благословила, који су под осудом или последицама осуде изречене од црквене власти, који су под старатељством или стечајем, који су чланови друштва или организације уперене против

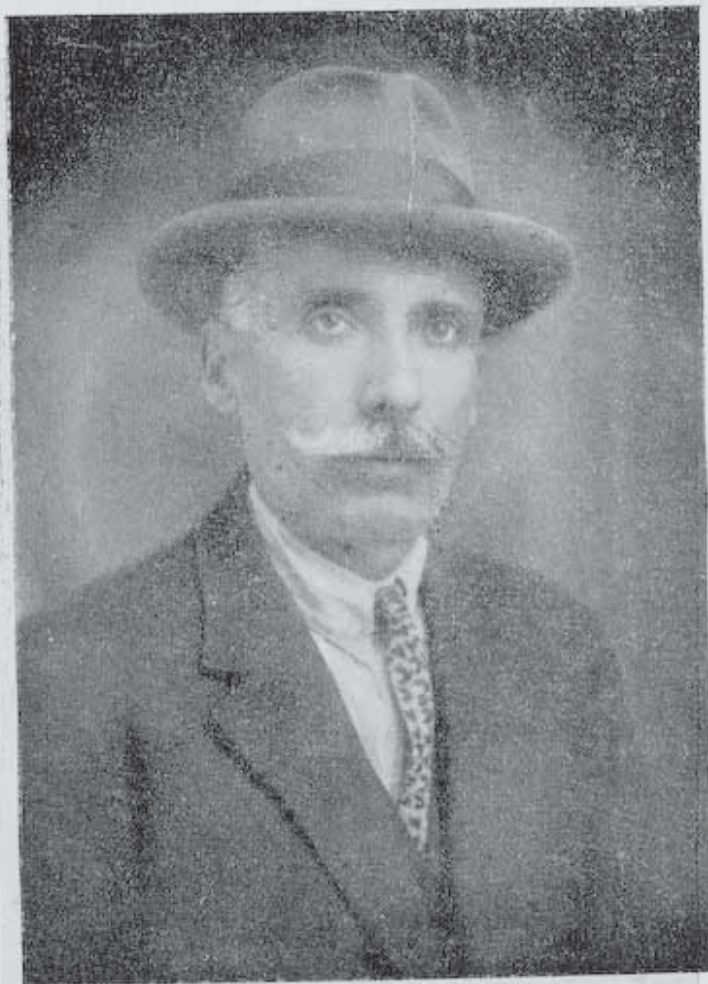
Миливоје Шобајић

инспектор Финансијске контроле, члан Управног одбора Српске православне црквене општине у Скопљу

православне вере и интереса цркве и т. д., не могу имати бирачко право. Такођер не могу бити ни бирани у савет. Савет се бира на шест година и састаје се два пута годишње ради утврђивања буџета и прегледа завршних рачуна. — Црквеноопштински управни одбор је важан фак-

тор у црквеном животу. Његове су дужности поглавито ове: да чува и штити углед и интересе цркве и црквене општине; да потпомаже црквену власт у религиозно-моралном и културно-просветном подизању и васпитању народа, у чувању и неговању корисних и лепих обичаја, као и

Ванђел Манчић

винареки трговац, члан Управног одбора Српске православне црквене општине у Скопљу

у искорењивању рђавих и штетних навика; да извршује одлуке црквеноопштинског савета и наредбе претпостављених црквених власти; да води старање о имовини храмова своје општине, да помаже свештеника — пароха у снабдевању храмова потребама; да бира тудоре за хра-

мове, саставља и предлаже црквеноопштинском савету буџет и еклана завршне рачуне и т.д. У опште стара се да материјални положај по црквама буде сређен и корисно искоришћен за добро цркве.

У епархији имамо 287 цркава и 92 капеле, које су под непосредним старањем црквених општина. Уз то има

Андреја Герасимовић

трговац, члан Управног одбора Српске православне црквене општине у Скопљу

разних црквишта и манастиришта у развалинама 64. И оне подлеже под бригу црквених општина, ако ништа друго а оно бар да буду ограђена и држе се у чистоти као света места, докле се не усне у њиховој обнови или научном испитивању. Сви ови храмови, капеле, манасти-

ришта и црквине познати су по месту и светитељу коме су посвећени. Изузетак чине 42 развалине за које се нису могли добити подаци коме су светитељу биле посвећене, чак ни од старијих људи из најближег насеља. Није без интереса знати којим су светитељима и празницима храмови посвећени. Тако имамо посвећених:

Св. Николају	84
Пресветој Богородици	55
Св. Великомученику Георгију	48
Св. Пророку Илији	42
Св. Спасу—Вазнесењу Господњем	34
Св. Преподобној Параскеви — Петци	33
Св. Атанасију	32
Св. Тројици	21
Св. Апостолу Петру и Павлу	19
Св. Великомученику Димитрију	17
Св. Јовану Крститељу и претечи Господњем	14
Св. В-мученику Пантелејмону	9
Св. Архистратигу Михаилу	9
Св. Константину и Јелени	6
Св. Архистратигу Гаврилу	6
Св. Апостолу и јевангелисти Марку	4
Св. Великомученику Мини	4
Св. Васкрсењу Господњем	3
Св. Проконију	3
Св. Преображењу Господњем	3
Св. Сави Оспећеном	2
Св. Симеону Столнику	3
Св. Јовану Богослову	2
Св. Теодору Тирону	2
Св. Врачима Козми и Дамјану	2
Св. Апостолу и јевангелисти Луки	2
Св. Мученици Недељи	2
Св. Краљу Стевану Дечанском	1
Св. Архиђакону Стефану	1
Св. Муч. Талалеју	1
Св. Василију Великом	1
Св. Духу	1
Св. Апостолу Филипу	1
Св. Муч. Хараламшију	1

Св. Крсту	1
Св. Марији Магдалини	1
Св. Преполовенију Педесетнице	1
Св. Ахилеју	1
Св. Сави Српском просветитељу (пренос моштију)	1
Св. Климентију	1
Св. Кирилу и Методију	1
Св. Спиридону	1
Св. Кирику и Јулиту	1

Код свију црквених општина постоји тежња да се што више и боље уради на унапређењу храмова и црквене имовине, а нарочито да се црква односно свештен-

Коста Христић

Ђурчија, члан Управног одбора Српске православне црквене општине у Скопљу

ство помогне у додељеној му јеванђелској мисији. На челу свију тих општина је Скопска, која је за период свога рада доста урадила. Ту је уређење порте стародревног храма Св. Спаса, а према идеји коју су дали Његова Светост Патријарх Српски Господин Варнава и Митрополит скопски Господин Јосиф, подизањем нове звонаре са унутрашњим аркадама, које без мало опасују целу цркву,

Никола Панковић

трговац, члан Управног одбора Српске православне црквене општине у Скопљу

пружајући јој нарочиту мистику, као и уређење гробова српских архијереја који вечити сан бораве у порти ове цркве... Прихватајући пак идеју свога Митрополита — Његовог Високопреосвештенства Господина Јосифа за прославу 100 годишњице Саборне цркве Св. Богородице у Скопљу, Скопска црквена општина посебно задужује српску цркву, а нарочито овом јубиларном Споменицом,

која треба да буде одејај целокупне црквености Скопља и његове епархије, како у прошлости тако и у данашњици.

На челу Скопске црквене општине су:

као претседник г. Димитрије Бојацијевић, трговац,

као почасни претседник г. Сава Јергић, протојереј

— парох скопски,

као потпретседник г. Панта Јовановић, директор Држ. трг. академије, а као чланови Управног одбора г. г.

Андреја Герасимовић, трговац,

Ванђел Мазнић, винар, трговац,

Димитрије Маневић, свећар,

Ђорђе Петровић, кројач,

Ефгим Антић, златар,

Крета Христић, ђурчија,

Крета Спирин, бакалин,

Миливоје Шобајић, шеф фин. контроле,

Митар Петрушевић, свећар,

Никола Божиновић, трговац,

Никола Панковић, трговац,

Чедомир Тодоровић, учитељ — управитељ Дома »Краља

Александра I.«

Светих обитељи — манастира у епархији има 29, од којих су два женска, и са још шест метоха. Уз ове треба додати и 4 омања манастирчића који су поверени на бригу црквеним општинама, пошто самостално не могу да опстану. Манастири скопске епархије сада као своје редовно братство имају: два архимандрита, седам игумана, двадесет и три јеромонаха, једног јерођакона, једанаест монаха, дванаест искушеника. Затим: две игуманије, једну схимонахињу, девет монахиња, осам инокиња и четири искушенице. Свега монаха и монахиња 64 и 16 искушеника и искушеница. У осам манастира су в. д. настојатеља мирски свештеници.

Врховни настојатељ свију манастира у својој епархији је епархијски архијереј, који именује настојатеље манастирске, изузев за веће манастире где је братство већег броја (од четири). Тамо избор врши сама братија под претседништвом изасланика епархијског архијереја. За унутрашњи и спољашњи живот манастирски Свети архијерејски синод прописује нарочиту уредбу. Иначе сада

живот и рад наших калуђера креће се по типичу Хилендарском који је прописао наш први архиепископ и народни просветитељ Св. Сава.

Тешкоће које више-мање владају свуда владају и по нашим манастирима. Отуда код многих материјалне невоље. Инак мора се подвући да свуда постоји тежња за бољим, и у многим манастирима је много урађено. То напредно пословање је разнолико, и када би преузели да

Димитрије Маневић

свећар, члан Управног одбора Српске православне привене општине у Скопљу

све овде то омишмо далеко би отишли. Тек иде се напред, а то много значи за будући духовни просперитет наших манастира. Сви су они истински расадници духовне и религиозне радости, а затим више-мање ваздушне бање нашег народа, аједан се од њих потпуно ставио у службу оних, који траже лека својој онакој бољци — прави је санаторијум грудоболних под контролом лекара Лиге противу туберкулозе, Хигијенског завода и цркве.

Устав Српске православне цркве у својем чл. 171 за ширење вереке и црквене свести и хришћанског милосрђа, као и за друге послове унутрашње црквене мисије, предвидео је да у свакој црквеној општини постоји верско-добротворно старатељство под претседништвом пароха и под заштитом Архијереја. У ова старатељства могу ула-

Крста Спирић

кафеџија, члан Управног одбора Српске православне црквене општине у Скопљу

зити лица оба пола и њих поставља епархијски архијереј. Св. Архијерејски сабор под А. С. Бр. 69 зап. 136 од 26/13-IX-1932 г. прописао је правилник о делокругу ових старатељства као и управљању његовим фондом. Наша епархија има два намесништва где се образовало само по једно старатељство за цео срез, да би акција била шира и

рад успешнији. Та су старатељства у срезovima Кривопа-
ланачком и Прешевском и носе имена светитеља за који
постоји тамо нарочити култ и где имају нарочито посве-
ћене манастире — Св. Јоакима Осоговског код Криве Па-
ланке и Св. Прохора Пчињског испод Козјак-Планине.
Сем ова два, старатељства у епархији има још у парохији

Никола Божиновић

трговац, члан Управног одбора Српске православне црквене
општине у Скопљу

јовачкој, мачкатичкој (намесништво Масуричко-поља-
ничко) и босилградској. Сва ова старатељства свој посао
врше скромно и без рекламе. Велика ће добит бити ако
се наше парохијско свештенство за овај посао више и
озбиљније заузме. Ово друштвене прилике данашњице
нарочито налажу.

Епархијска централа ни сама није у овоме послу стала на по пута. Она има при Епархијском Управном одбору помоћну касу Светог Спаса и помоћу те касе помаже мисионарско-религиозну акцију на све стране у епархији, помаже подизање нових храмова, као и већ по-

Митре Петрушевић
воскар, члан Управног одбора Српске православне црквоне општине у Скопљу

стојећих да се одрже у пристојном стању; помаже чување наших старих црквених задужбина, затим рационално газдовање на већим црквено-манастирским добрима, подижући све привредне гране које се могу са успехом обзиром на постојеће прилике водити; помаже црквено-просветно делање и напослетку помаже свестран добро-

творан рад у вези са црквом и њеном мисијом. Из ове касе не може се ништа трошити без знања епархијског архијереја...

Сем ове касе при Епархијском Управном одбору установљен је фонд, који треба да сачува од заорава име *блаженогочившег Митрополита скопског Вићентија*. За тај фонд још нису прописана правила. Сав се рад

Ђорђе Петровић

кројач, члан Управног одбора Српске православне црквене општине у Скопљу

сада своди на прибирању средстава, па када се накупи већа сума да се пројектују правила и приступи послу. За овај фонд скупљено је до сада 133.159.60 дин. у готову и 50.000 д. у $2\frac{1}{2}\%$ обвезнице ратне штете. Уз то прикупљена је и сума од 74.509.32 дин. за уређење епархијског музеја са библиотеком, а за који је искористићен тако рећи пренуштен зубу времена храм Св. Великомуче-

ника Мине у Скопљу (придворно добро скопске митрополије) и кроз који треба за први мах да се обележи име блаженопочившег митрополита Вићентија и да се обележи јубиларна свето-Савска година, која се, баш ове године слави поводом 700 год. смрти Св. Саве. Чим се овај посао оконча, онда ће се продужити акција на стварању једне социјално-црквене установе кроз коју треба да се изрази целокупно хумано и добротворно дељање наше цркве у Скопљу. А то ће бити ако Бог да, јер за то гори пуна љубав многих наших људи на челу са архиепископској епархије Његовим Високопреосвећенством Митрополитом Господином Јосифом.

У нашој епархији постоји још једна врло важна и корисна установа, то је *Привредна кредитна задруга епархије скопске*. Није ово обична задруга. Она је достојна сваке пажње и поште. Она се стара да наши храмови буду снабдевени свећама од чистог пчелињег воска. За ово има посебну радионицу и са поносом можемо истаћи да јој за сада у држави за ово нема премца. Што је најглавније приходи ове задруге и сувише речито говоре о високој јеванђелској и човекољубивој свести нашег свештенства, који је поглавити члан ове Задруге. На име 50% прихода припада фонду за добро цркве, 20% болесничком, 20% уделима задругарским који не смеју премашити 6% интереса, и 10% резервном фонду. За фонд су прописана нарочита правила и са истим рукује Управни и Надзорни одбор задруге под непосредним старањем епархијског архијереја. А циљ је фонда: поред осталог да помаже црквену штампу којом би се у епархији водила пропаганда за религиозно-духовни живот и што се већ чини о чему ће бити посебно неколико редака; да помаже епархијски црквени музеј и библиотеку, па школовање сиромашних ученика богословских школа; црквену музику и појање преко установа које су се за ово нарочито посветиле, као и свештена лица оба реда за специјалне изобразбе кроз нарочите курсеве и у опште сваки добротворан рад цркве ради чега ће 8% редовно издавати Епархијском Управном одбору за помоћну касу Св. Спаса.

До којих се све граница иде у овоме пословању да напоменемо још и то да при Привредно Кредитној За-

друзи Епархије скопске постоји и фонд за самопомоћ свештенства у случају тежих породичних недаћа када наступи болест и случајева смртних. Из овога фонда за случајеве болест и дају се безкаматне позајмице и необавезне повратне помоћи, а у случају смрти кога било свештеника — задругара, његова породица прима онолико пута по 50.— дин. колико је свештеника улагача у овај фонд. Аутоматски се по сваком смртном случају одмах у фонд од свију чланова улаже понова по 50.— дин., а 50.— дин. више раније уложених (поред 50.— за редовну исплату) службе јачању фонда, као и оних 20⁰/₀ што их редовно Задруга даје овом фонду.

Недавно је образована и Књижевна задруга Епархија Јужне Србије за црквену штампу. Ова задруга почела је своје пословање часописом *»Хришћанско дело«*. *»Хришћанско дело«* треба да буде истинско дело свештенства које Архијереји Југа ревносно потстичу за сва ова пословања. Сви су успеси резултати правилног разумевања обеју страна, т. ј. Архијереја и њихових сарадника у винограду Господњем наших свештенослужитеља оба реда. Да није овога интимног разумевања и да оно није проткано једном чедном љубављу и правилним односима не би свега овога било.

Само пак Скопље има свој *Свештенички хор*. Он је једини у целој нашој цркви. Истуна у недељу православаља, приликом духовних приредби, на свечаностима државним и црквеним у храму, 6 октобра ове године био је на Опленцу са преко 400 душа са нашега југа, где су свету заупокојену литургију служили Његова Светост Патријарх Српски Господин Варнава, Митрополит скопски Г. Јосиф (под чијим је духовним вођством народ и дошао са Југа), епископ охридско-битољски Г. Николај епископ бачки Г. Иринеј, епископ Г. Карловачки Г. Максимилијан и епископ нишки Г. Јован, а свештенички хор певао целу службу, јер су наши Архијереји тада баш дошли због народа са Југа, који је овако бројно дошао да се помоли Богу за вечан покој великог и у истини вољеног Краља Александра. Сем овога хора Скопље има још неколико као посебне организације, а и ђачке. Сви они певају у цркви. Тако нпр. Певачко друштво *»Вардар«* пева

у Саборноме храму, »Мокрањац« у храму Св. Вмученика Димитрија, подмладак Вардара у храму Св. Вмученика Ђорђа у Чаиру, Академ. певачко друштво »Обилић« у храму Св. Ц. Константина и Ц. Јелене... Ђачки хорови учитељске школе, гимназије и Трг. Академије, па основних школа и других стручних школа када год су о Св. Сави иступали приређивали су праве духовне концерте и пружали јединствену душевну наелладу.

Тако је и по унутрашњости епархије (Врању, Куманову, Тетову, Велесу у др. местима).

Ето ово је у најкраћим потезима слика свију тела и установа које има Скопска Епархија. Дао би Бог да све оне јачају и напредују за добробит наше Светосавске Српске Православне Цркве и њеног благочестивог и бољубивог народа.

1 новембра (18 октобра) 1935 год.
на дан Св. Прохора Пчињског.

ЦРКВА И ОБРАЗОВАЊЕ

Црква је први цивилизатор човека.

Ову улогу добија она од религије. Религија је први општи израз човековог духовног живота. Први проблесци духовности су мистични, религиозни по суштини и у целини. Уопште сваки животни покрет примитивног, или ако хоћете да речемо, првог човека је духовне природе. Услед тога религија игра отсудну улогу у постанку и развоју цивилизације. Она је мати сваке културе и цивилизације. Све врсте друштвених активности и сви облици животне радности, било из интелектуалне, било из практичне области, излазе постепено из првих облика религије. У првим религиозним веровањима битно се мешају и преплићу први плодови друштвеног живота са свима животним искуствима личног и заједничког живота. У првим облицима саме религије огледа се општи друштвени живот човека, сви морални, политички и економски односи, уз опште манифестације интелектуалне природе.

Религија је основна спојна сила друштва. Она је спона која држи људе у заједници и само преко ње су они свесни да јој припадају. Религија је веза која чини да људи осећају да су блиски, сродни једни другима, да су чак исти по природи и по животу. Ако религију упоредимо с друге две јаке спојне друштвене силе, крвним сродством и заједничким пребивањем на једном месту, видимо ово стање: Крв и место пребивања су непосредније, али недуховне и мање покретне снаге, док је религија слободнија, покретнија и, због своје духовности, творачкија снага. Њом се уздиже човек изнад непосредне везе са глом и ствара себи духовну област сила из које ће оплођавати духовношћу сваки свој животни рад и потхват. Из вишка духовности у свима животним радњама по нужди стварају се култура и цивилизација.

Црква је чувар укупности виших духовних вредности у људском друштву. У њој се одржава и разрађује систем вредности које стоје као човекова тековина изнад

свакиданињег живота и искуства. Из ње, као из хранилишта, повлачи их човек увек кад му затреба да се отргне од власти основних животних потреба голог постојања на земљи. Постојање религије сведочи о богатству живота. Човек има више способности и могућности у себи а да би га могла сасвим заузети борба за голи опстанак. Човек својом сопственом снагом овладава, постепено, свима условима живота. Прву помоћ добио је из религије. Она је оплодила животне способности те су се самостално развијале даље. Први, видљиви и опипљиви, спроводилац човековог културног и цивилизаторског оспособљења била је црква. Она је учењем и култеком праксом одржавала будним човеков дух у тежњи да овлада свима областима живота. Веза човека с црквом првобитно није однос власти цркве над појединцем. Човек је тражио ту установу због себе, себи у помоћ, ради олакшања и унапређења свога живота. Он се ње држао, јер је она била хранилиште свих животних вредности.

Са развојем друштва мењала се и религија. Искуство је стварало нове друштвене облике, а ови су учинили да се првобитно опште сазнање човека диференцује. Из религије су се издвојиле многе нове области духовне делатности и осамосталиле. И сама религија се диференцује. Она се, управо, усавршава, употпуњује. У њој се јавља један нов елемент: откривење. Откривена религија је најдиференцованији облик религијозног живота. Према њеном ранијем облику, откривена религија је духовна активност пунолетног човека. За човековог духовног малолетства религија је обухватала у целини све области живота и човек је био као под неком врстом општег туторства религије и цркве. Откривена религија чини у овом погледу знатан корак унапред. Она чини разлику између светих ствари и радња и профаних. Она је тиме прогласила човека самосталним у неким животним областима. Чинећи разлику између светог и профаног, човек је добио признање да у извесним животним областима може успешно и добро да ради, независно од првобитног облика религијске и црквене праксе.

Али откривена религија је унела у човеков живот још једну поставку. Она је енергично нагласила првен-

ство и предnost духовног живота испред материјалног. Разликујући свето од профаног, религија није искључила сасвим дух из ове погоње области. Она је само ослободила ту област специјалне религијске праксе. Отворила је пут стварању нових животних облика, али у њима треба и даље да остане исти дух. Он заиста и остаје. Отада црква постаје чуварица и неговатељица духовних животних вредности својих чланова. За све остале врсте животних вредности рађају се и развијају нове друштвене установе. Ове уређују свој однос према цркви по општим животним приликама појединих друштава. Чак и у области духовног живота одељују се посебне друштвене установе, јер настају диференцијације и у самој духовној области. С овим гранањем друштвеног живота отпада, постепено, од цркве много задатака и радња. Али тиме црква не губи. Ако се и сужава круг њеног дејства, појачава се вредност њеног рада. Што отпада у ширини, добија се у дубини. Поред несумњивих и основних вредности материјалног живота, она ће истицати високо духовне вредности и држати их и неговати као најбоља и драгоцена средства за оплођавање и усавршавање друштвеног живота. Друштвени и лични живот човеков је прикован за земљу. Земаљске материјалне вредности задиру дубоко у његов живот и одређују га. Живот је, по својој природи, у сталној промени, превирању и у сталном току ка усавршавању. Свака нова, стечена вредност носи у себи и клицу сопствене смрти, јер је само пролазни степен у ходу човечанства напред, ка вишим вредностима. Да би човек у овом сталном занављању и обнављању имао поуздање да вреди то што чини, верујући у напредак и усавршавање, црква му указује на непроменљиве, вечне, божанске вредности, као и највиши идеал човечјег живота.

Ову привидну противност између пролазних и трајних, човечанских и божанских вредности пребродило је Хришћанство. Међу осталим великим светским религијама оно заузима посебно место и има посебно значење. Идејом богочовека оно се истакло испред свих религија. У њој су битно и неразделиво спојене две противности, које се стално провлаче кроз историју човековог духовног развитака: божанско и човечанско. Мисао и вера у

чињеницу уједињења божанске и човечанске природе у богочовеку Христу, који је ходио по земљи и живео човечанским животом, чине хришћанство најчовечанскијом религијом. Са хришћанством је добило човечанство једно гледање на свет, помоћу којег је пребродило све друштвене облике који се оснивају на уверењима о неједнакости људи и њиховог животног пословања. Учење да су сви људи подједнако учесници божанске природе преко богочовека Христа родило је европску цивилизацију. Хришћанска црква је била прва цивилизаторка европског човека. То не треба доказивати. Сва наша цивилизација је прожета основном идејом Хришћанства: богочовеком тј. признањем да је почетак и крај сваке животне делатности, сваког напретка, сваког усавршења човек. Човечји живот је извор сваке вредности; јер је он сам највиша вредност. Ван оквира свог, човечанског, живота не може човек ништа сазнати, чак ни божанске ствари, а поготово не може ништа створити. Хришћанство не признаје никакву вредност вишу од човека.

* * *

Хришћанска црква није једнообразно спроводила и спровела хуманизовање европског друштва и европске цивилизације. Добивши територију на којој је умирала једна велика и типична цивилизација, хришћанство је примило доста у себе од затечених вредности, па се и само обликовало, у појединостима, према нарочитим условима и приликама живота. Од постанка свога онажале су се извесне разлике условљене месним приликама. Временом су се те разлике заостриле до противности, да, најзад, створе и непремостив расцеп између две половине, западне и источне. Она прва развила се у негдашњем центру империје која је обухватала целу земљу т. ј. скоро сав тада познати свет. Наслеђујући тековине римске цивилизације, она је прихватила и дух супериорности средштва над покрајинама и традицију империјализма којим је била прожета римска цивилизација. Ово наследство показало се у виду строгаг и доследног јединства цркве. Јединство је спроведено не само у духу, у учењу и ве-

ровању, него и у управљању. То је довело до скоро потпуне једнообразности, иако је овај део хришћанске цркве у своје крило примио многе народе и расе, који су имали пуно услова да се култивирају слободније и створе цивилизацију више према сопственим способностима и условима.

Насупрот томе Византија и источна црква с њом стварају се на перифериском делу негдашње велике империје, скоро на варварском тлу. Овде је слабија средишња традиција супериорности и империјализма. Црква се организује у духу аутономистичком и помирљивом. Поред свих повремених покушаја да се и православна црква на истоку претвори у јединствену, унитаристички управљану верску заједницу, источна црква хришћанска је остала јединствена духовна заједница многих помесних цркава. Њихово јединство је у чувању и неговању истога хришћанског духа и истога хришћанског учења. Место униформности у овој духовној заједници влада конформност, иза које се слободно развијају својствености народних заједница. Оваква пракса донела је и нове плодове. Од источне цркве није се толико отпадало. У њеном крилу су се родили и развили нарочити издаци хришћанског православља. Поједине народне заједнице створиле су свој народни тип православља. Општечовечанске хришћанске вредности спојиле су се тако интимно с прехришћанским духом народне заједнице, да се у неким народима утврдила свест да је за њих немогућа друга исповест хришћанска, сем православља. Сама народност исте заједнице као да искључује сваку другу вероисповест. Да укажем, као пример, на српско и руско православље. И у српском и руском народу се тешко дели народност од православља. Претежни део српских и руских православца мисли да је то заиста и немогуће. Српства као да не може бити без православља, а човек Рус као да не може бити неправославан.

Не улазећи, на овом месту, у вредносну оцену ова два схватања, ми ћемо констатовати само да су ове две праксе створиле и два типа образовања. С једне стране, оне прве, видимо велики смисао за облик, за дотераност за израђеност, за склад разних облика у свима областима

живота. На другој се констатује дубока душевност, склоност одуховљења и оних ствари које могу сасвим добро постојати и без тога, велику покретност духовних снага, без много бриге за облик, без тежње да се животна бујност увек утегне у већ стечене и израђене вредносне облике. Зато није чудо ако се повремено јаве неслагања или чак противности између ове две области хришћанског света.

Српски народ је дошао под утицај византиске цивилизације и културе. Дошавши на тле Византије, преко православља је ушао у европску и светску цивилизацију. Насељен у покрајинама које су имале непосредни додир с Византијом, Срби су из прве руке добијали најлепше плодове византиске цивилизације и културе. Културни тип оновременог човека одликовао се високим и утанчаним позивањем хришћанског учења и моралом ком је била главна одлика ограничавање природних животних нагона и склоности, скоро до аскетске уздржљивости. У друштвеном погледу одликовао се смелом за државност. Сви ови елементи преношени су у српски народ. Св. Сава је дефинитивно изградио српску средњовековну културу у духу оновремене византиске културе и пренео у Србију све облике те исте цивилизације. Нешто дотерани према месним приликама дали су лепе и богате плодове. Дело Св. Саве је успешно било и обилно. Положио је чврсте темеље цркви, коју је после и осамосталио. Црква и њени служитељи били су први трудбеници српског народног образовања. У прво време световно свештенство, касније манастирско, носило је на себи службу народног образовања. Прве и једно време једине народне школе били су домови парохијских свештеника. На псалтиру и часловцу се учило првој писмености, да се касније, у манастирима и епископским дворевима пређе и на више литерарно образовање. Највиша школа је био Хилендар. Из њега и преко њега је долазила највиша просвета онога времена. Хришћанска држава с народним владаром на челу била је природни сарадник и помагач цркве. Сво образовање и сва култура средњовековне Србије била је хришћанског типа, јер је црква била главни и изкључиви орган народног образовања. Многобројни лењи плодови културе

нашег средњег века сведоче да је епископ православна црква врло успешно обавила образовање и цивилизацију српског народа.

* * *

Не треба наводити много чињеница да се ово докаже. Ко би то хтео чинити морао би надугачко да понавља опште познате чињенице из наше културне историје. Све што нам се сачувало из културе и цивилизације нашег средњег века: из књижевности, од основне писмености до највећих и најваљанијих дела оновремене књижевне делатности, из ликовне уметности, грађевинарства, законодавства и државног и друштвеног уређења итд. дала је православна црква и стварали су и створили црквени људи, уз живу потпору православног народног владара. То није, петина, случај само са српским народом. Сви европски народи су прошли исти пут црквеног хришћанског образовања. То је био природни пут хуманизовања европског човека. Само та и таква прошлост није имала свуда исто дејство и није оставила свуда једнак траг. Православље се унело у живот српског народа сасвим, оно га је прожелело. Није остало само на површини народног живота, као нешто спољашње, накалемљено. Српски народ је целу своју историју схватио кроз идеологију православног хришћанства. Сасвим хришћанско схватање је да је цар Лазар т.ј. српски народ изгубио царство, јер није хтео служити »цару земаљском«; да се радије приволео »царству небеском«. Ова концепција народне пропасти ушла је дубоко у народни живот и створила чврсту и непоколебиву веру и уздање у »васкрсење«, јер жртва праведника мора увек триумфовати по хришћанском схватању.

Несумњиво је да је црква дала српском народу ово схватање. Овакву идеологију могли су сложити само учени црквени људи. Она се није могла родити у средини неучених и богословски некултивисаних лица. Можда ће неко рећи да је епископ православна црква наметнула, напустила српском народу ово схватање, хотећи да умањи њене заслуге. Можда ће навести у своју корист и чињеницу, коју савремена литерарна наука у најновије доба утврђује, да мотива који сведоче о оваквим схватањима

има и код других народа и да су они могли доћи и за-
 иста и дошли с друге стране, чак и неправославне. Нека
 је све ово тачно, ипак остаје неповређена истина да је
 православна српска црква у том духу однеговала право-
 славног Србина, да му је она омилила овај начин миш-
 љења и осећања и да му га је учинила толико присним,
 да је сав свој историјски живот обукао у рухо ове хриш-
 ћанске идеологије. Само вером у вишу мисију могао се
 сачувати и заиста сачувао српски народ кроз дуги пе-
 риод петвековне потчињености сили сасвим стране кул-
 туре и цивилизације другог тина. Само тако се може
 схватити величанствено поуздање о своју снагу с којом
 је српски народ извојевао своју историјску судбину у но-
 вом веку. Да је српски народ сам повео иницијативу да
 изгради самостално свој историјски живот, да се политички
 и културно осамостали, да је истицао себи на чело увек
 само своје људе, да ја испред свега држао се традиције
 свога народног живота, може се разумети само кад се
 укаже на околност да је правосл. српска црква судбину
 народа ставила под вишу санкцију, божанско покрови-
 тељство. Тешко би било разумети, без тога, откуда она
 грандиозна концепција народног ослобођења код Срба у
 време кад су сви земаљски услови говорили против; кад
 сем вере и самопоуздања ништа се није могло навести за;
 кад је видљива политичка снага српског народа нечеза-
 вала према државној и политичкој моћи народа од којих
 се требало ослободити. Снага духа је и овога пута пока-
 зала се јачом од свих снага које су се заснивале само на
 чињеницама рационалне природе. Зато би било боље
 рећи да је православна српска црква добро васпитавала
 и васпитала српски народ, кад је својим васпитним деј-
 ством одуховљавала и одуховила заиста грубу и свирепу
 борбу за народни опстанак, него рећи да се наметала
 и натурала са својим нарочитим схватањем.

Ненаметивост православне цркве показала се наро-
 чито за време владавине Османлиске империје над срп-
 ским народом, иако је она имала посебно повлашћен
 положај у народном животу. Османлиска империја била
 је исламска теократска држава. Признавала је за основ
 државног и друштвеног уређења верска начела. У духу

теократског схватања она је хришћанској цркви као верској заједници неисламских поданика дала положај сасвим у духу својих начела. Вера и народност је једно; према томе претставници вере су и претставници народности. Држава им признаје власт не само у духовним, верским стварима, него им даје, у границама државног уређења, и власт у световним односима народног живота. Ето прилике да православна црква клерикализује народни живот! Услед оваквог стања у исламској држави, већ постојали приени однос православне цркве и народног живота продубљен је. Црква и црквени људи играли су заиста отесудну улогу у свима народним пословима. Српски народ ипак није ово стање кретио клерикализмом, а српска православна црква није стављала начелне сметње слободном државном и друштвеном уређењу српског народа.

Православна црква остаје верна духу толерантног хришћанства и кад један део српског народа долази у додир са средњеевропеком цивилизацијом, која се развија под утицајем римског католицизма. Патријарх Арсеније III Чарнојевић међу првим народним пословима предвиђа отварање високих школа, гимназија и академија. За њим се ређају сви митрополити и епископи у одушевљењу за просвету и народно образовање. Отварају и издржавају гимназије и једну академију истога типа као и католици што су имали, без икаквог зазора од ослабљења њихове власти и бојазни да ће нови тип образовања пољуљати дух православља. Не би чудо било и да су се побојали, јер римска црква је свом својом силом наертала на српско православље које је дошло под власт католичке државе. С дубоком вером у моћ просвете и чврстим поуздањем у дух православља својих верних, српска православна црква у Аустрији учинила је, после Св. Саве, највеће дело народног образовања: увела је српски народ у културни круг централне и западне Европе. Ма колико да је било одушевљење за новину, ма колико да је била велика драж просвећености, Срби су ипак сачували своје православље као драгоцену традицију и као велики народни капитал. У свима налетима страног схватања, наметљивог и ненаметљивог, православље је служило као сигуран национални ослонац и упориште. Чувајући право-

славље, чувала je српска црква драгоцену тековину српске културе и српске самосвести. Ово чување православља ипак није ишло до тесногрудог одбијања сваке друге тековине стране културе. Чувајући народни карактер свога верског исповедања Срби су усвајали тековине западне културе с лакоћом. Просветилачка култура, до које су прво дошли, била је плод либерализма, а тај дух је годно православљу до извесне мере. У обе области, и у православљу и у либерализму, дух народности, дух национализма је присан. Отуда се јављају у српском народу слободоумље, демократско расположење и трпељивост као опште народне врлине. С овим врлинама нико од нас не сматра да ограничава или штети своје православље.

Далеко од неког цркварства, Србин је одан својој цркви искрено и спонтано. Али његова религиозна пракса није богата и разрађена, као што је случај у другим хришћанским црквама. Српска православна црква није стигла ову област да разради, јер је више била заузета у световним народним пословима. Ослобађајући се таквих задатака, српска православна црква може да има частан задатак да развије и разради код својих верних религиозну праксу у духу српског православља.

* * *

Српска православна црква је одиграла у прошлости врло часну улогу у изграђивању народног образовања Српства. Она неће изневерити у овом погледу ни у савременој народној држави и друштву, иако њој сада не иде истоветна улога као у прошлости. Две су чињенице који одређују у савременом друштву улогу цркве у савременом васпитању: богатство културних вредности којим савремено образовање треба вршити и начело поделе посла, које је основа сваке друштвене радности данас. Савремена образованост чини много већи круг вредности но што може црква сама да има. Сем тога, множина и многострукост васпитних и образовних вредности учинили су да је, посебни друштвени орган за образовање и васпитање, школа постала аутономна у оквиру општег државног и друштвеног уређења. Иако је и она била у

извесna времена органом цркве, данас је школа орган државе; као таква односи се према цркви по општем односу државе према цркви. По природи друштвеног уређења црква не може бити више искључиви орган народног образовања и васпитања. Поставља се питање односа цркве и школе. То је један од основних проблема савременог школства.

Школа је друштвени орган. Њен задатак је да спроводи народно образовање и васпитање у једном одређеном друштву. Преко образовања и васпитања друштво продужава себе, оно живи и развија се преко њих. Васпитањем се преносе све стечене вредности културе и цивилизације на нове генерације, преко којих друштво одржава своју егзистенцију. Према овом нашем схватању школа је најважнији друштвени орган. Она је преносник свих вредности, а истовремено и будилник свих духовних снага човечанства, које се могу развити образовањем. Да би њен посао био успешан, организоваће се сасвим у духу свога друштва и живети истим животом којим живи друштво у којем и ради којег постоји и ради. Школа ће бити, дакле, увек верни одраз целокупног друштвеног стања око ње. То тако треба да буде, јер школа нити има смисла да живи нити може живети мимо своје друштво. Наше друштво живи са својом црквом и негује своју религију. У кругу оних вредности којима ће се вршити у њему образовање биће и религија.

Уз религију има и других вредности које траже права у образовању, поред интелектуалних. Вредности уметности, вредности социјалног и радног живота итд. исто тако улазе у круг образовања. Ни образовање ни школа не може бити домен само интелектуалних вредности. Хоће да се мисли да је образовање, нарочито школско, искључиво радно поље науке и да су научне вредности једине којима се може и треба вршити образовање. То је погрешно. Наука је само један елеменат образовања и васпитања. Најважнији, истина, али ипак само један од многих, а не једини. Наука има претежну улогу због великог значаја у организовању живота; због тога што њоме најсигурније владамо животом природе и што је најјачи инструменат за сво човечанско пословање. Зато друштво и признаје на-

уци суверену слободу у истраживању и казивању утврђених и проверених резултата. Али у области образовања уопште употреба науке се ограничава сама по себи. Док у интелектуалном животу може својим рационалним методама врло далеко да досегне, да се домогне улоге управљача, у областима друштвеног и моралног живота не може то да постигне. Врло често мора у овим областима да се задовољи само с констатацијом извесних чињеница и да их региструје. То јој не умањује вредност у нашим очима, али свакако своди на праву меру апсолутно поверење у науку и научно сазнање. Зато се наука не може уздићи изнад друштва и мимо његов живот. Друштво одређује положај свих образовних вредности, па и научних. Оне се врстају и ређају према потребама друштва. Друштвене потребе су онај чинилац који одређује употребу појединих образовних и васпитних вредности.

Друштво не тражи више од религије, односно цркве, да врше и интелектуално образовање. Ни црква то не тражи; задовољава се признањем права и слободе религиозне и моралне наставе. То је велики и важан задатак. Према прошлости овакво стање значи сужавање дејства цркве у друштву. Међутим црква може да добије много више, ако слободне снаге употреби на темељније изграђивање морала у друштву. Ово је врло важан задатак, нарочито данас, кад поред најсјајније интелектуалне културе друштва не могу да се одржавају јер им недостаје довољно друштвене и моралне културе. С развојем само интелектуалног живота европска цивилизација још није хуманизована. Много и много духовне енергије треба још утрошити да се човек хуманизује. Досада је европски човек успео само начин свог мишљења да хуманизује. Велика област морала, социјалног живота, политике чекају још на творце правих, хуманих вредности. Православна црква може да има тих вредности и треба да их оживи у друштву.

Поред начелне, има овај проблем и своју техничку страну. Поставља се питање како ће црква да врши практички религиозно морално васпитање омладине. Хоће ли то вршити аутономно у свом делокругу или пак у школи,

која сада већ није више у њеној власти? У овом погледу хришћанске цркве се држе, у главном, две праксе. Прва је она коју практикују православна и католичка црква. Религиозно морално васпитање се врши у јавној, државношколи обавезно. Овај начин има за собом историјску традицију. Сматра се, затим, предношћу да свако хришћанско дете, без обзира на религиозно морално стање породице и средине у којој живи, прође, овако, обавезни курс религијске наставе и вероисповедне праксе. Религиозно морално васпитање се обавља под видом службениости. Али поред ових стварних или замисљених предности овај начин има и својих потешкоћа. Прва потешкоћа се јавља кад треба ускладити у једној те истој школи више хришћанских вероисповести између себе и још по коју нехришћанску са свима њима укупно. Ако би се, начелно, и нашло какво решење, практички не постоји могућност да се у свему задовоље све верске заједнице и да се избегну трвења због нетрпљиве подвојености и сталног осећања оштећености у сопственим интересима. Ма како се уредило и уређивало, ретко ће се моћи постићи да бар неке вероисповести буду задовољне. Обично ће све мислити да су незадовољне и бити незадовољне. Све ће се увек сматрати оштећенима. Сем тога стално ће лебдети пред сваком и бојазан од прозелитизма оне друге исповести. Ова потешкоћа може још и да отпадне код верски хомогених средина, али су ове ретке.

Већа потешкоћа је ове праксе у томе што се с религијом, у овом случају, поступа као са сваким другим наставним предметом. То је деградација религије. Она није, нити може бити само предмет наставе. Религија је нарочит начин гледања на свет, она је дух живота. Ако религија не постоји као таква, ње уопште и нема. Све друго је празнословље, без животне вредности. У сталној колизији с осталим васпитним и образовним вредностима у школи је тешко то постићи. Овај начин, дакле, ограничава религиозно васпитање у битности и због тога доноси мање користи него што би требао да донесе. Религиозни морални живот не добија тиме што се административно зачисли у наставне спискове што већи број деце и

проведе кроз одређене курсеве. Идеал цркве је да религија постане животворним начелом човековог живота. Ако се то не постигне, није се постигло скоро ништа. Просто знање религиозних истина и веровања не чине још религију. Она су најспореднија страна религије. Преко њих се човек не ошлемењује, не хуманизује још. Њима се може постићи само спољашњи религиозни лик, који остаје на површини и не дотиче се духа и осећања. А то су баш главне чињенице у религиозном животу.

Ове потешкоће отклања друга пракса, коју су увеле англиканске црквене заједнице. Оне су, наиме, свуда гдегод су долазиле између себе до судара, нарочито у Америци, оставиле школу. Оне су саме, у сопственом интересу јавну школу у својим земљама учиниле лајичком и религиозно морално васпитање узеле сасвим аутономно у своје руке. Овај рад на свом тлу, рађен својим методама и неограничаван никаквим административним обзирима уродио је добрим плодом. Религиозно морални тип Англосаксонца је израђенији, пунији и садржајнији него типови који излазе из праксе коју прво приказасмо. Религиозно морални живот овако васпитаног човека је пунији и богатији човечанским вредностима, него живот заједница у којима се административно гложе и прегањају разне вероисповести. Дух хришћанске трпеливости, помирљивости и спољљивости високо је развијен, иако су и они поцепани у врло много исповести. Кључ успеха је у томе што су се те верске заједнице у интересу духа религије, узвисиле изнад тренутних, спољашњих, формалних вредности. Жртвовале су ове ради духовних.

Верујемо да би аутономно религиозно васпитање донело више користи нашем друштву. Не само што би се избегле зле последице сталног трвења, него би православље добило много више у позитивном смислу. Православље би у вези с вредностима савременог живота могло да створи врло активни тип религиозно моралног човека, како у нижим, тако и највишим интелектуалним редовима. Оно има услова за то. Усвојити ову праксу, изгледало би, према досадашњој, као да црква напушта стечене позиције власти. Не мислимо тако. Губитак би био само привидан. Што би се изгубило формално у власти,

добило би се у власти духа. Ако је до власти, ова последња је преча и боља. Али српско православље никад није постављало питање власти. То је његова светла традиција. Оно је неговало дух православља, дух хришћанства, у оној мери колико су то културне прилике његовог народа дозвољавале. То нека и даље остане, јер треба да остане, руководно начело у свему, па и у религиозно моралном васпитању, иако се не напусти досадашња пракса. Није, најзад, толико до облика и до речи; оне умртвљују.

Христос је рекао: »Дух је оно што оживљава«.

The first of these is the fact that the
... of the ... of the ... of the ...
... of the ... of the ... of the ...
... of the ... of the ... of the ...

The second of these is the fact that the
... of the ... of the ... of the ...
... of the ... of the ... of the ...
... of the ... of the ... of the ...

The third of these is the fact that the
... of the ... of the ... of the ...
... of the ... of the ... of the ...
... of the ... of the ... of the ...

The fourth of these is the fact that the
... of the ... of the ... of the ...
... of the ... of the ... of the ...
... of the ... of the ... of the ...

The fifth of these is the fact that the
... of the ... of the ... of the ...
... of the ... of the ... of the ...
... of the ... of the ... of the ...

Д-р ЈОВ. ХАЦИ ВАСИЉЕВИЋ

ЦРКВА СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У СКОПЉУ (1835—1935)

У погледу богатства у црквама и манастирима у Средњем веку између свих наших јужних области, ако не и у целој нашој земљи, Скопље и околина држе прво место. Сам византијски историчар Прокопије, савременик заснивања Скопља на месту на коме је сада од половине VI в., вели: *да није лако набројати божанске храмове у Скопљу*, које је подигао његов оснивалац, Јустинијан (г. 535). А колико их је још, у Средњем веку, подигло други византијски и словенски владаци. Шта су их само српски владаци подигли до турскога завојевања оних крајева у Средњем веку. За већину од њих знамо само по писаним подацима, по краљевским и царским повељама и по другим наређењима. Ни траг се незна многих и великих и значајних храмова. И ако легенда о постанку саме цркве Свете Богородице, скопске катедрале, од пре сто година, друкчије казује, питање је, нису ли, стварно, и на месту на коме је подигнута ова црква, постајали трагови какве цркве из Средњег века.

Значај свој и у том погледу, Скопље је почело себи повраћати још првих деценија XIX века. Прво, међу нашим градовима на југу, било је Скопље, у коме је саграђена велика и импозантна црква Света Богородица; у оно време и највећа и најлепша у свима нашим јужним областима.

И ако је од Скопља четрдесетих година прошлог века у сваком погледу Велес био значајнији град, и ако су Велешани своју цркву Св. Пантелејмона почели још 1811 г. завршили су је тек 1841. Прилеп, такође важан трговачки град у оно време, своју цркву Св. Вазнесења подигао је тек 1836 г. Штип је нову велику цркву добио 1846; Врање, такође јако трговачко место, тек 1837, а Куманово 1846 г., Скопље ипак пре њих, 1835 г.

Кад је црква Св. Богородице у Скопљу била подигнута, у Скопљу су постајале још две мале цркве, бар по именима познате још из Средњег века. То су биле црква Св. Димитрија и црква Св. Спаса. Овамо не рачунамо и Дечански метох, и метох Пећке патријаршије у којима је такође била читана Божја служба.

До хиљаду осаместо тридесетих година Скопље је већ доста нарастало насељавањем словенскога живља из села и ван Скопске Области и из околних градова. И већ су цркве Св. Димитрија и Св. Спаса биле мале да приме све богомољце. А обе су биле и на незгодним местима према Турцима и другим иноверцима. Прва у Јеврејској махали и у чаршији, а друга близу пазаришта и тврђаве у којој је становала жандармерија и војска, и уз то близу истакнутих муслиманских богомоља, што јасно доказује да су биле на врло незгодним местима, кад се узме у обзир и то да су у оно време и јутрење и служба вршене по ноћи — до сванућа. Турци никако нису допуштали да се оправе, а камо ли да се прошире ове две мале цркве. Зна се колико је дуго црква Св. Спаса после пожара у XVIII в. лежала неоправљена. Прва оправка цркве Св. Димитрија допуштена је тек 1886 г. а допуштење је тражено за оправку још 1835 г. кад је била подигнута црква Свете Богородице. Тако се у Скопљу јака потреба осетила за још једном већом црквом. Нанори Русије да од Турске добије што права и привилегије за православну веру и цркву у Турској дотле су већ били уродили плодовима. Њено право, добивено Кучук-кајнараџујским уговором, г. 1674, проширено је после њене победе у рату 1828 г., на Једренском миру 1829 г. По уговору тога мира Порта је Васељенској Патријаршији дала привилегије и у погледу подизања цркава. За нешто више од десетак година потом, у свима градовима у Европској Турској подигнуте су велике и лепе црквене зграде. У то време је подигнута и скопска црква Св. Богородице.

Па ипак, не зна се, да ли би се још 1835 г., онако брзо и лако подигла у Скопљу онако велика и онако лепа црква као што је црква Свете Богородице да се у Скопљу оних година нису на челу хришћана наша два онако енергична, онако одважна и истрајна човека као

што су били Митрополит Гаврил и скопски првак Хаџи Трајко Хаџи-Дојчиновић, па, и да се на управу Скопскога Пашилука, као наследни господар Пашалука, није лазио Хавзи паша, ретко онако просвећен муслимански првак онога времена. Зна се с каквим је тешкоћама од стране власти и од месних муслимана подигнута у Велесу црква Светог Пантелејмона чије је зидање трајало пуних тридесет година. Није под лакшим приликама зидана ни друга црква у Велесу Светога Спаса; као што се зна да су цркву у Врању, подигнуту 1837 г., Арнаути и Турци ментани 1842 г. до темеља порушили.

Митрополит Гаврил је у Скопље дошао 1831 г. само на две године по Једренском миру. По његовом држању и унесима у својој епархији до 1844 г., у корист хришћанске вере, види се да је Патријаршија у овај »Арнаутлук« овамо почела упућивати не само добре јерархе него и жустре, постојане и упорне поборнике за остварење привилегија које је Порта, уговором мира и хатишерифима дала Васељенској Патријаршији. Кад је Митрополит Гаврил био упућен за Митрополита у Скопљу, у Патријаршији се веорвало да су танзиматске уредбе већ биле познате и муслиманима у Скопљу, а није се ни помињало да већина деребеја у Скопској Епархији нису ни разумевали привилегије дате Васељенској Патријаршији и да ће Митрополит Гаврил наићи на велике тешкоће баш од оних чинилаца, који су га требали и помагати у извршењу послова митрополитског егзеквастурa. И ако тај случај није био по личном расположењу и по просвећености скопскога деребеја, с оним у Врању, који је, лично, такође био на страни хришћана, Митрополит Гаврил се са двојицом од њих паричио на самој Порти. Тако се Митрополит Гаврил држао према свима деребејевима у својој епархији, кад год је било у питању обнављање или изнова подизање цркава. По тој његовој енергији и истрајности у погледу православне вере и цркве и остао је код Скопљанаца најлепши спомен о Митрополиту Гаврилу — да је он први Турке сатерао у границе закона и рефорама; да је по епархији ишао као јаничар, и обучен у јаничарски костим, и да се никогa није бојао. Свакако до су га због тога скопски муслимани и гађали у митрополији, али га нису погодили.

Овако се о Митрополиту Гаврилѣ знало и казивало у целој Скопској Епархији.

Што се тиче подизања скопске цркве Свете Богородице, није о томе ни одлучивао само господар Пашалука већ и месни муслимани, у првом реду њихови верски људи. И није се чудити што је Хавзи паша морао њих и савлађивати, а хришћане умиривати; а врањски је деребеј морао платити својим положајем, па, ако не и својим животом. Ма како да је Скопље у оно време било знатно порасло притеком словенског живља и хришћана и у њему све више почели се хришћани све више изражавати, још непрестано су прву реч водили фанатизирани муслимани и претставници скопског Арнаутлука.

Измирење ових крајности у Скопљу приписује се и Хаџи Трајку Хаџи-Дојчиновићу. Не само што је он био Авзис наших мењач, него је и по својим личним особинама па и материјалном стању уживао респекта муслиманскога живља, да је утицао и на самога Авзи-пашу. Је ли у ствари, или је легенда, тек Скопљанци имају традицију да на месту на коме је данашња црква Свете Богородице није било никаквих трагова какве раније цркве; да је то место била обична *скопска јаруга*, па да је Хаџи Трајко деребеја и његову околину, односно верске муслиманске прваке обмануо на тај начин, што је једне ноћи на то место пренео нешто старих цигала из цркве Св. Спаса, и закопао у земљу какву стару икону Св. Богородице, па кад је Хавзи пашина «комисија» све то нашла, уверила се да је занета на том месту некада била црква! Моје је мишљење да је ово обична легенда. Митрополит Гаврил не само што не би хтео, но не би се ни смео онако заузимати за подизање цркве Свете Богородице на оном месту, да није имао стварних доказа да је ту била црква тога храма.— Ма како било, сама околност да се је за зидање ове цркве добила онако окићена легенда показује колико су скопски хришћани њеном појавом били задовољни и поносни до очарања. У осталом ретко да која црква у јужним нашим областима из овога доба нема и своју легенду. Између осталог, сама црква Св. Димитрија у Марковом манастиру у околини Скопља, затим

црква Св. Димитрија у Битољу и др., а готово све из Средњег века имају своју легенду и исто тако и цркве из новијег доба.

И ако је, по традицији Скопљанаца, допуштење зидања цркве Св. Богородице дао скопски даребеј, Хавзи паша, у ствари морали су Скопљанци добавити ферман за зидање ове цркве, како је то било и за друге цркве одлучивано, и то, много доцније, па и после Парискога мира (1856) кад је Шорта, хатихумајуном и проширила привилегије Хришћанској цркви. Али тога фермана нема. Бар мени није познат. Мора бити да га је нестало за време црквено-хијерархијске распре у Скопљу (1860—1870) око притежања ове цркве.

И црква Свете Богородице је грађена љубављу каквом су грађене све цркве у јужним нашим областима у то доба. И ако је Хаџи Трајко био највећи приложеник и први јој тотор дуго био, било је доста и других дародаваца и старалаца. Сав је хришћански свет у Скопљу, редом, сам радио на грађењу цркве, толико, да је остало казивање да је толико учешће света било, да се за дан и ноћ из темеља изишло! Да је радило и старо и младо, да су жене и девојке приносиле и додавале мајсторима циглу и малтер. Постоји казивање и о распореду рада и времена. Таква казивања постоје и о грађењу многих других градских цркава у оним странама.

Ма како то било, традиције ове казују с каквом је љубављу и поносом дочекана и с каквим пијететом одржавана ова црква Св. Богородице.

По освећењу цркве Свете Богородице, четрдесет дана је читана у њој литургија. Сви су свештеници морали редом служити.

Црква Свете Богородице дуго је времена била понос скопских хришћана. Она је и катедрала била. Поменуо сам да је први њен епитроп — тотор био Хаџи Трајко. Дуго времена су се утркивали скопски прваци ко ће јој што више привредити и приложити. И прилагали су јој многи богати људи, еснафи и друге установе. Отуда је црква Св. Богородице и ако до краја XIX в. најмлађа скопска црква, била најбогатија. Њено се имање

састоји из: шест кућа тврдог и слабог материјала, седам кафана и механа, преко двадесет локала за индустријске и трговачке послове, три пекарнице, четири плаца итд. Све је то завештање. Да епархијска управа приходе ове цркве није до ослобођења Скопља 1912 год. трошила *на своје* циљеве ова би црква била много бољег материјалног стања.

И улепшавана је црквена зграда неколико пута. Нарочито је улепшана 1800 шездесетих година. У том времену се види у цркви вешта и лака рука нашега зографа *Дуча Дебарца*. (Љуб. Стојановић, Стари српски записи и натписи бр. 10477, 10484, 10508). Необично је леп и дрворез у овој цркви, пинав и уметнички посао наших познатих *којаничара* — од самога дрвореза су Свете двери, иконостас и архијерејски сто. И сам иконостас се одликује својом лепотом.

Изузетно, у женском одељењу у овој цркви, на завршетку галерија, на обе стране, саграђен је по један параклис. Један је посвећен Великој Госпођини а други Ваведењу. Ови су параклиси служили за крштавање деце, а ранијих година у њима су се, у служењу, вежбали млади, односно скорашњи свештеници.

Кад и црква, у дворишту њеном подигнута је била и епископска зграда. У њој је још од 1835 г. била Словенска школа. Тада се словенска школа дефинитивно одвојила од грчке и индивидуализала. Скопском Словенском школом оних година управљао је Павлентије Хорват бивши хилендарски постриженик. Из те су школе сејали словенску просвету и велики словенски учитељи *Павле-Партиалеја*, Војвођанин и Анђелко Цветановић Самоковлија, бив. учитељ у Врању од 1836—1854 г. и др.

Све до 1857 г. у дворишту цркве Свете Богородице било је гробље за онај крај Скопља. Поменуто године измештено је гробље оданде, на читавих 20 г. раније, но из порте цркве Св. Димитрија, и ако је она у самој чаршији, није.

И до тада су иза олтара, и у порти, сачувана пет свега гробова. То су била гробови митрополита Гаврила, Хаџи Трајка Хаџи-Дојчиновића, Хаџи Димитрија Икономовића, Митрополита Јоакима и Јована Мишка.

Д-р МИЛЕНКО С. ФИЛИПОВИЋ

НЕИМАРИ ЦРКВЕ СВ. БОГОРОДИЦЕ У СКОПЉУ

Прошлост рода Зографских у Велесу

Прослава стогодишњице Саборне цркве у Скопљу згодна је прилика да се каже нешто и о онима који су је градили, као и многе друге цркве у православним балканским земљама. О градитељима и о грађењу скопске Саборне цркве није се знало готово ништа, јер нема никаквих писмених података из тога доба. Међутим, градили су је чланови рода Рензоваца, данас Зографоваца, који су у прошлом столећу били чувени као неимари, зографи и копаничари, а међу којима је до највишег угледа дошао покојни Андреја Зограф. Прошлост и активност тог рода занимљива су појава у нашој етничкој и културној историји новијег доба, и ја ћу покушати да је претставим и осветлим на основи података, до којих сам, засада, могао доћи, не упуштајући се у оцену техничке и уметничке вредности дела тога рода: то треба да учине односни стручњаци, којима ће овај мој прилог показати пут и бити полазна тачка.¹⁾

Под крај 18 и у почетку 19 столећа вршене су велике промене у нашим земљама под Турцима, нарочито у крајевима који сачињавају данашњу Јужну Србију. У тим крајевима највише су се осетиле последице распадања и анархије у турској царевини: државне власти биле

1) Податке о Зографовцима прикупљао сам за време свог службовања у Велесу (1926—1930 год.) и на доцнијим екскурзијама у Велес, највише, пак, у септембру 1935. Разговарао сам и с људима који су радили са Зографовцима, али сам највише података добио од г. Ђорђа Зографског, иконописца, главног претставника овог рода, сада уједно и најстаријег, коме на овом месту најсрдачније захваљујем. Пошто сам већ био завршио прикупљање података за овај прилог, сазнао сам за место где се налазе књиге и неке хартије покојног Андреје и Дамета Зографских. Нажалост, није било могућности да, засада, дођем до тих ствари.

су готово сасвим изгубиле свој ауторитет и у појединим областима се појавили узурпатори, полунезависни областни господари. У крајевима на западу од Вардара то доба се карактерише све јачим надирањем Арбанаса, који потискују српски живаљ.

Велес је до тог доба био мање значајно место. У другој половини 18 столећа у њему се јавља локални узурпатор Емин-ага, савременик Али-паше Јанинског (1741-1822), ког је и надживео. Емин-ага (умро око 1830 год.), а нарочито његов син Ђор-Али-беј, који је умро око 1865 год., учинили су много за напредак Велеса²⁾. Они подижу јавне грађевине и унапређују варош. Кад су се осилили и обогатили, јавио се код њих и прохтев за удобнијим животом. Тада се позивају мајстори са стране, Мијаци, да граде беговске конаке. Тако ће у Велес и околину му доћи једна група Мијака, али њихово насељавање у овом крају није било условљено само позивом велешких бегова него је било и последица све већег надирања и ширења Арбанаса у мијачке пределе. То исто је утврдио и др. Т. Смиљанић, који је вршио проучавања етничке прошлости у мијачкој области и нашао да су Мијаци крајем 18 столећа били приморани да се повлаче испред Арбанаса на Исток. Било је то њихово друго повлачење, и тада су расељавана читава мијачка села. Поименце помиње село Лопушник, које је било близу Лазаропоља, а чије се је становништво раселило у Смиљево, Крушево, Бабуну и Тиквеш³⁾.

У то бурно доба кренули су из мијачког села Тресонча Рензовци, преци данашњих Зографоваца. Они су се, тада, сасвим раселили: један огранак је отишао у Воден, други у Смиљево, а трећи у велешки крај⁴⁾. Стога је сасвим разумљиво што у опису села Тресонча од Т. Сми-

2) Опширно о Емин-аги у мом чланку: Емин-ага и Ђор-Али-бег (Прилог историји Велеса). „Јужни преглед“ X (1935) 69—75.

3) Т. Смиљанић: Мијаци, Горна Река и Мавровско Поље. Српски етнографски зборник XXXV 41.

4) Баџовићи у Врању су такође огранак Рензоваца, а у неком су сродству били Рензовци и са родом од ког је арх. Јосиф Михаиловић, сада претседник општине у Скопљу, и са родом Дебарцима у Врању, али Зографовци не знају да ли су с њима род по мушкој или женској лози.

љанића⁵⁾ нема никаквих података о томе роду. А избегли су због Арбанаса. О томе причају ово. Најстарији по имену познати предак био је Мирчо, чији је син био Богдан. Богдан је био добар зограф, па је радио и у Цариграду. Једном приликом изради он и султанов лик, па га пошаље на дар султану, због чега је био лепо награђен. Како су му и послови иначе добро ишли, добро је и живео. Кадгод је ишао на пут, водио је јасакчију, наоружана »Турчина«. Једног дана пресрели га Арбанаси с намером да га опљачкају. Како је Богданов коњ зарана осетио опасност и није хтео да иде напред, они су се на време спремили за одбрану. У пушкарању, јасакчија убије једног од нападача. Богдан почео да бежи и у томе ранио још једнога. Тада наиђу још неки сељани, те им помогну, и тако се Богдан спасе. Богдан оде у Битољ и пожали се се »великом везиру«, који пошаље потеру за разбојницима, и та је потера убила неколико разбојника. После неког времена сакупи се већи број Арбанаса, и они су се дигли и против власти, због чега везир пошаље и војску против њих. Али је то гоњење трајало дуже времена, а без успеха. Кад је стигло наређење из Цариграда да се ти Арбанаси на сваки начин умире, онда Велешанац Димко, који је код везира био добављач и врло утицајна личност, предложи везиру да му пусти да он командује војском и умири Арбанасе, што му је и успело. За то је добио титулу »паша«. Бојећи се освете од Арбанаса, после тих догађаја, Сиљан, син Богданов (који је у међувремену вероватно умро), прешао је са синовима Јанкулом и Стефаном у велешки крај (а имао је и браћу Стефана и Мирчета, који су такође прешли у Папрадиште, али су они умрли без мушког потомства). У то време позвао је Сиљана велешки Емин-ага да му гради конаке. Притисак од Арбанаса кренуо их је из Тресонча, а Еминагин позив их определио да се населе у велешком крају.

По породичном предању, род се је од старине бавио зографским послом (али су Зографовцима прозвани тек у Велесу, пре неких сто година). У Сиљаново доба, Рензовци су радили највише по Тракији, око Цариграда и

5) *Т. Смиланић*: Нав. дело 95—98.

Једрена. Прича се да је Сиљан градио и Мустафа-пашину џамију код Душанова града у Скопљу. Он је градио беговске конаке у Велесу.⁶⁾ Емин-ага им допустио да се населе где хоће у околини, пошто им у Велесу није годила клима, нарочито женској чељади. Тако су Рензовци узели имање у Папрадишту. И данас се у Папрадишту једна њива зове Сиљанова Њива, јер ју је Сиљан први обрадио. Сиљан је провео у Папрадишту 10—15 година и ту је умро.

Сиљан је био вођа веће дружине у којој су, поред његових синова и рођака, радили и други мајстори, од којих су се многи такође населили у Папрадишту. Тако су се тада населили неки Никола Шикла са сином Анђелком из Лазаропоља и неки Тримче из Тресонча, а било је досељеника и из села Осоја, Могорча и Гара. (Пок. Ристо Мицев Папрадиштанец казивао ми је да је, после одласка његова деде Коста из Могорча, у том селу остала само једна српска кућа). У Папрадишту треба да има Чуноваца, досељених из Лазаропоља.⁷⁾ Сви који су били из Тресонча славили су, поред својих обичних слава, и Петровдан, јер је у Тресончу и тада била (као и данас) црква посвећена св. Петру и Павлу, па су и цркву, коју су подигли у Папрадишту, посветили истим свецима. Рензовци—Зографски иначе од старине славе св. Николу, а по коначном преласку у Велес напустили су слављење о Петровдану.

Сиљанови синови, Јанкула и Стефан, рођени у Тресончу, продужили су после очеве смрти самостално посао. И они су радили највише око Сереза, Дrame и Солуна. По казивању, Јанкула је подигао неку лену цркву у Драми, а он је подигао и Паша-Димкове конаке у Велесу, који су били у садашњој улици Франш-а д'Епереа, а оборени за време бугарске окупације (1915—1918 год.).

Активност Сиљана, Јанкуле и Стефана пада у другу половину 18 столећа, а можда Јанкула и Стефан да при-

6) Прича се: кад су Мијаци саградили конак Ђор-Али-бегу, израде му од дрвета и донесу на поклон квочку с пилићима. Том приликом им он понудио да их насели. Нудио им је замљиште између Раиштана и Велеса, али су они, као планинци, више волели планинско село Папрадиште.

7) *Т. Смиланић*: Нав. дело 99—100.

падају и почетку 19 столећа. Њихови синови припадају првој половини 19 столећа. Јанкула је имао сина Дамјана, а Стефан Деспота. Деспот (Доспе) је отишао из Папрадишта у Самоков, и он је оснивач тамошњег огранка Рензоваца, Доспеваца, од којих је било више зографа и школованих (у Русији) уметника. Истакли су се од њих особито: Станислав,⁸⁾ Иван и Никола Доспевски. Доспевци, уколико су се бавили зографским радом на старински начин, сарађивали су доскора са својим рођацима из Велеса, нпр. и на цркви св. Пантелеја у Велесу и на црквама св. Богородице и св. Димитрија у Скопљу. Димитрије Доспевски, који се је бавио само живописом, живописао је цркву св. Пантелеја у Велесу, сем царских икона, и Саборну цркву св. Богородице у Скопљу, а рад његова брата Јована су царске иконе у Св. Пантелеју и неке иконе у Штину. Димитријев син Станислав учио је сликарство у Русији и он је радио на иконостасима цркве св. Богородице у Штину и црква у Пироту, Лесковцу, Кратову, Кривој Паланци и по Бугарској.

У доба Дамјаново радили су највише око Солуна и по Бугарској: у Самокову, Пловдиву и др., али су радили и у Повардарју. Говори се да је Дамјан радио неку лепу цркву у Битољу, а подигао је и многе цркве по селима, нпр. у Неманици на Овчем Пољу, неке око Ђевђелије и др. Дамјан је отпочео и градњу Саборне цркве св. Богородице у Скопљу. Градња је трајала веома дуго, и Дамјан је умро пре него што је црква довршена, а довршили су је његови синови. У то доба Дамјанов унук Јаков био је на учењу у Маркову манастиру, где се је упознао и спријатељио с једним Скопљанцем који му је доцније причао о томе како је ишло с том градњом. По казивању Скопљанца Хаци Косте, које се је очувало у породици Зографских, изгледа да је градња почела пред устанак у Србији, па понова отпочета 1809 год., а онда око десет година стајали голи темељи, јер се годинама чекало неко одобрење из Цариграда, пошто су месни бегови ометали градњу. После је рад продужен и црква освећена 1835 *В. Кичов* пише да је

8) Станислав је живео у Татар-Пазарлику. Пред рат 1876 год. Турци су га ухапсили и спроводили у Цариград. На путу је умро или убијен.

одобрење за градњу цркве Св. Богородице дошло 1834, да је те године црква почета и већ 1 маја 1835 свечано освешћена. Вели још да ју је градио дебарски мајстор Станишев, који је после правио и крушевски иконостас⁹⁾. Кичов не наводи изворе. Кад се има у виду какве су биле прилике за градњу и да се грађевина каква је скопска Саборна црква није могла подићи за неколико месеци, онда се мора дати унеколико за право породичном предању Зографских: да је та градња трајала више година (зна се нпр. да је црква у Мостару грађена од 1863 до 1873¹⁰⁾), а за цркву у Сарајеву сам слушао да је грађена пет година). И од Зографских и од других Велешана сам слушао да су они градили и Саборну цркву у Скопљу и изгорелу цркву у Крушеву. Да су заиста Зографски градили скопску Саборну цркву сведочи и њена велика сличност са црквом св. Пантелејмона у Велесу и другим грађевинама које су они подигли.

Саборну цркву у Скопљу довршили су Дамјанови синови: Ђорђе, Андреја, Коста и Никола, који тада избијају на површину као вође. Било је то, дакле, тридесетих година XIX столећа, у доба када су у Турској почеле да се изводе реформе и живот хришћана постао нешто слободнији. Ова генерација већ више не ради по Тракији и приморју Белог и Егејског мора, него гради читав низ великих цркава у Повардарју, те у Бугарској, садашњој Северној Србији и Босни. Њихова је активност у нашим крајевима била тако велика, да су бацили у засенак своје претке, а међу браћом се опет највише истакао Андреја, тако да се њему приписују и послови које није изводио он лично.

Сва четворица браће су радила доста дуго заједно. Никола се је разболео кад су почели да граде цркву у Нишу и умро је и сахрањен у Ораховцу око 1860 године. Андреја је умро око 1870 год., а Ђорђе је умро 1876 год. Коста је умро пре њих, не оставивши потомства. Тек у њихово време Зографовци су и с породицама прешли у Велес. Овде да напоменем да они ни у Папрадишту нису

9) В. Кичов: Градњ Скопие. Период. Списание (Орџдець 1898) XI 113.

10) В. Ђоровић: Мостар (Београд 1933) 70.

имали мира. Кад су Јакову Ђ. Зографском, који је умро око 1908 год. у старости од 84 године, биле три или четири године, чувени разбојнички вођа Фета Џока покушао је да отме Дамета Андрејина и Јакова, па да уцељује. Због тога су тада — тј. дездесетих година XIX столећа — породице четворице браће први пут прешле у Велес, и то су им побегле само жене са децом, пошто су мужеве били на раду негде око Дrame. Кад су се и они вратили, стално су се били настанили у Велесу. Међутим, како нису могли да издрже климу у Велесу, купе имање

Сл. 1. — Црква Св. Павтелејмона у Велесу.

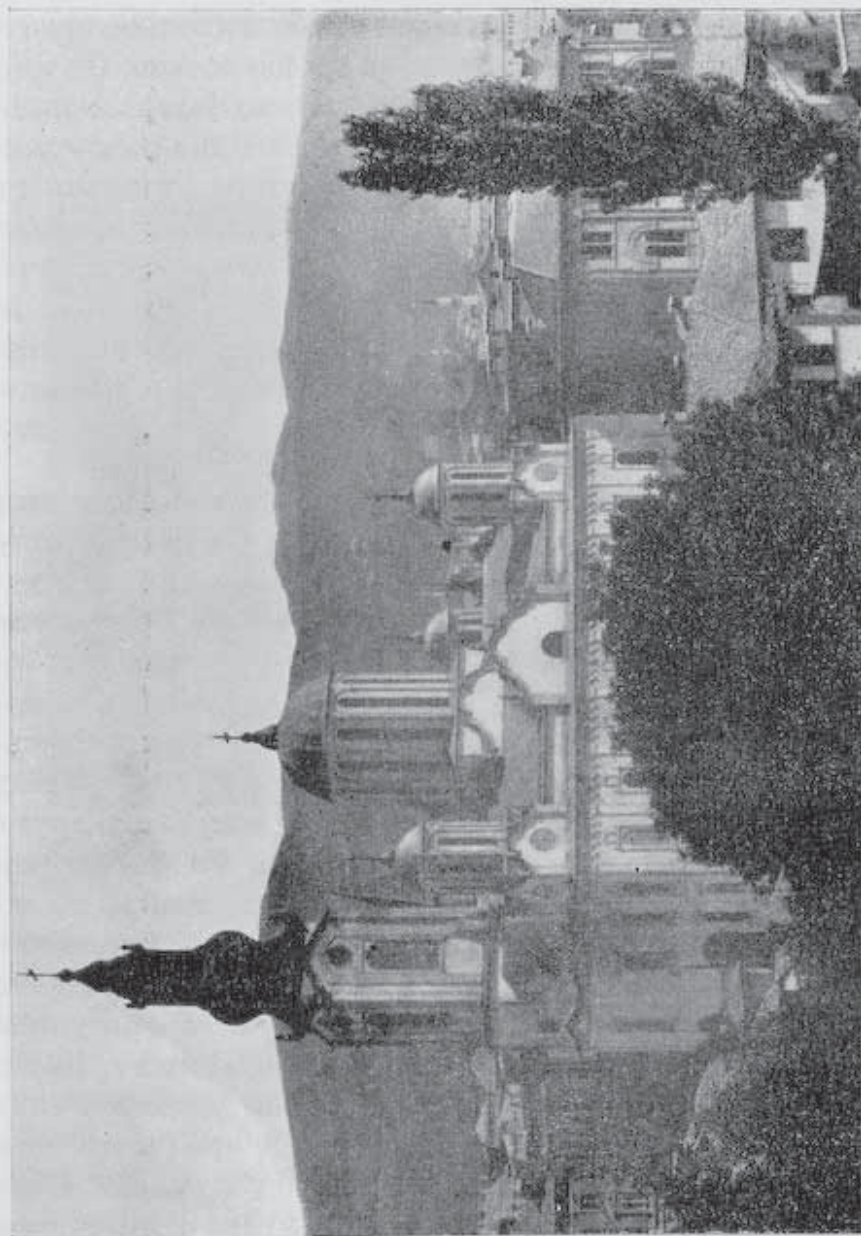
у селу Ораховцу, и ту су становали неколико година. Кад се је Андреја по други пут оженио, око 1850 године, Назом из Војнице, онда је прешао у Велес. Главни узрок његовој сеоби биће тај што је Велес педесетих година био живо трговачко и саобраћајно место, па су долазили људи са свих страна, и тако се лакше уговарали послови. Са преласком у Велес, Андреја је и преузео водство међу браћом, јер је Ђорђе био старији од њега. Ђорђе је провео краће време у Ораховцу, 2—3 године, па се је са породицом вратио у Папрадиште, одмах после погибије Фетаха Џоке, а Ђорђеви синови прешли су у

Велес тек 1884 године, пошто су те године Арбанаши извршили покољ у Папрадишту. После одласка Андрејина и Ђорђева, Коста и Никола су остали у Ораховцу. Коста није имао синова, а Николени синови су прешли у Велес 1885 и 1890 године. Тако више по селима велешким нема Зографоваца, а из Велеса су се селили у Скопље, Штип, Ђустендил и Софију.

Првобитно су браћа сачињавала једну заједницу, у коју су доцније, после смрти Косте и Николе, ступили Николени синови Петре и Наце. У приватном животу били су самостални: сваки је имао своју посебну кућу и самостално водио своју породичну економију. Само су радили заједнички и делили приходе. Од сличних дружина су се разликовали по томе што су сва четворица сматрана једним водством и што су они водили дружину. Од педесетих година па до своје смрти издвајао се међу њима као првак Андреја, који је обично налазио и закључивао послове. Та њихова заједница долазила је до изражаја особито код истовременог рада на више места. Наиме, често се дешавало да у исто време раде на више цркава. Они би се онда подвајали, па би на сваком послу био бар по један од браће, и на цркви би се уписало име онога који је надгледао рад у време кад је посао довршен. Тако је нпр. у цркви у Врању забележено Николино а у Печењевцима Ђорђево име. На цркви св. Пантелејмона у Велесу је споља слика св. Пантелејмона, поклон Андрејин из 1840 год., иако је цркву довршио стварно Ђорђе, као и Саборну у Скопљу.

Браћа су били, као и све генерације Рензоваца-Зографских пре њих, у исто време архитекте, предузимачи, зографи (сликари) и конаничари (дрворесци), а и у њиховој дружини било је мајстора за сваки или за више од тих послова. Занимљив је био однос између браће — предузимача и њихових сарадника. Браћа односно њихов претставник су изналазила и погађала послове. Кад би га нашли, погодили би га на надницу: црквене општине односно послодавац исплаћивао би онолико надница колико је било радника и дана. Новац би примао онај од браће који води и посао. У време Андрејино висина наднице се кретала од 6—15 гроша. Према величини посла узимани су

и мајстори. У дружини су, сем браће и њихових синова, бивале две врсте сарадника: мајстори и помоћници. Предузимач је од послодаваца наплаћивао за све чланове дружине (тајфе) једнаку надницу, али није свима једнако

Слика Х. Копчић.

Сл. 2. — Саборна црква у Сарајеву.

исплаћивао. Ако је нпр. било у тајфи n њедесет људи а погођена надница била дванаест гроша, предузимач је од сваког од њих узимао за себе дневно грош, на име своје награде. *Гол мајстор*, тј. мајстор који је био сам, без по-

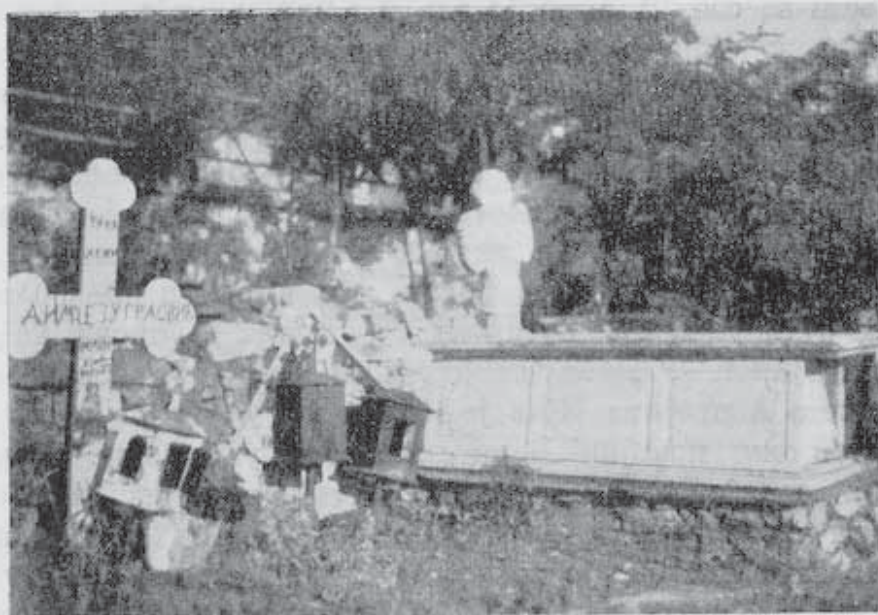
моћника, добијао је чистих 11 гроша. Бољи и вештији мајстори су имали по 1—2 помоћника, и они су добијали веће наднице, али на рачун тих помоћника, који су радили под њиховим надзором. Тако нпр. ако је један мајстор радио са два помоћника, којима је надница била по 8 гроша, онда је рачун за један дан овако изгледао: предузимач наплаћује за њих тројицу 36 гроша дневно. Од тога задржи за себе три гроша (од сваког по један), помоћницима исплати 16 гроша (сваком по осам), а њихову мајстору онда 17 гроша. Поред ових мајстора, узимани су и обични радници који су приносили материјал, правили малтер и слично, разуме се са много мањим надницама. На источном зиду цркве св. Пантелеја у Велесу био је натпис како је у доба градње те цркве била велика скупоћа: ока брашна била је педесет пара, а надница сваког радника који је туцао ћерамиду за малтер два гроша.

Андреја и браћа су извршили ове послове (колико се о томе зна у Велесу): довршили цркву Св. Богородицу у Скопљу, саградили и живописали цркве св. Пантелејмонају Велесу (сл. 1), св. Богородице у Штипском Новом Селу св. Јована код Криве Паланке, св. Јована у Кратову, саборну у Врању и Куманову, цркву св. Илије у Печењевцима, св. Арханђела у Чичеву код Велеса, па цркве у Смедереву, Пироту, Нишу, Сарајеву (сл. 2), Мостару (1863—1873), Чајничу, Пријеполу, Сјеници, неку цркву код Уба и друге. У свему су подигли око четрдесет цркава. То је био најплоднији период у активности Зографских, што је последица измењених прилика у Турској: с једне стране извођење рефорама у Турској а с друге стране материјално снажење хришћанског елемента по варошима омогућили су подизање монументалних црквених грађевина. Као и њихови преци, Андреја и браћа су радили углавном само цркве и иконостасе, али су се бавили и профаним грађевинарством. Тако су, за време док су градили Нову цркву у Сарајеву, оправљали и Сат-кулу и саградили једну велику касарну у Сарајеву.¹¹⁾

11) Касарна је много стала турску државну касу, па је сарајевски паша оптужен и узет на одговор. Он позове Андреју, који начини од дрвета модел касарне, па обојица пођу у Цариград и понесу тај модел. Паша се је потпуно оправдао и био награђен, а султан је наградио и Андреју, који је добио орден и право да носи сабљу.

Наце, син Николин, који је радио с Андрејом, био је најшмеменији међу њима, и он је бивао и учитељ: за време док су градили Нову цркву у Сарајеву, он је једну зиму (по другима три или четири) провео као учитељ у Чајничу, а учитељевао је и у Ђевђелији, Прилепу и другде. Наце се је под крај свога живота преселио у Штип, и отада почиње поновно расељавање Зограваца.

Синови Андреје и његове браће већ не дају оно што њихови очеви: дошли су ратови који су зауставили полет у грађењу цркава, а већ су биле задовољене главне по-

Сл. 3. — Породично гробље Зографских у Велесу.

требе, јер је готово свака већа варош имала већ нову велику цркву. И, млађе генерације Зографских, уколико се још баве грађењем и живописањем цркава, раде више по селима: села, угледајући се на вароши, граде такође нове цркве, разуме се не тако велике и лепе као по градовима. Тако је нпр. Јаков као неимар градио многе сеоске цркве, нарочито у околини Прилепа и Велеса, али и по Босни и Северној Србији.

Ипак су и они подигли неколике значајне грађевине. Тако је Даме Андрејин, који је умро око 1924 год., градио богословију и једну цркву у Призрену, цркву св.

Кирила и Методија у Тетову, цркву св. Богородице у Велесу (1905), цркву св. Димитрија у Скопљу, цркву у Косовској Митровици и започео је цркве у Гостивару и св. Костадина у Скопљу. Дрворез у скопској цркви св. Димитрија радили су Даме и Наце. Андрејин син Даме радио је 1895 године једну икону у цркви свете Богородице у Скопљу¹²⁾ и иконе на јужном и северном зиду у цркви Успења св. Богородице у Штинском Новом Селу, где се је потписивао: Д. А. Папрадишки. Број чланова рода Зографских порастао је, па већ није било довољно посла за све. А било је већ и конкуренције: поред мајстора из мијачке области,¹³⁾ јавили су се и други мајстори у самом Велесу који су учили код Зографских, као што је био нпр. Хаџи Коста још у доба Андрејино.¹⁴⁾ Због свега тога настаје расељавање Зографских и одавање другим занимањима. Сем Нацета, који је отишао у Штин, отишли су и синови Петрови: Владимир и Никола, оба у Ђустендил (један пре 40 други пре 30 год.), где су и умрли. У Бугарску су отишли и синови Анђела Андрејиног. У Добруџи је живео Симон, инжењер, син Дамета Андрејина. Жив је и сада у Румунији. Други Даметов син, покојни Борис, живео је у Скопљу. Пада у очи да су се млађи чланови рода Зографских радо одавали часовничарском занату. Први од њих који је научио тај занат био је поменути Владимир, који је изучио занат код неког Турчина. Код Владимира је изучио занат брат му Никола. Борис, син Дамета Андрејина, изучио је код неког Цинцарина Ташка у Велесу. Тодор Зографски,

12) Као што је показао проф. Грујић, иконостаѕ је у тој цркви рађен 1838 г. (дрворезни је део израдио, по предању, Димитрије, ученик и зет Петра Филиповића из Гара), али је продужаван рад на њему до 1895 г., када је престону икону св. Петра и Павла израдио Д. Папрадиштанин, тј. Димитрије или Даме син Андрејин. (*Р. Грујић: Дрворез Св. Спаса и Св. Богородице у Скопљу. Гласник Скр. и друштва V 162, 198.*)

13) Тако је нпр. Мијак Ђорђе Новаковић Џонгар из Папрадишта градио: саборну цркву у Штипу, цркву св. Ђорђа код Криволака, цркву Ђуришког манастира на Овчем Пољу, цркву св. Спаса у Софији и цркву у Гиљанима на месту изгореле цркве коју је зидао зограф Дамјан.

14) Хаџи Коста је радио обновљењу цркву манастира св. Димитрија у Велесу.

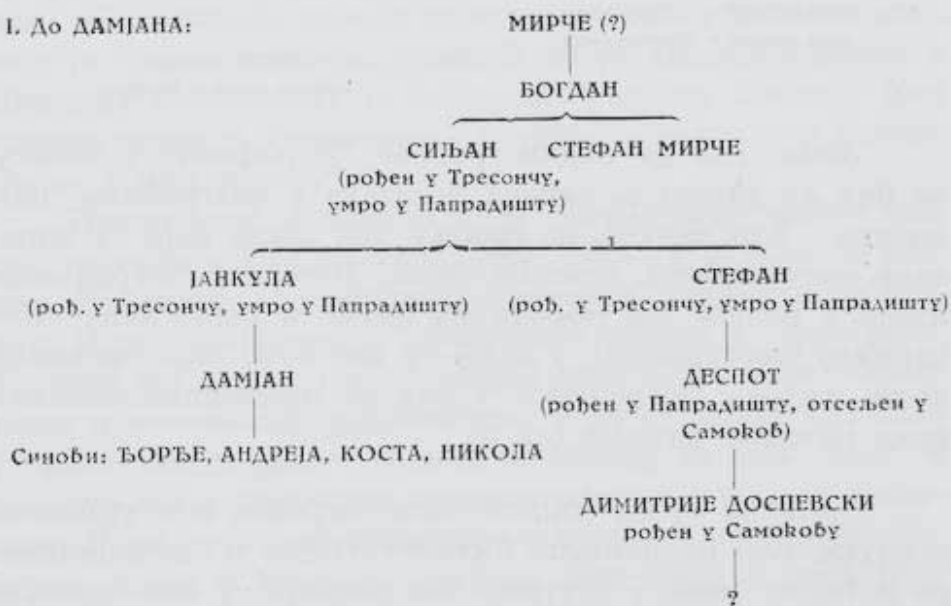
сада часовничар у Скопљу, изучио је код Бориса. Код Владимира је учио покојни Славејко, а код њега браћа му Тира и Спира, часовничари у Велесу.

Данас се од Зографских у Југославији само Ђорђе бави сликањем икона (али је и он више година провео као фотограф у Нишу). Од чланова оних огранака који су прешли у Бугарску било је уметника, професора и официра.

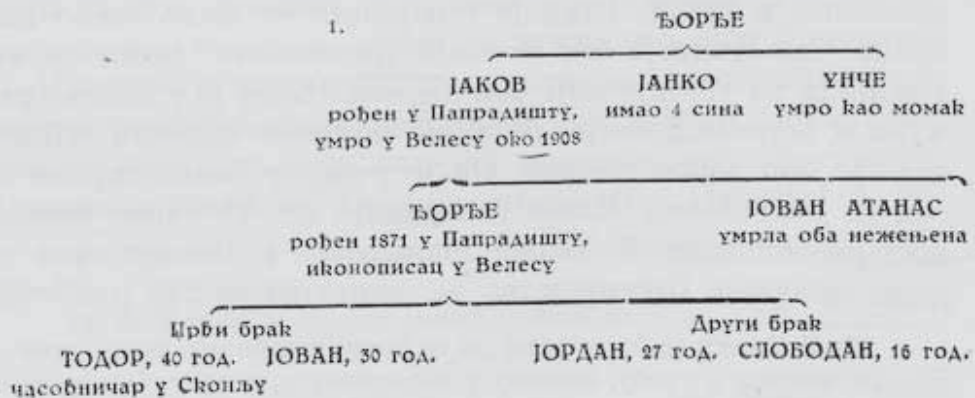
РОДОСЛАВЉЕ

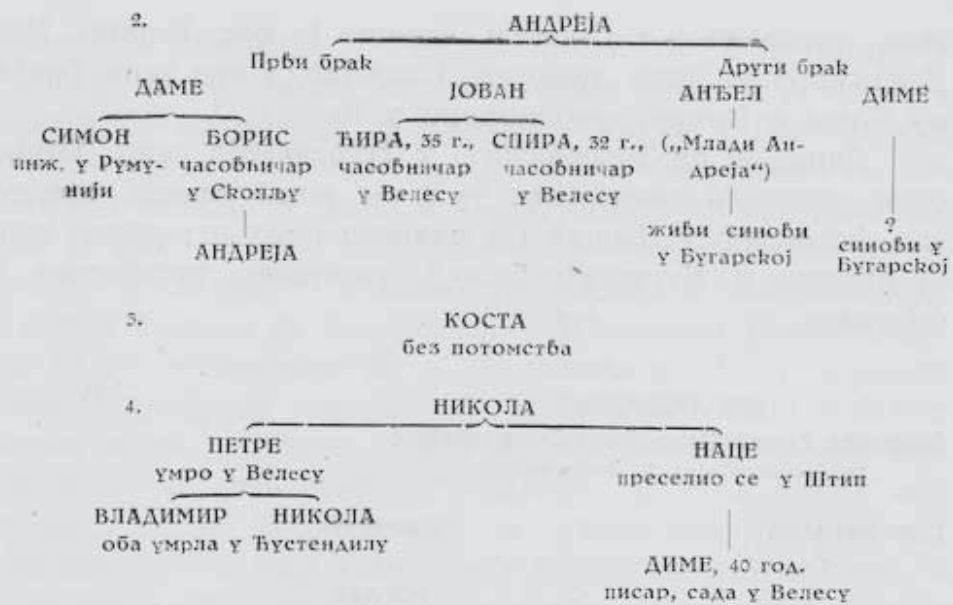
велешке гране Рензоваца-Зографских
(по подацима од Ђ. Зографског)

I. До ДАМЈАНА:

II. ПОТОМСТВО ДАМЈАНОВИХ СИНОВА:

Желео сам да видим гробове Зографских у Велесу, не бих ли дошао до каквих података у надгробним натписима. Али, зачудо, на гробљу тих људи, који су написали масу натписа, нема ни слова. Велешки Зографовци имају у Велесу три породична гроба и једну лепу костурницу (костурницу), у којој су као прве биле смештене кости Андреје Зографског¹⁵⁾ Али на мраморним плочама нема никаква натписа (сл. 3).

Рензовци су од старине били зографи, и то углавном самоуци. Као иконописци били су уједно и копаничари: то је ишло једно с другим. Тек доцније су они постали и неимари и предузимачи, али је такав већ био и Богдан, један од најдаљих предака. Тако су они предузимали посао у целини: да пројектују и саграде цркву, израде иконостас и иконе. Старије генерације су биле слабо писмене. Сам Андреја био је слабе писмености (неки су ми говорили да уопште није био писмен. Њему је у вођењу рачуна и кореспонденције највише помагао синовац Наце, који је био добро писмен. Он је учио у манастирима и сам је учитељевао. Млађе генерације већ су училе писменост по школама. У Ђорђа Зографског у Велесу чува се једна ерминеја (руководство за сликаре) са 246 рукописе-

15) У Велесу је био обичај да се кости покојника, после трогодишњег лежања у гробу, пренесу у породичну гробницу. Опширно о томе обичају у мом чланку: Костурнице у Велесу, Гласник Ск. н. друштва III (1928) 289—292.

них листова, исписана леним и читким рукописом. Не зна се ни ко ни када ју је писао; рекао бих да није старија од 80 година. Језик претставља мешавину црквенословенског, руског и домаћих дијалеката. Да је ерминеја превод, не може бити никакве сумње. Главни доказ је у томе што у њој нема упутстава за израду ликова ерпских светитеља, које су Рензовци-Зографовци често радили. Како сам се обавестио, они су имали копије владарских ликова из Дечана, Манасије и других манастира, па су по њима радили ликове Срба светитеља (у Велесу је радио лик краља Дечанског Хаџи Косте, ученик Зографских, а у селу Слну лик св. Саве Петре син Николин). *II. Поповић*, који је проучавао цркву у Смедереву, коју је градио Андреја, сазнао је да је Андреја одлазио у Манасију и Раваницу да гледа, да учи, да копира. Код градње цркве у Смедереву, Андреја је показао и велико знање у фундарању¹⁵).

Према томе вероватно је да Зографовци нису у свој рад уносили много оригиналнога: они су радили по разним обрасцима. С културно-историског гледишта од значаја је да су најстарије генерације радиле у Цариграду, Тракији и Солуну, где су видели многе споменике византијске и источњачке архитектуре, а да су млађи одлазили у ерпске задужбине и радили по угледу на њих. Тако се потпуно може објаснити неоригиналност њихових грађевине. Ипак су то све грађевине монументалне и лепе. Саборна црква у Мостару, грађена 1863—1873 г., била је у то доба највећа црква у Српству¹⁶).

И поред те неоригиналности, ипак би све цркве и сав живопис који су радили Рензовци—Зографски требали да буду предмет стручног проучавања. У њихову раду, поред копирања, било је ипак, као што је показао П. Поповић, и врло успешних решавања техничких проблема и прилагођавања месним и временским приликама. Ово се нарочито лепо види на црквама које су градили Андреја и браћа му. Старије цркве (Св. Пантелеј у Ве-

15) Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VII 162—163.

16) *В. Поповић*: Мостар (Београд 1933) 67.

лесу, Богородица у Скопљу и друге) простране су и лене, али грађене поглавито од слабог материјала (и главни стубови су од дрвета), а кубета су споља маскирана, тако да споља те цркве не чине нимало леп утисак. Међутим, цркве које су градили доцније, када су се прилике по хришћане у Турској биле поправиле, знатно су друкчије: те су цркве ослобођене кровне конструкције која скрива кубета, имају високе звонаре и грађене су од солиднијег материјала (нпр. цркве у Нишу, Сарајеву и Мостару).

Д-р МИЛИВОЈ ПАВЛОВИЋ

НАДГРОБНИ ЗАПИС О ХАЦИ-МАКСИМУ У СКОПСКОЈ ЦРКВИ СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ

I

У саборној цркви св. Богородице у Скопљу, у претпрати, на горњој страни великог банка са десне стране, налази се узидана плоча од мермера лошијег квалитета, надгробна плоча, са записом из 1702 године. Она је дуга 112 см. широка 74 см., а дебљина јој се не може одредити, јер је и са спољашње и унутрашње стране облепљена, а преко тога извучене линије које имитују правине; плоча је дакле, при утврђивању свакако, скраћена, а ширина остала иста.

Пре свега, плоча је, несумњиво знак да је на томе месту вероватно било хришћанско православно гробље, и то око неког црквништа. При зидању нове цркве, пре сто година, у припреми терена за рад, од многих других плоча употребљених за поплочавање ова је издвојена и узидана са горње стране банка.

Напис на овој плочи уклесан је доста невеншто несиметрично, нешто ближе врху и левој страни, на једном недовољно углачаном простору, док је унаоколо површина плоче само уравњена, али не и углачана. На средини налази се орнамент — круг састављен од неједнако извучених зракова, без прецизног центра. Напис је сачињен у пет неједнаких реди, и неједнаким словима.

Клесар је ове редове доста невеншт клесар. Пре свега, слова појединих редова су неједнака: у првом реду слова су најкрупнија, око 8 см. висине, у другом реду су просечно упола мања, у трећем још мања, а таква су углавном и у четвртном реду, осем почетка, где су слова величине око 3 см. као и у последњем реду.

Текст натписа гласи:

Бк а к ш ѿ
 љ з с т и р к с ш а
 к и с е х а џ и м а з и ^м
 м ц а м (а р) ш а љ. д њ
 : љ н е ш а к

II

Овај натпис је уствари посмртни запис. Ако га упоредимо са осталим надгробним натписима у Скопљу, око цркве св. Спаса, у цркви св. Димитрија, на топханском и на новом гробљу, можемо уочити извесну у великој мери оцртану доследност. — Најчешћа формула ових надгробних натписа почев од најстаријих, из четрдесетих па до почетка седамдесетих година, са врло мало изузетака, гласи: зѡк пѡчикѡтѡ, без старијег додатка ѡ мѡрѡ, како би потпуно одговарало формули на латинском језику *hisc requiescit in pace*, као на саркофагу св. Теодора, равенског архиепископа, у Равени, у цркви св. Аполинарија *in Classe*.¹⁾ Од ове наведене формуле има само неколико отетупања у нијанси, и то са другим глаголом — дванут: зѡк пѡгрѡвѡнѡ ѡтѡ, а по један пут: зѡк пѡгрѡвѡнѡ ѡтѡ, зѡк сѡхранѡнѡ ѡтѡ, зѡк ѡжитѡ, — и то све тек иза друге половине педесетих година. Та освештана црквена формула веома је стара, а место ње, од 1868 г. код Топхане на гробљу, а 1881 г. код цркве св. Спаса, затим чешће од 1890 г. код Топхане и на новом гробљу, дакле од времена појачане егзархиске пропаганде, замењује се формулом тѡкѡ ѡжитѡ, и сл. — Много је мање оних натписа који су и црквена формула и личе на записе, као из 1846 г. *прѡмѡ гѡди рѡвѡнѡ шѡѡ ѡ ѡлѡнкѡ* (црква св. Спаси) и два који се почињу са *пѡмѡнѡнѡ*, из 1871 г. и 1872 г. у Топхани. — Од свих ових формула несумњиво је старија једна коју сам забележио са једне плоче из 1849 г. и која гласи *ѡ ѡлѡнѡнѡ ѡнѡ ѡ ѡлѡнѡнѡ ѡ ѡлѡнѡнѡ*, а таквих почетака записа има нарочито у осамнаестом веку, на црквама, иконама, књигама. Од овога типа релативно је старији, и најчешћи у шеснаестом и седамнаестом веку, сам запис

1) Karl Woermann, *Geschichte der Kunst*, књ. III, изд. стр. 20, 9 табла.

летонисачког карактера, са почетком $\kappa \lambda \kappa \omega$, $\kappa \lambda \kappa \omega$ го-
снодне, а такав је и овај надгробни натпис: он бележи
смрт Хаџи-Максима као догађај који треба забележити,
констатује време његове смрти, казујући му име, затим
месец, датум и дан. Подаци су општи и сумарни, али су
довољни. Из њих се, управо по тако сажетој форми за-
писа, може констатовати да је Хаџи-Максим у своме
кругу био довољно познат.

III

Квалитет камена није најбољи: има шупљика, а
на неким местима већих, као у првој половини четвртога
реда; ту је једном шупљиком камена везано κ за λ , а од λ се
разликује само десни стубић, док је петља тога слова
можда и грешком клесара, спојена са шупљиком између
овога слова и претходнога. Општењено је и ϵ у другом реду,
па личи на ϵ (e) у трећем реду, а μ (у речи $\mu \kappa \sigma \tau \alpha \kappa \iota$) из-
гледа као да је дебило доњу пречагу клесаровом грешком,
међутим ту је опет само шупљика, чији крајеви доиру
до стубића, и то даје ширу и мање правилну линију но
што је код стубића и горње пречаге. Грешка клесарева,
пак, несумњиво је код ω , на крају првог реда, а можда
и код $\alpha \rho$ (у речи $\omega (\alpha \rho) \tau \alpha$), у четвртном реду, јер из-
гледа да је клесар по други пут покушао да исклеше λ ,
и то испод реда, а за ρ су му сметале шупљике.

Квалитет плоче је повећавао невештину клесареву.
Уопште, гледајући плочу, уочава се да је горњи део про-
стора опремљеног за клесање боље уравњен но доњи, па
су стога у доњем делу усеци за делове слова грубљи.
Између другог и трећег и четвртог и петог реда размаци
су већи, а извесна слова су, у истом реду, већа од осталих.

Не само да су слова првог реда најкрупнија, па за-
тим постепено све мања, као што је у првом делу на-
глашено, него су и неједнаке величине, тако да претстав-
љају прелаз од писања полу-уставног ка брзонисном тину;
тако, стуб од κ прелази горњу линију реда, а пречага је
на горњој линији — у другом реду, док је у првом реду

* цело између горње и доње линије. Али, клесање је тако неједнако, да се не може одредити размак горње и доње линије, — те према *а* у трећем реду угласта чаша од *ц* изгледа на половини међулинијског простора, а наредно *и* тако је мало, да према њему чаша од *ц* изгледа као да је цела између обе линије реда, на би одговарало типу из босанчица; код оба *а* у трећем реду изгледа као да стубић није продужен испод доње линије реда, али код тога слова у четвртом и петом реду јасно је да стубић силази испод доње линије, као и стубић слова *ц*.

Треба нарочито истаћи да је *ш* исклесано са три стубића везана одозго пречагом, а то је облик позније полу-брзонишене ћирилице. Код слова *к* са полукружним десним, делом, као у петом реду: *ш* петак, исто је као у босанских икавских споменика, а супротно тим споменицима *и* је прецртао као у новом типу слова, хоризонталном пречагом око средине — *дѣ*, а *и* има косу пречагу одоздо навише и удесно. Али *к* је друкче но у босанчици и старијем брзонишеу рашких повеља, где имамо као прве облике *к* односно код других *к*, како налазимо у истој цркви на црквеном тасу за нафору из 1811 год. — *к* лето.²⁾ У нашем запису пак петље су размакнуте и троугласте. Уопште, тенденција је да петље већином личе на троугле — тако код *к*, *к*, на се прелом види и код слова *с* на горњој линији, а супротно томе десни стуб слова *ш* и десни крак слова *г* су заокружени. — Међутим *х* има нешто скраћене доње делове, чему као да одговара упрошћено стилизовање *з*, као броја, и *з* без горње куке и без повијања краја (*з*) — *мазѣ*, па томе одговара и *ѣ* без тачке.

Скраћивања има две врсте: прво, у речи »месеца« по узусу изостављено је *е* а *с* написано изнад реда, како је по традицији кратица, а таква је и кратица *дѣ*; друго на крају реда у речи *маѣм*, *м* је исклесано изнад реда, јер при крају није било места иза *ѣ*. Изнад кратица првога типа имамо уобичајни знак, као што је и над бројем *.s.*, где се види уобичајена тачка с десне стране, али изнад броја године нема ни знака ни тачке, а знак за хиљаду је само једном цртицом пресечен.

2) М. Pavlović, *Gravirani natpis na crkvenom tasu crkve Sv. Bogorodice u Skoplju, iz 1811 god.* — Narodna starina, кн. XIII.

Према свему овоме могло би се закључити да слова овога споменика чине један огранак полу-устава у декаденцији, какав се доцније развио у рукописна, познат и у рачанској школи, у кнежевини Србији у време устанака и чак иза половине деветнаестог столећа, у Новопазарском Санџаку, у Босни, у Јужној Србији, и какав је потврђен у велешком парохијалнику са краја шездесетих година деветнаестог века,³⁾ док се с друге стране, независно, развијала рукописна босанчица.

Тип ових слова, нешто брижљивије стилизованих, имамо у једном запису, старијем за 107 година од плоче Хаџи-Максима, из 7103, тј. 1595 г.; тај запис је исклесан на плочи узиданој на десном стубу капије Ђуришког манастира, више села Сопота (7 км. од Св. Николе). Текст гласи:

Б к л ф о
з р г. с и
д в о р к с к
г р а д і с е

Ту је у првом реду *к* изостављено, или је требало да буде у лигатури са *т*, те је и стубић навише преко пречаге продужен, али је *т*, у сваком случају, старијег, полу-ставног типа, а затим имамо *о* место *ѡ* из Хаџи-Максимовог записа, а *в* је са непосредним додиром обе петље. С друге стране овај тип слова показује познију варијанту, стилизовану у резаним словима, каквим се штампало у Солуну, напр. Книга глаголамаѡ ѡуткшеиѡ од Кирила Пејчиновића, из 1840 г.

IV

Запис о смрти Хаџи-Максима је врло мали, са неколико речи, па према томе и са ограниченим бројем интересантних језичких црта. Ипак, има неколико особина које су карактеристичне, и које би саме собом могле по-

3) Упор. Др. Миливој Павловић, *О велешком говору, поводом језичких особина у велешком парохијалнику*.—Гласник Скопског научног друштва, књ. XIII, Д. Н. 7, с. 142—143.

служити за izvoђење извесних закључака из историске дијалектологије и у вези са једним важним проблемом савремене дијалектологије.

Пре свега треба издвојити **ѡ**, као саставни део формуле, као традицију, и не схватати то као гласовну црту; напротив, у последњем реду, налази се **ѡ** место **ѡ** — **ѡ** ипак. У данашњем говору у Скопљу много чешће овај предлог гласи **во**. С друге стране у Скопљу најстарији становници, којих је веома мало, као и они досељени из Скопске Црне Горе, имају полугласник реда **а**: **ѡ**, у корену, али у осталим случајевима, поред ређега **ѡ**, обично је **е**, као **ноѡ**, **дѡ**-ка, **ноѡ**ске, **дѡ**ске, а добар поред **свекор**, затим **петок**, **четврток**, **момок**, **светец** **старец**, **Скопљанец**. — Међутим, у Скопљу је веома много већи број нових досељеника, тако да су јасно у извесној мери и данас груписани по извесним малама из појединих крајева. Они имају код полугласника пуно вокализовање у вокале **о** из **ѡ** и **е** из **ѡ**, на пример: **сон**, **пес**, **свекор**, мада имају: **добар**, **петок**, **четврток**, **момок**, **светец**, **старец**, итд. Овим особинама одговара углавном и разлика рефлекса некадањих назала, с једне стране **у** — **рука**, а с друге стране **о** или **а** — **рока**, **рака**. Поставља се само собом питање какав је однос између ових црта и између њихових претставника. Свежина дијалекатске мешавине уопште у Скопљу даје нам слику скорашње композиције скопског становништва — али и то је релативно, и обично се може проверавати традицијом, сећањем, које ће у трећој генерацији није јасно, а поред врло свежих досељеника у првој и другој генерацији, има и других, који показују црте донете са југозапада и југоистока, приленско-велешком и кичевско-дебарском струјом. Питање би се могло поставити овако, како се и међу онима најстаријима, који употребљавају полугласник налазе досељеници из Скопске Црне Горе: да ли се, према садањем стању, Скопље може убрајати у средњештокавску област, тј. да ли је у њему у даљој прошлости било становништва са особинама средњештокавског типа.

Да бисмо дошли до извесних закључака, у недостатку других језичних споменика, разгледаћемо натписе надгробних плоча из деветнаестог века и упоредити у томе

правцу са натписима с Хаџи-Максимовога гроба. — Код цркве св. Спаса било је само две плоче, из 1878 г., где стоји предлог *кѣ*, у Топхани од 1886 има по која плоча са *кѣ*, а на новом гробљу још каеније. Ово *кѣ*, које тумачим спољашњим утицајем издвојене цркве, заменило је дијалекатско *ко*: — *ко лето*, *ко царство*, — и то на старијим плочама, у размаку од 1860 до 1878 г., — без обзира на то одакле је умрли: из Дебра, Охрида, Скопља, Чаира, а само ређе налазимо у као *с четврток* из 1894 г. — Напореда са овим су и речи у којима је вокализован полугласник, и то у истом раздобљу, као *петокк*, *четврток*, код речи *денк* уопште, а једанпут, из 1852 г., *денк*, затим *платецк* из 1846 г. *сриварицк*, из 1892 г. Могло би се претпоставити да слагање у овом правцу долази због клесарâ, који су могли имати исти дијалекатски тип; али при нешто ближеј анализи запажа се да управо и с обзиром на ред речи и енклитике, а то значи с обзиром на акценат, на овим плочама имамо разне дијалекатске типове. Тако је на плочама из дворништа цркве св. Спаса увек *престакиса*, само је на плочи из угла цркве св. Димитрија *с престакилк ко акте ѝвѣна*: —

Могло би се, дакле, закључити, да је до средине деветнаестог века утицај са југа, нарочито преко Тетова, допирао и до Скопља, али да се чисти тип староштокавске акцентуације утврдио тек са познијим присељеницима. У сваком случају, Скопље је већ око средине прошлога века⁹ давало слику блиску данашњем стању. Али, плоча Хаџи-Максимова допушта нам да загледамо много даље у прошлост, за 146 година пре најраније датиране плоче код цркве св. Спаса. — Отуда, према *с* место *кѣ* и по вокализовању полугласника у ненаглашеном слогу *нишак*, можемо закључити да је у Скопљу говор био средњештокавског типа, свакако као данас у Скопској Црној Гори. Са овим се слаже и употреба полугласника у наглашеном слогу — *сѣгради се*, на плочи овчеполског натписа, старијој и од Хаџи-Максимове, и то за 107 година.

Код ове две плоче, пак, има сличности, а разлика је, према осталим наведеним плочама, у ортографској упо-

треби **к**, са напоменом да се на плочи из 1595 г. полугла-
снички знак доследније употребљава — **к** **л** **џ**, **д** **џ** **к**,
склади се — него на Хаџи-Максимовој плочи, где имамо
к, али **к** није уклесано на крају речи **петак**.

V

Изнад записа налази се орнамент, рудиментарно и
невешто израђен, и на тај начин у складу са целим нат-
писом. Он се састоји само из основног дела, снопа сун-
чаних зракова, који су недовољно симетрично и неравно
уклесани; овде су зраци имали бити спирални — прет-
стављајући сунце у покрету. Поводом тога орнамента на-
међу се два питања: шта значи овај орнамент и да ли
он има некога значаја на овој плочи.

Овај орнамент је дегенерисани облик некадањег сим-
вола сунца, какви се знаци налазе код народа најстарије
културе, а затим и у хришћанској уметности. Оставимо
по страни орнаментику неолитске керамике, где може бити
трагова овакве симболике, а такође и бронзане двоколице,
са великим бронзаним кругом, које вуче коњ у полету,
са Зеланда (сада у Музеју у Копенхагену), како наводи
Верман.⁴⁾ — У орнаментима египатској сунце, символ бо-
жанства Озириса, веома је чест елемент, а и у старовави-
лонској уметности је најинтересантнија једна група обо-
жавалаца сунца, на подножју брда изнад кога је сунце са
стилизованим зрацима, сада у Лувру,⁵⁾ а исто толико и
асирски рељеф, сада у Бритиш-музеуму, са божанством
сунца Шаман, на престолу а испред њега стоји сунчани
точак, коме паце сачињавају укрштени краци звезде и
крста.⁶⁾ Из овога елемента развио се сублимирани хриш-
ћански символ светитељскога круга, ослобођен од сваке
везе са негдашњим симболичним значењем, па ипак он по-
казује дуго времена извесне трагове овакве везе. У почет-
ку су хришћански симболи: риба, јагње, паун, Христов мо-
нограм од укрштених или у лигатури X и P са знацима

4) Karl Woerman: *Geschichte der Kunst*, књ., I с. 42, са сликом на с. 43.

5) *Ibid*, иза с. 120, табла 13.

6) *Ibid*, с. 125, са сликом на с. 127.

α и ω, затим знак Ι Χ Π Κ, који је и до данас очуван, али се напоредо развија и симболични круг, чега нема код најстаријих хришћанских фресака.— Тај симболични круг у почетку има краке — ноге, као на мозаику триумфалног лука у цркви св. Павла (San Paolo fuori le mura) у Риму, око Христове главе, где се око сјајнога круга налази таман прстен, преко њих је девет стилизованих зракова, а са местом још за три, колико заклањају коса и врат, дакле свега дванаест, колико је и Христових апостола, а колико обично налазимо листова или кракова и на египатским орнаментима сунчевог точка. Доцније се устаљује ореол са знаком крста, као на мозаику у нартексу св. Софије у Цариграду⁷⁾ и на многим фрескама и рељефима, — али се из овога развија чисто орнаментални тип, као око главе св. Марка, на рукописној књизи о Адаму у градској библиотеци у Триеру;⁸⁾ међутим имамо и само ореол, као на Егбертовом кодексу у градској библиотеци у Триеру, — по Краусу⁹⁾ имамо само ореол око главе св. Јована, а тако и око Христове главе на распећу. Било би занимљиво трагати да ли је само случајност или знак извесног диференцирања, што на сакраментарију Хенрика II из Минхенске градске библиотеке Христос, који владару ставља круну на главу, има ореол са знаком крста, а анђели и светитељи имају само ореолски круг. У старим православним црквама, као у цркви св. Софије у Кијеву¹⁰⁾ а и у старим српским црквама светитељи имају сублимирани, златни ореол, као знак светитељства, тако на пример и у Милешеви, где је на фресци ореол око главе Св. Сави, који има и тонзуру, — а интересантно је напоменути да, напр. у еванђељу Отона III у Минхенској градској библиотеци, светитељи имају ореол а свештена лица тонзуру¹¹⁾.

Доцније се, на основи старог симболичког знака, одвојеног од светитељског круга, развија стилизована и чиста

7) Ibid., III с. 90, табла 19.

8) Ibid., иза с. 138, табла 23.

9) F. X. Kraus, *Die Miniaturen des Codex Egbert*, с. 145.

10) J. Graber, *Russische Kunstgeschichte*. Ib. с. 126.

11) Woerman, *op. cit.* III, с. 148, сл. 123.

орнаментика; кругови са животињама, као у цркви у Вику (Француска, Indre-et-Loire), круг са симболичним јагњетом, самосталне розете, као на западним фасадама опатиских цркава у Сен-Дени-у, Богородичине цркве у Паризу, катедрале у Ремсу и Амијену итд., као код нас на простору испод фресака, око прозора у Раваници, Каленићу и др. Тако добијамо и на гробним плочама орнаменте, са старим знаком сунца у средини, како је и на овој плочи, — а доцније као што је на плочи из 1848 године, имамо велику стилизовану розету, са кругом унаоколо, без икаквог натписа (сл. 2), а такве орнаментике имамо и на плочи испред северних врата цркве св. Димитрија у Скопљу, опет без натписа. — Да ли те плоче, са овим орнаментима имају ма и избледело неко симболично значење? Из истог доба плоче око цркве Св. Спаса имају увек ознаке чији је гроб, и уз натпис имају своје симболичне знаке, будак, чекић, клеште, маказе, теразије, уже, као што је чест случај у старим археолошким споменицима¹². Намеће се, дакле, питање: зашто плоча из 1848 године нема икаквог натписа? Да ту орнаментални знак није ознака свештеног лица? Да ли и на плочи Хаџи-Максима овај орнамент не значи да је он био и свештено лице, при чему би овај знак одговарао симболичним знацима појединих професија, као што је наведено? Можда није било потребе за једну познату личност наглашавати у запису: шта је, утолико пре што је натпис клесало невешто лице. — Ако пак није свештено лице, да ли овај знак не одговара томе што је он био х а џ и ј а, па је то за онога који му је радио споменик било важније од његовог обичног занимања. — У сваком случају било је извесних повода да се овакво принципско питање постави; оно се, са овако оскудним материјалом, не може решити, — па ипак ће можда културна историја и историја уметности имати интересовања и за то питање, и решавати га у колико буде имало материјала. — За нас је, ипак, довољно

12) Упор. Marucchi, *Eléments d'archéologie chrétienne*; Garrucci, *Storia dell'arte cristiana*; H. Leclercque, *Manuel d'archéologie chrétienne*; *Bullettino di arheol. dalmata*, 1903; Č Truhelka, *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko*, Gl. Z. Muzeja XXVI; K. Patsch, *Zbirka rimskih i grčkih starina*, Gl. Z. Muzeja XXVI (упор. GL. Z. M. XVIII).

закључити, да је Хаџи-Максим био познат у Скопљу, а да је и омиљен и поштован био, види се јасно по топлини која се осећа из овог простог, малог а ердачног записа.

VI

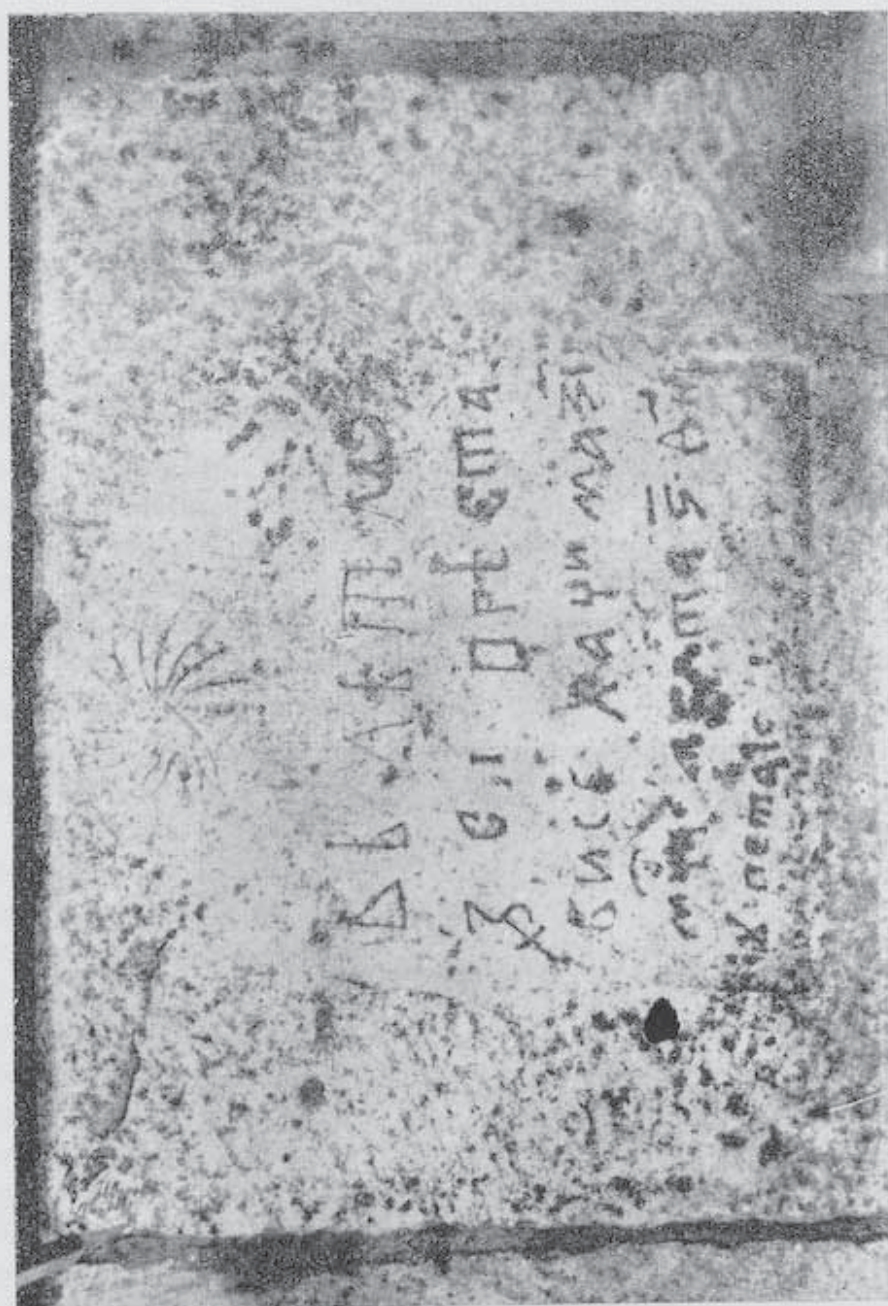
Мали запис на гробу Хаџи-Максима указује на везу између старијег писања и клесања: шеснаестог века и новијег доба; али он је много значајнији као траг о дијалекатском типу којим се с краја седамнаестог века морало говорити у Скопљу. Чак и непосредно после спаљивања Скопља и повлачења генерала Николоминија, у Скопљу се говорило онако како се данас говори у Скопској Црној Гори. Ако, пак, то запажање вежемо за скоро сто година ранији запис из околине Св. Николе, из Ђуришког манастира, и то доведемо у везу са извесним цртама данашњег говора Доње Пчиње, мораћемо закључити, да се све докле простирао тај стари скопски дијалекатски тип, да је он обухватао и крајеве јужно и југоисточно од Скопља, а који су сада с једне стране насељени Торбешима, досељеним пре сто педесет до двеста година, када су ти крајеви јако испразњени померањима ка северу; а са друге стране, у околини Скопља, нарочито у Благији, становништвом бречачког дијалекатског типа. Уз ову област стајао је Доњи Полог, у то време са истим дијалектом какав се говорио у Скопљу. — Ове дијалекатске констатације биле би само хипотезе, када не бисмо имали оне оскудне, али карактеристичне и драгоцене податке, какве нам пружају особине језика са плоче Хаџи-Максимове из 1702 г. и са овчепољског записа из 1595 г.

НАПОМЕНА

Плоче са натписима у дворишту цркве св. Спаса фотографисао сам у 1927 години, и снимци се налазе код мене. После тога, при уређивању дворишта 1933 г., ове плоче су окренуте, уравниате са супротне стране и употребљене за поплочавање.

М. Парловић

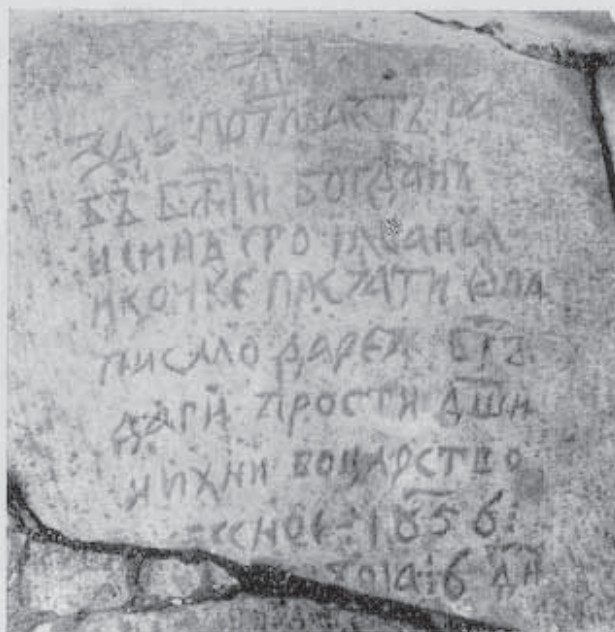

Ст. 1. — Надгробни запис о Харци-Максиму.

Сл. 2. — Орнамент, са плоче код цркве Св. Спаса у Скопљу
(Заузима целу ширину плоче)

Сл. 3. — Натпис из 1856 г., са плоче код цркве св. Спаса

Д-Р ВОЈИСЛАВ С. РАДОВАНОВИЋ

СВЕТА ЗЛАТА МЕГЛЕНСКА

Јужносрбијански култ девојке народне мученице

У свој својој историјској прошлости, у току целокупног свога етничког и културног развитка, никада наш народ није трпео тежих и горих јада и невоља, никада није био изложен већем *мученишћу*, него у доба свога дуготрајног *робовања и страдања под Турцима*. Али су те вишевековне народне патње, баш због непрекидне и упорне борбе са туђинским завојевачем и угњетачем, почевши још од тужног и славног српског *Косова* као симбола народног самопожртвовања и *херојског мучеништва*, оставиле у нашој народној традицији, поред осталих лепих и узвишених карактерних црта, и један за народни духовни живот од најсветлијих трагова: то је *култ народног мучеништва*.

На основу тога *култа народног мучеништва* и испрела се у нашој народној традицији и епском песничком стварању величанствена *косовска епика*, којом се кроз векове пева и приповеда по свему нашем народу о тужном и славном српском Косову, о поносним и славним косовским јунацима, који су се, на челу са витешким и племенитим царем Лазаром и војводом Милошем Обилићем, свесно и самопрегорно жртвовали зарад правде и истине Божје, ради своје прадедовске вере, ради родне груде и државе своје, за свој народ и свога владара. А на томе култу народног херојског мучеништва и на херојској српској косовској традицији почива и израсло је и све друго што је најлепше и најузвишеније у животу и творачком делу нашег народа. И не само Срба, већ и Хрвата. Јер, да ли би Иван Мештровић могао своја највећа уметничка дела, свој косовски храм и галерију јуначких бесмртника у њему, створити на основу оне прве спреге и нагодбе

хрватских великаша и народних претставника са мађарским краљем, којом је још од 1102 године па све до наших дана била запечаћена судбина хрватског дела нашег народа, или је и он своја и највећа уметничка дела, као и своја главна стваралачка стремљења, саздао баш на томе нашем култу народног херојског мучеништва, на херојској српској косовској традицији.

Али *култ народног мучеништва* није посвећен само косовским јунацима и осталим нашим народним јуначким борцима, од цара Лазара и војводе Милоша Обилића па преко старца Вујадина до Стевана Синђелића и Гаврила Принципа, који су сами себе свесно жртвовали у борби против народних глачитеља и злотвора. Већ је тај култ у исто тако узвишеном облику посвећен и једном другом реду наших *народних хероја*, онеме *духовне врше: народним верским мученицима*, који су, као и сами косовски и покосовски јунаци српски што падаху за крет часни и слободу златну, *себе жртвовали за веру и цркву своју*, што код српског православног народа уједно и неминовно значи и *за народност своју*.

И што је и у овом случају врло карактеристично, и што треба и нарочито истаћи, култ народног мучеништва најпотпуније и најдубље је изражен и развијен у *Јужној Србији*. У овој земљи српској на Југу, где је поникла верска и остала главна културна основа и за данашњи духовни живот не само Срба већ и свих других Балканских Словена, па и највећег дела осталог Словенства, а где је уједно и колевка и језгро и старе српске државе и културе, *култ народног мучеништва* *задобило је и највише духовне облике*. Ту се, као у *Скојској Црној Гори*, најомак царском српском *Скојљу*, главни косовски херој и мученик, највећи и најомиљенији српски јунак, војвода Милош Обилић, сматра и слави не само као велики *народни херој* већ као и прави *народни светица мученик*, проглашен за „*Светога Милоша Обилића*“, какав се и у самој цркви слика и слави, као што је, уз Св. Лазара цара српског и друге српске народне светитеље и владаре из доба Немањића, са светитељским ликом и мученичким ореолом,

изображен у цркви *Св. Спаса у Кучевини*.¹⁾ А ту се, у Јужној Србији, поред овога народног хероја борца мученика, кога је наш народ на Југу, и без учешћа званичне цркве, прогласио и посветио свецем мучеником, исто тако прослављају и *српски народни хероји верски мученици* мучнога турског доба, као што је такав велики и светао пример *народног верског мучеништва* народном спомену и култу оставио *Св. Ђорђе Крајивац*, у читавом Српству познати и слављени јужносрбијански народни светац мученик. Али Јужна Србија, и опет у Скопској Црној Гори, наомак царскоме српском Скопљу, пружа и још један пример култа народног мучеништва, необичнији но што су остали, уосталом и много мање познат од култа других наших народних светитеља: то је култ једне девојке народне верске мученице из млађег доба ропства под Турцима.

У цркви *Св. Спаса*, у селу *Рашијаку*, на источној страни жупе *Скопске Црне Горе*, зиданој 1861, а пописаној 1863 године, налази се у »женској цркви«, горе на спрату истога храма, на јужноме зиду у углу до западног, *женски светитељски лик*, у сеоској народној ношњи, над чијом главом и ореолом стоји натпис: *Сѣа мѣца Злата Миглинска* (в. слику).²⁾ Свакако да је и овај као и остале светитељске ликове, међу којима се у цркви од народних светаца виде изображени још и *Сѣкин ђд Сакка Серскагв* као и *Сѣкин мѣ Георгја Анински*, израдио смиренни Николае Мухановичъ, зграфъ от Крѣско, који се као црквени живописац потписао на малим дверима, лево од царских двери, на иконостасу истога храма, при његовом накнадном довршењу (10 мартъ 1866).

Света мученица Злата Миглинска стоји на овом црквеном образу раширених руку, од којих у десници, нешто мало уздигнутој, носи у висини главе велики сребрни крст, док у левици, смерно спуштеној до висине бедара, држи киту цвећа. Повезана је у белу мараму у облику тулбена, без забрађивања, тако да су јој два

1) О томе у моме раду: *Свети Милош Обилић—Јужносрбијански култ народног хероја*, у „Животу и раду“ за 1929, посебно отштампано: Београд 1929, стр. 1—7 са 1 сликом у прилогу.

2) „Миглинска“ = „Мегленска“.

предња краја повезаче завезана у виду машине на грудима. Обучена је у белу сељачку кошуљу широких и дугих рукава, поврх које у неку врсту плаве хаљине краћих рукава, сличну сеоској саји, али која је, као и права варошка антерија, дуга до самих пета. Опасана је сељачким црним појасом и црвеном кецељом са врло крупним тканинским шарамма црне и беле боје, по облику и величини онаквим какве се и данас виде на женским кецељама по селима околине Скопља. А поврх свега, у продужењу беле мараме, огрнута је преко рамена и бедара белим платвеним плаштом, у облику сељачког невестинског убруса, какав се и сада види на јужносрбијанским младим невестама када се спремају за венчање. И тако, око главе са великим мученичким ореолом жуте и пламене боје, држећи у десници симбол Христовог страдања а у левици оличење девичанске невиности, *Светица мученица Злаїца Миглинска* упућује поглед не нагоре, ка небесима, већ наниже, ка овоземаљском, изнад чега ју је култ народног мучеништва далеко узвисио.

Сем овога примера из околине *Скопља*, лик *Светице Злаїце Мегленске* познат нам је и у једном храму у околини *Битоља*. Према уменом саопштењу Њ. Впр. Митрополита скопског г. Јосифа, лик ове народне светице мученице краси такође и *манастир Слейче Св. Јована*, у жупи *Железнику*. Притом је вероватно да ће и тај лик у овоме старом храму бити из истог времена као и претходни, јер се налази у групи новоживописаних светаца из 1862 и 1889 године.³⁾ А можда ће бити чак и од истог живописца, или бар из исте живописачке јужносрбијанске школе, јер је тај манастир у самој околини *Крушева*, одакле се бележи *зуграф* и првога лика, *смирени Николај Михаиловић*.

Ову народну светицу мученицу, чији култ видимо развијен по храмовима Јужне Србије и у околини Скопља и у околини Битоља, налазимо забележену између осталих светаца у *Охридском прологу* од Њ. Пр. Епископа охридско-битољског г. д-ра Николаја. Ту је под 13

3) *И. Ивановска: Български епиграфи изъ Македониа, София 1931, стр. 72.*

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Света Злата Мегленска,
у цркви Св. Спаса, у Раштаку, у Скопској Црној Гори.

октѳобром (по ст. календару) дато *житије* наше *народне светице* под именом: *Света великомученица Злата Мегленска*⁴⁾.

У томе житију, коме је посвећено скоро двапут толико простора као Св. Сави, приказује се и у прози и у стиху велико мучеништво Св. Злате Мегленске, која је као девојка пострадала од турских зулумѳара *13 октѳобра 1795 године*. Родом је из села *Слаѳине* у *Меглену*, по чему и носи име *Мегленска*. Допала је шака турским зулумѳарима када је једном ишла на воду. Одведена од турских силника и нагоњена да се потурчи и да се за једног од њих уда, ова »кротка и побожна девојка« одупрла се Турцима као права »мужествена девица«. Кад нису помогле ни претње турских зулумѳара, ни молбе њених родитеља и сестара, да се повинује турчењу и удадби за Турчина, онда су је Турци бацили »у тамницу, где лежаше три месеца, и извођаху је сваки дан и шибаху док крв њена не затони земљу. Најзад је обесише стрмоглав и подложише ватру, да би се од дима угушила«. Али је она и тада остала упорна, не хтевши да премени своју *веру* и да остави свој *род*. »Напоследку је обесише о дрво и исекоше сву на мале комаде«, напред споменутог дана њеног страдања, када су »комаде њених моштију« разнели »хришћани по својим домовима ради благослова.«⁵⁾

Вредно је још напоменути, да је прво житије ове девојке народне мученице био на грчком написао још 1799 године *Никодим Светогорац*⁶⁾. А о њој има спомена и у једној руској књизи о хришћанима мученицима, где се наводи као »света девица и невеста Христова.«⁷⁾

Тако је народ нашега језика и наше вере у древноме Меглену, — који је у доба Самуилова маѳедонског царства са суседним Воденом био средиште онда засноване велике словенске патријаршије, да би затим кроз векове био једна од главних епархија у саставу словенске Охридске архиепископије, — својим мучеништвом под турским

4) *Николај, Ђинској охридски: Охридски ѳролог*, Ниш 1928, стр. 814—815.

5) *Ibid.*

6) *И. Ивановъ*, *op. cit.*, стр. 179.

7) *Ibid.*

насилницима, дао нашем народном култу ову необичну *свештицу селанку мученицу*. У све већој анархији која је онда владала у пољуљаном турском царству, турски зулуми у *Меглену*, као и у другим областима, нарочито су се били разбеснели од 1767 године, када је укинута стара словенска Охридска архиепископија. Од тога доба, када је и Меглен као и многе друге области потпао под грчку Цариградску патријаршију, настало је прво превођење мегленских села у ислам.⁸⁾ Турским зулумима у Меглену, као и у суседном Тиквешу и Маријову, дато је још више маха од 1788 године, када је Јањином и другим областима на Југу загосподарио злогласни силедија Али-паша Јањински. Али су главна турска насиља над хришћанским становницима Меглена потицала од оних неколико мегленских села која су још раније била насељена правим Османлијама.⁹⁾ У то анархично турско доба, које је непосредно довело и до Српског устанка на Северу, ти сами мегленски *Турци* извршили су 1795 године она насиља над селом *Слатином* и њеном Св. Златом Мегленском. Та и остала турска насиља учинила су да је до краја турскога доба и село Слатина, као и друга села у нижем делу Меглена, остало без иједне хришћанске куће, те услед *поштурчавања* онда најзад било насељено само муслиманским становништвом нашега језика.¹⁰⁾ Према последњим подацима који нам стоје на расположењу о овој као и о другим нашим областима под Грчком, Слатина је 1918 године имала 86 кућа Словена муслимана и 5 кућа Цигана хришћана¹¹⁾.

То би били последњи трагови словенског становништва и хришћанства у томе селу надомак јужној граници наше земље, одакле је пре равно 140 година, после и још

8) *Ј. Цвијић: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. I—II, Београд 1906, стр. 333.

9) *Рисја Т. Николић: Меглен*, у Гласнику Географског друштва, св. X, Београд 1924, стр. 112.

10) *Ј. Цвијић*, *op. cit.*, стр. 332—333.

11) *Бор. Ж. Милојевић: Јужна Македонија*, у Насељима и пореклу становништва, књ. X, Београд 1921, стр. 25.

једнога грозног турског насиља између безброј других, потекао култ према девојци народној мученици Светој Злати Мегленској, да би у своме првом непотпуном столетном опходу обухватио и сву Вардарску Јужну Србију, све до самога Скопља.

У Скопљу, 13 (26) октобра 1955 г.,
на дан Св. Злате Мегленске,
дан ослобођења Скопља од Турака.

МИРКО Ф. ЈОВАНОВИЋ

ПРАВОСЛАВНА САБОРНА ЦРКВА СВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У СКОПЉУ

(Архитектура — Декорација — Иконографија)

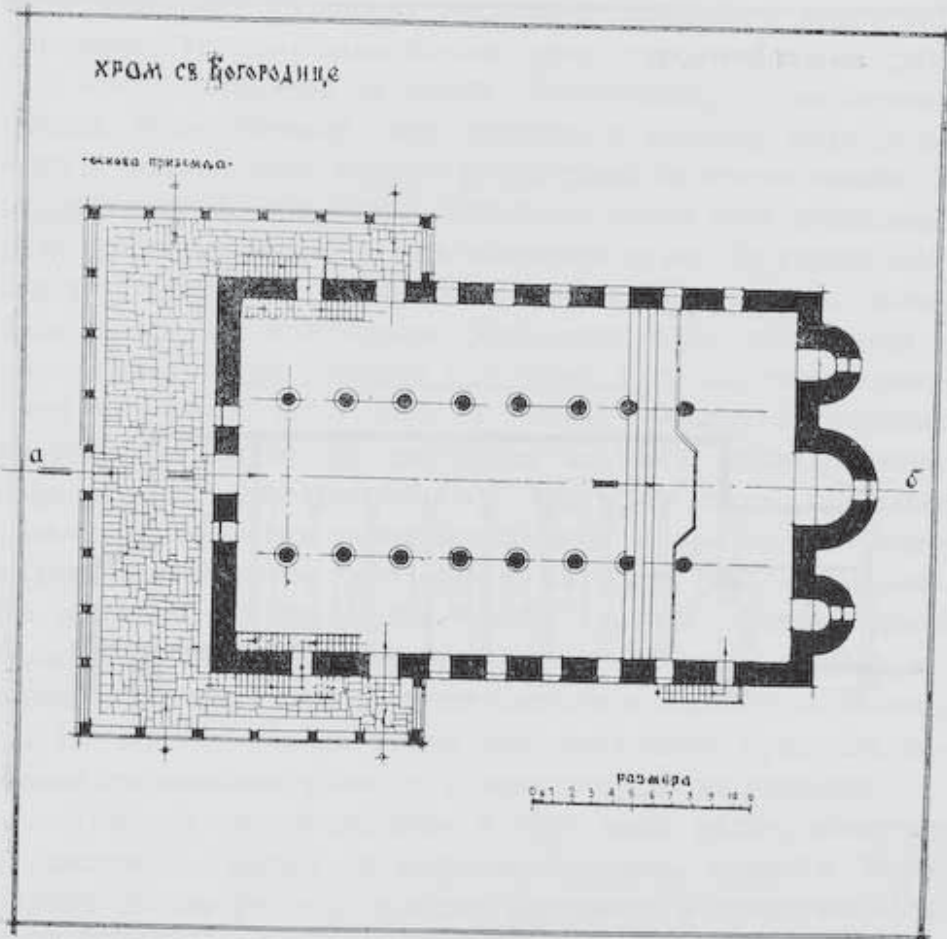
Цркве типа којем припада скопљанска саборна црква Св. Богородице, углавном, нису тако ретке у нашим крајевима и на Балкану. Нису ни тако старе, ма да су грађене по узору најстаријих цркава базиличког типа у Солуну, Цариграду, нашем Приморју и другде. Она и све остале њенога облика творевина су наших градитеља, мајстора из Дебра и околине, који су се, у вези са побољшањем политичких и материјалних прилика за хришћане у турској царевини од Једренског мира 1829 године, све више усавршавали у послу и каткад постизавали врло значајне и трајне успехе. Није потребно ни истицати зависност црквеног градитељства и сликарске уметности од општих народних прилика, поглавито политичких и економских. Чак ни толики напори наше цркве и народа у доба Макаријеве обнове, ни толики потхвати и самопрегор наших патријараха од Макарија па до Василија Бркића, не остварише онакве уметничке и грађевинске творевине, какве су у доба Немањића стваране за коју десетину година. Упркос дугом времену и народним несрећама, оне и данас живо сведоче о једном сјајном добу верском, уметничком и националном. Сву оштрину и разорност турске најезде осетили су понајвише наши градови, међу којима су ретки они у којима се могла очувати која Немањинска задужбина. Право је чудо да је тако лепа и позната међу првим Милутиновим задужбинама, црква Св. Богородице Левишке у Призрену, остала поштеђена и од зуба времена и од непријатељског рушења. И сувише су мале и скромне наше цркве у градовима, зидане под Турцима у току XVI—XVIII века. Дубоког сажаљења је достојно оно што страни путописци оних времена говоре о нашим храмовима, свештенству и стању народном. Такво је стање трајало све до тридесетих година прошлога века, када се изменише политичке прилике у Турској, настаде период важних ре-

форама и Србија, слободна и призната, иако малена, поче мислити на поробљену браћу. Не само услед турских рефорама које никада нису биле корените ни ефикасне, него услед оног духовног и моралног подизања које је долазило из слободне братске Србије, наш народ у овим крајевима почео је, од тридесетих година прошлог века, развијати своје стваралачке моћи које су се тако видно испољиле на свим пољима националног живота. Кад се једном буде сабрало у једну целину све што се буде сазнало о творевинама наше разноструке народне радиности, и овде и у другим крајевима Балкана и даље, од Цариграда и Солуна до Сентандрије и Буковине, онда ћемо тек стећи праву слику о снази народног духа Јужне Србије. Скопљанска саборна црква Св. Богородице, скромна стогодишња грађевина, један је од првих белега оне наше радиности и националног полета, који су у родољубивом делу Симе Игуманова нашли свој пуни израз. Скопљанска саборна црква, и појавом и утицајем својим, дала је потстрека да убрзо поникну и многе друге градске цркве, још боље, лепше и трајније од ње. Њене скромне градитеље, дуборесце, живописце и мраморнике, који су надалеко остављали плодове свога дара и свога зноја, ваља захвално споменути приликом њене стогодишњице, јер су несебично радили у славу и Божју и народну.

АРХИТЕКТУРА И ДЕКОРАЦИЈА

Саграђена 1835 године од ломљеног и тесаног камена из скопске околине, црква Св. Богородице је споља сувише скроман, осредњи храм базиличког типа, са три брода и са проширеним у западном делу тремом, спољашњом припратом. Кровни њен део истиче средњи брод изнад остала два, и то целом дужином од крова женске цркве над тремом па до олтарских апсида. Кровови бочних бродова су на једну воду, средњег брода су на четири, и то су две стране, источна и западна, сасвим мале с обзиром на узину горњег дела средњег брода. Над женском црквом кров је на четири воде и доста обиман. Грађен на спрат и друкчије но храм, трем има обележје спољашње припрате и почива на 22 стуба направљена од меког камена, и то по 6 на северној и јужној страни и 10 на западној, на којој је главни улаз. Док својим спратом, на коме је галерија са женском

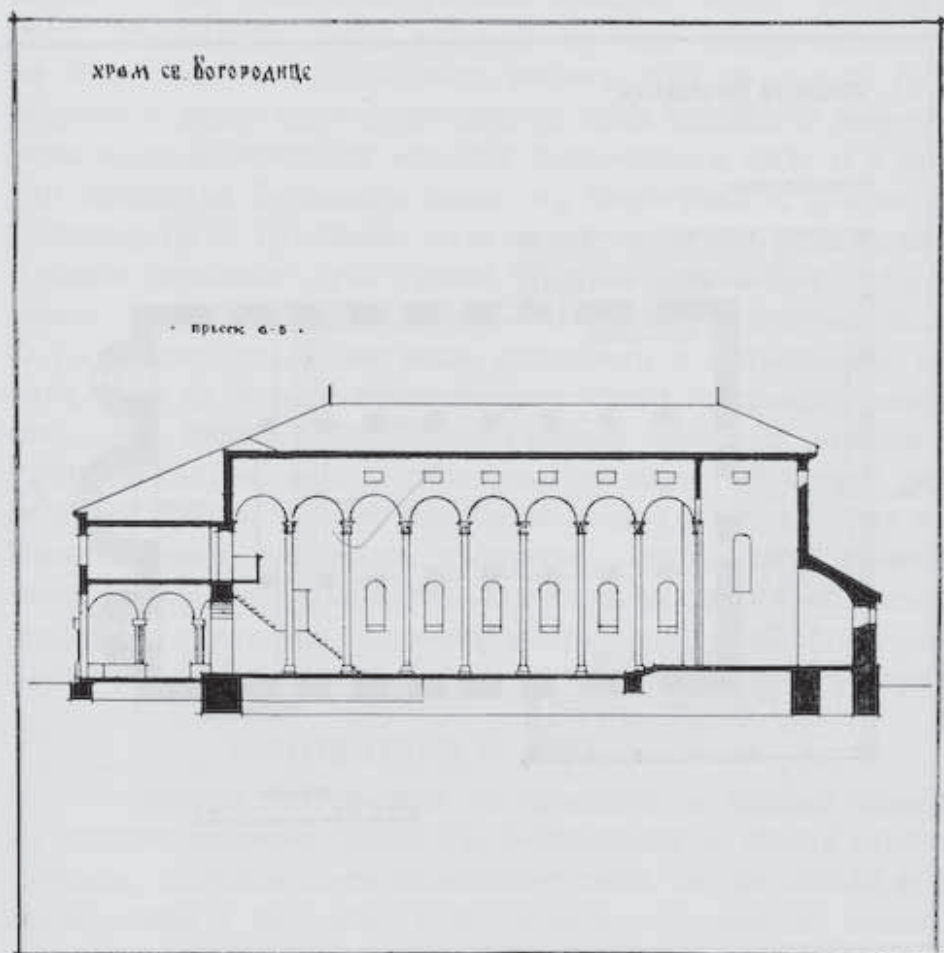
црквом и са два параклиса, спољашња припрата има органску везу с храмом, дотле својим приземљем она опкорачава западни део цркве са три стране и слободним просторима између стубова сачињава више портик него притвор са свима његовим наменама. И својим вишеводним широким кров-

План храма Св. Богородице у Скопљу

ним склопом спољашња припрата одудара од зграде храма, као и тиме што су њени зидови малтерисани и црвено обојени, док су зидови храма голи. Спрва је овај трем био отворен, јер су простори између стубова били доцније попуњени стакленим преградама, споља заштићеним железним шипчаним оградама. Лукови међу четвороугаоним стубовима испуњени су танким зидовима у којима су, по један у сваком луку, прозорчићи облика крстатог листа. Стубови

почивају на зиданом соклу високом метар и више. Са три стране, западне, северне и јужне, улази се у црквени трем или спољашњи притвор. Главни је улаз на западној страни и кроза њ се иде на главна врата храма, као и кроз остала два улаза на мања врата северног и јужног брода. На зидо-

Вертикални пресек храма Св. Богородице у Скопљу

вима спрата израђен је ситан и прост потстрешни лисни венчац ради украса. На западној страни пет прозора осветљавају унутарње просторије женске цркве. Остала два спратна зида, северни и јужни, имају по три прозора. На узаним источним зидовима спрата истичу се мале апсиде олтара северног и јужног параклиса. Потпођена тесаним каменим и мермерним плочама, спољашња припрата, са доста високим плафоном (4,50 м) и много заграђених отвора, чини утисак

светлог и пространог трема. У њој је поред зидова зидано седиште за народ. Главна врата на западном зиду храма израђена су од белог мрамора, те претстављају портал висок колико и плафон (4,50). Над вратима је део који сачињавају три плитке нише у три арке, од којих је средња виша и на врху пластично украшена наспрамно извајаним акантовим листовима. На крајевима бочних арки стоје крстови. У средњој ниши насликана је Пресв. Богородица, а на бочним анђели. Надвратников свод прелази у конзолу коју сачињавају волуте, међу којима је изрезано акантово лишће. У надвратнику су три благо испупчене равни које водоравно деле жљебови. Једна од њих завршава се на обе стране пластичним тролистом. Довратнике сачињавају умерено испољене тростране полуколоне. Мраморни појас иконостаса и портал сведоче да у нашим крајевима ни у најтежим временима није замро занат, који су некада били високо подигли мајстори из Пнуће. На удубљењу плафона, изнад портала, стоји натпис: *Обновица сей сѣый храмъ къ честъ Рождество прескатыа владичицы нашеа Богородицы и приснодѣквы Маріи ѿждивеніемъ ошцимъ хрїстіаномъ къ лѣто 1835 мѣсца мана.* На плафону, на растојању између главних улазних врата трема и храма, налази се молерај из 1898 год. који претставља Господа Саваота, Духа Светога и Арханђела Михаила. Из бочних делова трема или спољашње припрате каменим степеницама улази се у женску цркву на галерији.

Иако је споља скроман и тако мало видан, поготову у данашњем Скопљу са великим зградама, храм Св. Богородице је унутра леп, складно састављен и пријатан. Што нису били у стању учинити споља размерима архитектуре, бољим материјалом и макар скромном орнаментиком, наши прости мајстори учинили су унутра.¹⁾ Бољи као дуборесци,

¹⁾ По причању г. Ђорђа А. Зографског, иконописца из Велеса, цркву су градили његови преци: Деда Ђорђе и браћа му: Андреј, Коста и Никола, који су градили цркве и у другим местима (велешку, штипско-новоселску, врањску, кумановску, нишку, пиротску, сарајевску, мостарску, чајничку и др.). Пре Ђорђа, његов отац Дамјан, отац познате браће мајстора Дамјановића, био је саставио план за цркву и молбу султану ради одобрења грађења. Дамјан је умро у току грађења, па га је наследио у послу Ђорђе, деда г. Ђорђа Зографског. Овај је са својом браћом свршавао све послове око подизања и укра-

живописци, мраморници, они су ипак били слабији као грађевинари, тако далеки од средњевековних протомајстора. Тај њихов недостатак запажа се и на бољим и већим црквама које су у нашим крајевима градили чак и много доцније. Вештији у дрвеном послу, они су дрвеним израдама надокнађивали празнине које је њихово познавање архитектуре испољавало у горњим деловима цркава. Унутарњи простори храма распоређени су доста равномерно и рационално. Дужина храма (30,50 м.) и ширина (17 м.), исто као и висина (у средњем делу 11 м., у бочним бродовима 7,50 м.), омогућавају довољну просторност и прегледност. Многобројни прозори: по шест великих са луком на бочним зидовима, као и по једанаест мањих на зидовима средњег брода изнад крова бочних бродова, дају доста светлости храму. Мање светлости дају прозори олтарски, нарочито због високог иконостаса. Зидови су дебели преко једног метра, јер се на њима држи сва тежина кровних склопова, иако су међу бродовима дрвени стубови на којима почивају зидови и кров средњег брода. Они су од малтерисаног дрвета, како су то обично примењивали дебарски мајстори и у другим црквама овога типа. Нарочито спољашњих обележја црква нема. Ваља истаћи да су зидне површине олтарског дела храма на све три апсиде зидане тесаним каменом и на угловима имају лезене које оивичавају плитко удубљење равни са оштрим луковима у горњем делу. Средња апсида је деветостранична, док су бочне апсиде петостраничне. Сокл све три је полукружан и виши од једног метра. Иступ апсида износи код бочних око 2, код средње, главне, 3 метра. Ширина њихова међупростора је метар и по, до два. Над северном и јужном апси-

шавања цркве. Млађа браћа, Коста и Никола, обављали су каменорезачке и зидарске послове; зографске послове свршавао је Дмитрије Доспевски, брат од стрица поменутих мајстора. С обзиром на карактер обраде икона престоних и у горња два дела иконостаса, иконописне радове извршавали су два-три мајстора. Ако је тачно да је радио бар један део икона, или да је руководио иконописањем у овој цркви, Димитрије Доспевски је, вероватно, био један од претставника познате школе наших дебарских мајстора, који су пре више од 100 година ширили свој занат и у другим крајевима Балкана, као на пример у Бугарској.

дом, у деловима источног зида храма, налазе се мањи округли прозори, окружени венцем зракасто узиданих опека. Над средњом апсидом су три прозора: средњи је у четвороуга-

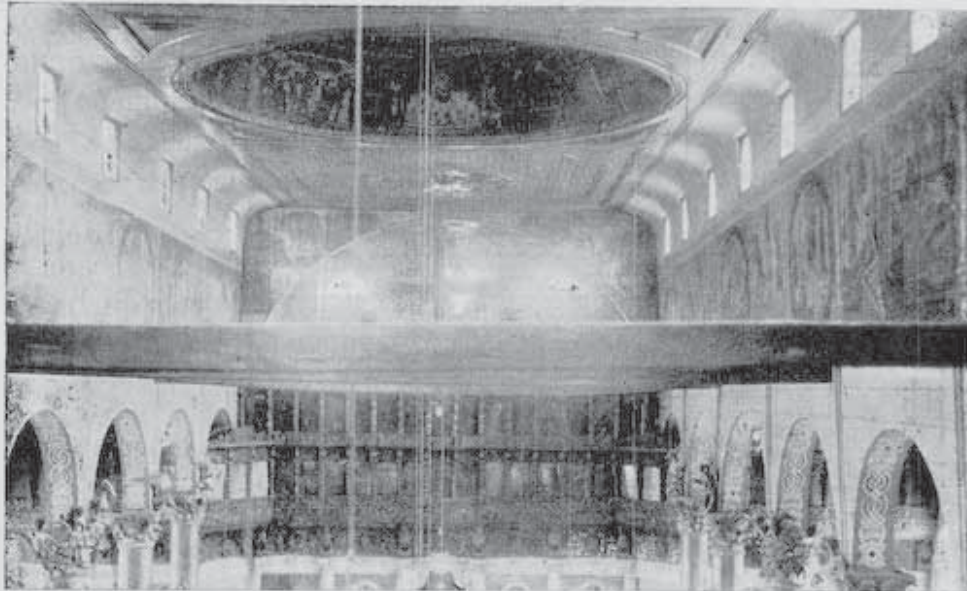
Средњи брод храма Св. Богородице са иконостасом
и архијерејским столом

оном удубљењу облика крстатог листа, са четири мала кружна окна по странама, а два остала прозора су троугаона. У том истом зиду, ниже троуглих прозора, распознају се два крста од опека, какав је зидарски манир код нас остао све

доскора, а играо је значајну улогу у нашој средњевековној архитектури. У олтарском делу јужнога зида, између последњег прозора и краја, налази се један рељеф од керамике: у малом кружном простору крст са цветићем и звездом; све окружено зракасто пореданим опекама. До овога рељефа види се натпис од уметнute опеке: ΜΑΙΑ 1835, прилично грубо направљен. Зракасто поредане, али мање видне, опеке окружују и лукове прозора северног и јужног зида. Шест великих гвоздених кука, које су усађене у бочне зидове, сведоче о намери градитеља да уз бокове храма представе ниске тремове или стрехе, како то виђамо код многих цркава у нашим крајевима. И боље је што се то није урадило, јер би споља пригушило и оно мало изгледа што га црква има.

По седам стубова, упоредо стављених, дакле свега четрнаест, деле бродове храма. Дрвени, премазани гипсом и обојени у мрамор, са пластичним дуборезним главицама и широким постољима, доста високи и танки, они чине утисак виткости и пријатно делују. На први поглед казали бисмо да су од мрамора и да су тако велика супротност спољашњем изгледу цркве. На једном од њих држи се проповедаоница, ближе олтару уз два су прислоњени столови за Краља и Митрополита, уз два пред унутрашњим притвором прислоњени су наслони (проскинитари) за целиваће иконе. Способни за пластичну дрвену декорацију, наши мајстори су, радећи главице стубова, дали пуно маха својим комбинацијама и занату. На првом пару стубова главице су сличне пластике. Одозго је орао који канцама стоји на овновој глави, а унаоколо су рељефи воденог цвета, волуте са тракама, при дну анђеоске главе и венац ситног акантовог лишћа. Код другог пара је: одозго орао код левог, а анђеоска развијеним свитком на главици десног стуба. Около главице су ретко распоређени акантови листови и волуте са листићима на угловима четвороугаоне плинте. Доле венац ситних аканта. На трећем пару, на левом стубу је одозго на плинти дивокоза са псетом и лавом с бокова, на десном је на плинти одозго анђеоска фигура са развијеним свитком. Око главице водени цветови, рамови картуша, по три издужена аканта који листовима испуњавају простор завршен луком изнад саме плинте, после анђелчићи и, најзад, при дну, венац

ситног аканта. Код четвртог пара стубова на срединама плинте држи се акантов тролист, а на самим главицама иступају са четири стране четири орла, чије главе долазе у саме углове плинте, док њихова раширена крила покривају слободна горња поља. Ноге су им на волутама чији се доњи де-

Горњи део средњег брода храма са глухим кубетом у таваници.

лови двоје и савијају као акантов тролист према средини главице стуба, т.ј. ка крилима орловским. На глави орлова је тролист од стилизованог аканта. При дну главице је венац ситног аканта. На главицама петог пара стубова издужују се три лука са акантовим тролстом на врховима; крила сирена које стоје на угловима попуњавају простор до уврх лукова; труп сирена прелази у акантов тролист, после у две полукружно развојене пруге које опет прелазе у акантов тролист, покривајући простор међу крилима. Шести и седми пар стубова има простије главице, са јако истакнутим и ређим акантима у два доња реда, и таквим волутама у горњем делу чије међупросторе попуњавају уски тролсти. Последња два стуба мало су оштећени. Рељефи капитела су прикуцани на горњи део стуба, гипсирани и обојени златно. Њихова стилизација је коринтска и барокна, претежно у слободној комбинацији. Чудновато је, али је тачно, да главичне комбина-

ције са сиренама имају извесне сличности са комбинацијама капитела палате Фрање I Орлеанског (в. Brockhaus: Conver. Lex., II B., Baustile X).

Растојање између стубова у ширину износи 7 м., у дужину преко два. Високи су 6 м., обим 1,46, а пречник базе је 87 см. На њима почивају лукови као доњи делови зидова средњег брода, направљени, као што смо напоменули, од дрвене грађе. У луковима је бојама израђен ланчани орнамент са црквених књига. Глухо кубе (калота) у дрвеној таваници средњег брода у пречнику износи 5 метара. Таванице су равне, направљене од дасака, обојене, испресецане танким летвицама у равној линији или таласасто, те сачињавају мрежаст или решеткаст изглед. У њиховим срединама, како у олтару и нефима, тако испред и иза калоте у средњем броду, направљени су геометриски украси у облику многоугаоника са звездама унутра, или пак у облику великих розета. Згодно је састављен таванични украс над средњим делом олтара: он претставља елипсу испуњену таласастим зрацима који се шире полазећи од „Ока Господњег“ у средини једног цветастог испупчења. Везујући се међусобно на крајевима, зраци сачињавају једну велику издужену розету. Овакав начин прављења таваница био је врло распрострањен у старије време. У неким старим богатијим кућама дуборесци су оставили дрвену пластику о којој би вредно било и нарочито говорити.

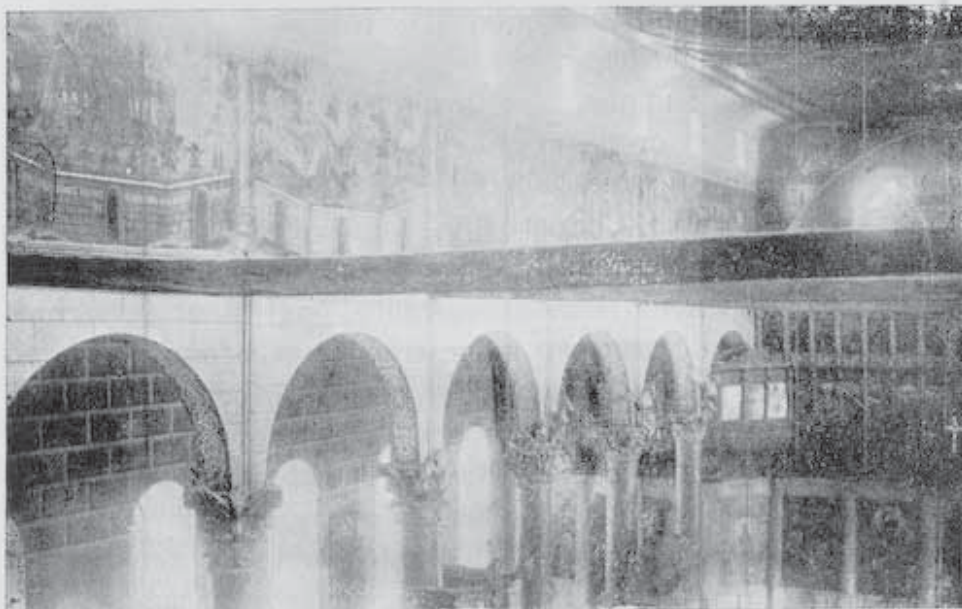
Поред двеју певница на дашчаним узвишењима до солеје, у бочним бродовима, на којима су дуборезачки пултови за књиге, уз оба бочна зида налази се по седамнаест столова за верне, с лева за жене, а са десна за мушке. Наслони столова, са карактеристичним коврчама у средњим угибима и лављим шапама у стопама столова, показују да су и столове радили дуборесци који су се трудили око израде иконостаса. На неким наслонима налазили смо и скулптуре птичјих и митских животињских глава.

Црква је патосана белим мермером, мањим или већим плочама. Испод калоте глухога кубета налази се у патосу фингирани амвон (у пречнику 2,18 м), који претставља вишекраку звезду сачињену од тамних мермерних троугаоника у белом кругу. Између њега и солеје лежи дрвени амвон застрт чојом — Олтар храма је веома простран, има три апсиде са три престола, од којих се стално служи само на јед-

ном, док се и на другом, јужном престолу, служи само на Ускрс. У олтарским зидовима постоји и неколико мањих ниша. У једној од њих је жртвеник.

ИКОНОСТАС

На солеји, која је за три степена виша од патоса средњег храма, преграђеној складно изукрштаним и обојеним железним шипкама, са вратницама испред царских двери и јужних и северних врата иконостаса, уздиже се својом средином преко 7 метара, крилима преко шест, мраморни и дуборезни иконостас. Он је једна од оних ретких творевина наших галичанских мајстора које привлаче пажњу и нашу и странаца. Г. др. Радосав Грујић, професор Филозофског факултета у Скопљу, проучивши детаљно дуборезне иконо-

Поглед на колоне и зид средњег брода храма (северна страна)

стасе у црквама Св. Спаса и Св. Богородице, написао је 1929. године одличну расправу, објављену у Гласнику Скопског научног друштва (књига V). Са његовом љубазном дозволом, а ради пуноће приказа свих страна храма Св. Богородице, ми из његове расправе изводимо оне делове који се односе на дуборез у саборној цркви Св. Богородице. Свакога ко би хтео да се потанке упозна са описом ова два дубореза, упућујемо на његов рад.

Пре свега, доњи мраморни појас иконостаса, својим облијем и белином, даје лепоту и светлост олтарској прегради која је ретко где овако састављена, од мрамора и дрвета. Висок 3,55 м, ширином између оба бочна зида, он се својом средином улама, улази у олтар, ради већег простора на солеји у подручју царских двери и средњих престоних икона. Састављен је од 14 колона између којих су престоне иконе и извајани делови над иконама (разм. 1,11 — 1,12 м), који сачињавају горњи, капителима подељени венац мраморног појаса. Капители су састављени од волута у горњем делу и акантових јако истакнутих листова у доњем делу, са венцем ситних аканта при дну. Стубови су шесто- или осмојлебни, само су округла два на крајевима до бочних зидова. Венац између капитела са плитком скулптуром анђелских глава са водоравно пруженим крилима, и његов доњи руб са низом акантових упрсићених листића, сачињавају горњи рам великих престоних икона, док бочне рамове чине позађа колоне, које се без стопа ослоњају на четвороугаоне полуколоне, које са својим међупросторима праве доњи појас мраморнога иконостаса. Састављен од плитко испупчених равни геометриске орнаментације каква се примењивала на фасадама зграда времена позног ренесанса, овај појас је беспрекидно повезан и држи цео иконостас. Надвратник и довратници царских двери нарочито су украшени орнаментима у плитком рељефу. На обе колоне које чине довратнике извајана је винова лоза с листовима и грождем, у оном истом стилу како је то учињено и на дуборезу. На позађу ових скулптираних колона издваја се као унутарњи део довратника округао и танан ступчић са коврчавом главицом и са лисним венцем који га омотава. Између ове две колоне држи се избочени надвратник, украшен акантовим лишћем и на врху картушом рококо стила са наниже спуштеним и раширеним акантима. Нешто мање и простије стилизовани, такви се надвратници налазе и над северним и јужним вратима.

ДРВОРЕЗНИ ИКОНОСТАС

Царска врата имају пет поља. — „Слика Благовести и пророка приказана је у дну другог поља у шест рамова, у облику аркадица оперважених гирландима. Над њима су извајане сцене из раја: лево, Адам и Ева наги крај дрвета

познавања добра и зла; затим опасани и тужни због учињеног греха; а десно анђео их гони из раја. У трећем, узаном пољу, лево Бог на престолу, фланкираном анђелима и лавовима, одлучује о стварању света; а десно Христос бичем гони трговце из храма. — Обе ове сцене фланкирају

Северни брод храма с проповедаоницом и Краљевим столом

хералдички лавови, птице и овце у лишћу и цвећу. Над њима, је пето, мало поље, у коме два анђела носе велике свећњаке са упаљеним свећама. На спојној дашчици украшеној доле виновом лозом с птицама, а горе вазом с цвећем у средини изнад серафима, један ђакон носи путир у подигнутој десници; а у врху, под букетом, други ђакон носи свете дарове на дискусу над главом. — Дашчица завршује се сличним медаљоном као у Св. Спасу, али на врху није извајан Св. Дух, него крст, а са страна су цар Константин и царица Јелена”.

„Велика је штета што су ова врата, са тако богато скулптираним композицијама, прво гипсована, а затим позлаћена. Тиме је уништен сав ефекат уметничког дрвореза. Један запис, у дну врата, каже нам ко је то учинио и када. Он гласи: Приложисѧ съ рѣкою Господина Іѡанна Маннойловичъ за вѣчни споменъ и за дѣшевное ради спасеніе къ намѣтъ 1860. Изъ рѣкъ Дича зографа Крестевича ѿ Деборско село Тресанче“.

Јужна врата имају, као и царска, пет поља. „Најниже поље украшено је сталактитним посудама на акантовом постољу, са грождем и крушкама, које птице бојажљиво кљуцају, са крилима спремним да прну. Над њим су четири аркадице, оперважене цветним гирландима и фланкиране у врху птицама, које пипкају цветне плодове. Стубићи аркадица су без нарочитих украса и имају само канелуре. На просторима међу њима насликани су целим фигурама пророци: Авакум, Јоил, Софроније и Захарија, са својим сентенцијама на развијеним свитцима. „У пољу изнад овог, по два анђела у лету држе развијен свитак. На левом пише: *Сѣѣ, Сѣѣ, Сѣѣ, Господѣ саваотѣ*, на десном: *Благословенѣ градѣи*“. Над овим пољем налази се поље са два медаљона пророка Гедеона и Јоне, „а више њега је поље, које је извајано композицијама у сплету гранчица ружа, божурова и жири. Те композиције представљају, лево, Аврама на коњу, пред којим пешке иду Исак и слуга, а десну сцену саме жртве Аврамове са анђелом, Исакком и овном. Спојна дашчица има у доњем делу цветни гирланд, у средини анђела с крстом, а над њим вазу с букетом питомих ружа. На врху је медаљон са крстом“ и у њему слика Христа који благосиља. „У дну врата је овај натпис: *Пріложници вѣху Петре Богдановичѣ, Стоанѣ Стевковичѣ, Трајко Ђорѣѣвѣ Бонда 1874*“.

Северна врата, на којима је, много после подизања цркве, насликан Св. Арханђел Михаило, направљена су једноставно, без нарочитих украса, у чему она одударују од осталих делова иконостаса.

„Дрворез на иконостасу почиње више мраморне колонаде, са фризом линета под архиволтама.“ Фигуре су велике и веома пластично израђене. „Оне потпуно одговарају престолним иконама. Тако је над царским вратима Бог Саваот; над иконама Христовом и Јовановом њихове скулптуре (Јован је извајан с крилима и са главом у левици); над иконом апостола Петра и Павла — Св. Петар с кључевима и моделом цркве; над иконом Св. Спиридона и Св. Николе — Св. Никола, а над иконом Св. Ђорђа и Св. Димитрија — Св. Ђорђе; над јужним вратима је арханђел Гаврило, а над северним арханђел Михаило; над иконом Богородице — Богородица с Младенцем; над њеним Рођењем — Јоаким у пози захваљивања Богу; над њеним Успењем — Христос носи

душу своје мајке као малу мумију; над Три Јерарха — Св. Јован Златоусти, а над узнесењем Св. Илије — сам светељ.”

„*Архитрав* или главни гесиме иконостаса над аркадама престолних икона, састављен је такође из четири дела. —

Јужни брод храма са Архијерејским столом

Први део чини *фриз конзола*, волутног или кукастог облика од нанизаног лишћа, и *букети* са по 2—3 цвета дивљих ружа и лала, везаних доле врцом на шепут, али и без ње. Тај фриз конзола и букета разчлањен је, над сваким орлом колоне, нарочитим крупнијим тространим конзолама од широких акантових листова, савијених у волуте. — Директно над овим фризом пружа се *киматион*, који претставља таласаста мало удубљен низ, горе посавијених, петоделних акантових листова — На киматиону лежи једноставан, обло профилован *карниз*; а над њим се, на конзолима трапезног облика, пружа завршна, напред мало истурена *греда* главнога гесимса, као пруга *оперважена тробраздастим орнаменталним зупцима*.”

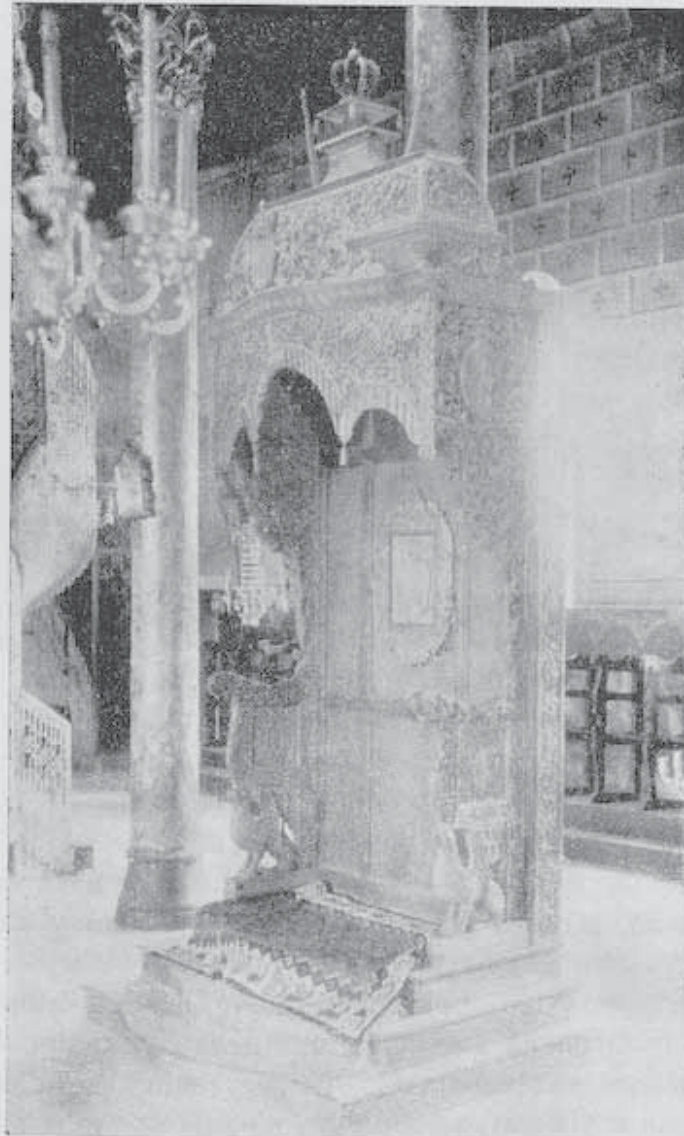
Атика овога иконостаса састављена је од пет делова, у средини је двоспратна, док је на крилима на један спрат. „Први део атике чини врло лепо извајан *фриз винове лозе* са гроздовима, између којих су само по где-где уплетене и

цветне гранчице дивљих ружа. Међу виновим лишћем налазе се, у извесним размацима, барокни овални картуши, а поред њих, каткад, по једна витка птица у живописној пози узима зрно са грозда, или, уздигнуте главе и крила спремних на лет, држи у кљуну огранак лозе. Само на два места (изнад иконе Христа и Богородице) картуши су готово сасвим заклоњени развијеним неисписаним свитком, који држе анђели раширених крила у пози клечања. Изнад овог фриза пружа се *таласасти гирланд* доле посавинутог акантова лишћа. Тај венац дели 38 малих конзола од волутасто савијеног акантовог листа на 37 венчића, из чије средине до половине провирује цвет крупног трандафила или питоме руже у лишћу. На конзолима овог лисног гирланда дижу се *аркадице* на 38 стубића (1 м високом). Стубићи су окићени цветним низовима; а интерколумни су испуњени са дашчицама на којима су насликане иконе 37 црквених празника, чији центар заузима икона Васкресења Христова. — То су уједно и *целиваће иконе*, које се о празницима скидају и постављају на нарочити наслон за њих, звани овде *прошкинитар*, да их народ може целивати. Са *кубичних капитлића* малих стубова над иконама се дижу лепезасто орнаментисани лукови, мале архиволте, у чијим *линетама*, више сваке слике, налази се по један крупан цвет питоме руже или трандафила с лишћем, или по три ситна цвета дивљаке у букету, од по пет широких листова. На плинти сваког капитлића стоји усправљен *орао*. Они својим раширеним крилима испуњавају троугаоне празнине над луковима. — Ти орлови на својим леђима носе *конзоле трапезног облика*, изобразане зупцима.”

„Над првим спратом атике, диже се, у њеном централном делу, други спрат. Он је, у главном, исто тако уређен, само су на капитлићима место орлова крилате *сирене*, које придржавају, зупцима оперважену, завршну греду атике. — Овај део атике сав је позлаћен.”

Акротерија — „На гесимсу атике израђени су разни украсни делови. Најглавнији је велики крст старог космитиса, који се дижу високо, у средини, на врху целога иконостаса, као символ победе Хришћанства. Он се диже са постоља, у облику потковичастог медаљона, на коме је насликана људска лубања између две ножне кости. Испод лубање спушта се дугуљаст акантов лист; а са стране постоља

стоји по једна птица уздигнутих крила, у ставу одбране. Из средине тога постоља диже се четворокраки крст, висок 1.60 м, са сликом распетога Христа. Ивице крста украшене

Краљев сто у храму

су богатом, ажурно извајаном орнаментиком. Сви кракови крста завршују се у облику тролиста; а из доње мале лисне пречаге диже се с леве стране копље, с десне трска са сунђером на врху, као симболима мука Христових. — Њих обвија лозасто лишће с пупољцима.”

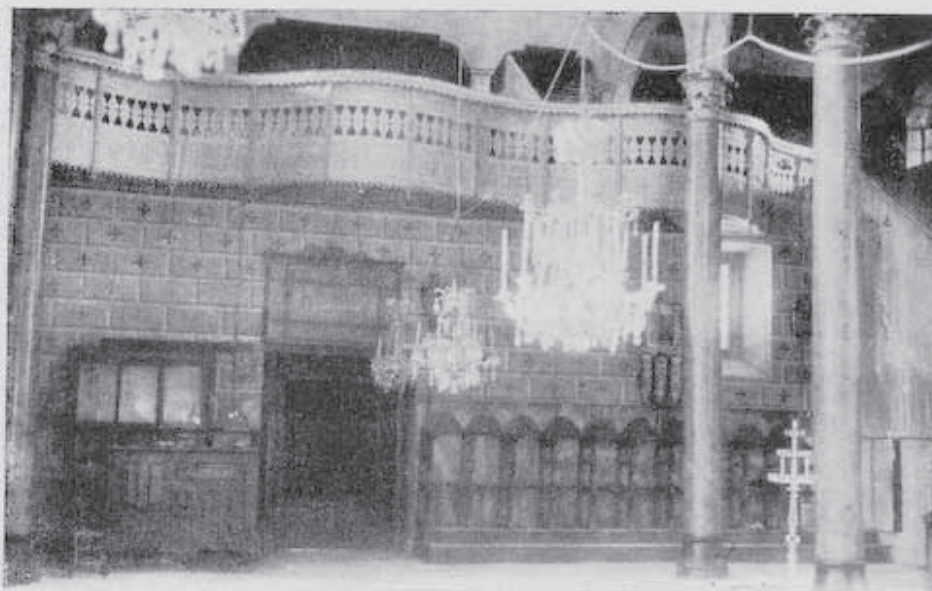
„Десно и лево од крста, на греди атике, извајан је по један крилат змај или аждаја (ламија), окренут леђима крсту. Они су симболи побеђеног греха и многобоштва. Из њихових разјапљених чељусти, са оштрим великим зубима, диже се десно слика Богородице, а лево Св. Јована, у рококо извијеним и украшеним рамовима. На врху оба рама, са сваке стране, стоји по једна птица с крилима спремним за одбрану, као и на медаљону постоља. На греди, испред змајева, налазе се волутасти украси са типичним рококо решеткама. Изнад њих стоји по један голуб са раширеним крилима, онако како то чине птице у знак радости. Делови акротерије су позлаћени”.

„*Архијерејски стол* конструисан је витко и израђен готово филигран, као и проповедаоница у овој цркви. Четири стубића, са рококо изломљеним линијама, леже на лавовским труповима од белог мрамора. У дну сваког ступа је по једна сирена раширених крила. Њен доњи део тела прелази у шпирално савијено акантово лишће, док јој косу покрива такође акантов, горе посаврнут, лист. Над сиреном, на стубићима с фронталне стране, пропиње се по један хералдички лав у волути акантова листа; а над лавом, у другој волути, на левом стубићу, стоји извајан ђакон, са ораром у десници и архијерејским жезлом у левој руци, у ставу као да полази. На десном стубићу је исти распоред, само што ђакон овде у десној руци држи кадионицу на 3 ланчића, а у левици му је орар. — Оба ђакона имају дуге косе пале по раменима, а главу им покрива капа у облику више чите или ниске камилавке са квргом на врху.”

„Централни део пространих плоча међу стубићима стола заузима стилизована корпа од шпирално увијеног акантова лишћа, са три велика грозда. На петелци, с листом, средњег грозда стоји витка птица раширених крила и уздигнуте главе, као да пева или кликће. Сав остали простор испуњен је стилизованим акантовим лишћем и исплетеним цветним гранчицама ружа или лала. У том сплету, на горњем делу, извајане су две крилате анђеоске главе, а под корпом две витке птице, у сличном ставу као и она над корпом грожђа.”

„Витки равни стубићи, на којима се држи *балдахин* овог стола, канелирани су и овијени гранчицама расцветаних ружа и врло вешто извајаних пупољака. Међу ружама, на

два предња стуба, израђене су по две птице у пози како кљуцају срца расцветаних ружа. На врху стубића су капители од акантусова лишћа с волутама. На њима стоје орлови подигнуте главе, с вршцом у кљуну и раширених крила. Између орлова, ослањајући се на капителиће, пружени су лу-

Западна страна храма са женском црквом (на галерији)

кови оперважени гранчицама расцветаних ружа. Над орловима и луковима је карниз од двоструког реда нанизаних листића. Он чини основу фриза, на чијим се угловима налазе врло лепо извајани јеванђелисти са својим симболима. Простор фриза између јеванђелиста испуњен је слично, као и простор доњих плоча стола, са рељефном корпицом пуном грожђа, опточеном цвећем, лишћем и птицама”.

„Архитрав овога стола, над балдахином, декорисан је лисним киматионом и профилованим карнизом са триглифима или тробраздастим зупцима. — На њему је у средини једно веће кубе, а околу четири мала. Између малих кубета са три стране, постављена је решеткаста рококо картуша с волутама од акантова лишћа; а на сваком углу архитрава извајано је попрсје анђела у лету. Слична анђеоска попрсја дижу се и са обе стране постраних картуша; а над фронталним картушом две потпуне анђеоске фигуре у лету, са дугим трубама на уснама, држе бисером искићену архијерејску кру-

ну. Тамбури малих кубета имају ступчиће од гирланда лалиних цветова, а простори између њих испуњени су цветним гранчицама. Слично су декорисане и капе тих кубета. Међутим, велико кубе има на стубићима мале капителе и на њима орлове раширених крила; лукови су им украшени зупчастим орнаментом, а стране су извајане цветним гранчицама. Капа великог кубета раздјељена је цик-цак орнаментом на четири поља, која су украшена волутно савијеном стилизованом граном с цветним огранцима натуралистички извајаним. Крст на врху капе опточен је лисним орнаментом. — Најзад, у средини балдахина, изнутра на плафону, извајан је ажурно двоструки кружни сплет винове лозе с гроздовима, под којима лебди шестокрилати серафим”.

„Проповедаоница у Св. Богородици има шестострани труп на истоугаоном конзолу, у облику љиљановог цвета рељефно декорисана. Конзола се опире на леђа између крила једне сирене, симбола речитости, чија се коса диже у облику акантусова листа, у који прелази и доњи део тела, док су јој груди покривене перјем. Из сирениних крила диже се шест змијских трупова обвијених лишћем. Они чине ребра конзоле и на первазу завршују се главама, које су више налик на псеће него на змијске главе. Троугласти простори између тих ребара конзоле испуњене су врло укусно извајаним вијугама и преплетима стилизованог и натуралистичког лишћа и цвећа, ка и сви делови трупа ове проповедаонице, са изразитим особинама рококо стила”.

„Изнад танког лисног перваза над змијским главама диже се шестострани труп проповедаонице, на доста широком фризу, раздјељеном волуастим конзолама од акантовог лишћа на пет делова. У средини тих одељака, изнад гирланда од растова лишћа, лебди по једна анђеоска глава раширених крила; само у одељку под сликом јеванђелисте Јована, место анђела заузима букет од пет ружа у лишћу. Са обе стране гирланда, у сваком одељку, спуштају се по две преплетене кићанке. Шест стубића деле труп ове проповедаонице на пет рељефних одељења. Стубићи се састоје од по једног анђела, птице или животиње на постољу (полазећи с десна на лево они су овако распоређени: орао раширених крила с погледом горе, једнорог, лав, ован, анђеоска глава и ждрал с повинутим вратом у назад). На њих се спуштају

од сирена, које су постављене на средини стабла стубова, по три љиљанова цвета. Са миниатурних волутастих капитлића сличан гирландић од три цвета спушта се и на сирене. А на капителићима стоје орлови раширених крила и држе на својим леђима стубиће од главног карниза или полице, с којом

Десна страна мраморног иконостаса са престоним иконама Господа Спаситеља и Св. Јована Крститеља

се завршује труп проповедаонице. Плоче између стубића украшене су богатим преплетом стилизованог и натуралистичког лишћа, цвећа, воћа, анђела и птица, у стилу који нас највише потсећа на рококо. Сваку плочу заобљује у врху лишћем оперважени лук, који се диже са капитела једног стубића и спушта на суседни капител. Углове које ти лукови чине између стубића на плочи, испуњавају орловска крила. Нешто више изнад средине сваке плоче налазе се рококо рамови, у којима су рељефно приказане фигуре Христа на престолу, кога држе серафими, и његова четири јеванђелиста са њиховим симболима на писаћим пултовима. Под сваком овом скулптуром извајане су уметнички израђене посуде са воћем. — Под Христом је само грозђе, а под осталима измешане јабуке са грозђем, саме јабуке и крушке, или саме руже у лишћу. На два места, под скулптурама јеванђелиста Јована и Марка, извајане су још и по две капорасте птице (можда

шеве) како слећу на држак посуде с воћем, кљуцају зрно, дижу петељку или ослушкују."

„На полици или главном карнизу, украшеном акантовим лишћем, с којим се завршује труп проповедаонице, пружа се рука с орлом који држи зрно у кљуну. Десно и лево од руке налазе се статуице анђела с буктињама, у ставу спремности да полете."

„Велика је штета што је ова проповедаоница доцније, по неукусном обичају примљеном из Св. Горе, премазана гипсом и златном бојом, те је лепи дрворез изгубио врло много од свога уметничког ефекта".¹⁾

Овај уметнички рађени дрворезни иконостас дело је, по свој прилици мајстора Димитрија, зета знаменитог дуборесца и мајсторског првака Петра Филиповића из галичничког села Гаре. Највероватније је, с обзиром на датирање икона, да је иконостас завршен 1838—1842 године. Потомак ових заслужних народних уметника, мајстор Нестор Алексијевић, са успехом продужује ваљани занат својих предака и израдом Краљева стола у краму Св. Богородице, као и многим другим својим творевинама, скромно и упорно чува једну племениту, корисну и лепу националну радиност.

Галерија на спрату спољашњег притвора доста пространа (17—9 м), али ниска (2,84), везана је са двоје степенице на боковима са храмом. Ограда је направљена у кривој линији, таласасто, са највећим иступом у средини где се налази полукружан простор, озад одграђен, на коме недељом и празницима пева хор.²⁾ Иза украсно израђене дрвене ограде налазе се дрвени стубови којих има шест. На обе стране галерије налазе се узгредне просторије: исповедаоница, соба за оставу, а после, уздух западног дела храма, у дужини од 13 метара и ширини од проточ 4 метра, два параклиса са ол-

1) Др. Радослав М. Грујић: Дрворез Св. Спаса и Св. Богородице у Скопљу, Скопље 1929, стр. 176, 183—188, 191, 192, 194.

2) Не можемо а да не споменемо заслуге наших певачких друштава која у црквама Јужне Србије певају и тиме снаже наш верски живот и одржавају нашу црквену песму, познату и изван граница наше отаџбине. „Вардар“ у саборној цркви Св. Богородице, „Мокрањак“ у цркви Св. Димитрија, „Обилић“ у цркви цара Константина, Свештенички и Учит. школе певачки збор треба да буду захвално споменути.

тарима и малим иконостасима од два реда икона, међу којима су готово све руске и литографисане. У левом параклису је крстионица у којој се обавља крштавање деце. У десном, јужном параклису, некада се, како кажу, служило на Ваведење и Теодорову суботу, због превеликог броја посе-

Лева страна мраморног иконостаса са престоним иконама Пресвете Богородице и Рођења њена

тилаца који су се тада причешћивали. Наше побожне жене, које се за време службе Божје моле на галерији и пале свеће пред великом и лепом иконом Пресв. Богородице у иконостасу јужног параклиса, привлачи, сем те иконе, још и велика икона Св. Петке коју је, по свој прилици, насликао Д. А. Папрадишки као дар некога верника поводом ослобођења Скопља 1912 г. Женска црква или главни део галерије има 31 сто за верне, исто онако израђен као и у бочним бродовима храма. Јужни параклис има 20 столова. Западни делови параклиса, са унутарње стране, одвојени су од наоса ниским зидовима на којима су по три дрвена стуба, чији су отвори заграђени прозорима и гледају у средњи брод.

ИКОНОГРАФИЈА

ПРЕСТОНЕ ИКОНЕ, у доњем, мраморном појасу иконостаса, имају велике размере: дужину 1.74, ширину 1.08—1.16

м. С обзиром на то да оне у многоне изражавају особине нашег црквеног живописа пре стотину година, ми ћемо се на њима подуже зауставити.

Икона СВЕДРЖИТЕЉА, чије су четири сигнатуре (Ї ХЃ, ВССДЕР-ЖИТѢА) уоквирене у барокне цртеже, претставља Христа до испод појаса. У левој руци држи еванђеље на чијим отвореним страницама пише: *Иъзъ ѣсмъ скѣт мїру ходѣй по мнѣ не имат ходѣти во тме но имат свѣтъ животный. — Наоучитеса ѿ мене ѣко кртокъ ѣсмъ ѿ смиренъ*^а *серцемъ ѿ обрацете покоѣ дшам вашим.* Десном руком благосиља. Штета је што су обе руке под сребрним, врло грубо израђеним оковима. Хитон Спаситељев је љубичасто-црвене боје, сав ишаран златно извученим гранчицама. Горња хаљина, химатијон, тамно-плаве је боје која се, на наличјима, прелива у зеленкасту. Њени крајеви су опточени широком златном пругом, ишараном црвеним и плавим кружићима који означавају драго камење. Она је испод врата шира и попуњена је наизменично пореданим цртежима цветића и ромба са кружићима. Појас, плавкаст, тек се делимично види. Глава Спаситељева рађена је по обрасцу руском који се кроз руску иконографију протеже у току XVII века и даље. У истицању светлијих страна набора на хаљинама ишло се до крајности, која је својствена нашој иконографској обнови у почетку XIX века, заснованој у многоне и на руским узорима који су претрпели јак западни утицај. Познаје на икони је боје неба. Разнобојност и тежња ка појединостима у којима се сликар сналази чисто занатски, обележавају и ову и мноштво других, већих и мањих, икона цркве Св. Богородице. И поред недостатака, нарочито у изражавању лика, Спаситељева икона међу престоним, за оне прилике пре стотину година, претставља и значајан и карактеристичан и ваљан рад. Ма да бледа слика наше средњевековне сликарске уметности, велике престоне иконе, а тако исто и оне у горњим редовима иконостаса, сведоче о том да су се уметничке моћи народа Јужне Србије почеле будити чим су настале повољније спољашње прилике. Нимб око Спаситељеве главе окован је сребром. Средњи део и крајеви испушченог окова израђени су у плитком рељефу који сачињавају згодно повезане гранчице с ружиним цвети-

ћима. На слободном међупростору с десна и лева, као и у средини горњег рељефа, налазе се осмокраке звезде. Све сребрне радове, којих има доста у овој цркви, споме-

Свети Престо са дуборезним небом и дарохранилицом — филигрански израђеним сребрним моделом Грачанице

ћућемо у свакој потребној прилици с обзиром на околност да је Скопље, поред Призрена, Пећи и других места, имало врло развијен кујунџиски занат.

Као целина, икона ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ СА БОЖАНСКИМ МЛАДЕНЦЕМ чини утисак пажљиво и дуго ра-

ђеног сликарског дела. Пошто је и храм посвећен Богородици, то је иконописац, види се, посветио дужну пажњу својој творевини. Сигнатуре су у барокним цртежима и из леве, доње, види се да је икона типа Милостиве. Невешто сенчење лица осетно смета складности главе која је иначе иконографски ваљано рађена, као, уосталом, и цела икона. Мафориј, горња хаљина Матере Божје, боје је љубичасто-ружине, са много златних прелива на наборима готово ситничарски истицаним. Опточен је, где ширим а где ужим, златним оптокама, бордурама, ишараним плавим и црвенкастим зрнцима, ромбићима и елипсицама, што означава драго камење. Тамно-зелено наличје мафорија истиче се на преводима између главе и груди, затим у пределу Спаситељевог подножја. На левој руци Богородица држи Младенца, а десна, на грудима, испружена је према Христовој десној руци која благосиља. Испод мафорија на глави виде се ивице доњег, белог покривала које на некојим Богородичиним иконама има облик тананог мрежастог ткања (тила). — Док су хаљине на Спаситељу приказане са претераном набраношћу и сенчењем, дотле је лице Младеначко мало изразито, прилично укочено и заостаје иза наших средњевековних узора чије су линије осећајније и нежније наглашене. И овде је рђава сенка оштро обеснажила израз лица. Спаситељ благосиља десном руком, а у левој држи развијен свитак, знак учитељевања, са натписом: *Аѡ Гѡдени послѧ ма* Горња хаљина му је светло црвене боје, превија се преко левог рамена и прекрива тело од појаса преко колена до изнад ножних прстију. Доња хаљина, опточена златном бордуrom око врата и низ десно раме, инкрустираном плавим и црвенкастим зрнцима, сликана је у плавкастој боји с преливима у бело. Ишарана је стилизованим златним гранчицама. Нимби око глава Пресв. Богородице и Младенца, њихове руке и Спаситељеве ноге оковани су сребром. Оков око главе Богородичине, средином испупчен на целом луку, садржи рељефе ружа у геометриски стилизованим гранчицама са лишћем, и то у средини и на крајевима. У самој средини лучнога рељефа налази се осмокрака звезда, а тако исто по једна у слободним међурељефним просторима. Сличан рељеф на окуву покрива нимб Младенца, само што је у средини средњег дела крст са листићима, а тако исто и у

оба међупростора. Као и на другим иконама, и на овој окови на рукама претстављају грубе и неуметничке радове који кваре утисак и заклањају оне делове који су за уметничку целину од велике вредности. Побожни обичаји су непажњом покварили извесне делове ове стројно израђене иконе. Разни

Сребрно кандило и полијелеј (уметнички рад скопских кујунџија из 1744 и 1764 г.); Распеће у резаном седефу (из 1811 г.) и иконе са дуборезним рамом (из 1859 г.)

мали сребрни рељефи: очи, руке, две светитељске фигурице и једна повећа ножица, прикуцани клинцима и онамо где им није било места, чине и материјалну и уметничку штету. Прикладан је део бордуре испод врата, покривен танким филигранским радом наших кујунџија новијег времена.

Као престопа икона РОЂЕЊА ПРЕСВ. БОГОРОДИЦЕ, ретко која толико испољава тежње барокног сликања на штету праве иконографске традиције. Сем лица, безмало сви остали елементи ове композиције обележавају природу нашег иконописа пре 100 година, јак страни утицај и оно мало традиције која се ипак очувала. Под балдахином са раскошном драперијом зелене боје, на широкој и уздигнутој постели седи родиља Ана у светло-црвеном мафорију и тамно-плавом

хитону, који се тек делимично види. Од појаса покрива је тамнозелени покривач, изобразан многим наборима и осветљен златним потезима, као и Анине хаљине. На лежишту, с леве стране, мали застрт столић на коме се налазе: чашица, кашика, виљушка, три комадића хлеба и сланик. Родиља се левом руком маша понуде, а десна јој је благо испружена у висину леве. Своју занатску вештину иконописац је нарочито испољио у сликању разних предмета, тако, уосталом, у сликању куполе балдахина, сличног старинским царским шаторима. Њена тамно-сребрна боја, попречне пруге, широка златна оптока на ивицама са црвенкастим ресицама и цветлик врх имају поглавито украсни значај. Златни прелази на зеленој драперији балдахина придају израз раскоши. Лево од Св. Ане стоје три младе жене које би по цртама лица биле готово истоветне, да им положаји глава нису разни. Прва од њих гледа у родиљу и гестом леве руке нуди јој да једе, држећи је десном руком за лево раме. Кратка туника њена је љубичасто-црвене боје. Око врата је плавкасти шал, или марама. Средња жена, у краткој туници од злата, са украсним барокним шарама, опасана, у доњој хаљини светло-црвене боје, у десној руци уздигнутој до врата држи посуду са неком понудом, можда с мирисима, док у левој, нешто спуштеној, руци држи убрус. Трећа жена, у оделу истога кроја, али отворено-плаве боје и са марамом око врата, појављује се на вратима суседне зграде, придржавајући раскривену завесу и гледајући у родиљу. На поду, испод родиљине постеље, налази се четвороугаони сточић, застрт и навучен драперијом зеленкасте боје, ишараном златним листићима. На њему су: пехар, мирисница и чаша. Чак ни ситније предмете иконописац није оставио без барокних украса, као што је златна колевка у дну ногу родиљиних у којој лежи повијени младенац, Марија. Над дететом једна млада жена држи лепезу на дугачкој дршци. Сликара се постарао да овој посетилицы да што више лепоте, украсивши јој косу бисерним низовима и уши увеоцима. Хаљине, са златним широким оковратником, раскошне су. — Изнад двеју посетилица стоји Јоаким, окренут на леву страну, молитвено испружених руку према горњем, од гледаоца десном, углу иконе где је, у светлосном сегменту неба, насликао Око Божје. Цео овај приказ као да се збива на једном отвореном

простору иза којег, непосредно, стоје три зграде неједнаке величине, са отвореним прозорима и високим вратима, те имају декоративни карактер као и на средњевековним фре-

I вертикални ред, с лева рачунајући, одозго: 1) Св. Стеван Провенчани и Св. Арсеније (рад зографа Диче Крстивића), 2) руска икона Константина и Јелене и 3) први васељенски сабор (зографа Диче); II вертикални ред: 1) крилца триптиха из XVII века, 2) Св. Богородица са Христом и 3) цар Константин и Јелена (од непознатих живописаца); III вертикални ред: 1) Св. Наум, 2) Грјадј Господ на вољују страст (зографа Диче) и 3) Св. Богородица са Спаситељем (из иконостаса јужног параклиса женске цркве, од непознатог живописца); IV вертикални ред: 1) мала целиваћа икона Успења Св. Богородице (1838), 2) Живопријемниј источник и 3) Св. Кирил и Св. Методије (зографа Диче); V вертикални ред: 1) Св. Стеван Дечански и Св. Никола (од непознатог живописца), 2) Св. Антоније Велики и Св. Евтимије Велики (зографа Диче) и 3) Св. Богородица са Спаситељем (групна композиција зографа Петра из Тресонча); VI вертикални ред: 1) једно крило триптиха, 2) Св. Јован Рилски и Св. Пророк Пчински и 3) Усековање Јов. Крститеља (зографа Диче).

скама. — Нимби св. Јоакима и Ане оковани су сребром, просто, са невесто израђеним растињским рељефом. Оков на нимбу младенаца, плитак рељеф гранчица са листићима и пет цветића, инкрустиран је са три камена уметнута у три цветића. И на овој икони сребрни окови на рукама св. Јоакима и Ане кваре утисак, јер су груби и неподесни.

Икона УСПЕЊА ПРЕСВ. БОГОРОДИЦЕ претставља композицију од много лица и рађена је са свим недостацима и врлинама о којима смо раније говорили. Тако су лица у главним

својим цртама једнолика, а разликују се само у брадама, или су без њих. Хаљине и остали предмети, као делови композиције, обрађени су вештије и са ситничарском пажњом. Једнолики су и став главе и тела. Слаб у психолошко-изражајним средствима, иконописац није успео да да лицима оне црте које би испољиле њихову тугу присуством поред смртног одра Пресв. Богородице. Мање или више, сви су на један начин погнути, подједнако посматрају. Само положај руку присутних, њихови гестови, наговештавају унутарње расположење њихово. — Пресв. Богородица лежи на мртвачком одру, на набораном белом простирачу, у љубичасто-црвеном мафорију и плавом хитону. Миран, мртвачки израз лица доста успео. Руке на грудима скрштене. Под главом ваљкаст јастук црвене боје, златним шарاما украшен. Високо самртничко лежиште Богородичино са страна покрива љубичаста навлака, опточена златном бордуром, која досеже до самог пода. Поред главе и ногу горе две свеће у високим свећњацима, стилизованим у барокним линијама. С леве и десне стране, поред узглавља и ногу, стоје апостоли, чији немир и тугу изражавају покрети руку. Они су готово на исти начин обучени, а хаљине су им боја које овај живописац стално примењује: светло-љубичасте, љубичасто-црвене, зеленкасте, плаве, а најређе жуте. Ваљда ради перспективе, некоји апостоли, погнути стоје навише улево и десно поред двеју цркава базиличког типа са кубетима. Двојица су у одеждама са белим омофорима, с лева и десна у правцу самртничке главе држе отворена еванђеља и читају. Један од апостола спреда кади (Петар). Испред одра, несразмерно осталим фигурама, претстављен је познати у нашој и византиској средњевековној иконографији случај са јеврејским свештеником Атонијем, сачуван у легендама о смрти Пресв. Богородице. Анђео у покрету, с мачем у руци, отсекао је руке старцу Јеврејину у тренутку кад је покушао да оскврнави одар додиром тела Богородичина. Отсечене му руке остале на постељи. У неким композицијама Јеврејин је насликан као младић (на фрески у Ст. Нагоричану). Овај приказ се и на нашим средњевековним фрескама приказује поред Богородичина одра, ма да се десио, по казивању апокрифа, приликом пратње до гробља. На овој икони Атонијева је капа црвена и у горњем делу широка, омотана

црним повезом. У самој средини иконе, нешто изнад апостола и одра, окружен ђаконски обученим анђелима, претстављен је Господ Исус Христос, с главом погнутом према Мајци, благосиљајући је десном руком, а у левој држећи њену душу у облику повијеног детета, како се то обично слика на сценама успења Пресв. Богородице. Око њега блешти златна светлост која допире до анђела. Химатијон Спаситељев је тамно-плаве боје с преливима у светлији тон, иначе осветљен златним потезима, као и хитон светло-црвене боје. Два прва анђела су у златним стихарима, два доња у светло-љубичастим и отворено-плавим. Преко груди су им укрштени орари златне боје, ишарани црвеним и плавим зрнцима. На Христовом нимбу је сребрни рељеф лепо израђен. Око глава апостола и анђела нимби су златни. — У врху иконе, изнад Спаситеља и призора, претстављена је Пресв. Богородица у седећем ставу, окружена светлошћу и опирајући се на облаке, полукружно нанизане. На облацима су, у клечећем ставу, анђели, од којих један прима из Богородичиних руку њен појас, док она пружа леву руку према анђелима на левој страни. У нагоричанском Св. Ђорђу она појас даје Св. Томи. — При дну иконе, с леве стране, написано је: *Ова икона поклоніи ѣснаѣъ вкчійски за душевно имѣ спасніи въ лѣто 1838.* И пређашње и ова икона опточене су широм златном пругом са барокним орнаментима на угловима, а каткад и на бочним срединама.

Св. ЈОВАН КРСТИТЕЉ приказан је с крилима, уподобљен ангелу. Као и Спаситељева, и фигура Св. Јована насликана је до испод појаса. Пустинјак чије обличје одаје снагу, са дугом незаглађеном косом, раздељеном, као у Христа, брадом, са борама на челу и образима, Јован Крститељ је израђен у типу руског иконописа XVII—XVIII века, само са разликом у златном осветљавању драперије и ликовној укалупљености који су тако карактеристични за иконографске промене код нас у току XVIII и XIX века. Десна рука Крститељева, окована сребром примитивно, благосиља. Левом руком држи лахан са отсеченом главом. Ма да није истолика правој Јовановој глави, она је по изразу, сликарски, претстављена успело. Нимб око главе је окован испупченим сребром, са плитким рељефом у средини и на крајевима који претставља стилизоване цветове и гране. Рељеф на окуву

око мртве главе садржи цвет руже с лишћем на крају кружно стилизованих гранчица. С леве стране до главе досеже крст. На Крститељу је власаница црвенкаста. Огртач му је тамно-плаве боје, у наборима са много златних осветљења. Длаке на власаници су извучене златним ситним потезима. Кожни појас. Испод лахана (зделе), из Крститељеве руке развија се свитак са сентенцијом: *Покайтесь и приближите се крсту и спасења.* Боја крила прелази од светло-ружичасте до љубичасте. Позађе боје неба. — При дну иконе пише 1838, када су иначе рађене престоне иконе од једног истог живописца.

Икона СВ. ПЕТРА и ПАВЛА новијег је датума, као што ћемо, затим, видети. Првобитна, која је на овом месту стајала, искварена временом и непажњом, налази се међу старим иконама и епитафима у северном параклису на спрату изнад припрате. О њој ћемо посебно говорити. На садањој икони Св. Петра и Павла оба апостола су по обличју глава слични, разликују се само по коси и бради: код Петра су беле, код Павла тамне. Петар левом а Павле десном руком држе између себе цркву, над којом, у сегменту неба и окружен светлошћу, Христос благосиља обема рукама. У десној руци Св. Петар држи кључ, док о појасу виси други кључ. Св. Павле у левој руци држи књигу, на чијој је средини, у овалу, претстављен Исус Христос. Хаљине су им са многобројним борама, осветљеним златним потезима, а боје су зеленкасто-плаве и црвено-жуте. Позађе је боје неба. Сребрни окови на нимбима имају рељефе са ружама у средини и на крајевима. — При дну иконе је написано: *Таа икона подарована еснафите Кафтанжискиј, Терзискиј, Органжискиј, Самаржискиј. За крчки споменик 1895 г. У доњем десном углу потписан је Д. А. Папрадишки, иконописац доста познат у Скопљу и Јужној Србији. Његово име се сусреће и на иконографским радовима цркве Св. Мине, реалистички изведеним, без познавања традиције и оног православног обележја које нису сасвим занемарили ни наши иконописци уметнички оскудног XVIII века. Можда под утицајем руског школског сликарства новијег времена, он је од деведесетих година па све до 1915 радио у духу наших осредњих војвођанских живописаца XIX века. Кад се икона Св. Петра и Павла сравни са иконама Господа Исуса Христа и Јована Крсти-*

теља, могу се наћи додирне тачке у начину спољашње обраде, али му недостају оне наше иконографске црте које нису избледеле ни код мајстора из 1838 године.

На икони СВЕТА ТРИ ЈЕРАРХА у средини је Св. Јован Златоуст, лево од њега Св. Григорије Богослов, десно Св. Василије. Она је рад истог иконописца који је 1838 израдио све престоне иконе. И овде су недостаци: једнолижност лица, исти начин сенчења, претерана подробност у истицању драпериских набора, непокретност, безизразност ликова. Једино брада и коса, изгледа, сачињавају средство којим иконописац прави разлику међу ликовима. Тако је брада код Златоуста малена, тамне боје и округла, брци малени. Василијева дуга, сабљаста брада пада ниско и тамне је боје. Григоријева је седа, четвртаста, при дну чак шира и раздељена; брци дугачки. Без потребног израза и оне јератичности за коју су наши средњевековни уметници имали пуно смисла, све три светитељске фигуре су доста хладне и укочене. Донекле се истиче младолико насликан Јован Златоуст. Изнад њих, из сегмента осветљеног неба, Христос благосиља раширеним рукама. Мајсторска вештина у сликању драперије на овој икони прелази потребну меру. Чак и на најмањем делу светитељских хаљина гомилају се светлећи златни потези. Василије и Григорије су на један начин обучени: фелони зеленкасте и љубичасто-црвене боје, стихари отворено-црвене и сребрнасте боје, са висећим кићанкама, оперважени златним ишараним оптокама. Ни ситнији деловии можда нису без укуса који се, каткад, једва виде. На фелонима су исто златне оптоке, украшене црвеним и плавим кружићима, драгим камењем. Поврх фелона су бели омофори, украшени крстовима, ружиним листићима у златним линијама, троуглим камењем на ивицама. На Златоусту је златни сакос са украсима испод кога се спушта епитрахиљ опточен златом, са кићанкама разних боја. Омофор поврх сакоса је сличан оном на првој двојници светитеља. На јерарсима су украшени набедреници са ликом Христа и шестокрилних серафима. Левом руком благосиљају, а у десној држе еванђеља златних корица, лепо украшена. Познаје је боје неба. — Нимби и митре светитељске покривају сребрни окуви са уметнички израђеним рељефима. Можда новији, знатно млађи од цркве, ови рељефни окуви претстављају један од најбољих кујун-

циских радова, каквих у овој цркви има доста. Кујунџиски занат, који је сада, нажалост, на измаку и пред опасношћу да потпуно ишчезне, разноструко је служио црквеној и профаној уметности. Никако не би требало заборавити његову праву умешност у грађењу рељефних предмета. Од доњих крајева рељефисаних светитељских нимба почињу гране које се даље, на све ширем пространству, рачвају, садржећи у средини сложенији цвет, а према врху, изнад митре, сужавајући се у танане гранате извијутке. Слично томе, на митрама се пружају по три гране а цветићи се шире, те у већим размерама испољавају врло складан и пун орнамент.

На икони СВ. СПИРИДОНА и СВ. НИКОЛАЈА, рађеној истим начином као пређе поменуте, оба светитеља су у стојећем ставу. Као и Св. Никола, Св. Спиридон у левој руци држи еванђеље а десном благосиља, само што је благосиљајућа рука мирликиског чудотворца нешто уздигнутија. Нимби су оковани сребром са лепим рељефима, састављени од гранчица и ружа. Оба рељефа митра одговарају сликама, тако и Спиридоновој, плетеној, како се она приказује још у средњевековном сликарству. Оковане су сребром обе руке Св. Николе и десна Спиридонова. Сребром је оковано и еванђеље у руци Св. Николе. Да нису браде различитих облика, не би се могле уочити личне разлике међу светитељима. Код Спиридона је брада дугуљаста, при крају раздељена, код Св. Николе, супротно уобичајеном узору, округла је и мало раздељена. Сем белих омофора, ишараних златним ружиним листићима и крстовима, светитељске одежде су рађене у живим бојама (плавој, црвеној, љубичастој, ружичастој). На грудима Св. Николе панагија. Познаје као и на осталим престоним иконама. Обојица су у обући, као и три јерарха, док се апостоли сликају боси. Из сегмента сјајног неба Христос благосиља.

Икона Св. ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ГЕОРГИЈА И ДИМИТРИЈА, између јужних лвери и јужног зида, претставља у раскошним линијама, кићено али без личног израза, два омиљена хришћанска свеца — ратника. Обрада ликова и хаљина на овој икони толико је истоветна, да се свети војници међусобно разликују по бојама раскошне ратничке одоре, по начину држања копља, као и по томе што Св. Ђорђе држи мач у корицама које висе о појасу, а Св. Ди-

митрије држи лук с тетивом. Иначе, њихове главе и лица су готово потпуно слична. Изнад њих је Божје око, у сјајном сегменту неба. Испунчени сребрни окови на нимбима имају рељефе од гранчица које се повијају у кругове те окружавају руже са листићима. У слободним међупросторима су осмокраке звезде. Начичкане многим наборима са златним осветљењима, хламиде светих стратига закопчане су цветасто стилизованим дугметом испод врата. Код Ђорђа је топло-црвене боје, код Димитрија затворено-плаве. Панцири су насликани подједнако, у иконографској традицији, али са истицањем барокних украса и линија гдегод је то било могуће. На њиховим крајевима висе и преплићу се златне пантљике. Делови панцира на раменима претстављају маске, које се уместо доње вилице завршују пантљикама, ситно декорисаним. Иза левих руку виде се штитови. Кратке тунике, оперважене златном оптоком, падају испод панцира до изнад колена, а боје су плаве и љубичасто-црвене. Хламиде се држе још и на појасевима посред груди. Чакшире припијене уз ноге. Висока златна обућа утегнута је врпцама које се укрштају до испод колена. Оба св. мученика стоје на тлу тамно-плаве боје иза кога се назиру три узвишице. Обојица држе копља. Позађе је боје неба. Осетан је недостатак фигура у неправилној сразмерности ногу према горњим деловима тела.

Икона ВАНЕСЕЊА ПРОРОКА ИЛИЈЕ, између северних двери и северног зида, претставља две сцене, и то обе решене у иконографској традицији. Пророк Илија седи у огњеној колесници златног седишта и паоца. Вуку је четири огњена коња са златним уздама и у помамном залету. Гологлав, просед, наслоњен левом руком на бок колеснице, у тамно-плавом хитону на коме се преливају златне сенке, Св. Илија гледа на земљу, на пророка Јелисија, десном руком дајући му знак опраштања. Сцена се одиграва на облацима. Анђео држи узде. Између колеснице и Јелисија у паду је Илијин пророчки плашт светло-зелене боје. Из облака, који покривају врх једног од три брда, севају муње. Доле, испод колеснице, пред једним стеновитим пејзажом, пророк Јелисије, млађи од Илије, гледа у небо раширених руку, у плавом хитону, огрнут пророчким плаштем, са сандалама на ногама. Несразмерност фигуре и неспретан покрет главе све-

личне способности, ми смо дужни да и на њих обратимо пажњу. Њихови су размери између 62 и 39 см. Посматране као низ у богато израженим дуборезним оквирима, уз то многобројније и сложеније сликане но престононе иконе, оне лепо делују на гледаоца, па се, тренутно, стиче утисак да су старије но што јесу, или су, пак, копија старих образаца.

С десна, с јужне стране, оне су поредане овако:

Икона светих лекара: КОЗМЕ, ПАНТЕЛЕЈМОНА И ДАМЈАНА, приказује на уобичајен начин познате хришћанске мученике и целебнике. На златном позађу, у химатијонима и хитонима осветљеним златним потезима, они држе своје лекарске кутије златом ишаране. Лик младог Пантелејмона доста се приближује његову иконографском типу. Изнад њих благосиља Христос са црвеног крајичка неба чији су полукружно поредани облаци оивичени златним линијама. Као и на престоним иконама, и на овој је на крајевима златна оптока са барокним украсима на угловима.

На икони ЗАЧЕЋА АНИНА, на златном позађу, одозго, претстављен је крајичак неба отворено црвене боје који се на дну раздваја, пуштајући златне зраке Божјег ока са врха небеског поља. С десна стоји Јоаким са уздигнутим рукама, испруженог кажипрста на десној, а с лева је Ана у молитвеном ставу, с прекрштеним рукама на грудима. Позади архитектура с куполастим торњем, карактера иконографског.

Икона САБОРА 12 АПОСТОЛА ретка је као тема и непознато нам је да ли ју је обрађивао који наш живописац од пре 100 година. Групу од 12 апостола, истакнуту напред, са крајичка црвеног неба, ишараног златним звездицама, благосиља Спаситељ раширених руку. Међу напред истакнутим апостолима с десне стране је Петар с кључевима и златним еванђељем, с леве Павле са свитком у руци. Оба придржавају цркву, као и двојица позади њих. Кроз врата цркве са три висока кубета и златним крововима види се св. престо с путиром. Ма да су ликови приближно слични, рађени су ипак пажљиво и са већом спретношћу но што је случај на престоним иконама. Сликара је, и поред својих чисто занатских манира, водио обзира и о ликовним обележјима.

Тематски, наши живописци од пре сто година и доцније, користили су се не само руским узорима, него и сценама са наших фресака које су обрађивали са мање духа, мање

вештине и у уметничким изразима знатно оскудније. То би нам могла потврдити и икона САБОРА СВ. АРХАНЂЕЛА. Њих је шест на броју. С десна стоји Михаило, с мачем у руци, у оделу архистратига, с црвеном хламидом, с црвеним торокама у коси. С леве стране је Гаврило с прутићем у руци чији је врх тролист, одевен у хитон поврх кога је кратка сјајна далматика. Изнад видних шест нижу се нимби осталих учесника, којих има читаво мноштво. Међу њима, у овалном медаљону црвене боје са златним звездама, насликан је Христос—Емануил погрудно, благосиљајући. Испод сабора су облаци са златним контурама. Над скупом арханђела Бог Отац десном руком благосиља, а у левој држи сферу. У пределу Његових груди је голуб, Дух Свети, у црвеном крсту и ореолу златних зракова. Главе арханђела су једнообразно насликане.

Икона СИЛАСКА СВ. ДУХА претставља полукружну површину, начињену тако с обзиром на полукружно пространство онога дела дуборезног иконостаса у који је она смештена. У врху полукружне просторије стоји Пресв. Богородица с рукама молитвено испруженим. Лево и десно од ње по шест апостола; над главама им лебде огњени језици. Док два поред ње држе свиткове, дотле су остали молитвено испружили руке. Испод просторије, у полукружном отвору тамнокафене боје, одозго стилизованом барокно, пророк Јоиљ раширеним рукама држи убрис. Лево и десно изнад апостола истиче се архитектура са високим вратима и прозорима. Кроз црвени сегмент неба и светлост златних зракова силази Дух Свети. Бордура на крајевима иконе као код свих осталих у овоме реду.

На икони ПРЕОБРАЖЕЊА ГОСПОДЊЕГ, са златним позањем, у овалном простору црвене боје, окружен сјајно-златним ореолом, лебди Господ Исус Христос, благосиљајући раширеним рукама. С десна и лева, на облацима, Мојсије и Илија. Испод њих, доле, Петар левом руком заклања очи од светлости, а Јаков, изненађен, посматра. Што је карактеристично, Јован је окренут главом доле и, раширених ногу, као да се стрмоглављује. Са страна пејзаж стеновит.

Наредна, затим, икона претставља три позната и популарна светитеља из IV века: НИКОЛАЈА, СПИРИДОНА и АТАНАСИЈА. Док је лик Николаја у престоној икони про-

машен и не напомиње онај тако канонизовани тип благог или скороностижног мирликиског чудотворца, дотле је он по обради на овој икони ближи уобичајеном иконографском типу. И Св. Спиридон је приближан своје средњевековном обрасцу. По извесним ознакама, стар, широке четвртасте браде, Атанасије напомиње нашег Св. Саву. Светитељи су у архијерејским одежама, при том су епитрахиљи златни и украшени, а омофор прост, са црним крстовима. Левим рукама благосиљају, у десним држе еванђеља. Позађе је златно.

На икони **ВАЗНЕСЕЊА ГОСПОДЊЕГ** Христос се узноси на небо у златном ореолу окруженом облацима, око којих су с десна и лева анђели. Доле су, на узвишеном тлу, Пресв. Богородица и 12 апостола који покретима руку изражавају дивљење и тугу. Изнад Богородице и средине апостола два анђела гледају лево и десно и показују рукама на узнесеног Христа. Израда лица на овој икони мање је једнолика и проста. Светлосне стране и сенке су правилно и природније распоређене. Икона је изгледа, делимично, прерађивана.

Икона **УСПЕЊА ПРЕСВ. БОГОРОДИЦЕ** једна је од оних коју је радио неки почетник, слаб и неспособан, међу живописцима ове цркве који су свој посао обављали од 1838—1842 год. Сценски, сликар је имао у виду ону икону из реда престоних, али није имао ни потребне занатске рутине ни смисла, па је икона израђена грубо, са једнаким лицима која су сликана црвеном бојом, са оштро нарумењеним уснама. Призор са јеврејским свештеником Атонијем овде је мало друкчији: отсечених руку, он пада назад, па му је и капа пала. За овакву сцену, ученички и невешто израђену, свакако је био потребан искуснији мајстор.

РОЂЕЊЕ ПРЕТЕЧИНО слично је сцени са иконе **РОЂЕЊА ПРЕСВ. БОГОРОДИЦЕ**. Насловљена на ваљкасти црвени јастук, у црвеној туници и златном хитону, од појаса покривена плавим покривачем, Јелисавета седи и држи у повоју младенца Претечу. На драперији много златних осветљења. До родиље два сточића у барокном стилу: на једном посуде са понудама које једна млада жена нуди, обучена у златне хаљине са барокним украсима, бисером искићене косе. Насупрот, на златном седишту, седи нешто погнуте главе, под свештеничком, дворогом капом, Захарије до кога је разви-

јени свитак. Иза њега, једна жена са застртих врата, обучена као и прва, посматра родиљу. Док је на икони рођења Пресв. Богородице родиља под балдахином, дотле је овде над Јелисаветом архитектура, трем са широким засторима, доста не-логично приказан. Ма да је ову икону радио исти мајстор који је у раније помињаним примерима показао доста вештине, ипак се по недостацима ликова запажа брзина и површност.

На икони СВИХ СВЕТИХ, за коју је живописац, поред неког узора, требао да се послужи и извесним својим богословским знањем, у доњем делу, Аврам раширио своје лоно у облику чаршава из кога провирују дечје главице, Исак молитвено испружио обе руке, док Јаков држи такође чаршав. Лоно Аврамово са Исаком и Јаковом, познато у православној иконографији, нешто се и друкчије приказује.¹⁾ До праотаца разбојник с крстом, са застирачем око бедара. Затим, у великом кругу, у коме је црвени овални медаљон, седећи на златном престолу Христос благосиља раширеним рукама. Испод ове сцене су Константин и Јелена с крстом у средини. Лево је од Спаситеља Св. Јован Крститељ молитвено наклоњен, скрштених руку. Десно Пресв. Богородица у истом ставу. Према томе је ова група са Спаситељем у средини насликана као „деисис“ (мољење). У групама, одоздо навише поредани су св. мученици, св. жене, преподобни подвижници, други светитељи, свети владари, а завршава се арханђелима и анђелима, поврх којих, у црвеној светлости окруженој облацима, лебди Дух Свети. Лица су доста једнолико приказана. У угловима између кружнице са сценама и златне бордуре на крајевима иконе насликани су симболи еванђелиста, као што се то радило и код Руса у XVII веку (П. Чирин „деисис“).

Позната сцена из наше средњевековне иконографије ИСЦЕЉЕЊЕ СЛЕПОГ²⁾ означена је као НЕДЕЉА СЛЕПОГ. Наклоњен према слепом младићу који клечи погнуте главе, Спаситељ се прстом десне руке дотиче очију слепог (маже

¹⁾ Проф. Н. В. Покро-скій: Церковная археология, Петроград 1916, стр. 172.

²⁾ Др. Влад. Р. Петковић: Манастир Раваница, Београд 1922, 54—55.

калом, Јов. 9, 6), док му је лева рука испружена упоредо. Слепац се десном руком додирује Христових хаљина. Обучен у кратку зелену тунику и власаничне чакшире, слепац у левој руци држи штап. Иза Христа поворка апостола од којих се само двојица виде у целини. На зеленој узбрдици више њих стоје зграде иконописног типа. У подножју је степенасто грађена, црвене боје, купељ крстоликог отвора. Слепац захита воду, умива се, али већ прогледао. Штап му је поред десне руке. Пејзаж лево од зграда има украсни значај. Ма да су лица, као обично, једнолика по основним цртама, рад је сам по себи солидан. Позађе је златно.

Икона ПРЕПОЛОВЕНИЕ претставља Дванаестогодишњег Христа међу ученим људима у храму јерусалимском (Лука II, 41—50), која је сцена позната и у нашој старој иконографији. Под балдахином са црвеном куполом која почива на три стуба, са разапетом златном драперијом у аркама, на степенастом узвишењу седи Спаситељ као дечак. У левој руци држи књигу златних корица, а десну је говорнички испружио према јеврејским учитељима с десна, од којих горњи држи свитак, а доњи, у капи, отворену књигу, исписану словима сличним турском писму. Лево од Спаситеља, са изгледом дивљења, седе учени књижевници, међу којима доњи држи отворену књигу. Изнад њих, до Спаситеља, држећи се левом руком за стуб балдахина, стоји Пресв. Богородица. Иза њених леђа Јосиф. У позађу типична иконописна архитектура.

Икона НЕДЕЉА САМАРЈАНКЕ приказује омиљену и веома стару у иконографији сцену која је на нашим средње-вековним фрескама имала најбоље узорџе.²) Христос седи десно од кладенца степенастог облика и разговара са Самарјанком одевеном у црвену тунику и смеђи хитон. Лево од кладенца она конопцем вади воду. О њеној лепоти побринуо се живописац, те јој је косу украсио бисерним низовима. Христос је изнад кладенца испружио леву руку, док у десној држи свитак, знак учитељевања. У подножју кладенца два златна крчага барокно насликана. На зеленој узвишици изнад призора насликана је архитектура са чар-

² Др. В. Петковић: М. Раваница, 51 и *L' Art byzantin chez les slaves*, М. L. Okunev, Lesnovo, 230, XX X.

дацима. С десне стране, иза брега, прилази поворка апостола, међу којима први држи свитак у десној руци. Позађе златно.

На икони НЕДЕЉА РАСЛАБЉЕНОГ (исцељење у бањи код овчијих врата, Јов. V, 1—9) живописац није савладао предмет, а имао је у виду један врло стар иконографски мотив.³⁾ Христос је окренут раслабљеном, према коме је испружио десну руку у знак алокуције, а у левој држи свитак. Исцељен, раслабљени, као старији човек, на раменима држи своју постељу, приказану овде као узвишеније и ногарасто лежиште. За Христом, десно, апостоли. У позађу покривени тремови на танким стубићима; пред њима зидана купељ.

Икона НЕДЕЉА МИРОНОСИЦА приказује сцену непосредно после Христовог Васкрса, која има неколико одличних извора на фрескама наших старих манастира. Уздигнутих крила, анђеоски седи на поклопцу отвореног саркофага. Покретима руку као да говори женама мироносицама које му прилазе, држећи у рукама вазице са миром. Кад се не би разликовале у бојама својих одећа, по ликовима личиле би једна на другу. Позади, између два висока дрвета, узвишенице, а на једној од њих три крста (Голгота). Наравно, и овде су и позађе и нимби златни.

ОСВЕДОЧЕЊЕ ТОМИНО (ОСВЈАЊЕЊЕ) претставља Спаситеља на амвону како десном руком благосиља, а леву држи на грудима. Виде се ране. С лева, кажипрстом десне руке Тома се дотиче рана, држећи у левој руци свитак са написом: Господ мој и Бог мој, — и гледајући Спаситеља. Иза њега други апостоли од којих се види само један целом фигуром. Једни су апостоли лево од Спаситеља. Свето испред једне високе архитектуре иконографског карактера, са торњевима. Позађе златно.

ВАСКРСЕЊЕ ХРИСТОВО. У ореолу златнога сјаја, на овалном црвеном пољу, окруженом облацима, Христос се васкрсава, благосиљајући десном руком, а у левој држећи зеленкасто-златну заставицу. На Спаситељу се вије плашт зелене боје са златним преливима. Испод призора је отворени саркофаг поред кога се у вис уздигао поклопац. На десном углу саркофага седи анђеоски који руком јавља миро-

³⁾ Др. В. Петковић: Раваница, 54.

носицама, од којих прва држи вазицу с миром. С леве стране гроба (посматрано од гледаоца) стоји римски војник, капетан Лонгин, с копљем у левој руци, док је десну испружио у правцу ускрелог Спаситеља. На саркофагу пише „кустодија“. Спреда, у подножју гроба, спавају војници, из чије гомиле стрчи 17 копаља. Одећа војничка раскошно насликана, као код св. архистратига. Понавља се, и овде, недостатак у карактеристици лица. Икона је рађена 1842. Позађе златно, као обично.

СВ. ТРОЈИЦА. На облацима, оивиченим златним линијама, седи Бог Отац Који држи у левој руци скиптар, а десном држи сферу. Десно од Оца седи Господ Исус Христос који је леву руку испружио према Оцу, а у десној држи крст. У његовом златном нимбу с крстом унутра, као обично, исписана су крупна слова $\Theta \text{ } \text{̅} \text{ } \Pi$. Нимб Саваота је троугаон и са истим словима као код Сина. Изнад њих облаци се сужавају у свод, а у међупростору лебди Свети Дух у виду голуба и са ореолом. Драперија (химатијони и хитони) живо је обојена и у златним осветљењима. У њихову облачном подножју нацртана су по три укрштена црвена круга са крилцима, што означава анђеле престоле. То виђамо и у руским обрасцима XVII века (на „деисису“ П. Чирина).¹⁾ Само су тамо четири укрштена круга.

РАСПЕЋЕ ХРИСТОВО. Христос распет на крсту, који стоји на једној малој каменој узвишици. Испод крста мртвачка глава. Застирач око бедара Спаситељевих златне је боје. Водоравни крак крста несразмерно велик. Из Христових рана тече крв. С десна од Христа, у подножју, жене са Мајком Божјом. С леве стране је ап. Јован, тужан, наслоњен лицем на десну руку која се опире на узвишено подножје крста. Иза њега је војник с копљем. Склопљених руку, Мати Божја болно гледа у Сина. Коса јој пада на стране испод мафорија на глави. Две жене је придржавају. Док је Јованов лик доста успео, дотле су ликови жена слични и без јачег психолошког ефекта. Иконописац није пропустио а да не бележи и вођу чете Лонгина који је поверавао у Господа. Позади сцене архитектура са четири торња. Поред

¹⁾ П. Кровский. Црк. археол. 212

крста, у горњим угловима иконе, сунце и месец. Златно је позађе.

СНИМАЊЕ С КРСТА. Живописац који је радио највећи део икона из средњег и горњег појаса, иако их је више занатски савладао, показао је и овде своје вредности, поред мана. На претходној и на овој сцени огледали су се наши најбољи живописци средњег века, нажалост већином безимени. — Спаситељ, снимљен с крста, лежи на белом простирачу, на високом четвороугаоном лежишту. Глава му је на грудима Матере која седи и његова рамена држи обема рукама. Седиште Богородичино као из каквог салона XVII века, — пуно барокних елемената. Млади Јован, нагнут над Господом, скрушен, у својој руци држи леву руку Спаситељевоу. Крајеве постеље око ногу држи, вероватно, Никодим. Више њих, кроз лествице прислоњене уз пречагу крста, протурио главу један старији учесник, можда Јосиф Ариматејски, и посматра. Скутовима својих туника жене бришу сузе, а једна од њих, као плачна, држи се за крст обема рукама. Овако распоређена група, с обзиром, уз то, и на боје хаљина, чини складан утисак. Испред Христовог лежишта, на предњем плану, леже: зелени плашт, клинци, пехар, клешта и купа. Око места укрштања на крсту виси венац. Уз водоравни крак прислоњени су копље и сунђер на притци, поред лествица. Цела слика, на златном позађу, чини утисак пажљиво рађене сцене, која се разнолико обрађивала и у нашој старој иконографији.

Вредна је пажње и икона **ВАСКРСЕЊА ЛАЗАРЕВА**,¹⁾ коју је радио исти мајстор. Омотан у бело платно и повезан врпцом, стојећи у отвореном гробу, Лазар гледа у страну, подржаван рукама од младића у црвено обученог. За овим је лопата. Гледајући у Лазара, Христос благосиља десном, а у левој држи свитак. Пред Христа ничице пале Марта и Марија. Једна му руком као милује стопало, а друга га захвално гледа. Иза Спаситеља апостоли од којих се виде у целини тројица. На узвишици, више овога призора, на отвореној капији велике архитектуре црвено обојене, стоје

¹⁾ Један од најстаријих хришћ. сликарских мотива, још из катакомси: К. Woermann: *Geschichte der Kunst*, В. III, 15; Поповский, *Црк археол.*, 15—16.

јеврејски учитељи и књижевници у црвеним широким капама с црним чалмама. Лево два хумка декоративног карактера иза којих се види зграда са торњевима. И бордура и позађе су златни.

Икона РОЂЕЊА ХРИСТОВА приказује Младенца како лежи у повоју на једном вишем постољу, с придигнутом главом и погледом напред. Пресв. Дева Марија клечи испружених руку према Младенцу. Насупрот клечи Јосиф, држећи уз груди штап. Иза њихових фигура виде се само главе коња и краве, типично насликане. За Богородицом источни мудраци у свечаним одорама, с поклонима на рукама. Иза Јосифа пастири, стар и млад. Сцена је испред пећине насликане иконографски. На њеном тамном отвору види се велика златна звезда водиља и много малих. Изнад пећине лево (посматрано од гледаоца), на ниском слоју облака, лебде анђели са свитковима међу којима два имају сентенције: Слава во вишњих Богу... и Хвалим тја, благословим тја, клањајемтисја. На супротној од врха страни пећине анђео, нагнут над пастиром поред оваца, јавља благу вест, пратећи то покретима руку (испруженим кажипрстом десне руке). Као и на свим ранијим иконама, обрађена је пажња на осветљавање хаљина златним потезима.

ТАЈНА ВЕЧЕРА. У просторији полукружно засвођеној, око округлог стола (софре) седе Христос и апостоли. Њихове браде и коса обележавају битне карактеристике ликовва, док су им лица врло слична. Они с предњег плана, у дну софре, неспретно су окренути гледаоцу. Седишта су им барокно украшена. Христос десном благосиља, а уз његове груди с лева је Јован до кога је Јуда с новчаником, нагнут над тањиром. Апостоли покретима руку показују моменат са Јудиним издајством. Испред Спаситеља златна чаша. На златним тањирима испред апостола ножићи и виљушке, а поред њих хлебови. На средини стола, на златном тањиру, лежи агнец (јагње). Живописац се тешко налази у приказивању слободнијих покрета, стога су му невешти профилски ставови. У позађу ове просторије налази се фантастична архитектура од две зграде између којих се полукружно простира велика завеса љубичасте боје, ишарана златним звездицама. По среди је зграда црвене боје са

торњем. Са фасаде леве зграде виси канделабар на коме горе свеће. Позађе златно, као и код осталих.

На икони БОГОЈАВЉЕЊА Христос стоји посред Јордана, који је овде несразмерно узан. Око Спаситељевих бедара застирач. Десном руком благосиља, а лева му је нешто спуштена. Десно од њега, нагнут према њему, Јован Крститељ десном руком полива Спаситељеву главу. На Крститељу костретна хаљина и огртач. Лево од Христа су три анђела у златним хаљинама од којих први обема рукама држи убрус над Христовом главом. На тамно-зеленом позађу брда на другој страни реке, Св. Дух у облику голуба силази на Христа. Са сегмента неба, изнад златног позађа, седећи у престолу, Бог Отац раширених руку благосиља. У облацима су анђели. Испод ове сценице написана је сентенција: Сеј јест Син мој возљубљениј. Услед честе употребе ова је икона доста замазана. И на њој су драперије и лица израђени као на ранијим иконама.

СВЕТИ ХРИСТОВ УБРУС, популарна иконографска тема, насликан је на икони испупчене површине, која се налази у полукружном раму дуборезног, средњег дела. Икону уоквирава златна бордура са барокним украсима на угловима. Христов лик је тамнији но обично, бркови мали и танки, брада овална и при крају нешто раздељена. Заглађена и на темену раздељена коса покрива врхове ушију и пада на рамена. Усне благо изражене. Поглед миран. Око главе широки нимб с крстом и словима: О Ѣ Н. Слободна поља нимба ишарана су избоцканим зракастим крстићима. Глава Спаситељева је на убрусу чији се набори полукружно редају изнад и испод лика Спаситељева. На крајевима убруса златна бордура украшена шарамма и црвеним и плавим камењем. На наборима тамо-амо разбацане су звездице. Доста солидно рађена, ова икона је копија руских узора из XVII века. Иначе у црквама Јужне Србије има доста НЕРУКОТВОРНИХ ОБРАЗА донесених из Русије. Наша икона је дело оног истог живописца који је радио 1841—42 год. иконе горња два појаса на иконостасу.

На икони БЛАГОВЕШТЕЊА ПРЕСВ. БОГОРОДИЦЕ Св. Дева Марија седи у престолу барокно украшеном, на ваљкастом јастуку црвене боје, обучена у светло-црвени мафориј и зеленкасти хитон. У левој руци држи књигу, а

десну је пружи́ла према Арханђелу Гаврилу. Пред њом за-
стрт сто са цвећем у вази. Испред ње Арханђел Гаврило де-
сном руком благосиља, а у левој држи крин. На њему ра-
скошно одело: поврх доње хаљине кратка далматика са
златним оптокама и огртач. Крила се преливају у бојама,
од црвене до кафене, златне и тамно-зелене. Од Богороди-
чиних уста ка Арханђелу написана је сентенција: *Како кудет
се егда мужа азъ не знаю.* Од Арханђела ка Богородици:
И сила книжѣго оснѣтъ тѣ. Сцена приказана пред фанта-
стичном архитектуром која личи на какав чудан дворцац. Над
главом Св. Деве Марије лебди Дух Свети у виду голуба.
Богородица, на китњастом седишту, налази се под балда-
хином са разастртом црвеном драперијом. Све, наравно,
орнаментисано барокним цртежима. На два чардака архи-
тектуре стоје, супротно, Давид под царском круном,
држећи свитак у левој руци (савши дщи и виждк), а де-
сном благосиљајући, и Соломон који исто то чини (на свитку
су речи: *Многи дщери сотвориша силу, многи стажаша
богатство*). У међупростору златне боје Бог Отац благо-
сиља из крајичка неба, окружен херувимима. С обзиром на
појединости и саму композицију сцене, живописац је на
овој икони показао више рутине но што би се могло оче-
кивати. Рад је датиран 1842.

Икона групе: двеју светитељки: КАТАРИНЕ и ПЕТКЕ
(НАРАСКЕВЕ) са МЕРКУРИЈОМ у средини. Катарина млада
и достојанствена, под дијадемом, складна лика, са два по-
већа прамена косе низ десно раме, у левој руци држи књигу,
у десној крст. Хламида јој је тамно-плаве боје, са златним
широким оковратником, закопчаним испод врата, а далма-
тика, светло-црвена, по средини и на доњим крајевима укра-
шена је широким златним орнаментисаним пругама. Мерку-
ријево лице отступа од типа на нашим фрескама. Одевен
је као ратник, са огртачем на плећима, а обема рукама држи
копље. Иако је лик Св. Петке сличан Меркуријеву, светица
је приказана приближно иконографском типу. Калуђеричко
покривало на глави пада на рамена. Горња јој је хаљина љу-
бичаста, а доња тамно-зелене боје. У десној руци држи крст,
док левом потсећа на молитвени став. Из сегмента неба
Христос благосиља.

У сцени на икони ОБРЕЗАЊА ГОСПОДЊЕГ Христос

Младенац седи на четвртастом столу, застртом украшеном тканином. Мати Божја Га држи обема рукама за рамена, погнута према Њему. У одећи првосвештеничкој и капи првосвештеник придржава левом руком доњи крај хаљинице, држећи у десној бритву у правцу хаљинице. Иза Пресв. Богородице Јосиф посматра. До њега, окренут напред, у архијерејским одеждама, гологлав, Св. Василије са једног уздигнутог подножја благосиља десном руком, а у левој држи еванђеље.¹⁾ Иза првосвештеника држи књигу окренуту грудима један јеврејски учитељ. До њега ђакон, у одежди, десном руком кади, а у левој руци држи трикирије. И Василије и јеврејски књижевник стоје противположно на вратима зграда са куполама. Главни приказ се збива под балдахиним наслоњеним на три орнаментисана ступчића. Под њим висе полијелеј и кандило. У позађу је широка фасада. Некоја обележја на овој икони, са тако реалистичким смером, наводе на мисао да ју је, можда, радио онај бољи мајстор из групе зографа 1841—42 године. По начину обраде теме икона је, без сумње, занимљива.

ВАВЕДЕЊЕ ПРЕСВ. БОГОРОДИЦЕ. Родитељи Јоаким и Ана у храму са Пресв. Девом Маријом. Св. Дева, коју за оба рамена држи мати Ана, држи у левој руци запаљену свећу, док је за десну руку држи својом левом првосвештеник Захарија. Поврх њене главе, са отворених врата и ниског подножја, Захарија је благосиља десном руком. Позади скрушено стоји Јоаким са испруженом десном руком. После, поворка девојака (више од 7, колико се обично слика) лепо обучених које држе свеће. Њихова лица су једнолика. На Св. Деви и Ани украшени хитони и химатијони. Захаријева одежда је богато украшена. Сцена се дешава пред зградама иконографског типа са торњем, са балдахиним на четири орнаментисана стуба. На аркама разастрте драперије и висе кандила. Више Захарија, на степеницама под балдахиним, старија но у главној сцени Св. Богородица, пружа руке према анђелу који у клечећем ставу, са куполе средњег балдахина, подноси Богородици плашт. У позађу црвено насликана архитектура са високим спратовима и прозорима. Већ

¹⁾ Ваља да у вези са истовременим празновањем Обрезања и Св. Василија, када се служи Василијева литургија (1 јануара).

познати нам иконописац, не без маште, датирао је ову икону са 1842 год.

Икона ЧЕТРДЕСЕТ МУЧЕНИКА. С лева: голи до појаса, са застирачима око бедара, са скрштеним рукама на грудима, старији и млађи мученици стоје у води. Спреда их је само осам, а затим саме главе. С десна јако бркат и груб војник замахнуо на њих мачем. С лева, као са обале, једна жена држи дете у белој хаљиници које је раширило руке изнад глава мученика. Позади сцене узвишица. С лева зграда са пет отвора на округлом крову. Из отвора излази дим. У зграду улази један од мученика. Са наранџастог сегмента неба Христос благосиља раширеним рукама. Испод Христа падају црвени кружићи: у I реду 10, у II — 8, у III — 6, у IV — 5, у V, VI и VII по три и најзад један, свега 39.¹⁾ Изнад пејзажа позађе златно. С обзиром на своју симболичку обраду, композиција је занимљива и значајна.

НЕДЕЉА ПРАВОСЛАВЉА. Испред предњих фигура ширином целе иконе развијен је велики свитак са завијуцима на крајевима. На њему је исписано *Вѣрую* (до и ко *единаго* Господа Исуса Христа. Средња фигура је млада цара (требало би малолетног тада Михаила III, 842—867), у сјајном царском оделу, далматици са златним огртачем, у златној обући. У десној руци држи скиптар а леву је подигао. Лево и десно од њега два старца архијереја држе свитак у фелонима и са омофорима. Један би требао да буде патријарх Методије (824—846). Позади старији и млађи архијереји, а затим мноштво нимба који означавају присуство великог броја отаца. Изнад сцене са оцима сабора 842 године, са црвеног поља и из осветљеног сегмента неба посматра Око Божје. Историски, с обзиром на заслуге царице Теодоре за победу православља, у групи треба да стоји Царица која је одлучно стала на страну иконопоштовалаца, јер је она тада управљала државом уместо малолетног сина Михаила.

УЛАЗАК ХРИСТОВ У ЈЕРУСАЛИМ. Христос јаше на ослици окренут према гледаоцу, десном руком благосиљајући, а левом држећи свитак и узде. Он је испред самих градских врата на којима стоје старци у широким црвеним капама (сличним старинским фесовима) са чалмама, држећи

1) Ваљда значи анђеле престоле, ма да су кругови без крила.
Споменица 25

гранчице у рукама. Дечица, несразмерно претстављена, носе и простиру хаљине пред Христа. Позади поворка апостола. Христов химатијон зелене боје осветљен је златом, а хитон светло-црвене боје. У залећу дрво неуспело насликано у виду лоптасте крошње. На њему дечак сече гранчице које падају. У позаћу пејзаж поља и узбрдица. Део Јерусалима претстављен као црвена тврђава коју испуњује архитектура с кулама.

Пажљиво је рађена икона СВЕТОГ САВЕ, АРХИЕПИСКОПА СРПСКОГ, и СВ. СИМЕОНА. Између себе држе икону Св. Богородице са Спаситељем. Св. Сава је под митром. Ма да му је лик друкчији но на нашим фрескама, ипак је живописац, поред карактеристичне четвртасте браде и понеку црту сачувао. Сава је у сјајном сакусу са златним бордурама, под омофором, дакле у правом архијерејском облачењу. Десном руком благосиља, док левом, заједно са Симеоном, држи икону Богоордичину. Св. Симеон, Стеван Немања, у монашком је оделу, са сирским велом на глави (кукулион), у мандији кафене боје, раси и аналаву зеленкасте, с крстовима на глави и спреда. У левој руци држи свитак на коме су речи: *Блаженъ мужъ коийса Господа*. На поду, поред ногу, леже скиптар и круна. Изнад оба наша светитеља, са црвено обојеног сегмента неба, Христос благосиља. Позађе златно. Лик Симеонов доста успео, што нас, поред свега што смо раније казали, уверава да мајстор ове иконе није из реда тако обичних зографа и да је кроз његову кичицу и национално осећање проговорило.

СРЕТЕЊЕ ГОСПОДЊЕ. Са једног степенастог узвишења Симеон Богопримац на плашту прима Богомладенца, обученог у златну одећу. Старац у левој руци држи књигу а десном благосиља. Поред њих Пресв. Богородица пружа руке према Богопримцу и Сину. Иза ње Јоаким држи две грлице; до њега пророчица Ана држи свитак на коме је сентенција: *Сей младеницъ неко и землю создаде*. Над њима куполаст балдахин на три стуба. У позаћу архитектура са завешеним вратима и решеткастим прозорима. Слободни простор је позлаћен. Лик Симеона Богопримца приближан је своје иконографском узору.

ВОЗДВИЖЕЊЕ ЧАСНОГА КРСТА. Константин равноапостолни, под златном круном на глави, огрнут зеленим

огртачем са широким златним оковратником, у пурпурној далматини са оптокама инкрустираним драгим камењем, у левој руци држи скиптар, а десну је испружио у знак мољења. Гледа у епископа који више њега, са проповедаонице, подиже крст. Проповедаоница је причвршћена уз стуб балдахина. Испред цара ђакон у одежди, са белом свећом и кадионицом. Лево од цара стоји царица Јелена под дијадемом и у украшеној златној далматини, са црвеним огртачем и златним широким оковратником. Држи палмину гранчицу. Иза њих гологлави доглавници, три женске фигуре, даље народ. Позади архитектура, затим златно позађе.

ВАСНЕСЕЊЕ ГОСПОДЊЕ се понавља на две иконе у овом иконостасном реду. Стога другу икону, сличну у изради оној раније описаној, нећемо помињати. Казаћемо само да је ова друга слабија, а радио ју је живописац мање вешт од онога чије смо способности истицали.

Горњи појас иконостаса има 15 икона (разм. 65—40 см).

Док се у средњем иконостасном појасу налазе иконе рађене, углавном, од једног живописца, једном руком, те имају карактеристике које обележавају развој наше иконографије од пре сто година, дотле се у горњем, последњем појасу налазе радови неколиких мајстора. Једни припадају ономе који је израдио средњи ред, други живописцу западне школе а осредњих способности, трећи једном који је доста невешто вршио рестаурацију оштећених икона. Све иконе из горњег реда су једнофигурне. Описаћемо их у главним потезима, почињући с лева, посматрано од гледаоца.

Икону СВ. АПОСТОЛА СИМОНА радио је школован сликар, можда онај исти који је сликао иконе цркве Св. Мине (Д. А. Папрадишки), о коме ћемо учинити доцније још некоје напомене. Као што се обично приказују апостоли, Св. Симон држи свитак, одевен у тамно-жути химатијон и зеленкасто-плави хитон. С обзиром на реалистички приказан лик и отступање од зографских манира у погледу сенчења и осветљавања драперије, може се рећи да је овај сликар недавно радио и био један од оних који су наше зографске узорне потискивали и утирали пут западном реалистичком иконописању, које је помало имало утицаја

и на његове дебарске претходнике из 1838, 1841—2. Пада у очи да је овај рад, вероватно, извршен на старијој икони Св. Симона, што се препознаје по основи која провирује испод горњег бојеног слоја. То ћемо запазити, уосталом, и на још неким иконама овога реда. Начин рестаурирања икона и главна обележја рада сведоче да је овоме сликару, поред његове боље ликовне вештине, недостајала традиционална зографска техника.

Лик АПОСТОЛА ЈАКОВА радио је иконописац познат нам по средњем иконостасном реду. На златном позађу приказан је ап. Јаков у химатијону тамно-зелене боје и црвеном хитону са златним појасом. У левој руци држи свитак, док је десну, раширена длана, подигао. Лице млађе. Златна осветљења на драперији указују на познати нам већ манир наших зографа.

АПОСТОЛ ТОМА је младолик као и Јаков, у црвеном химатијону и зеленом хитону, што је супротно по боји драперији на ап. Јакову. Позађе златно. Овде је мање разматања златним осветљавањима.

Икона Св. ЈОВАНА доста је оштећена, као још неке апостолске иконе. Радио ју је „савремено” можда исти сликар који и икону Св. Симона. Еванђелист је приказан седим, дуге браде, блага лица, са отвореним еванђељем и пером у рукама. Златно позађе ишарано на светогорско-руски начин. Сликару ове иконе мало је позната тајна наших зографа о трајнијој техници рада.

Лик Св. ЛУКЕ израђен је доста пажљиво, а драперија је без претераног осветљавања. У левој руци држи отворено еванђеље са неколико исписаних речи, док му је у десној перо. Златно позађе и нимб ишаран избоцканим звездицама.

Нов је рад и икона ПРЕСВ. БОГОРОДИЦЕ, која је на златном позађу претстављена у молитвеном ставу: скрштених руку на грудима, гледа смерно преда се, као на сцени Благовештења, али окренута према Христу чији је лик на суседној икони. На икони, која је насликана површно реалистички, нема оних утанчаних црта о којима су, према својим способностима, водили рачуна и наши зографи. Нема ни потребних детаља на драперији. Ова је икона заменила старију, оштећену.

На икони полукружне површине, која заузима полу-

кружно извијени оквир дубореза горњег појаса иконоста-са, насликан је ИСУС ХРИСТОС ВСЕМИЛОСТИВИЈ. У химатијону тамно-зелене боје и љубичасто-црвеном хитону са златним оптокама на крајевима, са златним појасом, Христос седи у престолу, десном руком благосиља, а у левој држи сферу. На драперији обиље златних осветљења. Око главе нимб с крстом и словима О СД Н. Лик је тамног тона, као на Убрису, коса на средини раздељена и пада у већим праменовима на рамена. Већ по овоме можемо закључити да је мајстор исти који је сликао и УБРУС из средњег реда икона.

У овом реду је СВ. ЈОВАН КРСТИТЕЉ претстављен друкчије него на престоној икони. Разлог треба тражити у живописчевој тежњи да ову икону доведе у везу са иконом Свемилоствивог Спаситеља, како би се створила група „де-исис“ (мољење), што је тако често у православној иконографији. Стога је Св. Јован наклоњен на десно, ка Христу, као што је Богородица наклоњена на лево. Лик му је иконографски погођен: са потребним испосничким цртама; у познатој драперији. Руке скрштене на грудима. Позађе и нимб златни.

На икони СВ. МАРКА вршене су преправке због трошности, али се може препознати да ју је првобитно радио живописац средњег реда икона. Еванђелист држи отворено еванђеље са почетним речима његова благовешћења. Лик млађи, пажљиво рађен, а позађе златно.

Тако је ваљана икона и СВ. МАТЕЈА. Овај еванђелист је приказан старијим, дуге браде, блага лица. У левој руци држи отворено еванђеље са исписаним речима почетка његова благовешћења. Десном благосиља и држи уједно перо (између малог прста и палца). Драперија као код раније поменутих. Икона је премазивана лаком и попуцала је, па је знатно и оштећена.

У групу боље рађених икона спада и икона СВ. АНДРЕЈЕ. Он је старац дуге, при крају раздељене браде, дуге косе са праменовима, који падају на рамена. Претстављен је као да седи, у драперији како се апостоли сликају (химатијон, хитон). Међу рукама држи свитак. Фигура доста достојанствена. Нимб и позађе златни.

СВ. АПОСТОЛ ВАРТОЛОМЕЈ, насликан средовечним, држи десну руку на грудима а у левој свитак. Драперија

са пуно златних осветљења. Фигура је на златном позађу и са златним нимбом ишараним избоцканим звездицама.

Икона СВ. АПОСТОЛА ПАВЛА је савремени рад, вероватно извршен на ранијој основи иконе која се истрошила услед дуге употребе. Нема зографских појединости и нема златног оквира са барокним угловима који нису изостали на иконама живописа из 1838—1842 год.

Ма да је икона СВ. АПОСТОЛА ФИЛИПА, по свој прилици, дело сликара средњег реда икона, ипак њени анатомски недостаци говоре о брзини и површности њеног живописања. Апостол држи свитак у левој руци, док му је десна рука подигнута у знак беседовања. Драперија са златним осветљењима. На крајевима иконе златна бордура.

У олтарским апсидама и нишама, затим у параклисима на галерији, налази се мноштво икона старих и новијих, међу којима су неколике старије од цркве, већи део је из педесетих и шездесетих година, па и познијег времена. Добар њихов део припада у своје време познатом зографу Дичи Крстевићу из Тресонча, који је своје радове на далеко посејао, од Бевђелије, Струмице и Охрида све до Гњилана и Ниша, ако не и до Босне, уколико смо могли сазнати.¹⁾ Има доста његових радова и у Бугарској. Педесетих и шездесетих година прошлога века он је међу нашим домаћим, јужносрбијанским, зографима најплоднији и најпознатији, за што је имао да захвали својим способностима које су, врло често, прелазиле границе обичне занатске вештине и увежбаности. Поред оног живописца, можда већ поменутог Димитрија Доспевског, који је са завидним искуством и занатском сигурношћу израдио већи део икона на иконостасу, зограф Дича влада и извесним знањем црквене науке и црквене писмености. Он и његови пређи, сва та уметничко-занатска лоза наших дебарских дрворезаца, живописаца и градитеља, поред наших на вид неугледних црноризаца, одржаваху и у најтежим временима нашу црквено-народну културу. У поменутих просторијама има неколико старих ру-

¹⁾ О њему у Љ. Стојановића: Ст. срп. записи, VI, бр.: 9291, 10491, 93, 95—99; 10500—08.

ских икона. Присуство овако знатног броја икона у саборној цркви Св. Богородице може се објаснити тиме што је ова црква заменила некадању митрополитску столичну цркву Св. Димитрија, која се налазила на месту где је данашња црква Св. Димитрија. Та стара црква Св. Димитрија радила је још у почетку XIX века, што потврђује запис из 1811 год. са дискаса у садањој саборној цркви,¹⁾ као и запис на сребрној петохлебници из 1815 год. Из ње су многе иконе пренесене у Богородичину цркву.

Међу иконама које се налазе у олтарским нишама многе заслужују пажњу. Напомињемо да их нећемо описивати по неком реду, јер смо их тамо нашли поредане без нарочите системе. У слепој ниши лево од северне апсиде налази се мала икона Св. НАУМА (28—20), рађена зналачки, са пуно иконографских особина. Иако су сигнатуре грчке због вероватне народности дародавца, ипак је њен сликар наш човек, што потврђују све важније одлике обраде и писма. Св. Наум гологлав, округло зачешљане косе, дуже шиљате браде која се при крају приметно дели, средњих је година, обучен у мандију вишњеве боје, са широким плавим оковратником, у ризи такође плаве боје и опасан. У левој руци држи свитак на коме пише: *Ἀδελφοί κοπιᾶσωμεν μικρόν χρόνον ἵνα βασιλέω σωμεν εἰς τὴν ἔσθλας*. Десна рука му је наслоњена на настојатељску палицу облика угнутог одозго слова Т, онако како се обично сликао на фрескама и старим иконама. Златни светлосни потези истичу наборе хаљина. На ногама црна обућа. Лице правилно израђено и блиско своје иконографском узору. Коса, брци и брада извучени су ситним, једва видљивим линијама, што аутора иконе приближава ваљаном мајстору из Тресонча, Дичи. Чудотворац (ТАВМАТУРГОС) стоји на обали Охридског језера изнад кога се на бедемима диже Наумов манастир: црква, куле, конаци, минијатурно цртани. Изнад манастира је брдо обрасло ретким дрвећем. И лево од Св. Наума је брдски пејзаж. Из горњем десног угла иконе, из сегмента неба, Христос благосиља десном руком, а у левој држи сферу. Спаситељев лик и драпе-

¹⁾ Објављен још раније, али непотпуно (Др. Јов. X. Васиљевић: Скопље, 143, и у записима Љ. Стојановића VI, 154.

рија израђени су са завидном утанчаношћу, чак и са златним осветљењима наборâ. Позађе је сликано у прелазу од светло-плаве ка тамно-плавој боји. Нимб Св. Наума покрива мали сребрни филигрански оков у кукичастим и цветним мотивима призренског типа. Малим сребрним оковима покривени су такође руке и игуманска палица. При дну иконе пише: *Deηαις τῆ δῶκῆ τῆ θεῆ Ναῦμ. Χρῆσοκό:*. Бордура је на крајевима иконе златна, са барокним украсима.

Сасвим недавно рађене су иконе поредане у два реда у северној олтарској апсиди. Сликао их је Димитрије Андоновић који је, поред Ђорђа Зографског и других, марљиво наставио занат наших зографа, али са мање успеха и слабијом прођом. Судећи по главним обележјима ових икона, и радови Андоновића у толикој су се мери прилагодили садањем времену и његовим узорима и укусу, да је од оног, што је код зографâ било традиционално и од вредности, само мали део остао. Очувати дух и технику једног тешког али благодарног заната, следовати његовим старим узорима, било је ван моћи наших садањих зографа, а са успехом поћи с временом и стварати према данашњим потребама — стајало је изнад њихове способности. Обичан занат се може наследити и припадати читавој родбинској лози, али се у сликарству тражи и дар који се увек не наслеђује. Међу 24 иконе, поредане у поменутој апсиди, има их које су рађене угледањем на новије наше уметнике (Предића, Крстића и др.). Св. Климент, на пример, напомиње онај познати и сугестивни лик из Софиског универзитета.

У ниши жртвеника поредане су унаоколо иконе које по својој обради и главним цртама стоје у ближој уметничко-техничкој вези са радовима у саставу иконостаса из 1838—1841—2 године. Ма да се иконописац потписао само на једној од свих икона, види се да ова готово цела група припада њему. Тако исто и многе друге које ћемо доцније споменути. На икони која претставља Св. ЈОВАНА РИЛСКОГ и ПРОХОРА ПЧИНСКОГ оба су светитеља са игуманском палицом. Док Прохор десном благосиља, дотле Јован у десној држи свитак са сентенцијом: Господи, возљубих благољепије дому твојего. На рукама су и бројанице. Карактеристично је за овога иконописца што браде светаца приказује издуженије и таласасто. Ликови су му живљи, мање једно-

образни, фигуре покретљиве, — о чему ћемо се доцније уверити. И он не штеди труда да златним потезима што раскошније осветли хаљине, што код њега прелази, веома често, у виртуозност. У бојама је обилнији и мање једностран. Примењује и такве које код његових претходника нисмо никако запажали. Сенчи вештије. Познања су му азурна, ређе златна. На овој описаној икони потписао се: „Из руке Дичи Зографа 1857.“ Он и јесте онај познати Дича Крстевић, који је могао себи дозволити зографску нескромност да се на својим творевинама потпише.

Такве су, углавном, и друге иконе његове руке, као икона СВ. АНТОНИЈА ВЕЛИКОГ и ЕВТИМИЈА ВЕЛИКОГ, на којој су његови манири дошли до пуног израза. Десним рукама благосиљају а у левим држе свиткове, и то код Евтимија са изреком: Братіе, оружіа монаху сѣтъ: поученіе, молитва, разсѣжденіе, смиренномудріе и по Бозѣ послушаніе; а код Антонија пише: Не прелшчайса, монаше, наснищеніемъ утробѣ: покорніе со воздержаніемъ покоряетъ демони. Познање азурно. При дну пише: Изъ рукъ Дичи Зографа 1857.

На икони СВ. ПРОКОПИЈА и СВ. МИНЕ: први млад, други старији, држе копља и крстове с палминим границима у раскошним ратничким одећама, које орнаментишу барокни мотиви. Златни су: оптоке на огртачима, панцири, обућа. Супротно својим претходницима, невештим у сенчењу ликова и неумереним у златном осветљавању драперије, он се стара да у свему томе буде бољи, поред све његове тежње ка спољашњем, визуелном ефекту. Ставови мученика-војника имају извесне отмености, као на нашим средњовековним фрескама. И његова је мана често стереотипан и непотпун израз лица, нарочито на иконама млађих светаца.

Карактеристична је икона: ГРЈАДИЈ ГОСПОД НА ВОЉНУЈУ СТРАСТ. Спаситељ страдалник седи на једном брежуљку, огрнут црвеним плаштем закопчаним испод врата, са застирачем на бедрима, руку везаних и скрштених на грудима, држећи у десној руци трску. Мало на десно погнут. Израз лица страдалнички. Стопала укрштена. Изнад призора азурно познање. С десна и лева висе крајеви завесе са златним бордурама. Упркос извесним недостацима, икона је занимљива и тематски. Радио ју је, свакако, Дича.

Његова је из 1857 године икона СВ. СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ и АРСЕНИЈА ЧУДОТВОРЦА. Дечански је у краљевској одори: пурпурном, крзном постављеном огртачу, са широким златним оковратником, у златно-зеленкастој далмативи са лором. У десној уздигнутој руци држи скиптар а у левој крст и палмину гранчицу. Арсеније је у архијерејском одејању са еванђељем у левој руци, благосиљајући десном. Лик Арсенијев доста неодређен, без везе са узором на фрескама. Дичин потпис може се разабрати на доњем делу бордуре, писан је оштрим предметом.

Икона СВЕТИХ ПЕТ МУЧЕНИКА: ЕВСТРАТИЈА, ЕВГЕНИЈА, МАРДАРИЈА, ОРЕСТА и АВКСЕНТИЈА. Евстратије и Мардарије су у оделу ратника са уобичајеним ратничким ставом, с крстовима у рукама, Први стар, гологлав, други средовечан и са шлемом. Евгеније и Орест младићи, а Авксентије старац. Ова тројица су у кратким туникама поврх доње хаљине и хамидама одозго. Боје су драперије разнолике и живе. Ма да се нигде није потписао, види се да је рад Дичин.

У ниши између главне и јужне олтарске апсиде налази се повећа икона ЦАРА КОНСТАНТИНА И ЈЕЛЕНЕ (размер: 62—46 см). Константин је под круном, огрнут сјајно-зеленим огртачем, у пурпурној далмативи ишараној златним листићима и цветићима, са бордурама на крајевима, инкрустираним зеленим и црвеним драгим камењем. Види се и крај доње зелене хаљине Обућа златна. По лику цар је млад, по ставу фигуре достојанствен. Левом руком држи крст који с друге, од њега с леве стране, придржава царица Јелена. У десној цар држи скиптар. Св. Јелена, као старија жена, тамнијег је лика. На глави јој дијадема, испод које се на рамена и груди спушта широко црвено покривало, превес. На њој је дуг огртач светло-црвене боје чији су превоји наглашени златним потезима. Њена краћа далматика ишарана је цвећем и листићима, а на крајевима су златне, драгим камењем украшене, бордуре. Доња хаљина црвене боје, ишарана цвећем и листићима, пада по поду унаоколо. Царичина је обућа је златна. У левој руци држи палмин лист. Позађе златно. Са крајичка неба, одозго, Христос благосиља. Без обзира на барокну пренакићеност, за ову икону може се рећи да је рађена врло пажљиво и претставља једну вредност у овој цркви. Икона је прилично оштећена пукоти-

нама, а затим је доста и потамнела. Испод ликова био је запис који је уништен. Ако је није радио зограф који је сликао средњи појас 1841—2 год., онда би се могло претпоставити да је донесена са стране, пошто су сви изгледи да није из руку Диче зографа.

Из ове нише је и икона: ГРЈАДИЈ ГОСПОД НА ВОЉ-НУЈУ СТРАСТ, друкчије обрађена него она истога наслова, Дичина (размер: 64—41). Радио ју је „Петар од Тресонче”. Судаћи по многим особинама, овај живописац је из Дичине групе, стога је његов подражавалац, са много заједничких особина, али не и њему раван. Христос и Богородица стоје на једној зеленој узвишици, а позади њих, у долини, види се градски појас и терасасто приказане куће, изнад којих, даље, стрчи брдо. Обе фигуре су несразмерно високе и издужене. Христос, у пределу појаса, укрстио руке као да је везан. Израз лица не одговара моменту. Хаљине на Спаситељу тамно-плаве и светло-црвене боје, обилно осветљене златним потезима, рађене су са мање но обично вештине. Десно од Спаситеља је Пресв. Богородица, лица почетнички израженог, држи уз леви образ левом руком мараму, као да плаче, док је десна рука, раширених прстију, спуштена. Њен је мафориј црвене боје а зеленог наличја, а хитон је плав. Христов нимб је с крстом и словима **С Њ И** и, као и Богородичин, ишаран је избоцканим цветићима и гранчицама. Поврх сцене је, на златно осветљеном крајичку неба, Бог Отац са скиптром и сфером, окружен анђелима. Познаје је азурно.

Икона СВ. ТРИФОНА, иначе доста слабе обраде, донета је из Јерусалима и поклоњена цркви од стране механичког еснафа 1874 год. Донесена је на платну, а после прилепљена на даску. Радили су је „Никола и Јосиф од Јерусалим”, свакако тамошњи словенски живописци који су се, јамачно, угледали на рђаве грчке иконописце. Насликана обло и у плавом тону, светитељева глава личи на женску. У левој руци му је срп, у десној крст и палмина гранчица. Црвени огртач искићен је барокним украсима. Пејзаж унаоколо више реалистички.

У малој ниши јужног зида олтара нашли смо ове неколике значајније иконе. Једна групна (размера 45—32 см) приказује Св. Богородицу у средини са Богомладенцем

на левој руци, а десна јој је на грудима. Христос изгледа пуначак због претераних размера драперије. У левој руци држи отворену књигу на којој пише: Духъ господиъ на маже ради помаза ма, благокѣстити ицимъ посла... Десном руком благосиља. Кад не би сметало невешто сенчење крајева лица, лик Богородичин би био близак иконографском узору. У том погледу овај живописац је поновио погрешку оног што је радио престону икону Св. Богородице. Мафориј Богородичин, са златном орнаментисаном бордуром, вишњикасте је боје а зеленог наличја. Пажљиво је наглашен крај мрежастог превеса на глави испод мафорија. Претстављена је до појаса, па се види само крајичак плавог хитона. Спаситељев златни нимб с крстом, Богородичин ишаран избоцканим цвећем и испреплетеним листићима. Позади и лево од Младенца стоји Св. Мина, ратник, с крстом, копљем и свитком. Позади Пресв. Богородице насликан је крилати Јован Претеча с десном руком на грудима, док му је у левој свитак, знак учитељавања, на коме пише сентенција: и азъ совосиѣ-каю, владико, с матерію твоєю гласомъ дружинымъ предтеческимъ. — У доњим угловима горњег, већег дела иконе приказани су: испод Претече апостол Петар са свитком и кључевима, испод Мине Св. Трифон са српом и крстом. У доњем, мањем појасу икона је подељена на три дела издуженим, стилизованим акантовим листовима, који се засвођују. У средини је Св. Петка, онаква како се обично слика. Лево од ње је Св. Димитрије на црвеном коњу, у скоку, са кога пробада човека (Калојана, бугарског цара, како је то умесно недавно објаснио г. Ст. Станојевић). Није изостао на сличици ни солунски град и залив са лаћама. Десно од Петке је Св. Ђорђе који на зекану пробада копљем аждају. Иако су ликови рађени стереотипно, ипак мајстор ове иконе, Петар Тресончанин, био је један од бољих радника. Воли нијансирање боја, нарочито живост и покрет, у чему, ипак, изостаје иза Крстевића. Али му је недостајало солидније познавање анатомије. На доњем делу златне бордуре око иконе потписао се: Изъ рукъ Петра отъ Тресонче 1867. Као што видимо, у нашој цркви огледало се је неколико ваљаних мајстора зографа од 1838—1867.

На галерији, у женској цркви, позади полукружног простора за хор, уз западни зид прислоњене су многе иконе,

већином врло слабе израде, на дасци или платну, пренесене из порушене за време бугарске окупације цркве Св. Мине. Сем мањег броја који је радио Д. А. Папрадишки у реалистичком стилу и већином без виднијег дара, остале су тако рђаво сликане да не могу улазити ни у какав обзир, поред обзира што не припадају овој цркви. Али, у овом одељењу нашли смо и друге иконе, такве, које припадају већ помињаним живописцима и имају извесне вредности.

Икона Св. КИРИЛА и МЕТОДИЈА велика је и занимљиво компонована (размер: 62—49). У њу су руке зографа Диче Тресончанина много труда уложиле 1861 год. С леве стране је приказан Св. Кирило у монашком оделу са мандијом маслинасте боје, у тамно-плавој раси, са црним сирским велом на глави и под црвеним, крстовима и орнаментима украшеним, епитрахилем. У левој руци држи велики свитак који, с друге стране, исто тако држи Св. Методије десном руком. У десној му је руци гушчије перо. Св. Методије је с десна (лево од Св. Кирила), под архијерејском митром и у архијерејском оделу златне боје, богато украшеном, како је то већ, као зографска мода, примљено. У левој руци држи еванђеље. Док је Кирило приказан црномањастим и с четвртастом брадом, млађим, Методије је с дугом седом брадом и доста стар. На свитку развијеном између њих написана су уставним начином слова ћириловске азбуке, и то 45 њих са И и Ж. Испод свитка насликана су два стола: на већем, плаве боје, леже две мастионице у којима су пера; на мањем, златне боје, налазе се мањи свитак са азбуком, књиге, шестар, ножић. Позади светитеља брдски пејзаж са редом-два кућа. За Методијем је тврђавица над којом се чита: Охрид.

У доњем делу иконе који заузима њену једну петину, у оквирима издуженог стилизованог акантовог лишћа, приказане су сцене од којих прва, с лева, претставља цара у царској одећи, седећи на узвишеном престолу. Леву руку је испружио према сестри која, такође у сјајној одећи, под дијадемом стоји, држећи руке на прсима, молитвено. Изнад ове минијатурне сцене стоји текст који се односи на цара:¹⁾

1) Ова сцена не претставља ону познату легенду о монаху-сликару Методију, који је за цара насликао страшни суд на га узбудио

Уверена буди, сестро, зане прѣмѣ вѣрѣ христіанскѣ. Сестра глаголетъ к царю братѣ: Братѣ, прѣмѣ вѣрѣ христіанскѣ да не будеши въ томъ вѣщѣ посмѣанъ, въ вѣдущемъ же погубленъ въ гнѣнѣ. У средњој сцени су приказани Св. Методије у монашком оделу и царева сестра како плове на једрењачи. Одозго пише: Царевна глаголетъ к свѣтому: Наставниче, трудиса, елико ти можно ввѣсти брата моего въ вѣрѣ христіанскѣ. Свѣтый глаголетъ: Хошѣ, царевно, вѣкъмъ срѣцем. Трећа сцена с десна требала би да претставља Св. Методија у монашком оделу пред царем који седи у престолу као у првој сцени. Светитељ уздигао обе руке као да прети испруженим кажипрестима, док га цар гледа, држећи десну руку на грудима. Ситно, једва видљиво, испред цара се назире: ђаво, људске душе у облику голих тела, зелена раван кроз коју тече огњена река са људским телесима, а у позађу цркве с кубетима и брдашца. Поврх свега кроз облаке се пружа Рука Господња, која држи мере. И у првој и овој сцени цар седи испред једне зграде. Над овом сценом пише: Свѣтый глаголетъ царю: Яще не возмѣши вѣрѣ христіанскѣ, преданъ будеши въ сей негасимый оганъ. Царъ глаголетъ к свѣтому: Прѣмѣ, но буди спосѣшникъ, да и единоплеменный народъ послѣдовати мѣ. Над светитељима, са сјајно-златног сегмента неба, Христос благосиља, окружен анђелима (херувимима). На еванђељу испред лика Спаситељева пише сентенција: Ки есте свѣтъ мѣру. Не можетъ градъ укритиса вверху гори стоѣй. Позађе на икони је златно. Нису изостала златна осветљења на драперијама. Нажалост, икона није чувана, те је повезде оштећена, а заслужује да се на њу припази, јер није тако обична ни као рад ни као идеја.

На једном платну (прилепљеном на даску) живописца Д. А. Папрадишког који је радио престолу икони Св. Петра и Павла 1895 год., међу иконама на галерији насликани су Св. Кирик и Јулита реалистички, отступајући од иконографске традиције. Ту је и једна његова таква икона светих: Гаврила Лесновског, Јоакима Осоговског, Прохора Пчинског. Рађенз је доста вешто и са обзирима према православном стилу. О-

ужасом, те се овај крстио, него мисионарски разговор Кирилова брата Методија, кога је познавао и позвала Борисова сестра и чији се предмет разговора подудара са поменутом сликом. То се казује и у некојим житијама и истор. изворима (Сухлеѣв: Историја на бѣлгар. цѣрква, Соф., 1911, 254–255).

сећа се утицај руске иконографије XIX века. Школован, бар како то изгледа по обради, овај живописац уме да води рачуна о карактеристици ликова.

У олтару северног параклиса, испод неколико епитафија о којима ћемо доцније говорити, нашли смо ону велику икону Св. Петра и Павла, која је због трошности била скинута са свога места, па ју је заменила икона Д. А. Папрадишког из 1895 год., о којој смо у своје време говорили. Ова је толико оштећена, истрескана, поред дебелог слоја прашине на њој, да смо је једва разазнали. Апостол Петар, с лева, полуокренут к Павлу, на скуту химатијона држи цркву, док у десној држи кључеве. Затворено-зелени хитон и светло-црвени химатијон на Петру, док код Павла први тамно-плав, а други ружичасте боје, као и набори на њима са златним потезима, сведоче да је ову икону радио живописац који је насликао престоње иконе 1838. Обе фигуре су доста отмене, мирно претстављене. Лево од Петра, апостол Павле је приказан млађи, али ван иконографске традиције као, донекле, и Петар. Десном руком држи цркву, коју и Петар држи с друге стране. У левој му је златна књига орнаментисаних корица. Црква је са три кубета и многоугаона, са портиком, отворених врата кроз која се види св. престо са чашом (евхаристијом) под киворијем на четири стубића. Над црквом, са сјајног крајичка неба, Спаситељ благосиља. — При дну иконе пише: *Сѣа икона поклониџа еснафе каѳтанџиски терзѣискѣи оѳрганџиски самарѣиски за дѣшнѣно имѣ спасѣнѣ 1838.*¹⁾

У северном параклису галерије чувају се и некоје велике малане иконе из цркве Св. Мине, сликане већином 1906—1908 год. Оне су рађене са тако мало обзира и тако слабо, да то наглашавамо као доказ да код православних Грка, који су цркву Св. Мине подигли 1902 год., није било ни издалека оног црквено-уметничког критерија, који је био тако строг и висок код византиских мирјана и свештенства средњег века. Међу њима су, ипак, бољи некоји радови Папрадишког, као што су ликови неколиких светитеља и копија познате слике Христа у Гетсиманском врту.

1) Моћне социјалне снаге народне у доба ропства, еснафи су били уједно и важни црквено-просветни и хумани чиниоци. У одржавању народнога духа и народних културних вредности они су играли благодарну и незаменљиву улогу, нажалост све досад слабо испитану.

У главној ниши северног параклиса нашли смо мале целиваће иконе (размер: 25—18), које су висиле испод престоних све док нису нове израђене и стављене. Радио их је исти живописац који је насликао и престоне иконе. Вештији у приказивању ликова мањих, на мањим иконама на којима се анатомски недостаци тако осетно не запажају, овај мајстор је, углавном, остао веран својим манирима о којима смо раније говорили. Ретко на којој икони отступа од престоних. Тако икона УСПЕЊА ПРЕСВ. БОГОРОДИЦЕ нема сцене са јеврејским свештеником и анђелом који му је отсекао руке. Илијино узнесење приказано је без оне друге сцене у пустињи која је на престоној икони везана за узнесење. Овде су, с лева, људи који се чуде Илијином узнесењу. Умањено израђени, СВ. ТРИ ЈЕРАРХА складније делују но на престоној икони. — На једној икони СВ. АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА (56—37 см), доста старој, која је одозго до доле испуцала, те је и лик оштећен, иначе пажљиво израђен, пише с леве стране, на десном крилу Арханђеловом: Помени Господи раба своего Станойка. Драперија позлаћена и ишарана орнаментима барокног карактера.

На једној икони из ове нише, по свој прилици зографа Диче Крстивића, насликани су: СВ. ГРИГОРИЈЕ ПАЛАМА СОЛУНСКИ, СВ. ЈОВАН ЛЕСТВИЧНИК и СВ. ПРЕПОДОБНА МАРИЈА ЕГИПЋАНКА. Палама,¹⁾ средовечан, у епископском оделу (фелон, омофор и др.) живих боја и златног осветљења на борама, држи отворену књигу на којој пише сентенција: *Иже глаголютъ... ако Духъ отъ Сина исходитъ единопочааіе Божества на два начала сккучъ. Лествичник је у монашком оделу, старац дуге браде, у љубичастој мандији и плавој раси, са десном руком на прсима, док у левој држи свитак са изреком о мистици: *Добродѣтели ми успѣвай ако ступеними, оумъ возвишаа дѣлѣтеними зрѣними. Марија Египћанка проседа, са распуштеном косом, са обе руке на грудима. Преко десног рамена и груди је огртач, тако да јој је горња лева страна груди у пола нага, док су на доњем делу тела плаве гаће које сежу до изнад колена. Исихаст Григорије Палама, као идеолог мистицизма, није без разлога насликан заједно са познатим подвижницима.**

¹⁾ Претставник и бранитељ исихаста, вођ тзв. паламита, противник уније с Римом (XIV век).

Дичи припада и доста сложена икона, илустрација црквених песама о Пресв. Богородици, ЖИВОПРИЈЕМНИИ ИСТОЧНИК (разм. 48—34). Рађена је као збир prizora који показују спасоносну моћ Богородичиног заступништва за људе, што је нашло у хришћанској, старијој и новијој, поезији и уметности толике ствараоце. У средини крстатог базена, орнаментисаног венчићима у рококо стилу на предњим страницама, стоји чесмени стуб у чијој се средини налази широк и округлао резервоар. Изнад њега, на самом врху, види се део горњег, мањег резервоара, који покривају полукружно поредани облаци као крај сегмента жућкастог неба на коме Пресв. Богородица, под круном, држи на левој страни Спаситеља, а у десној руци скиптар. Спаситељ благосиља и држи еванђеље. Десно од Богородице Арханђел Михаило клечи на облацима, држећи у десној руци крст а у левој сферу у којој је натпис *МТР* и свитак са сентенцијом: *Радуйса, бладазү, пречестный и живоненный*. Лево од Богородице је Арханђел Гаврил, који исто ради што и Михаило, само у сфери сигнатура: *БЖІА*, а на свитку у његовој десној руци пише: *Радуйса, источниче, пречестный и благодїятный*. Стуб и резервоари Живопријемног источника орнаментисани су барокним цртежима. У доњем делу стуба два су појаса славина од којих једне имају облик животињских маски а друге људских. Кроз славине вода тече из горњег у средњи резервоар, чија је вода златно осветљена, као и млазови који теку одозго. Из средњег резервоара вода пада у крстати базен у коме пливају рибице. Лево, до базена, цар и царица у царским одорама и под крунама пију из малих посуда живоносну воду, узимајући је са млазева. До њих велможе у одежама ратника и с копљима. Изнад њихове главе написано је: *Цар и царица и велмџи пїють отъ источника жизни*. С десна су: један архијереј у облачењу са жезлом у десној руци и чашом у левој; затим ђакон у одежди, монаси у камилавкама и мандијама, пружених руку, чекајући на свој ред, а иза ових један ратник с копљем води слепог старца одевена у црвени хитон који се ослања на палицу. Изнад њих нише: *ИІІІ*. Над овим скупом пише: *Патрїарди и архиєри пїють отъ источника*. Испред базена, на предњем плану, претстављене су три сцене: 1) како један младић у краткој туници напада водом болесног од бесомучења, кога уједно

подиже; 2) један сипа воду на умрлог који се придиже са постеље на носилима, и 3) како свештеник у одежди, с крстом и гранчицом, кропи повијеног младенца кога је мати испружила напред. Над првом сценом пише: исцѣли бесуемаго, над другом: поливаетъ отъ источника и воскресъ на Тесалитанинъ, а над трећом: исцѣлаетъ отроча. У позађу брдски пејзаж са градом, затим раван и залив по коме плове лађе. На супротној страни залива градски бедеми са капијама, кулама и светиоником, степенасто пореданим зградама на којима се лепршају заставице. Овај град би био Солун. Од уста Пресв. Богородице па све до слепога аве и његова водича струји зрачак у коме пише: Аве, градъй при источници жизни. Икона је при дну оштећена (в. слику колекције икона).

Једна икона РОЂЕЊА БОГОРОДИЧИНОГ (разм. 51—36), урамљена, много оштећена, вероватно потиче из времена грађења цркве, претставља сцену друкчије него што је на престоној. Под раскошно украшеним балдахином седи на постељи Св. Ана и држи на грудима у повоју Пресв. Богородицу. До ње су посетилице и Јоаким. Икона је, вероватно, из седамдесетих година, када су наши зографи почели безукусно украшавати драперије крупним разнобојним цвећем и тиме изгубили из вида и оно мало традиције коју је раније подгревала иконографска радиноост Јужне Србије.

Иако се није потписао, на икони УСЕКОВАЊА ЈОВАНОВА (47—34 см) осећа се рука Диче из Тресонча. На степеницама једне црвене зграде са чардаком, пред отвореним вратима, целат у ратничком оделу, са уздигнутим мачем у десној руци, раскорачен, држи у левој руци за косу Јованову главу из које шикља крв у једну рупу међу зградама. Нагнут над провалијом, без главе, с крвавим вратом, са рукама везаним на леђима, клечи Јован Крститељ, од појаса огрнут светло-зеленом хаљином. Целат, с крвавим мачем, гледа у Саломију која подноси зделу да прими пророкову главу. Она је у пурпурној и украшеној туници, у светло-зеленом хитону са златним преливима, млада, округла лица, чулна, под дијадемом испод које се лепрша вело. Изнад врата пред којима она стоји, на чардаку исте зграде фантастичног изгледа, за богато постављеним столом гозба: Ирод, Иродијада, велможе, пехарник. Иродијада устала да прими Крститељеву главу коју Саломија пружа, док Ирод

левој руком исказује забринутост. Ради пуноће утиска, иза сложене архитектуре позађе испуњава неколико дрвета.

Један живописац, Димитрије, из 1847 год., израдио је икону СПАСИТЕЉА у престолу, са крстатим нимбом, у драперији без сенчења и златних осветљавања, слабо израженог лица. Десном руком благосиља, а у левој држи отворено еванђеље са сентенцијом: (*Из њм свѣт мѣрѣ*). Слаби живописац се изгубио у барокним ситним појединостима Христовог престола, на чијим се боковима, са обе стране Спаситеља, налазе умањено приказане фигуре Св. Петра и Павла са свитковима. Спомињемо овај рад ради карактеристике.

Једна иконица, без сумње, доста стара, можда колико и црква, ако не и старија, полукружне горње стране, малих размера (29—21 см), претставља с лева СТЕФАНА КРАЉА ДЕЧАНСКОГ и Св. НИКОЛУ. Обучен у црвену далматину, под круном, са лором, Дечански у десној руци држи свитак а у левој крст. Значајно је да његов лик и одећа не отступају много од узора са наших фресака. Иако је рад доста ситан, на њему се да видети колико је и круна Стевана Дечанског слична оној на фрескама. Св. Никола је мање погођен. Одозго, са крајичка позлаћеног неба, Христос благосиља, док су по странама, у молитвеном ставу, Св. Богородица и Јован Крститељ (денсис). — Држим да ова иконица не припада мајсторима које смо досад споменули. Она је, у сваком случају, један карактеристичан рад.

Међу иконама у овој ниши нашли смо и руску икону ЦАРА КОНСТАНТИНА и ЦАРИЦЕ ЈЕЛЕНЕ, вероватно из XVII века, или нешто доцније. Без икакве раскоши у драперији, са најпотребнијим потезима у сенчању, цар и мати му претстављени су под једнаким крунама, држе дуг осмобраки крст између себе, док су им слободне руке на грудима. Главе танко исцртане. Руских икона из XVII и XVIII века има код нас доста, али су к нама долазили мањи и слабији радови, ретко већи и ваљанији. Доносили су их наши калуђери који су стално посећивали Русију ради милостиње и поклона у књигама, одеждама, утварима и иконама. Ретко који наш већи манастир није одржавао везе с Русијом од краја XVI века па све до ослобођења Србије, а некоји чак и после ослобођења. Ова руска иконописна школа, којој би се могла

приписати ова икона с обзиром на њене скромне карактеристике, остала је готово ван икаква утицаја на наш живопис у XVIII и XIX веку. Оквир јој је црвено-жут, позађе златно. Доста је изгребана. Тешко је казати одакле је дошла; можда је пренесена из старе цркве Св. Димитрија.

СВ. СТИЛИЈАН је насликан на две иконе које нађосмо у овом параклису. Једна, примитивно израђена, не долази у обзир. Друга, мања (размера: 22—16), на дебелој дасци, нажалост много оштећена, претставља солидан иконографски рад. Св. Стилијан десном руком благосиља, а у левој држи повијено дете и свитак на коме пише: **ДѢТЄЙ ХРИСТИТЕЛЬ БЫТИ ОТЬ ХРИСТЯ ДАРЪ ПРАВДЪ.** Он је у монашком оделу, са тамним сирским велом на глави, у љубичастој мандији и плавој ризи, са црвеним епитрахиљем. Лице испосничко, пажљиво сликано. На хаљинама златна осветљења. Ма да ова икона није рад ниједног од помињаних мајстора, ипак има у техници израде доста заједничког са њиховим манирима.

Једна групна икона (разм. 46—36 см), подељена на три дела: горњи, који заузима целу горњу ширину иконе, и доња два. У горњем појасу су ЦАР КОНСТАНТИН и ЦАРИЦА ЈЕЛЕНА у сјајним царским одећама. Константин личи на архијереја, док су Јеленине црте лица више мушке, како би се, ваљда, приказала њена старост. Између себе држе крст. Иза Константина је Арханђел Михаило у оделу стратига, с мачем и сфером у рукама, а иза Јелене је Јован Крститељ, испосничког изгледа, с крилима, држећи у левој руци свитак (**Покайтесь, пръкликъсѧ царствѧе и вѣснѧе**), а с десном на грудима. — У доњим деловима је лево претстављен Св. Ђорђе на зекану како пробада чељусти аждаје; десно Св. Димитрије на дорату како пробада човека, а оба испред кула и у ратничким оделима.

Богат у иконографским темама, зограф Дича је израдио и једну са групом (разм. 38—27), у којој су Св. Симеон Столпник који стоји у отвору једне четвороугаоне куле, у монашком оделу, с крстом у руци и са бројаницама. Доле, на земљи, десно од Столпника, у одежди, благосиља и држи еванђеље Св. Харалампије. До њега, у монашком оделу, Св. Сава Освећени, који десном благосиља, а у левој држи свитак на коме је сентенција из његова калуђерског устава: **Иже тѣло**

повјиднаѣ естѣ, той естетво повјиди, повјидный же естетство ксако, паче естетва вьстѣ. Лево од Столпника стоје: пророк Данило који држи свитак са речима: Горѣ смислю отъ неже отекчеса камень нарекохъ та преже чистаа матеродѣкветвеннаа; до њега, даље, Св. Игњатије у архијерејској одежди, који благосиља и држи еванђеље. Дичине карактеристичне црте испољиле су се у подужим таласастим брадама, живим бојама, златним преливима на драперији и наглашавању очију. Позади куле са Столпником (стилитом) је брдски пејзаж, затим небеско плаветнило.¹⁾

По прописима наше дебарске школе, вероватно, рађена је и икона Св. ВАРВАРЕ, Св. СТЕФАНА и Св. ТЕОДОРА (разм. 49—38), али је доста истрескана. Ликови су потамнели. Можда потиче од оне групе зографа која је сликала иконе 1838—42 године.

Тако исто доста је потамнела и мања икона Св. НИКОЛЕ (разм. 30—22), рађена на златној основи, са зеленкасто-плавим позађем. Св. Никола је насликан до појаса, у архијерејској одежди, са еванђељем златних корица у левој руци, док десном благосиља. Лик је сликан по типу који је у хришћанској иконографији постао класичан, али са мање вештине но код старих мајстора. Ма да без икаква податка, икона би се могла обележити као рад наших зографа између 1840—60 год.

Исти живописац је радио, са већим успехом и пажњом, икону Св. БОГОРОЛИЦЕ (разм. 48—37), међу многобројним иконама ове цркве једну од најближих старим узорима. Поред извесних недостатака који потичу од утицаја времена и оријентације иконописног заната, на овоме раду живописац је показао јасну намеру да се приближи освештаним православним уметничким узорима у приказивању Богородичина лика. И није га без дара радио. На потамнелом зеленкастом позађу насликана је Мати Божја танких уздигнутих обрва, танка, благо извијена носа, танких узаних усана, крупних кестењастих очију, округлих образа, тамно-наранџасте масти (можда је таква услед временске промене боја), мало погнуте на лево главе према Младенцу

1) У скопљанским црквама, Св. Спасу и Св. Димитрију, има доста Дичиних икона.

кога држи на левој руци. Њен је мафориј, опточен широком златном бордуrom са драгим камењем, љубичасто-црвене боје, а боре су му златним потезима складно истакнуте. Наличје мафорија и хитон су зелене боје. Десна рука јој је на грудима. Лик Младенца је мање успео. Он благосиља десном а у левој руци држи еванђеље. Широки црвени химатијон и жути хитон, испругани златним потезима, придају му веће размере но што би требало. Сигнатуре су у медаљонима.

По приказивању момента и начину сликања не мању пажњу заслужује икона РОЂЕЊА БОГОРОДИЧИНОГ (56—40). Испод разапете црвене драперије балдахина, чији врх покривају црвено-жути облаци, седи на постељи Св. Ана, наслоњена на округли јастук. Леву руку пружила према Јоакиму који на рукама држи обученог у белу кошуљицу младенца. До њега, према детету, жена са белом марамом на глави, у црвеном огртачу и зеленој туници, руку уздигла у знак алокуције. Њен и Јоакимов лик су много оштећени због испуцалости површине. Затим даље стоји једна жена која држи чаршав поред велике црвене посуде из које иде пара. Трећа жена клечи поред родиљиних ногу и дечје постелице под златним балдахином и зеленом драперијом, пружа руку према детету да га прими и положи на постељу. Лево стоји четврта у сцени жена и посматра. Жене су, сем примаље, одевене на старозаветни начин, док се одело ове приближује хаљинама које су се носиле пре сто година. Златни нимби су око глава Јоакима и Ане. Облаци над сценом су црвено-наранџасти. На зеленкасто-плавом позађу из крајичка светло-црвеног неба сија сунце чији се зраци на ниже шире и на чијој се површини може распознати сигнатура МАТИ БОЖИЈА. По пажљиво израђеним детаљима, изражајним недостацима и приказивању драперије и намештаја, ову икону могли бисмо приписати оном живописцу који је радио 1842 год., ако не би био њен творац онај из 1838 год. У овом случају био је штедљивији у златном осветљавању.

Опет једна руска икона: ОБРЪЗ СВАТЯГО ПРОРОКА ИЛІИ (разм. 42—33). Има све карактеристике руске иконографије XVII или почетка XVIII века. Да није местимично, позније, освежавана бојама, и то невешто, била би још из-

разнотија но што је у самој ствари. Под насловом, у средини иконе: Вран питаше св. Илију в пустини, претстављен је Св. Илија у седећем положају, сед, с дугом брадом и косом, окренут према врину који му слеће с хлебом у кљууну. Његов пророчки огртач је с лица освежен црвеном бојом, а наличја је зеленог, док му је хитон жуте боје, изукрштан тамним линијама које обележавају наборе и замењују сенке. Златни потези су доцније изведени ради истицања светлијих страна драперије, што се код Руса у оно време ређе чинило. Леву руку држи на грудима, док у испруженој десној држи комад хлеба. Он је у пећинском отвору који симболизује пустињу, као што је случај и на иконама престоној и целиваћој из 1838 год. Отвор је уоквирен степенасто насликаном стеном. Лево тече река. При дну иконе, до пророкових ногу, приказана је сцена: **Св. Илија раздјели Мухатиу**, која претставља како баца плашт у воду, а иза њега стоји пророк Јелисије. Десно од Св. Илије, насупрот поменутој сцени, сликан је приказ: **Анђел Господињ Св. Илиј и со...**: анђел, раширених крила, нагиње се над пророком који лежи на земљи, подиже га левом руком и благосиља десном. Над овом сценом приказан је још један детаљ: **Св. Илија помолиса Бог и сице огњ.** У средини групе од четири човека који су молитвено испружили руке, испред једног застртог стола, Св. Илија шири руке, уздигавши к небу главу, док се одозго, с неба, од Господа Саваота, који благосиља, спушта на групу огањ у облику језика. У горњем делу иконе већи део пространства заузима насликана на црвеном пољу сцена са Св. Илијом на огњеној колесници, како баца свој плашт Јелисију који га одоздо гледа. Позађе иконе је златно. Карактеристично је да ондашњи руски иконописци нису златну боју онако широко примењивали, колико су то чинили наши нарочито у XIX веку. Можда је и ова икона доспела у ову цркву из бивше цркве Св. Димитрија. Нимби су на њој накнадно позлаћени.

У олтару северног параклиса виси и једна велика престоно икона Пресв. БОГОРОДИЦЕ (разм. 99—63). Иако је рад слабије врсте, карактеристичан је за некоје наше иконописце који, или због невештине, или пак због подражавања слабирим страним узорима, отступају од традиционалног духа и облика. На овој икони Мати Божја је приказана

доста старолика. Нескладно се истиче лево њено око на самом крају нешто окренутог лица. На левој руци држи Спаситеља, док јој је десна на грудима, окована сребром. Лик Богомладенца је невешто обрађен. Богородичин црвени мафориј, са тамним сенкама на наборима, опточен је бордуром са орнаментима (у златним ромбовима зелена и црвена зрна). Испод врата, на тамно-плавом хитону, широка бордура је тако исто орнаментисана. Нимби окружују обе главе: Христов је с крстом и словима: ОѢН, а Богородичин је украшен црвеним и зеленим кружићима. — Држим да ова икона, можда, старија од цркве, припада нашим мајсторима, а карактеристична је као дело једног неустаљеног правца, јамачно више него слабог мајстора.

Међу иконама у нишама северног параклиса нашао сам изгужвану каменорезну слику СВ. СТЕВАНА ДЕЧАНСКОГ са царицом ЈЕЛЕНОМ, рађену у Београду 1849 год, као издање *Серафима Ристића, јеромонаха и скефофилакса свјашченоцарскија Славеносербскија ставропигијалнија лаври Дечанскија и његових ученика: јеромонахов тојаже обитељи Исѣвија Лукича и Кирила Андревича, Епитропов же Жива Максимовича и братији јего Богоспасајемаго града Приштини*. На крајевима слике минијатурно су претстављене сцене из живота Стевана Дечанског. Као нетачна копија, рађена је по једној икони Стевана Дечанског која се налази у Дечанском манастиру. Кад се узме у обзир време кад се ова слика појавила и популарност Високих Дечана у нашем народу, онда је појмљиво зашто ово издање налазимо не само по црквама, него и по старим и познатијим кућама.

У јужном параклису галерије, поред многих дрвених и платнених икона, великих и малих, из цркве Св. Мине, које се овде чувају а немају ни уметничке ни иконографске вредности, ма да су некоја платна, рађена реалистички, достојна пажње, — има и неколико икона од вредности које би било потребно описати. У ниши жртвеника у олтару овога параклиса налази се повећа икона са композицијом ПРВОГ ВАСЕЉЕНСКОГ САБОРА (ВЪЛѢМЪ СЪЛѢТѢМЪ ВЪСЕЛЕНСКИМЪ ПЕРВЫЙ СОБОРОМЪ БЪ НИКЕИ). Зограф Дича,¹⁾ у марту

¹⁾ Захваљујући Дичином праунуку, учитељу г. Саржу Аврамовићу, наводимо неколико података о овом способном, самониклом у-

1861, израдио је икону која је захтевала доста пажње и занатске вештине. У горњем делу иконе, на једном великом, богато рококо украшеном и позлаћеном престолу, седи у сјајној царској одори, под круном, цар Константин равноапостолни. У левој руци, преко које је пребачен лор, држи крст, у десној скиптар. Пурпурна далматика и доња зелена хаљина преливају се од златних украса и осветљења. Иза престола, на оба крила, стоје телохранитељи у ратничком оделу, са копљима. Лево и десно од цара седе св. оци, учесници сабора, у архијерејским одеждама и под митрама. Двојица држе отворене књиге; на једној од њих пише: **Констѣнѣ Богородицѣ та исповѣдѣмъ спасѣнїи твоѣю Дѣво.** Један архијереј држи крст поред отворене књиге, други држи затворену књигу, двојица испружили руке с кажипрстима у знак беседовања. Из њихових редова, затим, истичу се два монаха с нимбом. На предњем плану, на седиштима која су на самом крају позорнице, седе остали св. оци у одеждама, гологлави, међу њима и Св. Спиридон у владичанској одежди и под оригиналном плетеном капом, који држи свећу и гледа у цара. До њих, испред цара, поред једног застртог стола, млади ђакон Св. Атанасије Александрски држи у левој руци велики исписани свитак, развијен по столу, док се пером у десној руци дотиче последњег слова на исписаном ретку. На свитку су исписане речи никејског симбола од ВЈЕРУЈУ до ВО ЈЕДИНАГО ГОСПОДА ИСУСА

метнику Јужне Србије. По свој прилици, Дича се родио 1814 год. Његов отац Крста био је дуборезац и молер. До своје 28 године радио је са оцем дуборезачки занат. На послу, у некој грчкој цркви у Драму, упозна се са зографом Цинцарином и замоли га да мало посматра његов рад. Првим својим радом, насликаним после недељу дана, задивио је зографа. Провевши пола године код овога, Дича одлази кући и убрзо, на позив својих суграђана, ради цркву у Лазаропољу. Огледавши се са успехом у том првом потхвату, он се после потпуно предаје зографском послу и ради у околини: Сереза, Дрме, Елбасана (цркву у њему) и у нашим крајевима. Радио је иконе у свом селу Тресончу и слао их чак у Видин. У току свога рада од 18 година, он је у околини Скопља оставио безброј својих творевина. Умро је, по свој прилици, 1872 год. Надгробна му је плоча упропашћена. Његов зографски занат наставио је најстарији му син Аврам и најмлађи Спира, који је умро млад. Аврам је рођен, по прилици, 1837, а умро је 1923 год. Био је обилат у раду.

ХРИСТА СИНА БОЖИЈА ЈЕДИНОРОДНАГО. На столу се налази и књига на чијим страницама пише: Црѣа прѣлага Богородца и началника еретическаго и всѣмъ еретикомъ ѣ клатъ. Ту је и једна затворена књига. Испред стола, у десном углу (од гледаоца), Св. Никола у архијерејској одежди, гологлав, гони јеретике у снажном покрету према Арију кога је левом руком ухватио за браду, а десном, раширене подланице, узмахнуо. У бекству, Арије је испружио руке напред, осврћући се према Св. Николи, док испред њега, такође у осврту на гонитеља, беже остали јеретици. Сцена је приказана поред једног степенастог постоља стуба који, поред златног узаног оквира иконе, сачињава ивицу саме сцене. Патос саборске просторије је двобојан. Из полукружног златног крајичка неба, одозго, лебди Дух Свети, и то над Константином. У позађу, лево и десно, архитектура са торњевима и драперијама.

Најзад, Дичина је и једна мања икона СВ. РАВНОАПОСТОЛНОГ КЊАЗА ВЛАДИМИРА (НАРЕЧЕНЪ БО СВАТОЕ КРЕЩЕНІЕ ВЯСНІЙ) и СВ. ЈУЛИТЕ која у левој руци држи Св. Кирика. Св. Јулита и Кирик у великом су поштовању у народу ових крајева. Владимир је приказан стар, под круном луковичног облика, с дугом шиљатом брадом и косом, у зеленом украшеном крзненом огртачу, златног широког оковратника, у краткој пурпурној далматици. У левој руци држи државу, у десној скиптар. Св. Јулита, са светло-зеленим превесом на глави, у црвеном химатију и тамно-плавом хитону, десну руку држи на колену Кириковом који је према њој испружио ручице. Позађе је златно.

15—16 комада потпуно ишчилелих икона, делова триптихона, по казивању потичу из старе цркве Св. Димитрија. За некоје сасвим иструлеле примерке говорили су нам да су делови који су били закопани од стране осниваоца цркве Св. Богородице, скопског угледника Хаџи Трајка Хаџи Дојчевића, у намери да се турска власт откривањем икона задобије за подизање храма. Уколико је то тачно, немогуће је погодити, али некоји старији људи говоре да су ове старе иконице биле некада у давно разрушеној цркви која је постојала на месту „баниште”, где се сада налази запуштен турски хамам (купатило). По очуваним деловима ових триптихона могло би се закључити да заједно са крилима нису шири од

35—36 см. Начин сликања знатно је друкчији но пре сто година. По танкој дашчици премазивао се слој основне боје, беле или жуте, па се онда сликало. Без икаквих украса и ситничења, супротно зографским манирима XIX века, наши иконописци тешких времена XVII и XVIII века радили су ликове ситно, доста једнолико, са наглашавањем очију и контура драперије која се није много сенчила. Све је до крајности просто. Види се да је из доба када се наша црквена уметност једва одржавала, са нешто чуваном традицијом и без осетнијих утицаја са стране. На једном примерку насликан је Св. Јован Крститељ с крилима, цар Константин и Јелена који држе крст, Св. Димитрије на коњу како пробада човека. На једном мањем примерку насликан је опет Јован Крститељ који десном руком благосиља, а у левој држи свитак. Испод њега је Св. Стефан с крстом у руци. На трећем примерку су Јован Крститељ и Св. Петка, онако како се они традиционално претстављају. Преовлађују боје: црвена, плава, ретко љубичаста, зелена, жута и бела и црна у линијама за контуре и сенчење. Овакве радове треба чувати као иконографске споменике нашег уметничког назадовања у XVII веку.

Старија је од иконописних радова ове цркве и једна мала икона на храстовој дасци (разм. 23—15), која се делимично очувала. Рађена је непосредно, на дашчаној основи, па се временом истрескала. По својим основним цртама, она би се могла ставити у време између појаве триптихона и Богородичиних зографа 1838 год. Карактеристика ликова није далека од оне на деловима триптихона. На њој су Св. Богородица са Спаситељем, Св. Никола, Јов. Крститељ с крилима и главом на тањиру. Нимби су златни а натписи су уставним словима означени, док су на триптихонима курзивним и са археографским ознакама XVII века.

Раније смо спомињали један рад „из рук *Никола Јосиф от Јерусалим*, а имамо још један, нађен у јужном параклису галерије. То је икона *УБРУСА* са главом Христовом (разм. 45—32), рађена 1875 год. по руском узору који је код Руса долазио до савршених израза (Прокопија Чирина и Симона Ушакова, XVII век).

Једна од најлепших икона ове цркве, по свој прилици донесена из неке друге цркве, јесте икона ПРЕСВ. БОГОРО-

ЛИЦЕ у иконостасу јужног параклиса (размер 90.50—55). По изради најближа је старим иконографским узорима, оним са наших фресака или, можда, бољим руским из XVI—XVII века (Богородице Одигитрије, Наставнице). Старину њену одређују колико карактер самог лика, толико и отсуство оних иконографских обележја којима су упадљиво богати иконописци ове цркве (1838—42 и даље). Оно што је опште међу овим и њиховим радовима, не би могло ући у обзир. Нажалост, икона је доста потамнела, па су боје донекле измениле свој првобитни тон. Лице Пресв. Богородице је достојанствено, мирно, блиско оном класичном карактеру. Његова наранџасто-румена боја благо прелази у сенке на доњој страни, у чему су грешили наши зографи раније поменути, нарочито живописац престоних икона. Танке и дуге обрве, крупне изразите очи, танак нос благо повијен, танке узане усне, придају њеном лику и фигури неземаљску драж. Пурпурни мафориј, опточен златном бордуром инкрустираном бисером, на глави има шири отвор, тако да се испод њега види ивични део доњег зеленкастог покривала, овде-онде умерено осветљеног златним потезима. Што је занимљиво, мафориј се под вратом левом страном својом не раздваја, но окружује га борајући се угласто (слично узору руског уметника Дионисија, ученика знаменитог Андреја Рубљева из XV—XVI века). Хитон, доста потамнео, види се сасвим мало испод доњег дела мафорија. Богородица на левој руци држи Спаситеља, чија је фигура рађена такође ваљано и по добром узору. Христос десном руком благосиља, гледајући напред, у левој држи свитак, символ учитељењава. Благосиљајућа благо спуштена рука као да се пружа према материној десној руци, која је на грудима испружена и хоће да прихвати Синовљу ручицу. Лице по цртама слично материном. Његов химатијом вишњикасте боје прекрива лево раме и покрива леву руку до шаке, и тело од груди наниже. Хитон је зелене боје, доста потамнео. Нимби су златни. Богородичин је орнаментисан кружићима и крстићима, Спаситељев је с крстом и словима **ОСН**. Позађе златно. Фигуре су сликане без претеривања у сенчењу и осветљавању драперије. Танке златне, сада већ потамнеле повлаке по наборима драперије, сведоче о умет-

ничкој вештини иконописца. Икона је на четири места оштећена, и то на три у подручју фигура.

Велика икона СВ. БОГОРОДИЦЕ СКОРОПОСЛУШНИЦЕ (разм. 107—70), прислоњена уз мали иконостас олтара јужног параклиса, рађена зналачки, лица нежно девојачког, под круном и у стилу нове руске иконографије, са Спаситељем на левој руци, поклоњена је овој цркви 1897 год. На њој њише: Благов. кел. Св. Јоанна Злат. на њфонк старца Иеросхимонаха Кирилаа с кратиоу года 1897. Побожне посетитељке ове цркве ову икону стално целивају, ките је цвећем и указују јој нарочито поштовање.

Иконографски радови на зидовима главне олтарске апсиде и зидовима средњег брода који се наслањају на стубове, претстављају оне рђаве, неукусне и непотребне слике које су пре више од пола века исквариле толике наше цркве, нашавши се на изгребеним или ишчилелим фрескама (црква Св. Апостола у Патријаршији пећкој, Нерези и др.). На рачун еснафа, као: папуциског, мугавциског и других, поред четири еванђеља на бочним зидовима испод глухог кубета, насликане су, грубо и незналачки, сцене из историје страдања Господа Исуса Христа. Тако и две слике на усправним пољима арке над иконостасом. У главној олтарској апсиди слике Сведржитеља, светитеља: Василија Великог, Григорија Богослова, Јована Златоуста, Кирила Словенског, Методија и Климента Охридског, јесу слаби савремени радови без много смисла и укуса. У калоти глухога кубета над средњим бродом насликан је много пажљивије, али са многим недостацима нашег црквеног молераја пре 60—70 година, СВЕДРЖИТЕЉ у кругу зупчастог ореола дугиних боја. И ту је драперија испољила веће занатске способности него глава која тако мало личи на своје узорне из кубета наших средњековних цркава. Доњи појас калоте сачињавају анђели свих чинова, укључујући и престоле у облику огњених крилатих кругова. Они су сви са знацима својих достојанстава. У источном делу овога појаса претстављени су Јован Златоуст и Василије Велики око св. престола на коме је еванђеље и Дух Свети. На крајњем, ивичном појасу глухог кубета исписане су изреке: Сей домъ Отиць езда, сей домъ смнъ стверди, сей домъ Св. Духъ окнови, Тронце Свѣтаа слава текѣ. Слава текѣ, Христе

Боже, апостоловъ похвало... Господи, Господи, призри съ нескѣк...
Свѣти мѣченици иже доврѣ... итд.

За зидну иконографију у овој цркви могло би се рећи, да и врло вешти живописци на дрвету, иконописци, нису имали довољног знања ни вештине за фреско-сликање. То се и за данашње зографе може казати, иако су почели подражавати старе обрасце, али не и технику.

Један, незнатан, део иконографије у овој цркви сачињавају и тзв. *епитафи* или, како их понегде у овим крајевима зову: *плаштанице*, Јерусалими. Последњи назив долази отуда што су их поклоници Гроба Господњег доносили из Јерусалима за своје куће или за поклоне црквама. Разне су величине и запремају доста простора. Ова врста иконографских, у ствари слабих, радова налази се свугде по нашим црквама, а има је и по старим и познатијим кућама. Сликани су на великим мушемама или платнима у Јерусалиму, најчешће рђаво, брзо, с трговачким циљем. Обично су прибијени на тва штапа ради лакшег савијања и вешања. Каткад су и уоквирена. Поред Христа и Св. Богородице, апостола, мученика, нарочито Ђорђа и Димитрија, поред сцена из живота Спаситељева, поглавито оних из историје страдања Његова, насликани су старозаветни догађаји и лица, почев од створења света и човека, првородног греха, па преко праотаца до Јована Крститеља. Сусреће се и родословна лоза по Матеју, рај и пакао с мукама, Ђорђе Кратовац у народној ношњи и др. Натписи су кад словенски кад грчки, према народности купца, словенски најчешће са обиљем грешака правописних и других. Најчешће на њима пише: *Свѣтисѣ, Свѣтисѣ, новий Јерусалимѣ... Богородице Дѣво, спованіе... Приидите влагославени... Благоокразний Иосифъ съ древа снемъ...* и др. Фантастично се приказују унутрашњи делови храма Гроба Господњег где се врши позната ускршња служба са паљењем свеће у гробу Христову од стране јерусалимског патријарха. На једном оваквом епитафу, у крстионици, на галерији (размер 2,60—1,70), исписано је: *Инто Николович Х: Инто Х: Никола Х: Црсо, покаонци свѣтаго жиконснаго Гроба 1885.* Између четири, колико их ова црква има на чувању у северном параклису, један епитаф (разм. 2,06—1,14) је доста стар и карактеристичан с обзиром на његове слике са Христом, Богородицом, ап. Петром, Јованом Крститељем и фантастично

приказаним рајем и паклом, мерењем душа, са ђаволима, огњем, змијама и др. На њему грчки пише: Тхома проскинитис ту панагиу ке зоодоху тафу. На једном пише: Проскинитис ту агну тафу 1812. Као иконографски радови своје врсте, ма да слаби и неуметнички, епитафи ће сведочити о племенитим, побожним и добротинилачким намерама наших поклоника, који су, по примеру некада Св. Саве, са Гроба Господњег доносили пуне шаке поклона својим сиромашним црквама, породицама и пријатељима.

Од приновљених икона ваља споменути и икону Св. Ђорђа Кратовца (Георгија Новог), који је израдио Ђорђе Зографски у слободном стилу.

БОГОСЛУЖБЕНИ ПРЕДМЕТИ И УТВАРИ

Сем оних који су у потреби а већином су руског порекла и од сребра, имамо неколико црквених сасуда старијих који се чувају у нарочитом орману у олтару. Међу њима су три велика путира: један руски, један рад наших кујунџија са широким рељефисаним постољем, један сав од сребра из 1895 год. (подарио га Димче Кратовалијев, Георгије Зафир Велковучидолов. Најстарији је један мали путир од бакра, калајисан, прост, на чијем постољу пише: Златан Ђорџо... дѣша... На постољним рељефима оних великих путира има и мотива које су радили наши мајстори. Тако на оном што га је подарио Георгије Китанчев, на бакарном постољу извајани су и четири простора облика картуша са сценама: Рођења Исуса Христа, Крштења, Распећа и Васкрса. У међупросторима су украси од класја, гранчица и др.

Међу осталим сасудима и богослужбеним предметима (дискос, звезда, покривачи, рипиде, антиминос, кашичица, копље, губа, кадионице и др.) има и старих, али врло мало и без нарочитог значаја. Једна кашичица, рипиде и две три кадионице, рукотворине наших кујунџија, потичу из времена грађења цркве. О томе нас, уосталом, уверава и израда сребрних кадионица, њихови орнаменти у рељефу.

ЕВАНЂЕЉЕ на св. престолу је руског издања из 1904 године (размера: 33, 26, 4 $\frac{1}{2}$). Кадифене су му корице. Златни окови на предњој корици, четири у угловима и један у сре-

дини, рађени су за једно друго еванђеље па су с њега скинути и стављени на ово. Рељефи окова рађени су 1880, 20 априла, што је означено при дну средњег дела са Христовим васкрсењем. Сцена Спаситељева васкрсења и фигуре еванђелиста са њиховим симболима израђени су у јачем рељефу, доста пластично. Сцена и фигуре појединих делова окова израђене су на посебним основама, па су приковане на орнаментисане основе на којима су рељефи са гранчицама, цветићима ружа са лишћем и утиснутим зеленим и црвеним каменчићима. Васкрсење је врло живо изрезано са свим детаљима: Христом, са заставицом, саркофагом, одваљеном плочом, анђелом, војницима са оружјем, ореолом и др. Можда су и некоји сребрни окови на нимбима светитеља рад истога кујунције који је правио и ове рељефе. Забележено је да је ово еванђеље набавио епитроп Г. Кратовалијев 1908 год. и да га је први читао на јутрењи у недељу 29 јан. 1908 год. свештеник Георгије Тодоров.

На десном престолу у олтару налази се еванђеље (разм. 45—32,8), оковано у посребрене месингане окове, на којима су рељефи са еванђелистима, њиховим симболима и васкрсом Господа Исуса Христа. С друге стране, на задњим корицама, налази се рељеф Благовештења у овалном оквиру и четири на угловима ножице на којима почива књига. Штампано је у Русији и окови су руски. На овом престолу врши се друга служба на Ускрс.

И на левом престолу, испред северне апсиде олтара, налази се велико руско еванђеље (разм. 45—33—8) у кадифеним корицама. На њему су раније били окови, па су доцније скинути, што се види по отисцима. Оно је из 1854 г.

Нашли смо још једно еванђеље међу црквеним књигама у исповедаоници на галерији. Оно је из самог почетка XIX века, бечког издања „љубороднаго и благороднаго Господина Николаја Парисиади“, намењено православиим Словенима. Повезано је 1880 год.

ДАРОХРАНИЛНИЦА на главном св. престолу представља цркву Грачаницу, израђену филигрански од сребра. Дужина 37 см са олтарском апсидицом, ширина 20 см. Њен творац старао се да по могућности модел буде што ближи оригиналу. Не само карактеристичне линије бочних зидова и кровова, него и кубета са њиховим деловима успео је да

- Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу — Прошlost рода
Зографских у Велесу, од д-ра Миленка С. Филиповића 299—314
- Надгробни запис о Хаџи-Максиму у скопској цркви Свете Бо-
городице, од д-ра Миливоја Павловића - - - - - 315—328
I (Уопште о натпису и његов текет), 315.— II (Формула натписа
— запис), 316. — III (Ортографске особине и клесање),
317. — IV (Гласовне особине записа), 319. — V (Орна-
мент), 322. — VI (Закључак), 325.
- Света Злата Мегленска — Јужносрбијански култ девојке наро-
дне мученице, од д-ра Војислава С. Радовановића - 329—336
- Православна саборна црква Свете Богородице у Скопљу (архи-
тектура — декорација — иконографија¹), од Мирка Ф.
Јовановића - - - - - 337—423
Увод, 337. — Архитектура и декорација, 338. — Иконостас, 347.
— Дрборезни иконостас, 348. — Иконографија, 359. —
Богослужбени предмети и утвари, 415—423.
- Легати и легатори цркве Св. Богородице у Скопљу, од проте
Љубомира Б. Бабића, старешине саборног храма Рожде-
ства Пресвете Богородице - - - - - 425—429
- Последња два прилога Споменнице требало је да буде међу самим
прилозима о цркви слављеници, али су из техничких разлога мо-
рали остати на крају.

приближи изворнику. На крову припрате пише: Ова проскомидија израђена је за Ускрс 1925 год. у стилу цркве Грачанице на Косову са благословом Митрополита Скопљанског Варнаве. На последњој страници (западни зид припрате) налазе се две округле копче помоћу којих се извлаче фијокице где се чувају св. дари. Модел се налази у стакленој кутији на угловима спојеној филигрански израђеним тракама, од којих су четири доње стилизоване у лепим орнаментима. Кутија почива на четири филигрански рађене ноге. На врху је куполица и крст. Висина је кутије заједно са ножицама 75 см, а ширина 25 см. На куполици је 9 аркица, а постоље јој је нешто проширено и орнаментално израђено ради спајања са четвоространим кровом кутије.

У старој, стакленој дарохранилници, која се чува у прозору северне олтарске апсиде, нашли смо *сребрну кутију са моштима* (ћивот, разм.: 10, 8, 4^{1/2}). На поклопцу њеном у испуњеном медаљону налази се рељеф Господа Исуса Христа у целој фигури, десно од њега Пресв. Богородица, лево Св. Јован Крститељ („деисис“). При дну ликова два дрвца с једне и друге стране. У угловима између медаљона са „деисисом“ и оквира од пластичних зрнаца налазе се шестокрилни анђели које одељују рељефи ружиних цветова и пупољчића са листићима. По странама су рељефи аркица са ступчићима чији се капители видно оцртавају. На дужим странама у средњој аркици налази се шестокрилни анђеоски, у бочним рајске птице на гранчици, са по два пупољка, кљују листић. У угловима између аркица одозго смештене су две анђеоске главе. На ужим странама у аркицама оцртава се анђеоска глава и букетић расцветалих ружа. Све странице оивичене су низовима пластичних зрнаца и линијама облика ужета. На дну су 4 плитке ножице. Одозго пише грчки и

неразговорно: $\text{IKO}^{\text{N}}\text{A} \text{ M}^{\text{E}}\text{A}^{\text{N}}\text{H} \text{ M}^{\text{E}}\text{T}^{\text{A}}\text{N} \text{ K}^{\text{O}}\text{S}^{\text{T}}\text{A}^{\text{N}}\text{S} \text{B}^{\text{O}}$. Унутра се налази једна кошчица, вероватно део вилице. Затим, у две мале кутијице облика пернице налазе се частице св. моштију, јамачно донесене из св. земље. И ове кутијице су израђене у рељефу од венчића, листића и пластичних зрнаца. На поклопцима су мали отвори. У једној се налазе частице моштију Св. Дамјана, донесене, можда, по оснивању цркве, или су пак могле бити пренесене из неке

друге цркве у ову као митрополитску, столичну цркву. Једва смо могли прочитати на поклопчићу кутијице речи уставним грчким словима написане: Τῶ ΑΓΙῶ ΔΑΜΙΑΝῶ. — Обичај је овде да се ове частице спуштају у воду коју узимају верни ради исцељења болесника. Нико нам није могао казати чије су частице, док не прочитасмо натпис на малом поклопчићу.

Три крста, на постољима, филигрански израђена, налазе се на св. престолу, као што их има још за целивање водоосвећење и ношење ради разних треба. Међу њима нема нарочито старих; најстарији је из 1904 г., израдио га је Глигор златар а подарио Кочо Тодев. На овим крстовима су извесни делови позлаћени, а филигрански мотиви су разнолики, и стари и новији, са разнобојним камењем.

Слична два филигранска крста стоје и на десном престолу (један из 1907).

За св. престолом стоји од месинга израђен седмосвећник са седам кандила, руске фабричне израде, са рељефом Распећа у средини (Христос, Марија и Јован) и анђелима. Висок је 1,90 а широк у пречаги за кандила 1,07.

Да споменемо још и мермерни *епископски престо* на горњем месту у главној апсиди олтара. Наслони делови његови завршују се волутама, док је полукружно залеђе, с крстом на врху, на крајевима опточено венцем листића. У горњем делу залеђа, са обе стране, у висини рамена, налазе се два извајана медаљона са шестокрилним серафимима; на њиховој доњој страни виси по једна кићанка.

За престолом у јужној апсиди олтара налази се велики запрестолни крст са Распећем (Господ Исус Христос, Св. Богородица, Св. Јован). Рађено је рељефно и сликано од стране оног истог живописца који је радио престо иконе.

Иза овога крста, у великој дрвеној кутији са стакленим поклопцем, чува се плаштаница, као и једна над улазним вратима на западном зиду храма. Обе су скупоцене, златом извезене, једна с грчким, а друга са словенским извезеним текстовима.

Домаћи, кујунциски рад је и *петохлебница* (литијариј) од сребра (размера: 42—30,50). Осмострана је, са полукружним крајевима на дужини и спреда. На крајевима су пруге са орнаментима у рељефу, са венцем стилизованог тролита и с малим картушама на угловима. На полукрузима су ре-

љефи палмете од којих је свака друга попуњена орнаментима стилизованих гранчица са цвећем. На предњем полукружном делу причвршћена је полугица на којој се налази тросвећник, а затим, даље, на једној сребрној конзолици изрезана је плочица у облику картуша са ликом Св. Димитрија на коњу како пробада копљем човека. Ивица плочице је полукружно изрецкана. Око лика су стилизоване гранчице с пупољцима, као на кутији за дошти. Све то оивичава рам састављен од кривуља са картуша. У средини петохлебнице је рељеф повеће розете (13 см), окружене венцем троллиста. Међупростори у розети испуњени су преплетом гранчица са троллистом на крајевима круга. Три чашице, причвршћене дршком за основу, украшене су по странама својим са по три четири картуше, док су на поклонцима крстићи и криве и праве канелуре. На овој петохлебници пише: **ΤΩ ΑΓΙΩ ΔΗΜΗΤΡΙΩ ΚΠΑ 1815**. Њена тежина, начин израде рукама наших кујунџија, па и старост, заслужују да се на овај предмет обрати пажња. Кад се узме у обзир да су у цркви Св. Димитрија, као митрополитској сточишној цркви, служили Грци од укидања Пећке патријаршије 1766 год. па све до њеног нестанка, онда нам је јасно зашто се на многим црквеним предметима налазе грчки натписи.

У ниши јужне олтарске апсиде налази се и висока *камена чаша* за остављање богојављенске воде. Направљена је од једног комада, слично крстионицама у притворима наших средњевековних задужбина (Вис. Дечанима, Пећкој патријаршији и др.), али, наравно, у много скромнијој изради и од слабијег материјала. Горњи део с поклопцем украшен је лисним испупченим рељефима и крстовима. На поклопцу су две алке. Висина је ове св.-водичне чаше (агназма), од постоља до врха 1,25 (стуб 67 см), а обим саме чаше је 1,06 м.

Жртвеник са светим сасудима, који се сада употребљавају, налази се у слепој ниши између северне апсиде и средње, главне олтарске апсиде. Кад се служи на св. престолу јужне апсиде, онда се проскомидија врши на жртвенику који је у ниши између главне олтарске апсиде и јужне. Сви сасуди који су сада у употреби новијег су времена и немамо шта о њима рећи.

У остави црква има доста сребрних свећњака, много одежда свештеничких и за ђаконе. У олтару се налази и ор-

ман с богослужбеним књигама, међу којима је највише руских, а један се српски службеник, издања београдског митрополита Петра, сачувао поред свих недаћа кроз које је овај наш православни народни храм пролазио.

У ђаконику, у једном орману, међу сасудима раније употребљаваним, налази се и једно мање еванђеље из 1900 год. (разм.: 26—18). Корице су му љубичастог кадифеног омота; оковане сребрним рељефима који претстављају Васкрс и четири еванђелиста са њиховим симболима. На задњим корицама су барокни украси у рељефу, са Голготом у овалу.

На престолу јужног параклиса женске цркве, на галерији, налази се веће *Распеће од дрвета обложеног изрезаним седефом*. На профилисаном дрвеном постољу декоративних форми стоје усађена три крста, од којих је Христов на средини већи, остала два су мања и подједнака. До првог, левог крста, очувао се четврти детаљ на постољу, такође декоративног облика у дрвету. Од дна постоља до врха средњег крста је висина 47 см, а ширина целе групе је 34 см. На сва три крста очували су се само делови рељефа плитко изрезаног у седефу. На оголелим местима остало је осушено лепило. По преосталим фрагментима лако је погодити како је група била састављена. Христос је на средњем крсту, а на завијцима доњег дела су Св. Богородица и Јован. На бочним крстовима су два разбојника. Шта је било на четвртном детаљу, немогуће је казати, јер није остао ниједан комадић. Можда је била фигурица Пресв. Богородице. Сасвим згодно, слободна места на крстовима и профилисаном постољу крај се обојене гранчице са цветићима, затим анђели. У постољу се очувало највише рељефних седефских плочица чији цртежи имају украсни, декоративни карактер (волутице, картушне оквире, конзолице и др.); очувала се фигура апостола Павла и тек један део хаљине ап. Петра. На пресеку средњег крста, са обратне стране, нашли смо запис на прилепљеном комадићу хартије: *Георџа = поклоникъ, Марија = поклоникъ, Христо = поклоникъ, Зафиръ = Екатерина = Султана — 1837*; августа 19. Штета је да је овај леп примерак седефске израде Распећа доживео судбину наших толиких старина. Узгред буди речено, трећи крст из ове групе нашли смо међу давно заборављеним стварима у остави.

Пронашли смо још два дрвена крстића са оштећеним површинама изрезаног седефа. Један је простих линија и садржи Распеће у нешто дубљем изрезу. Испод ногу Распетог стоји Мати Божја у целој фигури, а на пирамидалном подножју изрезана је фигура у епископској одежди са нимбом. Други крст са Распећем, такође на седефу израђеном, претставља само горњи део Спаситељеве фигуре.

Поред дикирија и трикирија од сребра у остави ђаконика у олтару, нашли смо дикирију и трикирију старе израде, од бакра, без постоља. Ваља их причувати да бисмо се потсетили на тешка времена ропства, када су наше цркве биле толико сиромашне, да су и медни сасуди били реткост, па су се наши стари, како сведоче путописци, причешћивали из дрвених путира.

Кандила, која висе испред икона на иконостасу и на другим местима, уколико нису новији радови, рађена су већином од сребра, са плитким рељефним украсима, слично оним са многих окованих нимба на иконама, или пак у профилисаном рељефу. Од нарочитог је значаја указати на вредност кандила која смо нашли у исповедаоници на галерији. Има их три велика висећа, десет малих са дршкама које се усађују у бокове великих те с њима чине полијелеје, и то на сваки велики по три мала; затим три кандила средње величине. Кандила су овдашњи рад, од сребра, с површинама у три појаса ажурно израђених рељефа грана, листића, ружа, са три анђелчића на којима су алкице за ланчиће. Она мања имају с доње стране дршке са конзолицама, па се стављају с бокова на велике. На отвору једнога споља пише: † СІЕ КАДИЛЪ НАПРАВИ ПИТРОПЪ АЦИ ПАВЛЕ И НИКОЛА КАВЪТАНЦІ ВЪ ХРАМЪ СВЕТОГО ДІМІТРИА 1764. На другом отвору пише: СТАВР СТЕФАН И ПТРОПОС ТЪ АГЪ ДІМІТРИЪ ПІОВ ПТРОПОС ЕТОС 1744. На трећем, и то на капици за коју су везани ланчићи, налази се грчки натпис у лигатури из 1761, врло нејасан.

Још су старија мала *кандила од бакра* која смо нашли у соби за оставу на северној страни женске цркве. Има их шест и украшени су плитким рељефом са картушама и цветићима, одељеним вертикалним пругама од ланчаних орнамената и пластичних зрнаца. Три имају прорезани рељеф са стилизованом лозом и листићима, са аркицама у којима се

запажају фигуре Св. Димитрија и Ђорђа. У средњем појасу налази се рељеф Распећа. Сем Скопљанаца, сличне радове израђивали су и Јањевци. Сва ова кандила, и сребрна и медна, треба сачувати као узорке наше одличне занатске радности која није изгубила свој културно-уметнички дух и у најтежим условима туђинског ropства.

Међу висећим полијелејима у храму нема ниједног старијег. Већином су од стакла, а један је, први до олтара у средњем броду, сребрен. У бочним бродовима су по три, а у средњем пет већих и четири мала.

Умиваоник у олтару направљен је од бакра и има натпис: ΘΔΡΙΔΑ: ΑΤΚΑΚ 1838 СРР. На једном бакарном тасу, на коме је посуда са св. миром, стоји овакав запис, поред Соломонова знака са изрезаним гранчицама и цветићима у угловима: 1763 ΧΡΗΣΟ ΣΕΡΤΟ. На великом, такође бакарном, тасу за давање анафоре изрезан је овај запис: † Σι λ дискосъ скопскии прилѡжи хаѡи Иургакиѡ хаѡи ѡнакиѡвѡ синъ на сѡи Димѡтриѡ ѡ црковъ егѡ мѡа авгѡста денъ 25 ѡписа Димишъ казанѡи въ лето 1811. Цѡца кантарѡи изради.

Дубоке крстионице од бакра, затим судови за освећење водиче, тасови, па чак и ђугуми за воду украшавани су на разне начине и на њима су исписана имена дародаваца. На једном бакарном суду пише: Сие за споменъ скопши Кръсте иереи поклоненъ ѡ светаѡ Богородица 1846 месеца маѡи 24 данъ.¹⁾

Напоследку да споменемо још једну ствар. Поред других старих и вредних пажње предмета које смо нашли у соби за оставу на галерији, између њих китицу ситних новчића и два стара бакарна прстена, треба да се осврнемо и на два врло стара и трошна сандука у којима се налазе отпаци свећа и струготиња. Предње њихове стране претстављају уметнички орнаментисану израду. Кругови са звездама и звездицама, геометриски стилизована дрвца, ивични венчићи, зракасто панизани по кругу троуглићи, сачињени су од малих или већих, белих и жутих, коштаних троуглова који су

1) Жалимо што су нам техничке околности сметале да важније описе и констатације пропратимо већим бројем фотографских снимака, особито у одељку о иконографији.

отпали у многим деловима орнаментисаних предњих страна сандука. Орнаментација оба сандука није сасвим слична, али је доста блиска, јер један има у горњем делу, уместо звезда, орнаменте овалног облика.¹⁾

Звонара је саграђена поред саме цркве, са северне стране, и црвеном бојом својих опека, обликом и висином чини утисак градске сџт-куле. Има доста звучна звона.

*

* *

Као што се види из нашег излагања, наша слављеница, саборна црква Св. Богородице у Скопљу, претставља не само једну историски и верски важну православну народну богомољу, него и ризницу пуну ваљаних народних уметничких вредности. Њене су заслуге велике и значајне, њена стогодишњица је право народно и светосавско славље.

---

¹⁾ Није искључено да су то они сандуци из женске цркве у којима су се, према некадањем обичају, чувале кости знаменитијих покојника, сахрањених на гробљу које се налазило око цркве. О тим покојницима дао је корисне податке г. Александар Буквић.

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the work done during the year. It is followed by a detailed account of the various projects and the results achieved. The report concludes with a summary of the work done and a list of the names of the staff members who have been engaged in the work.

The second part of the report deals with the financial statement of the organization. It shows the income and expenditure for the year and the balance sheet at the end of the year. It also shows the details of the various items of income and expenditure and the names of the persons who have contributed to the income.

The third part of the report deals with the accounts of the various projects and the results achieved. It shows the progress of the work done and the results achieved in each project. It also shows the names of the persons who have been engaged in the work and the names of the persons who have contributed to the income.

The fourth part of the report deals with the accounts of the various projects and the results achieved. It shows the progress of the work done and the results achieved in each project. It also shows the names of the persons who have been engaged in the work and the names of the persons who have contributed to the income.

The fifth part of the report deals with the accounts of the various projects and the results achieved. It shows the progress of the work done and the results achieved in each project. It also shows the names of the persons who have been engaged in the work and the names of the persons who have contributed to the income.

Прота ЉУБОМИР Б. БАБИЋ

ЛЕГАТИ И ЛЕГАТОРИ ЦРКВЕ СВ. БОГОРОДИЦЕ У СКОПЉУ

Чим су наши православни Срби почели зидати своје прве храмове и богомоље, такмичили су се у својим индивидуалним настојањима, да их што више, у славу Божију, увенчају стилским лепотама и уметничким украсима. Нису стрелили ни од највећих жртава, само да лепотом својих храмова и богомоља нагласе своју хришћанску љубав, веру и приврженост свемогућем Богу. Тако су се, још из тих првих времена, почели развијати посебни архитектонски стилови који су спољашности храмова давали импозантан тон достојанства и величанствености. А у настојањима наших православних хришћана, да се са што више својих личних добара жртвују у славу Бога, и лежи порекло развоја лепе црквене архитектуре и оригиналне црквене уметности, које се касније сливају у посебну уметничку целину. Јер утакмица међу нашим побожним православцима, да што више приложе и жртвују, омогућила је материјално тако велика и замашна уметничка прегнућа. Из тих њихових материјалних жртава иеходе први почеци на пољу црквеног грађевинарства и сликарства.

Такви храмови, обучени споља у вео највеће стилске лепоте, а изнутра постављени естетским уметничким творевинама, одисали су блаженим достојанством и привлачили побожне хришћане на молитву. Ту, у богомољама подигнутим у славу Божју, а изграђеним у складне уметничке целине, усретеређивали су своје побожне мисли, налазили места својој духовној разоноди, и у блаженим осећањима усрдно упућивали своје молитве Богу. Спољашни склад храмова, као и уметничка велелепност њихове унутрашњости, будила је код наших православних хришћана тежњу, да се такви храмови што више одржа-

вају и поднављају. Тако су многи из побожне пастве, пошавши трагом првих немара и легатора, стављали на расположење своја материјална добра, из којих се могла црпети пристојна залиха за чување и одржавање храмова и богомоља. Појединци су давали и средства за подизање нових храмова. У оваквим настојањима наших православана, да својим материјалним жртвовањем у славу Божију међусобно једни друге превазиђу, и леже први почени формирања легата и задужбина.

У нашем средњовековном животу на првом су месту наши народни владари. Они су, видећи у нашој српској православној цркви моћан стожер свих историјских циљева нашега народа, а схвативши храмове као жаришта народне културе и врела националне свести, обасипали храмове разним завештањима, подигавши много и својих задужбина. Благодаревши томе хришћанском прегалаштву наших народних владара, наша српска православна црква и издржала је многе мучне тренутке свога историјског развоја.

Кад су дошли дани нашег тешког роцства, онда су појединци из редова пастве тежили да се та културна жаришта као синтеза народног живота по цену највећих жртава одрже. Јер у данима мучног робовања, храмове су и окућљали наш народ на молитву Богу, да им подари снаге и крепости до васкреса слободе, за којом се толико вапило. Осигони Турци почели су на најбестијалнији начин да руше наше светиње, храмове и манастире, гледајући у њима бујне изворе, из којих је наш паћенички народ црпео своју снагу. Тадањи наши храмове и нису биле само богомоље, где би се побожна паства стицала једино на молитву. То су била значајна народна зборишта, где су се са вером у праведнога Бога рађала многа прегнућа у историји нашега народа. У то време, о подизању нових храмова није се смело ни мислити. Сваки потетрек на томе послу бивао би одмах угушен. Овде у јужним крајевима Турци су затварали богомоље, спречавали верне да их посеђују, извргавајући наше светиње најбруталнијем рушењу, разарању и изобличавању.

И у таквом склопу тешких прилика задивљавајућа је и историја подизања храма Свете Богородице у Скопљу.

Наш од мучења посутали свет вапио је за својим храмом, извором своје моралне снаге. Родила се спонтана жеља да се у славу Божију подигне овај данашњи храм. Храм, чији ће крст, увенчан ореолом светосавског православља, уздизати се из мора минарета достојанствено к небу, и будити веру у васкрсење народне слободе.

Дуго су наши напаћени људи смишљали пут и начин, на који ће остварити своје велике и спонтане жеље. У више махова турске месне власти одбијале су њихову молбу. Иницијатори су лишавани слободе. Све је то ишло тако до 1835 године.

У оно време, један угледни скопски домаћин *Хаџи Трајко* (о пуном имену нема података) дошао је на једну оригиналну и срећну идеју. Радило се његовом иницијативом опрезно и смишљено. Узета је једна икона Св. *Богородице*, и њу су закопали на месту где је сазидан данашњи храм. Потом је измишљен један чудноват сан. Као да се некој старици уснила Св. Богородица. И од свих верних као да захтева подизање храма и да ће на истом месту бити нађена и њена икона. И Хаџи Трајко с овим фиктивним сном одлази код скопског кајмакама да изнуди одобрење, но овај га одбија. Хаџи Трајко не клоне духом, одлази у Цариград и отуда добива одобрење. Па и Турци, кад су видели прст Божији из тог фиктивног сна, побојали су се и одобрили. И тако је уз највеће напоре почело зидање овога нашега храма. Одмах поред Скопља у Водну ископан је каменолом. И људи, поређани један до другог у дуги ланац, из руке у руку преносили су камен до места где је сазидан храм. Колико ли је труда и пожртвовања уложено у зидање овога храма. Сви ови пожртвовани верници принели су часно свој легат у постанак овог нашег храма. Хаџи Трајко је подарио и своје земљиште и дао највише својих личних средстава, те се тако уписао за првог и највећег добротвора и легатора храма Св. Богородице. Радио је уз сарадњу своја два брата, за чија се имена не зна, те се нажалост не могу поменути на овом месту. Хаџи Трајко је био и први татор храма Св. Богородице. Уз Хаџи Трајка долазе на прво место, Хаџи Димитрије Икономовић и Хаџи Јован Шишко, који

су се исто тако уписали у ред највећих легатора. Они су у заједници са Хаџи Трајком подигли и зграде око цркве: данашње народне школе Св. Богородице и Бранка Радичевића, и један дућан на Кеју 13 октобра где је данас смештена Свештеничка привредна задруга. Ова три легатора и сахрањени су уз храм Св. Богородице.

Многи из редова побожних верника, схвативши правилно значење материјалних добара у локалном животу једног храма, а поводећи се примером првих легатора, не оставише храм Св. Богородице на његовим првим материјалним основима. Почели су пожртвовано, у славу Бога, да обасињу овај храм легатима и поклонима. Тако су данашње материјалне моћи овога нашега храма заокружене у једно лено имање, из кога наш храм, у овим тешким економским приликама, може складно да удовољи свим својим локалним потребама.

Од крупнијих легата и завештања, којима црква Св. Богородице располаже, истичу се следећи:

1.) у улици Кеј 13 октобра, кућа са механом и дућаном, поклоњена од Петра Зелениковца;

2.) у улици Кеј 13 октобра, кућа, у којој је смештен данас Црквени суд, завештање Наума бакалина;

3.) у улици Кеј 13 октобра број 15, плац, поклоњен од Султана, жене неког Тричета, за чије се презиме не зна;

4.) у улици Хилендарској број 45, кућа и плац, поклон од Хаџи Јована Шишка (кога смо раније споменули);

5.) у улици Студеничкој број 17, кућа, поклоњена од Ђорђа Бадаровића;

6.) у улици Петра Кочића број 19, пекарница са кафаном, поконио Јанакије Кусабаловић;

7.) у улици Петра Кочића број 12, кућа са дућаном, завештано од Димка и Султана (и овде се пуно име не зна);

8.) у улици Краља Милутина број 1 и 3, два дућана, поконио Миле симиџија;

9.) у улици Краља Уроша број 16, кућа, поклоњена од Стојана Дранговића;

10.) у улици Поречкој број 37, два дућана, поклоњена

од Триета Патишкалије; овде је Скопска црквена општина подигла красну кућу са дућаном у вредности од 350.000 динара;

11.) у улици Поречкој број 95 и 99, два дућана, завештање Атка трговца;

12.) у улици Фрушкогорској број 17, четири дућана;

13.) у улици Петра Коришког број 9, два дућана;

14.) у улици Краља Милутина број 6, два дућана; и

15.) кућа код Идадије број 10.

За пуна имена многих поклоника није се могло сазнати; записи о њима пропали су за време рата.

Из материјалних средстава ових легата, као и уопште из прихода цркве Св. Богородице, после рата подигнуте су, као њезине кћерке, још две скопске цркве: Св. Ђорђа и Св. Цара Константина и Јелене.

Нека је легаторима и поклоницима који се не налазе међу живима слава и вечан помен, а живима хвала и Божји благослов.

Данас, када наш храм Свете Богородице прославља своју стогодишњицу, у време ове тешке економске депресије и моралне клонулости, када све вредности пониру у кал суровог материјализма, и када свет све више заплъскује талас неморалног и грубог безверја, нека би ови примери хришћанског самопрегора и пожртвовања блеснули светлим узором и свратили ка храмовима и богомољама расејану најжњу верника. Само тако ће и овај наш храм уз несебичан прилог побожне пастве несметано наставити своју достојанствену улогу.

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the work done during the year. It is followed by a detailed account of the various projects and the results achieved. The report concludes with a summary of the work done and a list of the names of the staff members who have been engaged in the work.

The second part of the report deals with the financial statement of the organization for the year. It shows the income and expenditure for the year and the balance carried forward to the next year. It also shows the assets and liabilities of the organization at the end of the year.

The third part of the report deals with the administrative work done during the year. It shows the progress of the various departments and the results achieved. It also shows the work done in connection with the general management of the organization.

The fourth part of the report deals with the work done in connection with the various committees and sub-committees of the organization. It shows the progress of the work done by these bodies and the results achieved.

The fifth part of the report deals with the work done in connection with the various societies and clubs of the organization. It shows the progress of the work done by these bodies and the results achieved.

The sixth part of the report deals with the work done in connection with the various societies and clubs of the organization. It shows the progress of the work done by these bodies and the results achieved.

The seventh part of the report deals with the work done in connection with the various societies and clubs of the organization. It shows the progress of the work done by these bodies and the results achieved.

The eighth part of the report deals with the work done in connection with the various societies and clubs of the organization. It shows the progress of the work done by these bodies and the results achieved.

The ninth part of the report deals with the work done in connection with the various societies and clubs of the organization. It shows the progress of the work done by these bodies and the results achieved.

The tenth part of the report deals with the work done in connection with the various societies and clubs of the organization. It shows the progress of the work done by these bodies and the results achieved.

САДРЖАЈ

	стр.
Храм Рождества Пресвете Богородице у Скопљу (слика), рад акад. сликара Ј. Кратине - - - - -	III
Витешки Краљ Александар I Ујединитељ, Осветник Косова, Осло- бодилац Скопља (слика) - - - - -	V
Његово Величанство Краљ Петар II (слика - - - - -	VII
Његова Светост Архиепископ пећки, Митрополит београдско- карловачки и Патријарх српски Варнава (слика) -	IX
Његово Високопреосвештенство Митрополит скопски Јосиф (слика) - - - - -	XI
Читаоцима, уводна реч Митрополита скопског Јосифа - -	XIII
О слави слушкиње Господње — беседа — од епископа д-ра Николаја - - - - -	XV
Скопска митрополија, историјски преглед, од д-ра Рад. М. Грујића	1—254
Увод. — О значају и границама Скопске митрополије -	1—4
1. <i>Под Римљанима.</i> — Дарданска митрополија и Јустини- јана Прима - - - - -	5—18
2. <i>Под Византијцима</i> - - - - -	19—94
Рад балканских словенских апостола 19. — Оснивање Охридске архиепископије 21. — Скопска епархија 22. — Јелинизација 30. — Катедрала Св. Богородице-Тројеру- чице 34. — Скопски епископи 34. — Живот у епархији 39. Протопопе 46. — Свештенство 48 — Манастири 52. — Манастир Св. Ђорђа Скопског 58. — Света Богородица Тетовска 70. — Шоплучки испосници: Свети Прохор Пчињски 72, Св. Гаврило Лесновски 75, Свети Јоаким Осоговски 77. — Архитектура и живопис 85. — Пише- ност и књижевност 87. — Богумили или Бабуни 90. — Друге јереси и остаци многобоштва 92—94.	
3. <i>Под Србима</i> - - - - -	95—188
Границе епархије 95. — Скопски епископи и „првопрес- толни“ митрополити 96. — Викарна епископија у Зле- тову 100. — Викарна епископија у Доњем Пологу 101. — Економско осигурање митрополије и викарних епархија 102. — Законодавни сабор у Скопљу 1349 год. и његове уредбе о црквеним односима 120. — Цркве и манастири у Скопљу и по областима Скопске митрополије 138. — Црквена властелинства у областима Скопске митро-	

полије дарована Хиландару и другим великим манастирима 143. — Лична властелинства црквених претставника у Скопској митрополији 155. — Пронадање цркава и њихових добара после Маричке битке 156. — Сачуване цркве и манастири у областима Скопске митрополије 160. — Архитектура и живопис 162. — Портрети српских владара, властеле и светитеља по очуваним црквама у областима Скопске митрополије 171. — Сачувани ситнији уметнички објекти 177. — Надгробни споменици 178. — Писменост и књижевност 180—188.

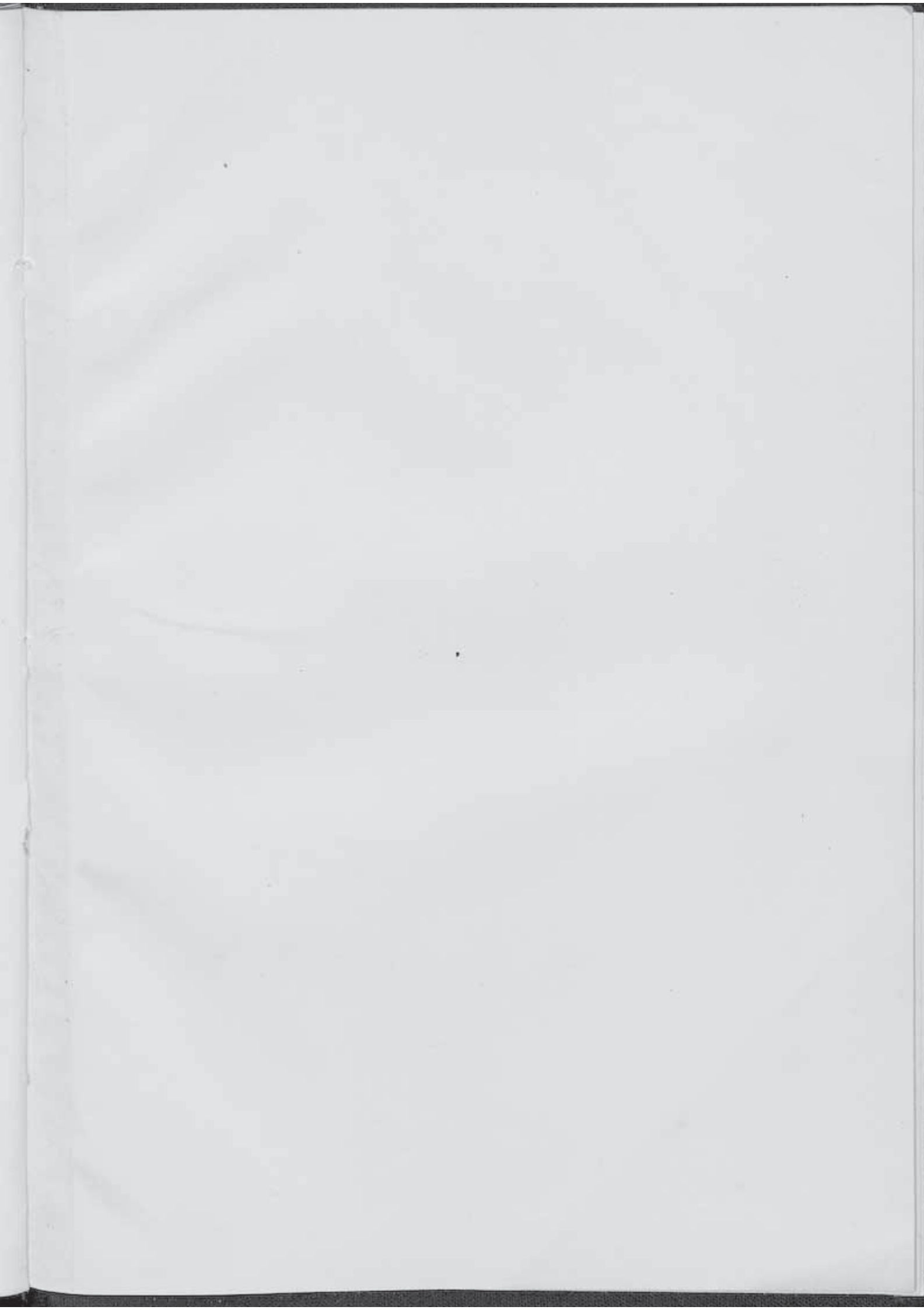
4. *Под Турцима* - - - - - 189—254

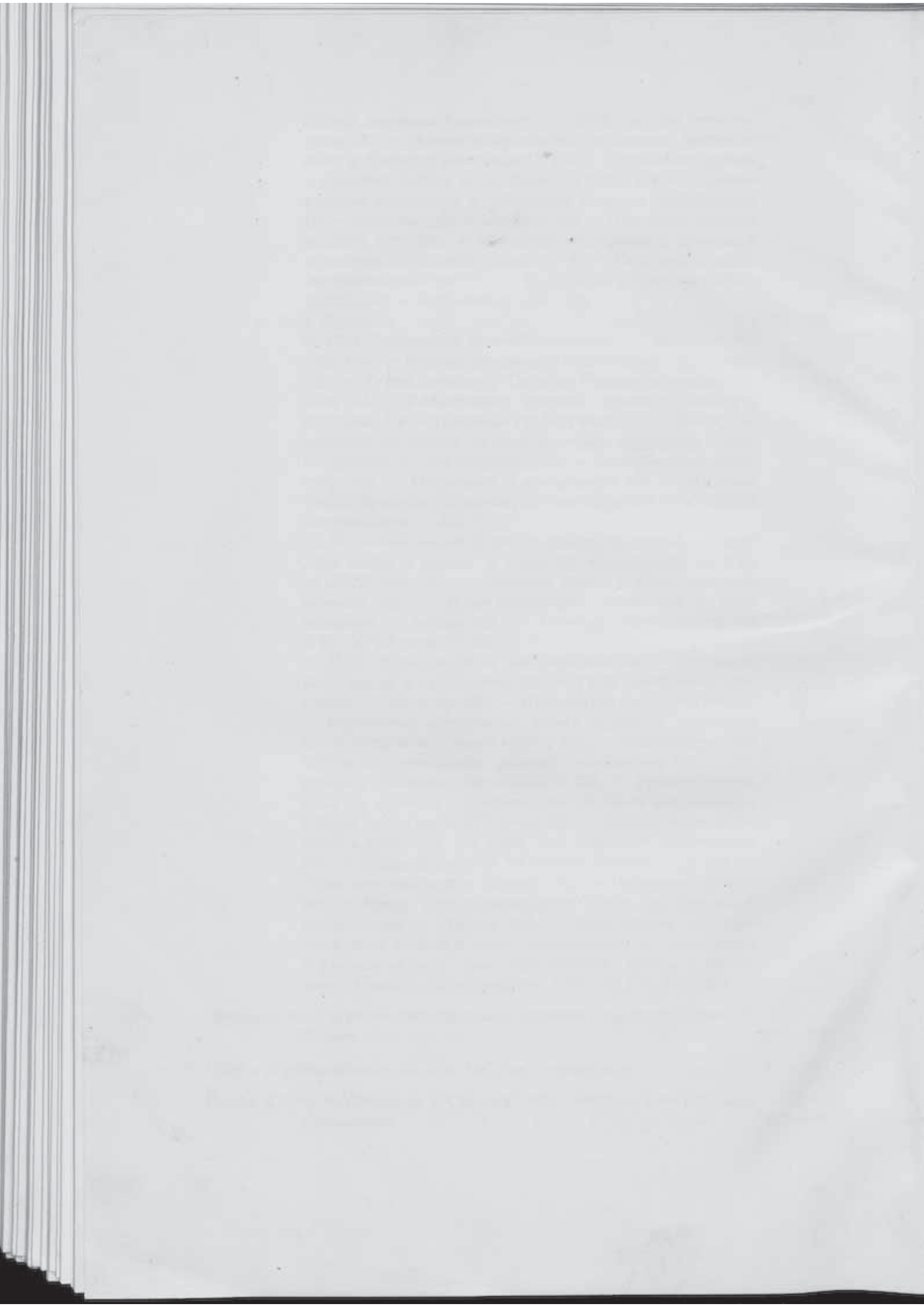
а) *Под Охридском архиепископијом.* — Границе епархије 189. — Српске књижевне и политичке традиције 192 — Турци потискују Србе из Скопља и других градова 194. — Уништавање српских цркава у Скопљу и катедрале Св Богородице-Тројеручице 198. — Нестајање властеле, те сељаци са свештенством преузимају бригу о црквама и манастирима 199. — Један женски манастир 204. — Писменост и књижевност 206 — Мученик Ђорђе Кратовац и хагиограф поп Пеја 209 — Скопски митрополити — 212.

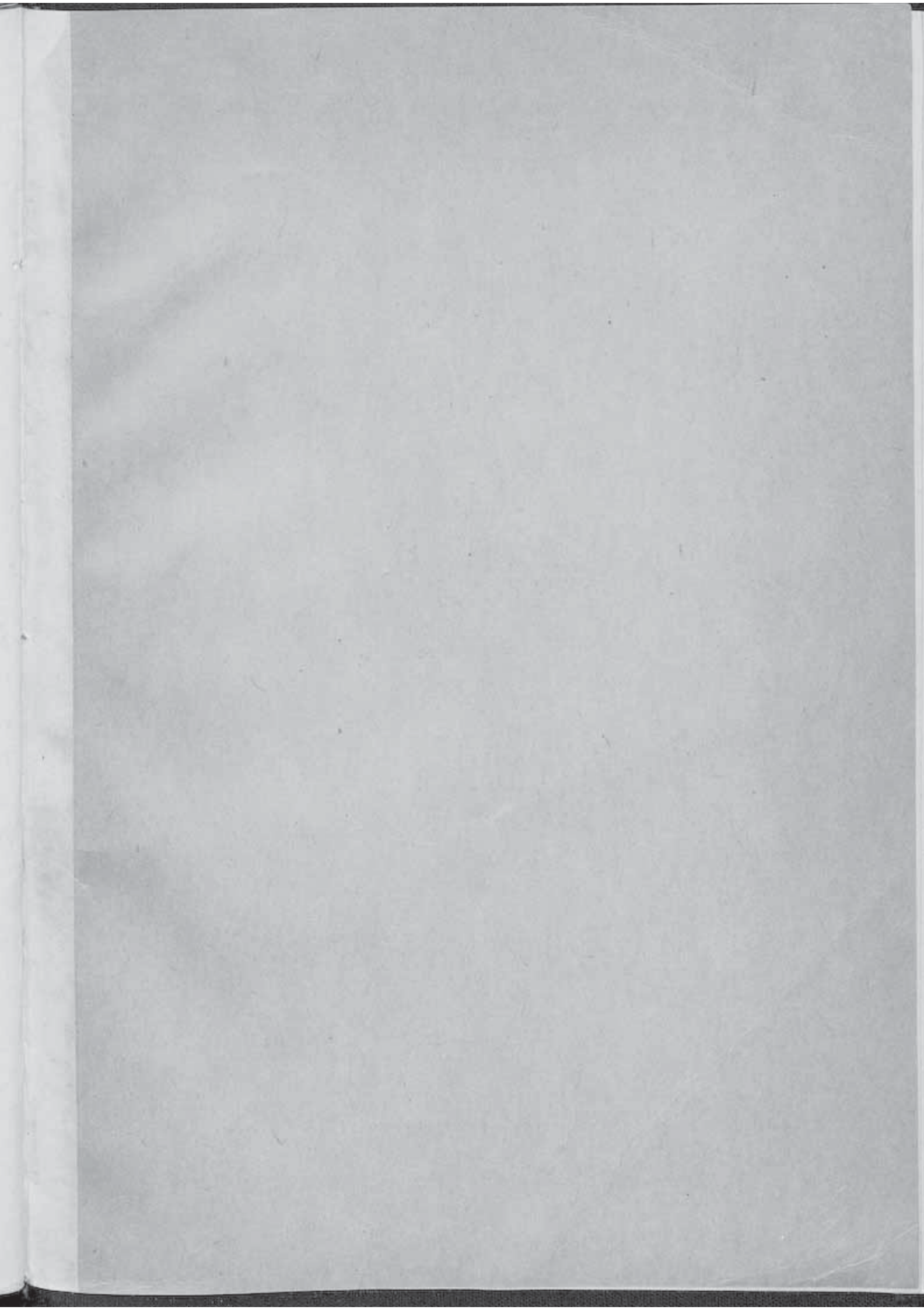
б) *Под обновљеном Пећском патријаршијом.* — Страдања цркве и народа у Скопској митрополији од XVI до XVIII века 213 — Црквени живот и манастири тога времена 216. — Прве штампарије, писменост и прва књижара у Скопљу 222. — Скопски митрополити од XVI—XVIII века — 226

в) *Под Цариградском патријаршијом.* — Јединицавање цркве по градовима 229 — Грци епископи и протопопе — икономи 230. — Парохијско свештенство 234. — Обнављање и подизање нових цркава и манастира после Једренског мира (1829), 236. — Копаничари или вајари монументалних дрвених иконостаса 237. — Зографи у Скопској митрополији 238. — Српски светитељи по црквама и манастирима Скопске митрополије, рађени од зографа XIX века 240. — Српска национална свест и слављење Св. Саве као школског заштитника 241. — Звона и звонци у Скопској митрополији 242. — Грци митрополити у Скопљу 244. — Оснивање Егзархије и тешка верско-национална борба са бугарском пропагандом и Грцима 248. — Прве српске црквено-политичке победе и Срби митрополити до ослобођења и уједињења свих помесних српских цркава у обновљеној Српској патријаршији (1920 год.) — 251—254.

Црквена тела и установе Епархије скопске, од проте Мих. В. Пешића - - - - -	255—276
Црква и образовање, од д-ра Првоша Слајкаменца - - -	277—292
Црква Свете Богородице у Скопљу (1835—1935), од д-ра Јоб. Хаџи Васиљевића - - - - -	293—298

ЦЕНА 50.- ДИН.

Штампернија „Јужна Србија“ Скопје, Краља Петра бр. 8. Телефон бр. 5

